

ČASŤ 5

NESKOROSTREDOVEKÉ
DEJINY SPIŠA

Politické dejiny Spiša v neskorom stredoveku

Náčrt stredoeurópskeho politického kontextu. Historické medzníky spracovania

14. a 15. storočie v strednej Európe bolo v porovnaní so Západom obdobím hospodárskeho a demografického rozvoja. Zaskveli sa české krajiny pod vládou Karola IV. Luxemburského (1346 – 1378, od roku 1355 rímsky cisár). Uhorsko si v 14. storočí počas panovania dynastie Anjouovcov (Karol I. Róbert 1308 – 1342 a jeho syn Ľudovít I. Veľký 1342 – 1382) vydobylo pozíciu moci. Poľské kráľovstvo za Kazimíra III. Veľkého (1333 – 1370) sa spolu s lénami zväčšilo skoro dvojnásobne v pomere k územiám, ktoré patrili jeho otcovi Vladislavovi Lokietkovi (1306 – 1333). Z poľského hľadiska bolo dôležité najmä zaujatie Haličskej (Červenej) Rusi, cez ktorú viedla jedna z najdôležitejších európskych obchodných ciest zo západnej Európy skrz Čechy a Malopoľsko do kolónií Janova nad Čiernym morom. Nie je vecou náhody, že traja zo spomínaných panovníkov vstúpili do dejín s prívlastkom Veľký.

Tak isto Územie rádu nemeckých rytierov v Prusku v čase, keď bol veľmajstrom Winrych von Kniprode (1351 – 1382), dosiahlo svoj najväčší politický a hospodársky rozkvet. Gdansk, ktorý sa dokázal oslobodiť od kurately Hanzy a na jej čele stojaceho Lübecku, sa stal najväčším baltským prístavom. Litovskému veľkokniežatstvu sa v čase panovania Olgerda (1345 – 1377), po víťazstve nad Tatármi nad Sinými Vodami (1362) podarilo zväčšiť územie až k Čiernemu moru. Zaujalo Kyjev a na severovýchode Smolensk. Od časov Gedimína (1316 – 1344), otca Olgerda a jeho brata Kiejstuta, sa veľkokniežatsvo stalo dôležitým mocenským činiteľom v tejto časti Európy. Okrem ničivých vpádov križiakov, ktorým sa hrdinsky staval Kiejstut, až do roku 1408 si veľkokniežatsvo udržiavalo prevahu nad Moskovským veľkokniežatstvom, avšak aj naďalej s ním súperilo až do polovice 15. storočia. V Litovskom veľkokniežatstve vtedy vládol Vitold (1401 – 1430), syn Kiejstuta, taktiež považovaný za Veľkého, hoci bol formálne závislý od Jagela (Vladislava).

Habsburgovci Albrecht II. (1330 – 1358) a Rudolf IV. (1358 – 1365) opanovali Korutánsko a Tirolsko, cez ktoré smerovali dôležité obchodné cesty

k Jadranu, obzvlášť do Benátok a cez alpské priesmyky do Itálie. Obom Habsburgovcom to dodalo finančné prostriedky a spolu s umne vykonanými hospodárskymi reformami si vytvorili dôležitú východiskovú pozíciu teraz už Rakúskeho arcikniežatstva, základne budúcej sily habsburského domu. Po období depresie a nepokojov Fridrich III. (1440 – 1493), ktorý sa v Ríme nechal korunovať za cisára Svätej ríše rímskej národa nemeckého, dosiahol, že sa cisárska koruna stala dedičnou v rode Habsburgovcov. Následne Habsburgovci rezignovali z korunovačného aktu v Ríme.

Od prelomu 13. a 14. storočia nastal tiež teritoriálny nárast Srbska, ktoré zaznamenalo svoj mocenský štít za vlády Štefana Dušana (1331 – 1355). V roku 1346, v čase víťazných vojen s Byzanciou o Tesálsko a Epir, bol korunovaný za cára Srbov a Grékov. Túto pozíciu si však udržal len krátko. Po smrti Štefana Dušana vládu v Srbsku prevzali veľkí feudáli. Nástupcovia veľkého vladára sa stali bábkami v rukách veľmožov, čo sa malo vypomstiť v bitke s osmanskými Turkami na Kosovom poli v roku 1387.

O medzinárodnej prestíži najdôležitejších štátov stredo-východnej Európy svedčí tiež vznik 3 univerzít, ktoré existujú dodnes. Prvá bola založená z iniciatívy Karola IV. v Prahe (1348), druhá vybudovaná Kazimírom III. v Krakove (1364) bola obnovená z vôle (svätej) Hedvigy Anjouovskej pomocou Vladislava Jagela v roku 1400. A nakoniec univerzita vo Viedni, ktorú založil Rudolf IV. (1365). Avšak nepodarilo sa vytvoriť *studium generale* v Pátkostolí (Pécs) v roku 1367, o ktoré sa usiloval Ľudovít I. Veľký.

Od bitky na Kosovom poli sa najpálčivejším problémom tejto časti Európy stalo osmanské nebezpečenstvo. Po niekoľkých porážkach, ktoré postretli Žigmunda Luxemburského v bitke pri Nikopole (1396) a Vladislava I. (v Poľsku Vladislav III.) Jagelovského pod Varnou (1444), po páde Koštantínopola (1453) a po prehre Uhorska v nešťastnej bitke pri Moháči (1526), v ktorej zahynul mladučký Ľudovít II. Jagelovský, až do slávneho viedenského víťazstva v roku 1683 sa Turci stali najväčšou hrozbou juhovýchodnej Európy.

V 15. storočí si Poľské kráľovstvo po prechodnej kríze, ktorá nastala po smrti Vladislava Jagela v roku 1434 a trvala až po zaujatie trónu Kazimí-

Mapa 1: Uhorsko a Poľsko patrili v 14. – 16. storočí k najvýznamnejším štátom stredo-východnej Európy.

rom IV. Jagelovským a potom až do jeho smrti v roku 1492, udržalo svoju silnú pozíciu. Kazimír po víťaznej trinásťročnej vojne s križiackym rádom, ktorému zabral Kráľovské Prusko s Gdanskom, Toruňou (Toruń) a Elblongom (Elbląg, Elbig) (1466), mohol začať budovať dynastickú politiku, opierajúc sa o práva manželky Alžbety Habsburskej (*Rakúšanky*), dcéry Albrechta, kráľa českých krajín i Uhorska. V dôsledku toho zabezpečil synovi Vladislavovi trón v Čechách (1471) i v Uhorsku (1491).

Tragický priebeh malo 15. storočie v českých krajinách. Ján Hus, túžiaci po reformách v cirkvi, dokázal v českom spoločenstve vzbudiť nádeje nižších spoločenských vrstiev na emancipáciu spod prevahy všemohúceho nemectva. To dokázalo opa-

novať vyššie cirkevné úrady, tvorilo väčšinu medzi vyššou šľachtou a zámožnými rytiermi, ako i v patriciáte najdôležitejších českých miest. Jeho tragická smrť upálením potom, ako bol na koncile v Kostnici (1415) obvinený z herézy, vyvolala v Čechách ohromné pobúrenie. Keď sa po náhlej smrti tolerantného kráľa Václava IV. českým kráľom mal stať jeho brat Žigmund Luxemburský, morálne zodpovedný za Husovu smrť, v roku 1420 v Čechách vypuklo proti nemu povstanie, čo ho prinútilo stiahnuť sa z Čiech. Žigmund vtedy začal organizovať „križiacke výpravy“ proti „heretickým“ Čechom, ktorí utvorili národnú cirkev založenú na 4 pražských artikuloch. Ján Žižka, jeden z najlepších vojvodcov a stratégov neskorého stredoveku, postavil sa na čelo vzbury, vypracoval nový spôsob

vedenia vojny postavený na slávnych táboroch, čím Žigmundovým vojskám spôsobil niekoľko porážok. Po Žižkovej smrti Česi sami začali organizovať do okolitých krajín výpravy, ktorých cieľom bolo v podstate rozširovať husitskú ideológiu, bojovať proti feudálnym prvkom a emancipácia nižších spoločenských vrstiev, ako i očistenie cirkvi, najmä vysokého duchovenstva zaujatého predovšetkým hromadením bohatstva a mocenskými intrigami. V skutočnosti mali tieto výpravy lúpežný charakter a zapríčiňovali často nenávisť voči husitom a ich izoláciu. Česi tak počas niekoľkých rokov boli viac zaujatí vojenčením než prácou, čo spätne ruinovalo krajinu. V spoločenstve husitov navyše došlo k rozštiepeniu na radikálov (*táboriti*) a umiernených, ku ktorým patrili zámožnejší mešťania (vojny im neumožňovali obchodné aktivity) a šľachta obohatená o cirkevné konfiškáty (*kališníci*, *utrakoisti*), túžiaci v pokoji užívať nové majetky a zrušiť medzinárodnú izoláciu Čiech. V bitke pri Lipanoch v roku 1434 boli táboriti rozbití. Kališníci, nástojaci na zachovaní autonómie svojej cirkvi, nemohli nájsť porozumenie s pápežstvom a aj naďalej boli ignorovaní na medzinárodnom poli. Po ďalších komplikáciách súvisiacich s následníctvom nastúpil na český trón národný kráľ Juraj z Podebrad (Poděbrady). Ani on však nedokázal nájsť porozumenie s Rímskou kúriou a po 9 rokoch (1466) bol exkomunikovaný pápežom Pavlom II., ktorý zároveň ohlásil Jurajovu detronizáciu, čo využil uhorský kráľ Matej Korvín a zabral Moravu, Sliezsko a obe Lužická. V tejto situácii Juraj, ktorého vláda bola ohraničená len vlastnými Čechami, musel hľadať oporu u Kazimíra IV. Jagelovského. Po smrti Juraja na trón v Prahe usadol najstarší syn Kazimíra, Vladislav (1471 – 1516). Ten sa ale ukázal ako neschopný panovník.

Dlhoročné panovanie Žigmunda Luxemburského (1387 – 1437) v Uhorsku možno charakterizovať ako kontroverzné. Na jednej strane to bol Žigmund, ktorému sa ako rímskemu kráľovi (vládca Nemecka a kandidát na cisára) a od roku 1433 aj cisárovi, organizátorovi kostnického koncilu (1414 – 1418), na ktorom sa nakoniec podarilo zvíťaziť nad schizmou v západnej cirkvi, podarilo povzniesť prestíž Uhorského kráľovstva. Na druhej strane jeho nevyspytateľná politika priviedla Uhorské kráľovstvo do konfliktu s Poľskom a Benátkami, ako i k ničivým nájazdom husitov, ktorí ich chápali ako odvetu za križiacke výpravy do českých krajín. Nespokojní šľachtici dokonca pozabavili Žigmunda dočasne aj slobody. Trvalý nedostatok peňazí spôsobil zálohovanie časti Spiša Poľsku. Rozdávanie kráľovských majetkov zasa priviedlo krajinu na pokraj finančnej katastrofy. Neveľmi úspešné panovanie Albrechta z rodu

Habsburgovcov (1438 – 1439) zapríčinilo záujem Habsburgovcov vybudovať si v Uhorsku pevnejšiu pozíciu, ale tiež zvýšilo osmanskú hrozbu, ktorej sa Albrecht nedokázal postaviť. Roky 1440 – 1444 boli obdobím vojny medzi poľským kráľom Vladislavom III. Jagelovským (Varnenčíkom), povolaným na uhorský trón uhorskou šľachtou, a Alžbetou, vdovou po Albrechtovi. Po jej smrti v roku 1442 Vladislav mohol obnoviť vojnu s Osmanmi, ktorá sa v roku 1444 pod Varnou po počiatočných víťazstvách skončila preňho tragicky. Obdobie panovania Ladislava V. Pohrobka (1444 – 1457), maloletého syna Albrechta a Alžbety, vyplnila občianska vojna medzi najlepším uhorským vojvodcom Jánom Huňadym (Hunyady), ktorý dokázal po bitke pri Varne ochrániť Uhorské kráľovstvo pred osmanskou expanziou, a Jánom Jiskrom, českým kondotiérom, pozvaným ešte Alžbetou na severné Slovensko s cieľom odrezania Vladislava Jagelovského od jeho poľského zázemia. Na dôvažok Slovensko pustošili oddiely bratříkov, epigónov husitov vstupujúcich do Jiskrovho vojska. Jiskra sa však po období počiatočných úspechov dostal do problémov a nebol v stave vyplácať žold svojim bojovníkom.

Po náhlej smrti sedemnástročného Ladislava V. vládu nad Uhorským kráľovstvom prevzal Matej Korvín (1458 – 1490), syn Jána Huňadyho. Tento šikovný a energický panovník si vo vojnách s Jurajom Podebradským podriadil Moravu, Sliezsko i obe Lužická a odrazil výpravu kráľoviča Kazimíra Jagelovského uchádzajúceho sa v matkinej línii o uhorskú korunu po svojom starom otcovi Albrechtovi. Obmedzil nároky magnátov a pomocou šikovných vojenských a hospodárskych reforiem umocnil silu kráľovstva, ktoré sa už polstoročie zmiatlo pod tlakom vonkajších nájazdov a vnútorných vojen. Nárast jeho osobných ambícií jednako zapríčinil, že namiesto toho, aby oddialil osmanské nebezpečenstvo, sa začal usilovať o získanie cisárskej koruny. V roku 1485 opanoval Viedeň, odkiaľ odsunul cisára Fridricha III. Vo Viedni však neočakávane umrel. Veľkou zásluhou Mateja bolo, že vďaka druhému manželstvu s Beatrice, dcérou neapolského kráľa Ferdinanda I., doširoka otvoril dvere vplyvom renesancie a humanizmu. V roku 1465 sa tiež pokúsil založiť v Bratislave univerzitu (*Universitas Istropolitana*), ktorá sa však neujala. Rovnako po sebe nezanechal legitímneho mužského potomka.

Po smrti kráľa Mateja svoj záujem o uhorskú korunu ohlásil poľský kráľovič Ján Albrecht, syn Kazimíra Jagelovského. Uhorskí magnáti uprednostnili na trón povolného českého kráľa Vladislava II. (1490 – 1516). V nasledujúcom roku Vla-

dislav uzatvoril s Maximiliánom Habsburským dohodu, ktorá neskôr Habsburgovcom otvorila cestu na uhorský trón. V roku 1514 otriaslo Uhorským kráľovstvom veľké roľnícke povstanie pod vedením Juraja Dóžu (Dózsa), ktoré ale nezasiahlo Spiš. Po porážke povstania snem prijal voči poddaným represívne zákony. Naložiac na nich vyššie dávky, úplne ich vydal do právomoci zemepánov a pripútal k pôde. To už sa, samozrejme, dotýkalo i Spiša.

Na takto naznačenom obraze môžeme zdôvodniť historické medzníky tohto obdobia. Prelom 13. a 14. storočia je hraničnou dobou v dejinách Poľska a Uhorska. V Uhorsku 14. januára 1301 skončil Ondrej III. a s ním vymrel rod Arpádovcov. Vznikla tak úplne nová situácia. Začala sa vojna o uhorský trón medzi Karolom I. Róbertom a Václavom II. Po smrti Václava III. v roku 1306, v dôsledku ktorej vymrela dynastia Přemyslovcov, bol Karol po dvojročnom zápase o korunu s inými uchádzačmi v roku 1308 konečne uznaný za uhorského kráľa.

Pokladá sa za zakladateľa anjouovskej dynastie, pričom počas jej panovania Uhorské kráľovstvo, ako stavovská monarchia (Koruna svätého Štefana), prežilo obdobie najväčšieho rozmachu a dosiahlo pozíciu veľmoci v tejto časti Európy.

Potom ako Ondrej III. po svojej smrti nezanechal mužských potomkov, časť vysokej uhorskej šľachty ponúkla trón Václavovi II., ktorý preniesol zaistené práva na neplnoletého syna Václava III. V roku 1301 bol korunovaný za uhorského kráľa ako Ladislav V. Práve jeho podporovali aj spišskí Sasi. Spory okolo uhorskej koruny boli nakoniec predložené na riešenie pápežskému arbitrovi. Bonifác VIII. sa napokon vyslovil v prospech Anjouovca. Po pápežskom rozsudku najvyšší uhorskí magnáti z územia dnešného Slovenska – Matúš Čák (*de genere Chak*) z Trenčína a rod Omodejovcov – prešli na stranu Karola. V roku 1304 sa vytvorila protičeská koalícia, ku ktorej sa okrem Karola a Vladislava Lokietka pripojil aj Albrecht II. Habsburský. Vladislava Lokietka, vyhnaného z Poľska, prichýlili na uhorsko-poľskom pohraničí Omodejovci z rodu Aba. Václav II., od roku

1300 poľský kráľ, ktorý už v roku 1292 ako krakovsko-sandomierske knieža založil Nový Sonč (Nowy Sącz) a daroval mestské práva Podolíncu, sa v dôsledku neúspechov v Uhorsku vypravil smerom na Vyšehrad (Visegrád) a Budín (Buda), odkiaľ zobral syna Václava a uhorské kráľovské insígnie a v roku 1304 sa vrátil do Čiech. V tejto situácii Vladislav Lokietko za pomoci Omodeja Abu vstúpil do Malopoľska, zaujal hrad Pełczyška pod Višlicou (Wiślica) a začal vojnu za vyhnanie Přemyslovcov z poľských krajín.

V roku 1305 mu to uľahčil skončenie Václava II. a nasledujúceho roku zavraždenie mladučkého Václava III., ktorým veľká stredoeurópska dynastia vymrela. Jednako sa Lokietko musel vyrovnáť so stratou Podolíncu a Starej Lubovne, kde pred rokom 1308 Omodejov syn Ján vybudoval mocný hrad. V roku 1310, keď Karol Róbert získal korunovačné insígnie, mohol vykonať ďalšiu, tento raz už poslednú korunováciu. V roku 1320 sa stal manželom Alžbety, dcéry Vladislava Lokietka.

Obr. 1. Majestátna pečať Karola Róberta z Anjou.

Na Spiši sa v roku 1299 pri príležitosti rozhodnutia o založení kláštora kartuziánov na Lapis Refugii (Letanovce) uskutočnila generálna kongregácia Provincie Sasov. Na základe donačného aktu možno poznať konečne sformovanú štruktúru provincie (*tota communitas de Scypz*) s voleným grófom na jej čele.

Určenie medzníka pre koniec stredoveku v tomto priestore je značne obtiažnejšie. Za najdôležitejší politický akt na Spiši považujeme stretnutie Jagelovcov v Levoči v roku 1494. Avšak ako koniec tejto dejinnej etapy v Uhorsku sa datuje rok 1526 a bitka pri Moháči. Vo všeobecnosti sa ako historický medzník ukončenia stredoveku prijíma rok 1492 alebo dátumy, ktoré sa k nemu približujú.

Od polovice 15. storočia zo spoločenského hľadiska môžeme zobrať do úvahy fenomén zbojníctva, ktoré spolu s rozvojom miest po oboch stranách Karpát, získavalo na početnosti a pôsobilo dezorganizujúco na hospodársky život v tejto oblasti. Zbojníctvo na Spiši bolo organizované ako dôsledok nešťastného hnutia bratříkov. V ro-

ku 1493 banda Fedora Hlavatého poslala v historiografii známy list s vyhrázkami mešťanom Bardejova s požiadavkou výkupného za popravenie dvoch členov bandy. Samozrejme, že zbojníctvo v Karpatoch má omnoho staršie počiatky a trvalo až do polovice 19. storočia. Približne okolo roku 1485 sa objavilo v organizovanej forme, čoho príkladom je zmienený list. Nešťastím bol fakt, že zbojnícke bandy nachádzali ochranu u správcov jednotlivých hradov. Najväčšmi sa v tomto ohľade „vyznamenal“ hrad Muráň a jeho páni. Za časť lupu si zbojníci zaistovali ochranu a úkryt. Boli tiež používaní na výpady a v rozbrojoch medzi jednotlivými feudálmi a mestami, ktoré sa týmto feudálom postavili. Vďaka takejto „protekcii“ vojna s týmto obzvlášť rozvratným elementom bola veľmi sťažená.

Rok 1515 ako medzník, v ktorom po povstaní Juraja Dóžu bola obmedzená osobná sloboda časti obyvateľstva, nezdá sa pre toto obdobie najvhodnejší.

Ešte zložitejšie a niekedy dokonca nemožné je ustálenie historických medzníkov v oblasti kultúry. Už na konci 15. storočia sa na Spiši prejavujú vplyvy humanizmu, obzvlášť v školstve. No tento jav sa ešte posilnil, keď sa na Spiši od polovice 16. storočia uchytila reformácia. Podobne to bolo aj s umením. Len kvôli príkladu – najvýznamnejší spišský sochár svetovej slávy, Majster Pavol z Levoče pracoval už na konci 15. storočia, ale svoje najväčšie dielo, hlavný oltár vo farskom Kostole svätého Jakuba v Levoči, skončil v roku 1517. Preto je potrebné pre koniec stredoveku v Uhorskom kráľovstve použiť rôzne medzníky v závislosti od predstavovaných problémov.

Definitívne sformovanie hraníc Spišskej stolice

Trvalo od počiatkov 14. do osemdesiatych rokov 15. storočia. Pre Spiš bolo charakteristické, že na jeho území existovali viaceré výsadné územia nezávislé alebo len čiastočne závislé od Spišskej župy. Bola to výnimočná situácia v celom stredovekom Uhorskom kráľovstve.¹ Tieto oblasti sa postupne stávali súčasťou Spišskej stolice, ktorá existovala až do roku 1922.

Najdlhšie trvalo a najkomplikovanejšie bolo včleňovanie Gelnického banského okruhu, ktoré sa rozprestieralo najmä v poriečí Hnilca. Jeho centrom bola Gelnica, ktorú obývali tzv. *Grúdléri*. Dosisľovanie poriečia Hnilca začalo ešte v 12. storočí a trvalo do polovice 14. storočia. Prvé privilégia dostala Gelnica ešte od Bela IV. Na tomto mieste je potrebné upozorniť, že okolo Gelnice vznikol nezávislý administratívny a súdny okruh, ktorý nikdy neprináležal do Spišskej župy. Karol Róbert daroval v roku 1317 Gelnici status slobodného kráľovského banského mesta. V 14. a 15. storočí sa v Gelnici ťažilo striebro, zlato, meď, olovo a ortuť. Kráľovi to prinášalo značné dôchodky a obyvateľom Gelnice blahobyť. Táto výhodná situácia sa začala meniť na nevýhodnú na prelome 15. a 16. storočia. Presnejšie v roku 1527, keď Gelnica stratila svoje privilégia.² V roku 1327 Gelnica získala banícke právo Banskej Štiavnice. Už skôr sa tu ale objavili vlastné právne obyčaje, ktoré sa týkali baníctva. Mesto disponovalo ohromným územím, na ktorom Gelničania založilo niekoľko osád podliehajúcich v súdnom i administratívnom zmysle Gelnici. Gelnický richtár používal titul *comes terrestris*. Spomedzi Gelnici podriadených osád sa najvýznamnejšou stával Smolník, značne vzdialený od Gelnice. V prvej tretine 14. storočia daroval kráľ Smolníku také právo, akému sa tešili hostia v Banskej Štiavnici. O 6 rokov neskôr Smolník získal duplované míľové právo, t. j. územie o polomere okolo 16 km. Na tomto teritóriu sa ťažila predovšetkým meď, ale aj železo a taktiež sa tu exploatovali lesy, čo bolo potrebné pre získanie dreveného uhlia, nutného pre baníctvo i hutníctvo. Smolník tiež založil alebo prevzal od Gelnice niekoľko obcí vo svojom okolí. Odvolacia súdna inštitúcia sa aj naďalej nachádzala v Gelnici, najmä pokiaľ išlo o banícke právo. Pred rokom 1326, teda pred udelením práv Banskej Štiavnice Smolníku, tu vznikla mincová komora. Zaiste sa zaslúžila o to, že Smolník získal status mesta.³

Od osemdesiatych rokov 13. storočia sa v Gelnickom banskom okruhu začal iný proces. V roku 1282 Ladislav IV. vyňal spod kompetencie Gelnice les na východ od mesta a daroval ho Jakulovi (Hekkul) z Gelnice s cieľom kolonizovať toto územie. Zakrátko tu vznikla obec s kostolom nazý-

¹ Ivan CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archivních prací*, roč. 13, 1963, s. 122 – 123.

² Ilpo Tapani PIIRAINEN: Das Bergrecht von Göllnitz nach Aufzeichnungen im Stadt-Handbuch von 1432 – 1583 und in einer Schrift aus Kremnitz aus dem 16. Jahrhundert, in: *Z minulosti Spiša*, ed. Ivan Chalupecký, roč. 9. – 10, 2001/2002, s. 95.

³ Ivan CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy, s. 142 – 143. Henryk Ruciński: Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku, in: *Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego*. Białystok 1983, s. 280 a 370. Naposledy v populárnom spracovaní Miroslav ŠTEVÍK: *Z dejín osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša: Stredoveký Spiš*. Stará Lubovňa 2005, s. 42 – 44. Privilégium pozri *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1235 – 1350)*, vol. 1, ed. Lubomír Juck. Bratislava 1984, s. 110 – 111, č. 130. Privilégium, ktoré Smolníku dávalo míľové právo pozri – tamže, s. 121 – 122, č. 145.

vaná Jaklovce. Rozvoj osady sa urýchlil potom, čo sa tu našla železná ruda. Potomkovia Jakula sa stali šľachticmi ako páni z Jakloviec (Jekelfalussy). Vzápätí v blízkosti Jakloviec vzniklo niekoľko ďalších obcí.

Na východ od Spišskej Novej Vsi, po oboch stranách Hornádu, už v roku 1255 Belo IV. uskutočnil darovanie časti „čierneho lesa“. Vznikla tu osada *Miloj (Miloy), dnes v chotári Spišského Hrušova. Miloj ležal na sever od privilegovaného územia okruhu baníckych miest. No na území tohože „čierneho lesa“ vznikol Švedlár, ktorý do roku 1338 prináležal pánom z Miloja. Vondrišiel (dnes Nálepko), ktorý leží nad Hnilcom, bol majetkom pánov z Markušoviec (Mariášiovcov).⁴

Komplikované boli dejiny Krompách. Ich počiatky nie sú známe. V roku 1304 boli vlastníctvom komesa Eugena, ktorý zomrel bez dedičov. Pretože Krompachy ležali na území Žehry, v jej areáli sa dodnes nachádza Spišský hrad, svoj záujem o Krompachy predstavil podžupan a kastelán hradu, ktorý v roku 1310 prostredníctvom súdneho procesu získal časť Krompách spolu s baňami. Zvyšok zanechal príbuzným zomrelého Eugena. V budúcnosti pribudli ešte iní spolumajitelia. Všetci sa zhodovali na tom, aby obyvatelia ich baníckych osád a mestečiek podliehali vo veciach týkajúcich sa banského práva súdu v Gelnici.⁵ Na privilegovanom území banských miest sa takto od prelomu 13. a 14. storočia objavuje nová vrstva – miestna šľachta.

Na konci 13. storočia začali v Uhorsku vznikať šľachtické župy (šľachtické stolice). Miestna šľachta (v odlišení od iných kategórií šľachty, na Spiši napríklad od šľachty kopijníckej) sa začala schádzať na župných kongregáciách, ktoré viedol podžupan.

Dôležitým prvkom na kongregácii bol šľachtický súd – *sedes iudiciaria*, v skratke *sedria*. Riešila súdne záležitosti medzi šľachtou, rovnako aj súdila svojich poddaných. V *sedrii* zasadali šľachtickí sudcovia (tzv. *slúžni*), ako aj ďalší prísediaci, na kongregácii zvolení zástupcovia šľachty (tzv. *asesori*). Okrem účasti na súdoch slúžni tiež vykonávali rôzne funkcie v im podriadených okruhoch. Jeden z takýchto okruhov zahŕňal juhovýchodnú časť Spiša, a to územie privilegovaných baníckych miest. Takto sa zmienené územie, okrem Štósu, ktorý do celku Spiša vstúpil až v časoch novovekých, ocitlo v hraniciach Spišskej župy.

V roku 1465 kráľ Matej Korvín menoval Imricha Zápoľského dedičným spišským županom. Imrich si privlastnil hradné domínium a vlastné zvyšky hradnej župy. Neuspokojilo ho to. Dodatočne zbral Provinciu 11 miest a tiež pravdepodobne územie privilegovaných baníckych miest, čo spôsobilo konflikt záujmov. Možné bolo do hradného domínia zlúčiť obce i malé mestečká. Gelnica a Smolník, opierajúce sa o svoje privilégia a právnu pozíciu, sa na istý čas mohli ubrániť nenásytnosti Zápoľskovcov. V roku 1486 sa dokonca pozícia týchto miest upevnila. V nasledujúcom roku na základe gelnického práva bola uzavretá dohoda o vzniku Zväzu siedmich hornouhorských miest na čele s Gelnicom. Do zväzku prináležali okrem iného Smolník, Rožňava a Poľsku zálohovaná Spišská Nová Ves. Cesta k vyvlastneniu baníckych miest ležiacich na Spiši začala v roku 1527, keď sa spišskými županmi stali Turzovci. Územie výsadných baníckych miest sa stalo bezpodmienečnou súčasťou ich domínia. Takto sa konečne vytvorila juhovýchodná hranica Spišskej župy.⁶

Pohľady na prináležanie Zamaguria k Spišu sú dvojaké. Niektorí z historikov, a to nielen poľskí (Tadeusz M. Trajdos, Ivan Chalupecký, ktorý časom zmenil názor, Sándor Domanovszky), sa vyjadрили za to, že Zamagurie pôvodne patrilo Poľsku. Pojem Zamaguria tu ale treba precizovať. Podľa slovenských historikov do Zamaguria spadali územia až po riečku Bialku (Biaľka). Súčasne z geografického hľadiska sa územie medzi Bialkou a Dunajcom nachádza v Oravsko-novotarskej kotline, do ktorej bolo uľahčené poľské prenikanie, hoci prvé dané historické dáta, ktoré sa týkajú osídlenia, pochádzajú z roku 1320 (Fridman, vlastníctvo rodiny pánov z Lomnice a Brezovice, kostol v teže dedine nesie patrocínium svätého Stanislava).

Starší historici si v zásade nevedeli rady s faktom, že lineárne hranice vznikli v dôsledku postupu osídlenia, hoci niekedy tieto hranice boli determinované rôznymi faktormi, ako napríklad rieky (Dunajec, Poprad). Skoršie namiesto takýchto hraníc existovali široké pohraničné pásma (*confinium, gyepű*). Z tohto pramení aj nasledujúce kuriózum – Boleslav Hanblivý, vládca Malopoľska, v roku 1254 cistercitom zo Ščižice (Szczyrzyca) priznal práva na osídlenie nad Poroncom (Poroniec), ale o tri roky neskôr (1257) kráľ Belo IV. dovolil svojim *populom* z Liptova poľovať a loviť ryby nad Dunajcom. Niektorí slovenskí historici (Ján Beň-

⁴ Porovnaj Miroslav ŠTEVÍK : *Z dejín osídlenia*, s. 42.

⁵ *Dejiny Krompách*, ed.: Ivan Chalupecký a Ján Rak. Košice 1981, s. 18 a nasledujúce.

⁶ Ivan CHALUPECKÝ : Prehľad vývoja verejnej správy, s 142 – 143. Miroslav ŠTEVÍK : *Z dejín osídlenia*, s. 43 – 44.

ko) z toho vyvodzovali závery, že územia na sever od Tatier patrili v 13. storočí do Uhorska.

Topografické názvy zo Zamaguria odkazujú, že tu musela existovať slovanská penetrácia. Poľská či slovenská? Pravdepodobne jedna i druhá. Mohli to byť lovci, rybári, sezónni osadníci, ktorí po tom, čo zasiali na nejakých príhodných miestach a pozbierali úrodu, sa vrátili do svojich stálych osád. Tak tomu bolo v prvej polovici 13. storočia na Podhaliansku. O histórii Zamaguria jednako možno hovoriť od čias, keď sa tu začalo objavovať stále osídlenie. A tu sú pramene výrečné.

Písomné dejiny Zamaguria sa začínajú v roku 1297, keď Helbrand, gróf Sasov, vymenil s istým Radslavom svoj les Lesnica za štvrtú časť Hnojníka. Helbrand spomínaný les vlastnil prinajmenšom od roku 1294.⁷

Už v roku 1272 Štefan V. daroval pánom z Lomnice les od hraníc Kežmarku až k bráne na pohraničí s Poľskom, čiže k Dunajcu a Belej. Vznikli tam okrem iného Matiašovce, Stará a Nová Lesná. Prameňmi sú síce doložené až neskôr, ale už ku koncu 13. storočia tam existovali ranogotické murované kostoly.⁸

V polovici roku 1308 Kokoš z Lomnice daroval Detrikovi (Thiderik) z Hanušoviec háj (*nemus*) na mieste, kde potok Rieka (*Pribicz*) vteká do Dunajca, s cieľom „plantácie“ – založenia (*plantationem*) novej osady. Zhromaždení osadníci nadobudli 16 rokov lehoty a dedičný richtár (šoltýs) získal dedične 2 slobodné lány, nezdanený pivovar, tretinu súdnych trov z vyšších súdnych sporov a všetky dôchodky z riešenia menších sporov s dodatkom imunity od stoličného súdництва a po skončení lehoty každý šiesty groš z daní. Osadníci získali právo postaviť si kostol, dávať farárovi slobodný desiatok – podľa práva spišských Sasov. Nájom (*census*) z lánu predstavoval jedno fertó. Navyše dedičnému richtárovi bolo udelené právo exploatovania prípadných nálezísk nerastného bohat-

stva, právo poľovať a loviť ryby. Osada získala právo trhu v utorky a právo poberania mýta.⁹

Donedávna, v dôsledku zlého čítania mena dedičného richtára (Chydericus, Fridericus), sa myslelo, že vyššie zmienené privilégium sa vzťahuje k Fridmanu. V poslednom období správne čítanie mena z listiny, ktorá je uchovávaná v Maďarskom krajinskom archíve *Magyar Országos Levéltár*, a lokalizácia plantácie nevzbudzujú pochybnosti o tom, že ide o Spišskú Starú Ves. Tento názov sa objavil v listinách z roku 1326.¹⁰

Udiali sa i prípady lokácie novej osady na zelenej lúke. Saskí osadníci na Spiši ale jednako uprednostňovali založenie novej obce v hraniciach teritoriálne rozsiahlych slovenských osád. Takto sa to mohlo udiť aj v našom prípade. Pri ústí Rieky s najväčšou pravdepodobnosťou už existovala slovenská osada, pri ktorej Kokoš odporučil Teodorichovi umiestnenie spomenutej plantácie, čo by dosvedčovalo aj názov osady. Odkiaľ lokátor získal osadníkov? Jestvovala zásada, že feudálny pán prikázal presídlieť sa do novozaloženej osady niektorým byvateľom zo svojich starších usadlostí. Teodorich však rovnako mohol získať osadníkov z iného okolia, napríklad aj z Poľska, alebo obyvateľov osady, ktorá existovala pri ústí Rieky. Nepochybne medzi osadníkmi boli aj Nemci. Tí sa udržali v Spišskej Starej Vsi až do najnovších čias (do roku 1945). V stredoveku boli vedúcim elementom v osade. Najpravdepodobnejšie obe dediny, stará i nová, sa zakrátko zlúčili a vytvorili dnešnú Spišskú Starú Ves. V druhej polovici 14. storočia obyvatelia Starej Vsi začali s budovaním gotického kostola, ktorý im bol prisľúbený v privilégium.

Iným prvkom, ktorý umocňoval prináležanie Zamaguria do Uhorského kráľovstva, bol hrad Dunajec v Nedeci. Jeho počiatky sa stanovujú ťažko. Niektorí maďarskí, poľskí, ale predovšetkým slovenskí historici sa prikláňajú k pohľadu, že akýsi hrádok s pozorovateľskou funkciou vznikol

⁷ Miroslav ŠTEVÍK : Najstaršie názvy a písomné doloženie polohy a vývoj (zaniknutých) osád severovýchodného Spiša v neskorom stredoveku (1250 – 1526), in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed.: Miroslav Števík. Stará Lubovňa 2003, s. 104 – 105. Písomné dejiny Zamaguria sa začínajú v roku 1260, keď Belo IV. daroval pánom z Hrhova územie po riekú Dunajec. Listina z roku 1297, v ktorej sa spomína les Lesnica, spájaná v staršej odbornej spisbe s obcou Lesnica, sa podľa Miroslava Števíka Zamaguria netýka (pozn. red.).

⁸ Adrienne KÖRMENDY : *Melioratio terrae : Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13. – 14. Jahrhundert*. Poznaň 1995, s. 53. Ján BEŇKO : *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 160, 162, 165 a 168. Pravdepodobne už v 12. storočí sa v blízkosti neskoršieho Červeného Kláštora nachádzalo sídlo eremitov – „domus vallis s. Antoni“, dosvedčené v opise hraníc Lechnice z roku 1344 ako Monasturhel – Ján BEŇKO : *Osídlenie severného*, s. 166. Jestvovanie takejto pustovne nepredpokladá však štátnu príslušnosť, keď sa eremiti usádzali tam, kde predpokladali, že budú môcť realizovať svoje povolanie a štátna príslušnosť ich nezaujímal. V roku 1260 Belo IV. daroval Arnoldovi, Jánovi i Eliášovi, synom Jordana z Hrhova ľudoprázdnny les medzi Popradom a Dunajcom. Hranice tejto donácie mali byť dodatočne vytýčené spišským kanonikom, ako i spišským kastelánom Štefanom – porovnaj *tamže*, s.149. Podľa novších zistení išlo o omnoho menšie územie, na ktorom vznikla Krížova Ves. Pozri prácu Petra Labanca s. 541 (pozn. red.).

⁹ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek 1*, s. 83 – 84, č. 92.

¹⁰ Adrienne KÖRMENDY : *Melioratio terrae*, s. 54. Pravdou však je i to, že Ján Dľugoš vo svojich *Kronikách* hovorí o Starej Vsi v kontexte udalostí z druhej polovice 12. storočia. Toto dielo, ale jednako vzniklo o tri storočia neskôr.

na mieste hradu Dunajec už v posledných rokoch 13. storočia. Argumentom by mohla byť revindikačná politika Ondreja III., ktorý sa usiloval získať isté územia v blízkosti Podolínce darované Spišskej kapitule ešte okolo roku 1260, vtedy sa nachádzajúce pod poľskou mocou. Dôležitejšia ale bola kontrola významného cestného ťahu, ktorý sa tiahol od Spišskej Belej cez Reľov k ústiu Rieky do Dunajca pri starom¹¹ brode, cez Dunajec do Sromowiec Wyżnych. Tadeusz M. Trajdos po podrobnej analýze mnohých listín dotýkajúcich sa aktivít Kokoša z Lomnice a jeho príbuzných na Zamagurí predpokladá, že takýto hrádok mohol teoreticky vzniknúť z iniciatívy Kokoša v roku 1308. V skutočnosti pred smrťou Kokoša v roku 1328 nový vlastník hradu Viliam (Vilerm/Wilerm) Druget v roku 1330 hovorí už o kamennom hrade. Listiny, ktoré sa vzťahujú k počiatkom hradu Dunajec, sú výnimočne nejasné. V každom prípade v roku 1330 nad Dunajcom už existoval objekt dozerajúci na záujmy Uhorského kráľovstva.

Týmto spôsobom sa Zamagurie, súc už súčasťou Uhorského kráľovstva, naraz stalo i časťou Spišskej župy.

Najväčšiu diskusiu medzi poľskými (Teofil Modelski a iní) a slovenskými historikmi (Ján Beňko, Martin Homza) vyvolala otázka štátnej príslušnosti Podolíneckého okruhu. Na začiatku 14. storočia bola táto záležitosť v zásade vyriešená. V roku 1301 Václav II., český a poľský kráľ, daroval pánom z Hrhova Hniezdne a Ľubovňu (Stará Ľubovňa). Páni z Hrhova, rod vysokej šľachty nemeckého pôvodu, si držali počas dlhého obdobia hodnosť grófov Saskej provincie na Spiši. Vďaka tomu, stojac na strane Václava II., mu mohli zaistiť pomoc spišských Sasov. V roku 1304 Václav uznal svoju porážku v súboji o korunu s Karolom Róbertom a odviezol z Uhorska svojho syna Václava III., korunovaného v Uhorsku ako Ladislava V. Jeho straníkom, pánom z Hrhova, z toho vyplynuli konzekvencie. V januári roku 1308 Ján, syn palatína Omodeja z prastarého rodu vysokej šľachty Abovcov, podporovateľ Karola, založil Novú Ľubovňu. O niečo skôr začal stavať Ľubovniansky hrad. Hniezdne aj Ľubovňa prešli pod vládu Uhorska. Podolínecký dedičný richtár Henrich, familiár Kunigundy a po jej smrti familiár kláštora v Starom Sonči, sa objavil v listine Vladislava Lokietka v roku 1312. V roku 1315 vy-

stupuje ako člen prísazného súdu v Starom Sonči. Či bol ešte v tom čase dedičným richtárom v Podolínci, nie je známe. V prameňoch sa Henrich viac neobjavil. V každom prípade najneskôr v roku 1315 sa Podolíneec ocitol na území Uhorského kráľovstva, ktoré na severe dosiahlo prirodzenú hranicu pozdĺž karpatského chrbta.

Istá nestabilita hraníc so Šarišom sa v stredoveku týkala okolia Nižného a Vyšného Slavkova. Tak ako Nižný Slavkov prináležal k Spišu, Vyšný Slavkov bol pokladaný za šarišskú usadlosť.¹²

Teritórium Spišskej župy sa nekrylo s územím Spišského prepoštstva.

Politické dejiny Spiša v neskorom stredoveku

Smrť Ondreja III. v roku 1301 spôsobila vojny rôznych uchádzačov o vládu v Uhorsku. Niektorí spomedzi vysokej uhorskej šľachty, ktorí boli protivníkmi Karola Róberta z Anjou, ponúkli korunu Václavovi II., českému a poľskému kráľovi (Karol i Václav boli príbuzní Arpádovcov). Václav presunul svoje práva na syna. Je ale pravdou, že pred 13. marcom s podporou pápeža Bonifáca VIII. bol korunovaný Karol, ale v Ostrihome, nie v Stoličnom Belehrade a nie tzv. korunou svätého Štefana, ktorá bola od konca 12. storočia v Uhorsku uznávaným korunovačným klenotom. Snem vyhlásil korunováciu za neplatnú a 27. augusta bol korunovaný Václav III. ako Ladislav V. Nie ostrihomským prímasom, arcibiskupom, ktorý podľa obyčaje vykonával korunováciu, ale kaločským arcibiskupom. Proti Přemyslovcom vznikla navyše silná opozícia. Ku koncu roku 1302 pápež exkomunikoval Ladislava V. v dôsledku toho časť najvyšších severouhorských oligarchov prešla na stranu Karola. V roku 1304 Václav II. zorganizoval výpravu s cieľom pomôcť svojmu synovi. Presvedčil sa však, že z dôvodu nedostatku podpory Ladislav V. (Václav III.) nemal šancu udržať sa na uhorskom tróne. Zbral teda so sebou syna a korunovačné klenoty. Zakrátko obaja Přemyslovci opustili tento svet (Václav II. v roku 1305). Václav III. odovzdal uhorské kráľovské insígnie Otovi Bavorskému 9. októbra roku 1306 a onedlho nato bol zavraždený počas výpravy za poľskou korunou. Oto vtrhol do Uhorska a skupinkou svojich prívržencov bol korunovaný. Následne bol zlákaný do Sed-

¹¹ Stanisław Kostka MICHALCZUK; Piotr M. STĘPIEŃ a Tadeusz M. TRAJDOS : *Zamek Dunajec w Niedzicy*. Niedzica 2006, s. 10 – 25.

¹² Juraj ŽUDEĽ : *Stolice na Slovensku*. Bratislava 1984, s. 113. Podľa prameňa z roku 1322 ležal Nižný Slavkov v hraniciach Šarišského komitátu – *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej – *RDSI*), vol. 1 – 2, ed. Vincent Sedlák. Bratislavae 1980 – 1987 (tu vol. 2, s. 362, č. 825). V súčasnosti patrí do Prešovského okresu. Tak isto na mape Spiša, ktorá bola včlenená do vyššie citovanej práce J. Žudela na Spiši ležal Vyšný, ale nie Nižný Slavkov.

mohradská a uväznený. Po úteku z väzenia v roku 1308 rezignoval na svoj nárok na uhorský trón. Po niekoľkých mesiacoch v roku 1308 šľachta uznala za svojho kráľa Karola I. Róberta, ktorý po získaní korunovačných insígnií v roku 1310 uskutočnil korunováciu po tretíkrát. Tento raz so zachovaním všetkých tradičných uhorských zákonov.

Tieto udalosti sa samozrejme udiali aj na Spiši. Spišom tiahli české vojská, aktivizovali sa tu najvyšší šľachtici ako Matúš Čák z Trenčína, či Omodejovci, ktorí mali na Spiši svoje majetky. Spomedzi dvoch najdôležitejších spišských rodov boli na strane Anjouovca páni z Lomnice a Brezovice, páni z Hrhova najprv podporovali Václava II., od ktorého, ako od poľského kráľa získali v roku 1301 Hniezdne a Lubovňu, ležiace vtedy v Sandeckej zemi, a v nasledujúcom roku od Václava III. – Ladislava V. Strážky, skonfiškované pánom z Lomnice a Brezovice. V roku 1304 páni z Hrhova vidiač, že Přemyslovci prehrali, tak isto prešli na stranu Karola. Avšak bolo už neskoro. Omodejovci im zabrali Hniezdne i Lubovňu. Páni z Hrhova už nemali možnosť získať ich naspäť.¹³

Po páde Omodejovcov Hniezdne i Lubovňa spolu s hradom prepadli do rúk mocných Druegtovcov.

Páni z Hrhova sa postavili na odpor pánom z Lomnice a Brezovice. Keď títo v roku 1307 odobrali Hrhovským Strážky, vypukli medzi obidvoma rodmi ozbrojené konflikty, počas ktorých padol Detrik z rodu odvodzujúcom sa od Hrhova. V tej chvíli sa do sporu zaangažovala *Universitas Saxonum de Zips* a vybrala spomedzi seba arbitrov, ktorí nadiktovali pánom z Lomnice a Brezovice podmienky dohody a pohrozili im intervenciou spoločenstva Sasov v prípade, že nebudú vyplnené. Kokoš, vodca rodu, musel okrem iného v Levoči verejne zaplatiť v hotovosti (*homagium*) pánom z Hrhova a taktiež bol zaviazaný založiť 6 kláštorov, v ktorých sa mali slúžiť sväté omše za Teodorichovu dušu.¹⁴ Samozrejme, že Kokoš nebol v stave splniť túto podmienku. V roku 1313 zamenil šarišský Chmeľov za Rudu na úpäti Spišskej Magury, čo zapríčinilo prechod miechovských božohrobcov z Chmeľova do Rudy a zámenu mena

Ruda na Lendak. O 6 rokov neskôr daroval kartuziánom zo Skaly útočiska (*Lapis Refugii*) v Letanovciach 62 lánov zeme v Doline svätého Antona v Lechnici, kde sa v dvadsiatych rokoch 14. storočia pristúpilo k budovaniu dreveného kláštora, ktorý bol následne prebudovaný do podoby murovanej a neskôr nazvaný Červený kláštor.

Karol Róbert sa pokúšal získať si náklonnosť najsilnejších oligarchov zo severnej časti vtedajšieho Uhorska, dnešného Slovenska. Matúš Čák bol Karolom menovaný za jedného z troch palatínov a magistrom taverníkov s úlohou spätného nadobudnutia neprávom zabratých kráľovských a cirkevných majetkov. Matúš si ale privlastňoval tieto majetky, v dôsledku čoho stratil hodnosť magistra taverníkov. V tej chvíli začal otvorene vystupovať proti kráľovi, najmä keď ho kardinál Gentilis, legát poslaný pápežom Klementom V. na pomoc Karolovi Róbertovi, za pustošenie cirkevných majetkov exkomunikoval.

Podobnú úlohu ako Matúš Čák zohrali na východnom Slovensku Omodejovci. Deklarovali sa ako horliví prívrženci Karola Róberta, vďaka čomu prišli k ohromným majetkom. Ich význam tak vzrástol vo všetkých severovýchodných župách Uhorska. Využívali svoju pozíciu na obohacovanie sa, a to na úkor šľachty, miest a kráľovských regálií. Omodej, vodca rodu, ktorý dosiahol hodnosť palatína, sa pokúšal podriaďiť si Košice, najväčšie obchodno-hospodárske centrum severovýchodného Uhorska. Postretla ho za to v septembri roku 1311 smrť z rúk košických mešťanov. Kráľovská komisia, ktorá mala vyjasniť okolnosti smrti, odhalila zneužívanie práva zo strany Omodejovcov. Kráľ ich preto odsúdil na konfiškáciu časti majetku. V dôsledku toho Omodejovci odstúpili zo spojenectva s kráľom a prešli na stranu Matúša Čáka. Kráľ sa rozhodol potrestať vzbúrencov a obľahol Šarišský hrad, kde sa nachádzali. Keď však prišla novina o tom, že im prichádzajú posily, Karol ustúpil na Spiš. Tu mu spišskí Sasi udelili značnú ozbrojenú pomoc. V takejto situácii sa kráľ ponáhlal na pomoc Košiciam, ktoré sa Omodejovci pokúšali dobyť. K stretu prišlo 15. júna roku 1312 pri Rozhanovciach. Karol posilnený o košických mešťanov tu svojich protivníkov rozdrvil.

¹³ Pozri Martin HOMZA : Svätá Kunigunda a Spiš, s. 381 – 405. Pred rokom 1308 spišský župan Omodej Aba začal s budovaním Lubovnianskeho hradu ako svojho šľachtického hradu. Začal tiež rozširovať svoju moc v Podolíneckom okruhu. Takáto situácia trvala až do konfliktu Omodejovcov s kráľom a ich porážky v bitke pri Rozhanovciach v roku 1312. Od toho času sa Podolínecko-Lubovnianske domínium stalo kráľovským majetkom. Porovnaj Miroslav ŠTEVÍK a Michaela TIMKOVÁ : *Dejiny hradu Lubovňa*. Stará Lubovňa 2005, s. 8 – 18. Porovnaj tiež Henryk RUCIŃSKI : Lokacje Nowego Targu, Nowego Sącza i Podolińca : Okoliczności uzyskania prawa miejskiego i jego skutki dla dalszego rozwoju tych miejscowości, in: *Historické štúdie* (v tlači).

¹⁴ *Supplementum analektorum terrae Scepusiensis*, vol. 2, ed.: Michael Schmauk. (ďalej *Supplementum*). Szepesváraljae 1889, s. 27. Porovnaj Henryk RUCIŃSKI : U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru, in: *Prace Pienińskie*, roč. 7, 1995, s. 17 – 21. Správne meno zabitého – Thidrik.

Roku Pána 1312 obliehal kráľ Karol so svojimi vojenskými silami kráľovský hrad nazvaný Šariš, ktorý vlastnil z poverenia veľmi mocného veľmoža Matúša Mikulášov syn Demeter. Tento Matúš, Petrov syn z Trenčína, poslal na pomoc Demetrovi [do boja] proti kráľovi tisíc sedemsto kopijníkov z radov žoldnierov a takmer celú svoju vojenskú moc, aby silným náporom zahnal kráľa čo najďalej od hradu. Za veliteľov vojska určil spomínaného Demetera a Abu, nazývaného Pekný alebo Veľký. Keď sa kráľ do počul o ich príchode, nazdával sa, že sa im nemôže postaviť na odpor, a preto odtiahol na Spiš. Spišiaci mu ochotne dali jazdcov i pešiakov, s ktorými by sa kráľ už väčšmi odvažil napadnúť svojich nepriateľov. Medzitým však tí začali dobýjať mesto Košice, a to z pomsty za smrť palatína Omodeja, ktorého v Košiciach usmrtili košickí Nemci a či presnejšie Sasi. Keď im zvedovia ohlásili kráľov príchod, zanechali mesto a smelo vyrazili proti kráľovskému vojsku. Ponáhľali sa rovnako ako kráľ zaujať čo najohodnejšie miesto na boj a obsadili ho prv než on. Medzitým kráľ nachádzajúc sa so svojím vojskom v ktoromsi údolí pri Hornáde, vykonal sviatosť pokánia, prijal rozhréšenie a sviatosťné Pánovo telo od spomínaných krížovníkov a všetci sa pripravili podstúpiť predovšetkým smrť. Najzatejšie nepriatelia pokoja sa chopili zbraní a dali sa zostupovať z vrcholca do spomínaného údolia, pripravený na boj proti kráľovi. V piatok na Sviatok svätých Víta a Modesta [sa odohrala] na stráni uvedeného vrchu veľmi krutá bitka, aká sa v Uhorsku neuskutočnila od čias vpádu Tatárov.

Obr. 2. Víťazstvo Karola Róberta z Anjou v bitke pri Rozhanovciach ako ho zachytáva neskoršie obrazové podanie z Uhorskej maľovanej kroniky.

Roku Pána 1308 prišiel istý legát z Ríma a dal do [cirkevnej] kľiatby všetkých tých, čo odmietali poslušnosť kráľovi Karolovi, a takto ich donútil na ňu. Jednako zostali niektorí neposlušní, a síce Demeter a Matúš z Trenčína. Preto sa Karol vydal k Šarišskému hradu a obľahol ho. S veľkým vojskom tam prišiel Matúš [Čák] a zahnal kráľa z bojového poľa. Kráľ sa musel stiahnuť a prišiel do mesta Levoče. Spišiaci si priplli kríž a vypravili sa so svojím bandériom spolu s kráľom. V tom čase sa nepriatelia utáborili pod Košicami, a keď sa do počuli o príchode kráľa a Spišiakov, vyrazili proti nim. K boju došlo povyššie Torysy pri Rozhanovciach. Kráľove oddiely boli porazené, no zásluhou bandéria Spišiakov bitku vyhral s Božou pomocou kráľ. Prelialo sa v nej veľa krvi, čo sa od čias vpádu Tatárov nestalo ani raz. Spišiaci si týmto činom získali veľké uznanie a slobodu.¹⁵

Bitka pri Rozhanovciach patrila k zlomovým bitkám v stredovekých dejinách Uhorska.¹⁶ Spomedzi protivníkov kráľa zostal už iba Matúš Čák, ktorý bol zaťažený kľiatbou a tratil čoraz viac na význame.

Ohromné majetky Omodejovcov prešli do rúk Drugetovcov, prišlých zo Salerna. Stali sa najmocnejším rodom v severovýchodnej časti Uhorska a vykonávali najvyššie hodnosti v štáte vrátane úradu palatína. Filip Druget sa stal spišským županom. Nie náhodou dostal jeden z historicky i právne zaťažených úradov v krajine, ktorý pred ním a po ňom zastávali najvýznamnejšie osoby dynastie i krajiny. Na Spiši tak Drugetovci začali svoju kariéru. Do ich vlastníctva prešiel tiež hrad Dunajec, ktorý bol centrom Nedeckého domínia,

¹⁵ *Kroniky stredovekého Slovenska : Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*, ed. a trans.: Július Sopko. Budmerice 1995 (tu Obrázková kronika, s. 65 – 66 a Spišskosobotská kronika, s. 108).

¹⁶ Za upozornenie na význam tejto bitky ďakujem pani profesorke Adrienne Körmeny. Vyššie opísanú udalosť najlepšie predstavil Branislav VARSÍK : K boju medzi košickými mešťanmi a Omodejovcami : Príspevok k dejinám feudálnej anarchie v Uhorsku na začiatku 14. storočia, in: *Zo slovenského stredoveku : Výber historických štúdií a článkov z rokov 1946 – 1968*. Bratislava 1972, s. 345 – 376.

patriaceho Kokošovi z Lomnice, grófovi Smolníckej komory. Pred rokom 1326 sa však dopustil defraudácie, za čo bol potrestaný konfiškáciou nedeckých majetkov. Odvtedy bol význam pánov z Lomnice a Brezovice zviazaný s ich majetkami v Šariši, kde sa nachádza Brezovica, od ktorej si zobrali svoj prídomek. Na Spiši si zase upevnili svoju pozíciu páni z Hrhova. Definitívne pripojili do svojho panstva Hrhov, odkiaľ pochádza ich predikát, ako vyznamenanie za hrdinstvo v rozhanovskej bitke. Okrem iných v nej padol Jordan, syn Eliáša, gróf spišských Sasov. Spišský župan Viliam Druget prišiel v roku 1330 na pomoc Vladislavovi Lokietkovi, bojujúcemu s križiakmi.

Spomienkou na bitku pri Rozhanovciach je do dnešného dňa nádherná freska v kolegiátnom, dnes katedrálom kostole v Spišskej Kapitule, ktorá predstavuje Bohorodičku s dieťaťom, ako korunuje Karola Róberta za uhorského kráľa. Podrobný opis tejto fresky predstavil už Jozef Hradský (Hradzsky).*

Dôsledkom bitky pri Rozhanovciach bolo tiež ďalšie privilégium dané Saskej provincii, ktorá vznikla na základe privilégia Štefana V. z roku 1271. Karol Róbert vydal tento dokument v roku 1317. O ňom bude ešte nižšie reč.

V prvej polovici 14. storočia sa dovŕšil proces znepriatelenia (*alienácie*) dvoch najvýznamnejších vedúcich šľachtických rodov nemeckého pôvodu, ktoré boli až doteraz previazané so spišskými Sasmi, menovite s pánmi z Veľkej Lomnice a Brezovice na jednej strane a pánmi z Hrhova na strane druhej. Podľahli *hungarizácii*** , pričom zanechali svoju spoluprácu s provinciou. V dôsledku toho ich poddaní, ktorí sa riadili saským právom, boli odtrhnutí od provincie. Páni z Hrhova od polovice 14. storočia prestali plniť funkciu saských grófov, ktorá od konca 13. storočia bola prakticky dedične v ich rukách. Páni z Veľkej Lomnice, ako sme už spomínali, v roku 1274 v Šariši získali vlastníctvo Brezovice nad Torysou. Nadobudli ju od pánov z Hrhova cestou výmeny za niektoré spišské majetky.

Prelom 13. a 14. storočia bol obdobím vzostupu významu pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice na Spiši. Ešte stále tu vlastnili značné majetky, medzi nimi najmä donácie za zásluhy vo vojnách Ladislava IV., Ondreja III. a Karola I. Róberta z rodu Anjouovcov proti ich protivníkom (okrem iného s Václavom III.). Pokúsili sa preto prestúpiť do

Obr. 3. Pečať kráľa Ľudovíta Veľkého.

radov vysokej uhorskej šľachty. V roku 1307 získali v zhode s kráľovskou autoritou Strážky, ktoré ovládali páni z Hrhova, čo sa stalo základom vyššie opisovaného konfliktu medzi obidvoma rodmi a Saskou provinciou, podporujúcou pánov z Hrhova. Kráľovskej priazni sa však viac tešili páni z Veľkej Lomnice a Brezovice. Na počiatku 14. storočia začali energickú dosídľovaciu akciu na Zamagurí, ktorej zavišením bola lokácia Spišskej Starej Vsi a vybudovanie hradu Dunajec. Defraudácia, ktorej sa Kokoš dopustil počas plnenia úradu správcu Smolníckej banskej komory, zapríčinila konfiškáciu jeho hradu a niekoľkých obcí na Zamagurí. Tie pripadli Viliamovi Drugetovi.

Spiš, spolu s Chorvátskom a Slavónskom patril k častým údelom čakateľov na trón z uhorskej kráľovskej rodiny. Výnimku netvoril ani Štefan (* 1332 – † 1354), mladší syn Karola Róberta z Anjou, ktorý tiež nosil titul *dux Scepusiae* (spišský vojvoda) a v čase neprítomnosti svojho kráľa Ľudovíta Veľkého počas neapolskej výpravy brata zastupoval aj v kráľovskom úrade.

V roku 1395 zomrela kráľovná Mária, manželka Žigmunda Luxemburského, nezanechajúc po sebe potomkov, čo v istom zmysle spochybnilo legitimitu vlády Žigmunda. S nárokom na uhorský trón tiež vystúpila Hedviga (od roku 1397 svätica), mladšia sestra Márie, manželka Vladislava Jagela, dcéra Ľudovíta I. V rovnakom čase mal Žigmund

* Podrobne ju popisujeme v kapitole o dejinách cirkvi na Spiši s. 400n (pozn. autora).

** *Hungarizácia* – proces, v ktorom jazykovo rôznorodá uhorská šľachta prijímala jednotné označenie *Hungarus* (Uhor), vytvárajúc tým politický národ *Natio Hungarica*. Proces sa dovŕšil na konci 13. storočia (pozn. red.).

Obr. 4. Listina Karola Róberta z levočského archívu pravdepodobne dosvedčujúca jeho sobáš s dcérou Leva Danieloviča Haličského.

spory s moldavským *hospodarom*, lenníkom Hedvigy a Jagela, a taktiež s moravským markgrófom. Nemožno sa teda čudovať, že sa cítil ohrozený. Na jednej strane sa pokúšal o mediáciu sporu za pomoci Jána z Kaniže (Kanizsay), ostrihomského arcibiskupa, na druhej strane zariadil koncentráciu vojsk v okolí Levoče.¹⁷ Zo strany Jagela to však bola iba diplomatická hra majúca neutralizovať Žigmunda, ktorý podporoval križiakov.¹⁸

Smrť Márie a porážka kresťanských vojsk pod Nikopolom pod vedením Žigmunda v roku 1396 prebudili aktivity opozície. Ukážková poprava 32 šľachticov, verejný súd s Lackfiovcami i Horvátiovcami, k tomu neúspechy v zahraničnej politike, ako i uprednostňovanie cudzincov zapríčinili, že kráľ bol v roku 1401 uväznený. Šľachta na zjazde v Topoľčanoch prijala návrh na povolanie Vladislava Jagela na uhorský trón. Ten po smrti Hedvigy v roku 1399, veľkej dobrodružky kartuziánov z Červeného kláštora, prestal byť Žigmundovým švagrom.

Napriek názorom slovenskej historiografie Jagelo neprijal tento návrh. Nazdával sa, že aktuálne priaznivá politická konjunktúra je nestabilná a podpora Žigmundovej stránky prisilná. Dobrodružná výprava po uhorskú korunu bola príliš riskantná. Ani naračné pramene, ani listiny nespo-

mínajú žiadnu výpravu. Možno v nich ale nájsť zmienky o akýchsi výpadoch niektorých ozbrojených skupín. Ctibor z Ctiboric, nadšený Žigmundov podporovateľ, zhromaždil v Nitre a v Trenčíne poľských a českých žoldnierov a za ich pomoci zaútočil na protivníkov väzneného kráľa. Napriek Jagelovmu zákazu aj Ondrej Balicki zorganizoval súkromnú výpravu do Šariša, pretože mal nevyporiadané účty s uhorskými pánmi o majetky svojich rodákov. Avšak bol porazený šarišským županom. Časť jeho ľudí alebo zahynula, alebo sa dostala do väzenia. Dodajme ešte, že Ján Dluhoš vo svojich *Kronikách* vysvetľuje Jagelovu odmietavú odpoveď na ponúkanú uhorskú korunu morálnymi dôvodmi. Nakoniec uväzneného kráľa za krátko uvoľnili a obaja monarchovia sa po druhý raz stali švagrami prostredníctvom manželských zväzkov s Barbarou i Annou z Celje, vnučkami Kazimíra Veľkého.

Vyššie opísané udalosti našli svoj ohlas aj na Spiši. S tými, ktorí podporovali kráľa, ako napríklad Levoča, súperili takí, ktorí stáli na strane protivníkov kráľa Žigmunda, ako napríklad Spišská Nová Ves. Monarcha v roku 1404 odpustil mestu prihlásenie sa k povstaniu pod podmienkou ďalšieho zachovania vernosti.

¹⁷ Kronika Jána z Turca, ed. a trans.: Július Sopko, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, s. 143 – 144.

¹⁸ Dosvedčuje to stretnutie v Spišskej Starej Vsi v roku 1397, na ktorom sa z iniciatívy Žigmunda Luxemburského zúčastnil sám Žigmund, Hedviga a Vladislav Jagelovský. Hovorilo sa tu pravdepodobne o možnosti Hedviginho uchádzania sa o uhorskú korunu, o ruských záležitostiach a vzájomnej pomoci proti spoločnému nepriateľovi, osmanským Turkom a križiakom. Pozri Zenon Nowak : *Polityka pôlnocna Zygmunta Luxemburskiego do roku 1411*. Toruń 1964, s. 67 – 68. Stretnutie neprineslo očakávané výsledky. Hedviga si ponechala nároky na uhorskú korunu. Je zaujímavé, akú úlohu zohrali opakujúce sa stretnutia na najvyššej úrovni v Spišskej Starej Vsi a v Sromovciach (Sromowce) v dejinách Zamaguria. Pritom je dôležité mať na zreteli aj Čorštýnsky hrad.

V nasledujúcom roku Žigmund sa s pomocou tzv. *decretum minus* pokúsil vytvoriť reprezentáciu meštianskeho stavu – ako protiváhy šľachty. Pokus sa mu nepodaril. Levoča od počiatku 15. storočia vysielala svojho predstaviteľa k tavernikálnemu súdu.

Je potrebné sa tiež zmieniť o činnosti Spišskej kapituly. Ako hodnoverné miesto (*locus credibilis*) vydávala odpisy listín s platnosťou originálu (*notariat*), svedectvá o transakciách pred ňou uzavretých a taktiež o uvedení do majetkov (*introductio*), na ktorých sa predstavitelia kapituly zúčastňovali, čo zapríčinilo rozšírenie znalosti spišského práva i za hranicami Spiša.

V roku 1409 vypukla veľká vojna medzi Poľským kráľovstvom a Litovským veľkokniežatstvom na jednej strane a Územím rádu nemeckých rytierov na strane druhej. Žigmund sa ako spojenec križiakov ponáhlal s ozbrojenou mocou križiakom na pomoc. Stalo sa tak na jeseň roku 1410, po prelomovom víťazstve poľsko-litovskej strany pri Grünwalde, a to v niekoľkých menších bitkách. Vojna proti Poľsku nebola v Uhorsku populárna. Napriek tomu Ctibor zo Ctiboríc na rozkaz Žigmunda prekročil hranice vlastnej krajiny, ktorej sa zriekol, a to pod Sromovcami, a dobyl Starý Sonč spolu s predmestiami Nového Sonča. Vo svojich oddieloch mal Čechov a Nemcov, keďže časť uhorskej šľachty sa odmietla výpravu zúčastniť. Keď Žigmund videl, že križiacka strana prehrala, prikázal Ctiborovi stiahnuť sa do Mušiny (Muszyna). Bandériá postavené na ochranu južných hraníc Poľska zo zemí Bieckej, Sandeckej a Ščirickej (Szczyrzyckiej) začali Ctibora prenasledovať. K stretu prišlo pri Bardejove. Napriek Ctiborovej prevahe bolo jeho vojsko rozbité. Sám bol pritom ranený. Nato Poliaci začali pustošiť pohraničné územia Uhorska. Vojskové akcie proti Ctiborovi sa odohrávali taktiež na Spiši. Ctiborova výprava znamenala jednako vážnu diverziu. V jej dôsledku križiaci získali naspäť niekoľko hradov, ktoré sa predtým vzdali Poliakom.¹⁹

Ďalšiemu ničeniu predišiel rovnako slávny Záviš Čierny z Garbova (Garbow). Vďaka nemu prišlo k zloženiu zbraní v Spišskej Novej Vsi a v nasledujúcom roku 1412 k stretnutiu oboch monarchov v Lubovni, na ktorom Žigmund opus-

Obr. 5. Pečate Žigmunda Luxemburského.

til porazený rád nemeckých rytierov a zaviazal sa k spojenectvu s Vladislavom. Potom mohol pokračovať vo vojne proti Benátkam o Dalmáciu. Keďže na vedenie vojenských operácií Žigmund potreboval ohromné prostriedky, rozhodol sa prevziať od Jagelovského časť zo sumy, ktoré pripadli poľskému kráľovi od križiakov za výkup zajatcov zbraných do zajatia pri Grünwalde. Takýmto spôsobom prišlo k prelomovej udalosti v dejinách Spiša – zálohovaniu časti jeho územia Poľsku.

8. septembra 1412 v Záhrebe Žigmund Luxemburský dal do zálohu Vladislavovi Jagelovi za sumu 37000 kôp českých grošov v nových minciach Lubovniansky hrad s mestečkom Stará Lubovňa, Podolínecký okruh, ako i mestá a mestečká: Hniezdne, Spišská Belá, Lubica, Vrbov, Spišská Sobota, Poprad, Stráže pod Tatrami, Spišské Vlachy, Spišská Nová Ves, Ruskinovce, Veľká, Spišské Podhradie, Matejovce pri Poprade a Tvarožná. Žigmund zaistil poľskému kráľovi pokojné prevzatie zálohu a zálohovaným mestám svoju ochranu. Zálohovací akt bol vypracovaný podľa formulára kancelárie bez toho, aby bral do úvahy špecifiká Spišskej župy. Je tu reč napríklad o jazerách, ktoré na Spiši nie sú. Hniezdne bolo hodnotené na rovnakej úrovni spolu s 13 mestami, ktoré prináležali Provincii 24 spišských miest. Záloh bol pokladaný za dočasný, podobne ako sa to zvyklo diať na územiach vtedajšej Európy. Zo strany Provincie chýbal akýkoľvek záujem o novovzniknutú situáciu. Nespomína ho ani *Kronika Jána z Turca* a autor *Spiškosobotskej kroniky* hovorí o zálohu všeobecne, keď sa zaoberá najmä hodnotou zálohovanej sumy:

„Roku Pána 1410 zvíťazil v bitke proti Prusom [nemeckým rytierom] poľský kráľ Vladislav II. a porazil tam veľké vojsko. Potom roku Pána 1412 kráľ Žigmund zálohoval poľskému kráľovi 13

¹⁹ Zenon Nowak: *Polityka pôtnocna*, s. 106 – 112.

miest [spišských] za 37 000 kóp [pražských] grošov, čo predstavuje 88 000 zlatých, teda 25 grošov rátaných za 1 zlatý“,²⁰

ktorá bola, koniec koncov, imponujúca. Ešte jeden rok Lubovniansky hrad riadil uhorský kastelán. Prvý poľský starosta Pelko Gladiš (Pełka Gładysz) prevzal funkciu až v decembri 1413. Keďže ovládal maďarský jazyk, osobne sa zúčastnil na odovzdaní zálohovacej sumy uhorskej strane. Po vykonaní tejto úlohy zaujal svoj úrad.²¹

Až po Žigmundovej smrti v roku 1437 si zodpovední začali uvedomovať, že záloh začal naberať znaky trvalosti. V tomže roku z rozbitej Provincie 24 spišských miest vznikli dve odlišné provincie.

Obr. 6. Portrét Žigmunda Luxemburského štylizovaného v podobe kráľa svätého Štefana (14. storočie) zo Spišskej Kapituly.

Na čelo zálohovaných miest sa postavil gróf 13 miest – XIII civitatum. O rok neskôr nezálohované mestá mali grófa 11 miest Spišskej krajiny – XI civitatum terrae Scepusiensis. Spočiatku to boli Levoča, Kežmarok, Žakovce, Mlynica, Spišský Štvrtok, Veľký Slavkov, Hrabušice, Iliášovce, Odorín, Bystřany a Kurimany. V skladbe týchto miest došlo

už zanedlho k zmenám. Z nestabilného Zväzu 11 miest slobodne vystúpili kráľovské mestá Levoča i Kežmarok a nahradili ich Harichovce a Vlkovce, pričom aj naďalej jedny zo zväzu vypadávali a iné doň vstupovali (napríklad vypadli Vlkovce a Bystřany a pribudli Smižany a Danišovce). V roku 1465 sa stali súčasťou domínia Spišského hradu. Ich osud bol spečatený. Zmenili sa na poddanské usadlosti. Posledná zmienka o Zväze 11 spišských miest prináležiacich Spišskému hradu pochádza z roku 1638.

Inak to bolo s Provinciou 13 miest. Vďaka dvojakej štátnej príslušnosti získavali privilégia a ochranu im zabezpečovali rovnako poľskí, ako aj uhorskí vládcovia. Takto sa Spišská Nová Ves dostala na čelo spišských miest. V roku 1769 panovníčka Mária Terézia využila nepokoje zapríčinené aktivitami Barskej konfederácie a obsadila zálohované mestá. V roku 1772, počas prvého delenia Poľska, ich potom definitívne pričlenila k Uhorsku. V roku 1778 Mária Terézia pripojila k bývalej Provincii 13 miest ešte Podolínce, Starú Ľubovňu a Hniezdne a vytvorila Provinciu 16 miest, ktorá pretrvala do roku 1876.²²

Spišské starostovstvo bolo v poľskom správnom systéme *nehradným starostvom** a z tohoto dôvodu bez trestnej jurisdikcie nad šľachtou. Nebolo uceleným teritóriom, ale pozostávalo z územných enkláv a tie tvorili oblasti patriace jednotlivým zálohovaným mestám. Okrem úradníckej šľachty na území starostovstva nebola poľská šľachta, čo bolo oveľa výhodnejšie, pretože sa tým zabránilo podnájmu jednotlivých častí, a tak sa zabezpečovala jednoliatosť starostovstva. Mestá oproti tomu mali svoje privilégia, ktoré im garantovali poľskí panovníci a ku ktorým sa preto mohli odvolať. Podobne vyzerala situácia v Podolínci, Starej Ľubovni a v Hniezdom.²³ Na začiatku boli starostami rytieri schopní plniť stanovené služby, ako napríklad zmienený Gladiš alebo so Žigmundom Luxemburským zviazaný slávny Záviš Čierny z Garbova, ktorý napokon aj zahynul v roku 1428 v službách Žigmunda v bitke s Turkami pri Golubaci, alebo jeho brat Ján Faturej z Garbova. Tieto podmienky dôležité pri vý-

²⁰ Spišskosobotská kronika, ed. a trans.: Július Sopko, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, s. 109.

²¹ Dôkladne o okolnostiach zálohu a jeho charaktere do roku 1430 a o prvých piatich starostoch – Janusz KURTYKA : Początki starostwa spiskiego i pierwsi starostowie. Z dziejów polityki Władysława Jagiełły wobec Zakonu Krzyżackiego i Zygmunta Luksemburskiego w latach 1411 – 1430, in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IX*, cz. 1. Lublin a Łódź 2006.

²² Janusz KURTYKA : Starostwo spiskie 1412 – 1769/70, in: *Terra Scepusiensis*, s. 521. Ivan CHALUPECKÝ : Přehľad vývoja verejnej správy, s. 139 – 142. Henryk Ruciński : Prowincja saska, s. 355 – 356.

* *Nehradný starosta* (lat. *capitaneus sine iurisdictione*) – držiteľ hradov, miest alebo iných kráľovských majetkov, bez súdnych právomocí vrátane práva meča, akými disponoval *hradný starosta* (lat. *capitaneus cum iurisdictione*). Časom sa premieňali na dedičné majetky. Nehradné starostovstvá tak mnohokrát boli: *panis bene merentium* („chlebom zaslúžilých“), t. j. veľmi výnosné (pozn. red.).

²³ Janusz KURTYKA : Starostwo spiskie, s. 518 – 519 a 507.

bere starostov dokazujú, že záloh bol pokladaný za dočasný. Od roku 1430 kráľ menoval za starostov najvyšších štátnych hodnostárov, ktorí mali vplyv na formovanie poľsko-uhorskej politiky. Ich počet otvára Peter Šafranec (Piotr Szafraniec) z Pieskovej Skaly (Pieskowa Skała), medzi nimi sa nachádza aj krakovský biskup Zbigniew Oleśnicki (Zbigniew Oleśnicki). Ich sídlo však nebolo na Spiši. Starostovstvo riadili prostredníctvom svojich hradných grófov na Lubovnianskom hrade, ale aj napriek tomu starostovia boli zodpovední za spišskú politiku.

Politické výhody plynúce z kontroly karpatských priesmykov prostredníctvom hraničných priechodov pozdĺž Popradu si uvedomovali na oboch stranách hranice. Pred rokom 1308 Omodejovci vybudovali Lubovniansky hrad, ktorý v roku 1312 prešiel do kráľovských rúk. Na druhej strane si poľskí páni dobre uvedomovali význam Poľsku zálohovaných spišských enkláv. Len vďaka týmto územiám v roku 1430 Žigmund nemohol poslať Vitoldovi popradskou cestou príslub kráľovskej koruny, keďže poľskí páni sa proti tomu postavili s ozbrojenou iniciatívou. Došlo dokonca k potýčkam s Uhrami.

K zaujímavostiam je možné priradiť zajatie Lajka (Vlada II. Drakula), syna valašského *hospodara* Mirču,* kedysi Žigmundovho vazala, Turzovcami vo Vysokých Tatrách. Lajko, po prevrate vo Valašsku v roku 1418 prebýval na Žigmundovom dvore. Pred rokom 1430 sa mu podarilo utiecť a pokúsil sa dostať za hranice. Zajatec bol vydaný Žigmundovi a onedlho nato zomrel. Od tohto momentu sa začala kariéra Turzovcov, ktorí v roku 1430 od kráľa obdržali mnohé donácie.²⁴

„Taktiež, keď nebohý Lajko, syn vynikajúceho a veľkomožného valašského vojvodu Mirču, ktorý bol vychovávaný na našom dvore a podľa zlej rady z tohto nášho dvora nepozorovane a potajomky ušiel a chcel odísť do cudziny, a tak ako utečenec s celým svojím sprievodom prišiel až k horám na Spiši, ktoré sú v susedstve a pri hraniciach s Poľským kráľovstvom, vtedy títo Martin a Juraj [synovia

Bartolomeja z Betlanoviec] *so svojimi bratmi a príbuznými a ďalšími ľuďmi zo Spiša, ktorým bol Martin vtedy kapitánom, náležite vybavenými zbraňami a ďalšou vojenskou výzbrojou, prenasledovali spomínaného Lajka, unikajúceho v hustých úkrytoch hôr, predbehli ho a potom, mužne vzdorujuceho a brániaceho sa, ho spolu s vojvodami a ich sprievodom po početných bojových potýčkach zajali, odviedli a odovzdali nášmu veličenstvu.“*

Niektoré zálohované mestá, ktorých územia spolu hraničili, vytvorili zväzy, neskôr nazývané spišskými pentapolitánami. Na strednom Spiši to boli mestecká Poprad, Spišská Sobota, Veľká, Matejovce a Stráže pod Tatrami. Na konci 19. storočia a v 20. storočí sa stali súčasťou Popradu.²⁵ Na hornom Spiši takýto zväzok vytvorili Spišská Belá, Lubica, Tvarožná, Ruskinovce a Vrbov (udialo sa tak v roku 1551).²⁶

Medzičasom Spiš prežil hrozbu husitských vpádov. V roku 1431 sa na krakovskej univerzite odohrala dišputa medzi teológmi Akadémie a predstaviteľmi husitov. Pre pobyt husitov v Krakove biskup Zbigniew Oleśnicki dal mesto do kliatby, a tak husiti museli opustiť Krakov. Ako odvetu za toto zneváženie zorganizovali pod vedením Žigmunda Koributoviča výpravu do južného Malopoľska. Prekročiac Dunajec v Spišskej Starej Vsi vyrabovali kláštor kartuziánov v Lechnici. Jeden z oddielov pod vedením poľského šľachtica Dobeša Puchalu (Dobiesław Puchała) pritiahol až k Levoči. Lenže energická postava biskupa Oleśnického prinútila husitov k návratu.

O dva roky neskôr s cieľom zabezpečiť sa pred útokom Žigmunda Luxemburského pritiahli do severnej časti Uhorska. Z Gliwíc (Gliwice) vyrazili už známou cestou cez Myšlenice na Spiš. Kráľ Jagelo sa pokúšal ich prechod skomplikovať a prikázal stavať záseky. Avšak zbytočne, husiti tieto prekážky prekonali. Ak si nechceli bezdôvodne pohnevať vzťahy s Jagelom, usilovali sa od počiatku chrániť mestecká zálohované Poľsku. Oproti tomu celá ich energia sa skoncentrovala na obsadenie Kežmarku. Po jeho dobytí 25. aprí-

* Vlad, syn valašského vojvodu Mirču (Mircea/Mirche/Mirče z dynastie Basarab bol valašským vojvodom v rokoch 1387 – 1418), neskorší valašský vojvoda Vlad II. Dracul (1435 – 1447). Bol vychovávaný na dvore kráľa Žigmunda ako jeho kandidát na post valašského vojvodu proti Danovi (Danielovi), ktorý bol valašským vojvodom v rokoch 1420 až 1431. Pozri – Elemér MÁLYUSZ : *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387 – 1437*. Budapest 1990, s. 141 – 142, 158, otec valašského vojvodu Vlada III. Dracula (Țepeș, t. j. Narážač, 1456 – 1462 a 1476) (pozn. red.).

²⁴ Prvý cisár na uhorskom tróne, ed. a trans.: Július Bartl, in: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*, vol. 5, ed.: Pavel Dvořák. Bratislava 2001, s. 223 – 225, č. 101.

²⁵ Martin HOMZA : Genéza spišských miest, ich charakter a kategorizácia, in: *Historické štúdie* (v tlači, citované podľa rukopisu). V poslednom období o vzniku popradskej *pentapolis* aj Ivan CHALUPECKÝ : Poprad v dejinách Spiša, in: *Z minulosti Spiša*, roč. 14, ed.: Ivan Chalupický. Levoča 2006, s. 8 – 10. Ivan Chalupický, naopak píše o ostrej rivalizácii piatich miest. Až vybudovanie Košicko-bohumínskej trate a vznik turistickej zóny v Tatrách zapríčinilo ich integráciu.

²⁶ Ivan HOUBEK : *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky svätý Martin 1943, s. 71.

la 1433 mesto 10 týždňov systematicky pustošili a rabovali. Zničili tiež kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku a kartuziánov na Skale útočišťa (*Lapis Refugii*), ba dokonca i Poľsku zálohovanú Spišskú Novú Ves. Následne obohatení lupom sa vrátili cez Liptov do Čiech skôr, než Žigmund dokázal učiniť proti nim akékoľvek kroky.

Po porážke táboritov pri Lipanoch v roku 1434 a po potvrdení tzv. pražských artikulov o dva

Obr. 7. Pečať uhorského kráľa Albrechta Habsburského.

roky neskôr bazilejským koncilom prestali vlastné husitské výpravy. Časť z nich však na Spiši zostala, čo zapríčinilo využívanie husitských hesiel mnohými protivníkmi na svoje taktické hry. Takto postupoval Spytek z Melsztyna, odporca biskupa Olešnického, ktorý v čase maloletosti Vladislava III., syna Vladislava Jagela, v Poľsku fakticky prevzal moc. Bol tiež spišským starostom. Prívrženec Spytky, Dzierżysław z Rytwian vtrhol na čele poľských a českých oddielov na Spiš a Šariš, odkiaľ ich silou musel vyhnáť kráľ Albrecht Habsburský. V roku 1438 husiti, oponenti biskupa Olešnického, ktorý bol hlavným architektom zblíženia obidvoch kandidátov na český trón, zorganizovali ďalšiu výpravu na Spiš, aby tak zabránili porozumeniu medzi Albrechtom a kráľovičom Kazimírom Jagelovským vo veci českého následníctva. Peter II. Šafranec, spišský starosta, zhromaždil v Podolínci značné sily a obsadil mesto. Z Kežmarku zase vytlačili Poliakov Uhri, avšak aj napriek tomu sa mesto predsa len stalo objektom útoku Poliakov tiahnucích smerom od Podolíncu.

Po neočakávanej smrti Albrechta v boji o uhorskú korunu zostali dvaja uchádzači. Alžbeta, vdova po Albrechtovi, v neľahkej situácii túžila

zaujať vládu nad krajinou, čím chcela zabezpečiť následníctvo svojmu ešte nenarodenému synovi. Zakrátko sa jej nádeje splnili. Protivníkom kráľovnej bol v tej chvíli už plnoletý poľský kráľ Vladislav III., do Uhorska pozvaný miestnou vysokou šľachtou. Uhri sa domnievali, že s poľskou pomocou dokážu ochrániť svoju krajinu pred osmanskou hrozbou. Vladislav sa preto vybral do Budína cez Spiš, kde si podrobil Kežmarok. Kráľ Uhrom prisľúbil vrátenie zálohovaných miest bez úhrady zálohovanej sumy. Následne zabral Spišský hrad, ale obišiel voči nemu nepriateľsky naladenú Levoču. Pokiaľ stihol prísť do Budína, Alžbete sa podarilo korunovať práve narodeného syna Ladislava Pohrobka (*Posthumus*) a odviesť ho spolu s korunovačnými insígniami do Viedne pod ochranou rímskeho kráľa a budúceho cisára Fridricha III. S finančnou podporou Fridricha Alžbeta dokázala priviesť na územie dnešného Slovenska českého kondotiera Jána Jiskru z Brandýsa, ktorý so svojou osem-tisícovou žoldnierskou armádou, pozostávajúcou jednak zo žoldnierov z radov bývalých táboritov, potom ďalších Čechov, Moravanov, Rakúšanov a Slezanov, za pomoci Alžbetiných prívržencov (okrem iného Mikuláša Pongráca zo Svätého Mikuláša) bleskurýchlo obsadil značnú časť Slovenska vrátane Spiša. Takýmto spôsobom odrezal kráľa Vladislava od jeho poľského zázemia. Jiskrovi sa neúspešne pokúšal postaviť Mikuláš Komorovský (Mikołaj Komorowski), z vôle Zbigneva Olešnického podolínecký hradný gróf, ktorého napokon Jiskra uväznil. Ako katolík Jiskra nedovoľoval plieniť svätyne, staral sa o miestne spišské obyvateľstvo, obzvlášť mestské, a tak si získal ich priazeň.

Porozumenie ohľadom panovania v Uhorsku medzi Vladislavom Jagelovským a Alžbetou znamenalo zastavenie ozbrojených akcií medzi prívržencami oboch strán. Šarvátky pretrvávali aj po smrti Alžbety v roku 1442 a o dva roky neskôr po nešťastnej smrti Vladislava pri Varne. Jiskra stratil právny dôvod na svoj pobyt v Uhorsku. Ak sa nechcel vzdať vydobytých majetkov, musel teraz konať z poverenia Fridricha III. ako obranca záujmov neploletého Ladislava Pohrobka. Keďže uhorská oligarchia nenávidela tohto karieristu, spory na Spiši pretrvávali. Niet miesta nato, aby sme do detailov predstavovali tieto udalosti, navyše sú dostatočne opísané v historickej literatúre. Dodajme len, že v roku 1443 Spiš a jeho priľahlé územia zasiahlo zemetrasenie, našťastie bez väčších škôd.²⁷

²⁷ Henryk Ruciński : Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 300.

Obr. 8. Štylizovaná podobeň uhorského kráľa Ladislava Pohrobka (V.), syna Albrechta Habsburského.

V roku 1453 už plnoletý Ladislav Pohrobok bol donútený mocnou frakciou oligarchov na čele s Jánom Huňadym, aby na Jána Jiskru uvalil *banicium** a skonfiškoval jeho majetky. Medzi neplatenými Jiskrovými vojskami začalo dochádzať k svojvoľnostiam. Zmenila sa ich etnická skladba. Hoci stále prevládali Česi, boli už medzi nimi tiež početní Slováci a Poliaci. Zorganizovali sa do ozbrojených skupín – „bratstiev“. Sami prijali meno bratříci. Pod husitskými heslami lúpili a rabovali najmä kláštory a iné sakrálne objekty. S korisťou sa delili a vyberali spomedzi seba vodcov. Hranica medzi bratříkmi a zbojníckymi bandami sa začala stierať. Usadili sa v opevnených sídlach, ktoré sami budovali. Nazývali ich *tábormi*. Na Spiši sa dva najväčšie *tábory* nachádzali na Zelenej hore pri Hrabušiciach a v Haligovciach v Pieninách. Hlavnými bratříckymi kapitánmi boli bývalí velitelia Jána Jiskru: Peter Aksamit z Košova a Talafúz. Aksamit prebýval v Hrabušiciach a na hrade Plaveč. Znepokojený kráľ Ladislav Pohrobok sa pokúšal zorganizovať niekoľko ozbrojených akcií proti bratříkom, avšak bezvýsledne.

Osmanské ohrozenie po páde Konštantínopola v roku 1453 zapríčinilo, že kráľ povolal naspäť do krajiny Jána Jiskru a vrátil mu časť majetkov pod

Obr. 9. Majestätna pečať uhorského kráľa Ladislava V. z rodu Habsburgovcov.

podmienkou, že sa vysporiada s bratříkmi. Jiskra zaznamenal v potýčkach s nimi isté úspechy, ale nepodarilo sa mu získať naspäť Kežmarok. Časť bratříkov, podľa kronikára Jána z Turca „najhorší z najhorších“, sa vrátila pod Jiskrovo velenie. Časť sa zmenila na klasické zbojnícke bandy. Tí, ktorí zostali, stali sa nájomnými žoldniermi v službe bojujúcich strán počas anarchie, aj po odchode kráľa Ladislava Pohrobka z Uhorska do Prahy a jeho náhlej smrti.

Bratříci sa do istej miery pravdepodobne zaslúžili o vzrast slovenského živlu na Spiši, keďže časť Nemcov v strachu pred nimi opustila Spiš.

Koniec ich výčinom na Spiši urobil až mladý kráľ Matej Korvín, ktorý v roku 1458 porazil bratříkov pri Blatnom Potoku (Sárospatak), kde zahynul Aksamit. Istý počet bratříkov ešte ďalšie 4 roky operoval na Spiši. Na vojenských potýčkach s nimi sa zúčastnil aj Imrich Zápoľský.²⁸ Vtedy sa začala kariéra Zápoľskovcov, okrem iného i na Spiši. Imrich sa v roku 1464 stal dedičným spišským županom. Po ňom v roku 1487 túto hodnosť prevzal jeho brat Štefan. Zápoľskovci si ju udržali až do čias vojny o uhorskú korunu medzi Jánom Zápoľským a Ferdinandom Habsburským po roku 1526. Štefan zanechal po sebe nádhernú neskorogotickú ka-

* *Banicium* (z lat. *bannire*), stredoveký trest, ktorý spočíval v tom, že odsúdenca vyhnaní z krajiny a pozbavili ho občianskych práv (pozn. red.).

²⁸ O husitoch, Jánovi Jiskrovi a bratříkoch sú zmienky v citovanej Kronike Jána z Turca, s. 166 – 214. Základné dielo – Jozef ŠPIRKO : *Husiti, jiskrovcí a bratříci w dejinách Spiša (1431 – 1462)*. Levoča 1937. V poľskom jazyku – Henryk RUCIŃSKI : *Husyci, Jan Jiskra z Brandysu i bratrzycy na Spiszu w srodkowym trzydziestolecu XV wieku i ich powiazania z poludniową Małopolską*, in: *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, ed.: Antoni Kroh. Sejny 2000, s. 88 – 109. Všeobecne Krzysztof BACZKOWSKI : *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370 – 1506) : Wielka Historia Polski*, vol. 3. Kraków 1999, s. 145 – 155. Stanisław SZCZUR : *Historia Polski : Średniowieczu*. Kraków 2002, s. 516 – 519. Dosť všeobecne *Dejiny Slovenska do roku 1526*, vol. 1, ed.: Richard Marsina. Bratislava 1986, s. 386 – 414.

Obr. 10. Matej Korvín ako svätý Ján Evanjelista na Oltári Muža Bolesťi v Levoči.

plnku – pri kolegiátnom Kostole svätého Martina v Spišskej Kapitule. Kaplnka sa stala mauzóleom Zápoľskovcov.

V tom istom čase na jar v roku 1463 zvyšky bratříkov odišli do okolia Nového Targu na Podhalienskú a tam sa roztrhali.

V roku 1471 sa Vladislav, najstarší syn Kazimíra Jagelovského, stal kráľom českých krajín. Kazimír realizoval dynastickú politiku, pričom nárok svojich synov na uhorský i český trón odvodzoval od ich matky Alžbety, dcéry Albrechta Habsburského. Situácia v Uhorsku sa zdala byť priaznivá. Matej Korvín si vzhľadom na svoje ambiciózne politické plány (sníval o českej korune a dokonca i o cisárskej), ako aj v dôsledku osmanského nebezpečenstva vydržoval dobre cvičenú a početnú armádu. Dane týmto spôsobom rástli, čo vyvolávalo odpor v radoch uhorskej šľachty a oligarchov. Nespokojenci začali hľadiť smerom na Krakov.

Ich záujmy sa stretli s túžbami Kazimíra Jagelovského. Do Krakova prišla uhorská delegácia, ktorá prostredníctvom ostrihomského arcibiskupa Jána Vitéza a päťkostolského biskupa Jána Pannonia ponúkla uhorskú korunu kráľovičovi Kazimírovi, synovi Kazimíra Jagelovského. Kráľovič v roku 1471 s dvanásť-tisícovým oddielom vyrazil z Nového Sonča cez Lubovňu a Podolínek do Košíc, ktoré sa mu však nepodarilo dobyť. Rovnako sa nezmocnil ani Budína. Sľúbená pomoc zo strany uhorskej šľachty sa ukázala byť ne-

dostačujúca. Kazimír opanoval Nitru, no nielenže nedostával posily od Uhrov, ale sám nebol v stave zaplatiť žold vojakom, ktorí (najmä Nemci) ho začali opúšťať. V takejto situácii na jar nasledujúceho roku sa Kazimír vrátil do Poľska.

Nárast napätia medzi českým Vladislavom, jeho otcom, poľským kráľom a Matejom Korvínom zapríčinil, že na poľsko-uhorskom pohraničí sa objavili skupiny poľského rytierstva. Tí sami seba nazývali „bratmi“ (nadväzovanie na tradíciu bratříkov?).

Podľa Jána Dluhoša sa títo rytieri usadili na Modrej Hore a Bukovci a budovali si tu strážne tábory, z ktorých konali vpády na okolité obyvateľstvo. Z *Kroniky Jána z Turca* vieme, že šlo o tábory v Šariši i Zemplíne, čo dovolili vykonať Mikuláš z Perína (Peréni, Perényi) a Šimon z Rozhanoviec (Rozgoň, Rozgonyi), tí, ktorí tu mali svoje majetky a boli prívržencami Kazimíra. Zákratek ale predsa len odtiaľ Poliakov vyhnal Štefan Zápoľský.

Obr. 11. Odtlačok veľkej pečate Mateja Korvína.

Dluhoš tvrdí, že to bol sám kráľ Matej, ktorý zaútočil na Poliakov, odzbrojil ich a prikázal im vrátiť sa do Poľska so žobráckou palicou. Uhri zariadili odvetnú výpravu na Podkarpatsko a okrem iného spustošili Žmigrod (Žmigród), Jaslo (Jasło), Duklu a Pilzno. Krosno sa ubránilo. Poľský kráľ vytlačil Uhrov a odobral im Mušinu, ktorú sa Uhri pokúšali obsadiť už po niekoľkokrát. Konflikt sa skončil predbežnými rokovaniami o mieri v roku 1474 v Spišskej Starej Vsi.²⁹

K ďalšiemu konfliktu prišlo po smrti Mateja Korvína. Kazimír Jagelovský túžil na uhorský trón posadiť Jána Albrechta, svojho ďalšieho

²⁹ JANA DŁUGOSZA KANONIKA KRAKOWSKIEGO *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*, kniha 11, trans.: Karol Mecherzyński. Kraków 1869, s. 102 – 103.

syna. Uhri si ale vybrali nerozhodného českého kráľa Vladislava. Usudzovali, že po despotickom panovaní Mateja je potrebný oddych a Vladislav bude povolnejší.

Medzi bratmi však prišlo k vojne. Ján Albrecht ešte na začiatku júla v roku 1490 dobyl Sabinov a Prešov, ale vzhľadom na slabú podporu sa mu nepodarilo podrobiť si ani Košice, ba dokonca ani Bardejov a musel sa vrátiť do Poľska. Vďaka tomu sa Vladislav mohol nechať korunovať za uhorského kráľa. V niektorých šarišských hradoch však poľské zálohy predsa len zostali. Napriek mieru uzavretému v Košiciach sa Ján Albrecht znovu vypravil do Uhorska v lete roku 1491. Odniesol si odtiaľ po druhý raz len porážku. Jeho oddiely boli pod Prešovom porazené Štefanom Zápoľským. Ján Albrecht sa dostal do zajatia, čoho výsledkom bolo strašlivé spustošenie Šariša a susedných území.³⁰

O necelý rok neskôr zomrel Kazimír Jagelovský a Jánovi Albrechtovi pripadla poľská koruna.

Takmer od začiatku zálohu a obzvlášť od čias panovania Vladislava III. (v Uhorsku Vladislava I.) v rokoch 1440 – 1444 sa opakovali hraničné spory, vzájomné vpády medzi obyvateľmi spišských území zálohovaných Poľsku a tými, ktoré zostali v Uhorsku. Dosvedčuje to rozsiahla korešpondencia, ktorá obsahuje vzájomné obvinenia.³¹ Uhri sa tiež pokúšali mnohokrát získať záloh naspäť. Prvý takýto pokus učinil už Žigmund Luxemburský na stretnutí s Jagelom v Košiciach v roku 1419. Rovnako tomu bolo počas mierových rokovaní oboch monarchov v Kežmarku v roku 1423. Na stretnutí s mladučkým Vladislavom III. a hodnostármi Poľska v roku 1436 v Kežmarku sa Žigmund pokúsil znovunadobudnúť záloh, a to bez vrátenia peňazí. Tiež neúspešne. Poľskí šľachtici sa už presvedčili o význame, ktoré pre nich znamenali poľské enklávy na Spiši. Obávali sa tiež, že Žigmund sa môže uchádzať o Haličskú Rus.

Vladislav I., ktorý sa stal kráľom Uhorska, vydal odporúčanie na znovuvytvorenie Provincie 23 miest s centrom v Kežmarku (bez nepriateľskej Levoče) s pričlenenými zálohovanými časťami Spiša do svojho nového kráľovstva. Vtiahnutie Jána Jiskru na Spiš tieto plány prekrížilo.

Pokus o znovuzískanie zálohu urobil tiež Matej Korvín, pravdepodobne po roku 1470. Pápežská arbitráž dovoľovala vrátiť záloh, ale po vrátení zálohovanej sumy – 37 000 kôp širokých českých grošov kráľom Matejom. Vďaka mieru z roku 1474 zo Spišskej Starej Vsi sa nakoniec podarilo udržať dovtedajší stav.

Obr. 12. Kráľovský erb Mateja Korvína z levočského Oltára Muža bolestí (*Vir dolorum*) v Kostole svätého Jakuba. Oltár nechal zhotoviť pre mesto samotný uhorský panovník, pravdepodobne ako znak ocenenia za jeho vernosť.

Obr. 13. Erb Beatrice Neapolskej, druhej manželky Mateja Korvína na Oltári Muža bolestí.

V roku 1490 Štefan Zápoľský sľúbil svoju podporu Vladislavovi Jagelovskému, českému kráľovi, a domáhal sa návratu zálohu. Vladislav, hoci pôvodne plánoval, že po svojom zvolení vráti mestá do Uhorska:

³⁰ Krzysztof BACZKOWSKI : *Dzieje Polski późnośredniowiecznej*, s. 251 – 252.

³¹ Janusz KURTYKA : *Starostwo spiskie*, s. 508.

Obr. 14. Kráľovský erb Jagelovcov z levočského Oltára Panny Márie Snežnej v Kostole svätého Jakuba, ktorý Jagelovci fundovali na znak vďaky mestu Levoči po tom, čo ich mesto v roku 1494 počas dôležitých rokovani o ich stredoeurópskej politike.

Obr. 15. Mestský erb Levoče na Oltári Panny Marie Snežnej. Tak zvaný hovoriaci erb. Zo zeleného trojvršia vyrastá strieborný dvojkríž (symbol Arpádovcov), ktorý držia strieborné levy (ľudová etymológia lev - Levoča) so zlatou korunkou (kráľovské mesto).

„My Wladyslaw (...) tímto listem mocně přiříkámé mnohomocnému Sstephanowi z Zapole, věčnému hrabí sspiskému a najvyššimu hejtmanu v knížetství rakúském, nám zvlášče milému, když bychom s pomocí boží v království uherské uvedeni byli a jě skutečně drželi, že jemu máme dáti a vysvoboditi vod coruny polské a v skutečné držení uvěsti v zámky a města, totiž v Libowli a Podoliniec z jejich vším příslušenstvím a panstvím a v těch třinácte městeček ve Sspissi s jejich také příslušenstvím (...), kteréž sú k coruně polské zastaveny, ay von Stephan s erby svými a budaucími potomky to všecho vosedl a dědične držel k svému panství a z nich učinil, což by se jemu líbilo.“³²

Obr. 16. Jednorožec - erb Štefana Zápoľského zo štandardy rodu.

tak neučinil, lebo v danej chvíli predsa len takéto možnosti nemal. Záloh zostal v poľských rukách.³³ Nakoniec samotným zálohovaným mestám takéto situácia vyhovovala, keďže pre nich bola výhodná a netúžili po návrate do Uhorska, ku ktorému predsa len formálne prináležali.

V roku 1494 sa konalo stretnutie Jagelovcov v Levoči. Zúčastnil sa na ňom český a uhorský kráľ Vladislav, poľský kráľ Ján Albrecht, kráľovič Žigmund, budúci poľský kráľ, neskôr nazývaný Starý, ich brat knieža Fridrich, biskup varminský (Warmia/Varmia/Ermland) a hniezdňanský arcibiskup, ako i švagar Fridrich Hohenzollern. Keďže rokovanie nebolo zapísané, nie je príliš známe, o čom sa v Levoči hovorilo. Zdá sa však, že ako najdôležitejšia vec tu bolo prerokované, ako efektívne konkurovať Habsburgovcom, ktorí by vďaka rozmanitým diplomatickým intrigám umocnili svoju pozíciu dediča Čiech a Uhorska v prípade, keby dynastia Jagelovcov vymrela.³⁴

Pri tejto udalosti by bolo možné skončiť politické dejiny Spiša do konca 15. storočia.

³² *Středověké listy ze Slovenska*, ed.: Václav Chaloupecký. Bratislava 1937, s. 159, č. 193.

³³ *Tamže*, s. 509 – 511.

³⁴ Krzysztof BACZKOWSKI : *Dzieje Polski późnośredniowiecznej*, s. 251 – 252.

Spoločensko-administratívna štruktúra Spiša v neskorom stredoveku

Provincia alebo spoločenstvo (*communitas*) Sasov na Spiši

Vznikla na základe kolektívneho privilégia Štefana V. z roku 1271, ktoré potvrdzovalo a regulovalo staršie privilégia spišských Sasov. Tí už skôr mali svojho grófa, dosvedčeného už v roku 1257 – *Gobelinus comes Teutonicorum*. Takýto titul mohol existovať aj skôr. Do provincie oproti tomu na začiatku nepatrili Kežmarok, ktorý Belo IV. v roku 1251 daroval premonštrátom z Turca. O rok neskôr sa ale osade podarilo oslobodiť sa spod zvrchovanosti rehoľníkov, ba v roku 1269 dostala od toho istého Bela IV. privilégium, ktorý sa stal základom budúceho rozvoja mesta. Do provincie tiež neprináležali Spišské Vlasy, ktoré boli založené románskym obyvateľstvom. V roku 1273 prosili Ladislava IV.³⁵ o potvrdenie ich starších privilégií. Kráľ ich potvrdil v podobe udelenia slobôd, akými disponovali saskí hostia na Spiši. Len kráľovská fara s voleným farárom v Spišských Vlachoch si udržala svoju exempciu od spišského prepošta a podliehala priamo ostrihomskému arcibiskupovi. Okrem toho sa nepočítané románske obyvateľstvo začalo asimilovať so saským živlom. Na prelome rokov sedemdesiatych a osemdesiatych 13. storočia už vystupuje Eliáš ako *comes Saxonum et Latinorum*. V tomto období sa vytvorila konečná právna podoba provincie, prameňmi doložená v roku 1299. Už skôr najvyššou mocou provincie bola kongregácia, ktorá mala svoju pečať (*sigillum terrae commune*). Pečať sa však menila. Najčastejšie to bola pečať, ktorá predstavovala okrúhlu vežu, azda Spišského hradu, a na jej masíve dvojitý kríž. Na konci 13. storočia bol na nej kolesový pluh a nad ním kríž. Do počtu kongregácie prináležali všetci „starší“ (*laici eiusdem provinciae seniores*) a reprezentoval ju gróf s konzulmi. Títo konzuli neboli stálou súčasťou zriadenia. Nie je celkom jasné, kým vlastne boli. Pravdepodobne

richtármi jednotlivých miest provincie. Mohli medzi nimi zasadať aj členovia mestských rád. Richtári boli prisáznymi na súdoch grófa. Vďaka analógii s článkami mestských rád, ktoré boli na Spiši súčasne súdnymi inštanciami, mohli niesť meno konzulov.

29. septembra roku 1299 pri príležitosti fundácie kartuziánskeho kláštora na *Lapis Refugii* nad Letanovcami sa uskutočnila generálna kongregácia Saskej provincie na Spiši. *Lapis Refugii* mal posvätené tradície, tu totiž, podľa všeobecného presvedčenia, v čase mongolského (tatárskeho) nájazdu v roku 1241 – 1242 mali nájsť ochranu spišskí Sasi. V danej chvíli, v roku 1299 iniciatívu o fundácii kláštora, na žiadosť spišských farárov, prijali všetci saskí starší na kongregácii, pričom vznik kláštora iniciovali z vôle a v zhode celého spoločenstva Sasov – *totius nostrae communitatis*. Listinu ako základ k fundovaniu kláštora vydal spišský gróf (*comes*) Jordan, prisázní, čiže mestskí radcovia s richtármi, t. j. na čele s vedúcimi týchto mestských rád *cum tota communitate Scypz*. Listina bola opatrená pečaťou provincie a grófa.³⁶ V takomto formálnom zložení Provincia Sasov existovala až do roku 1412, ba i o niečo dlhšie.

V prípade predchádzajúcich riadkov nám šlo o to, aby sme na základe vyššieho darovacieho

Mapa 2. Spoločenstvo spišských Sasov (1317). 1. Levoča, 2. Dlhé Stráže, 3. Uloža villula, 4. Vlkoce, 5. Kurimany, 6. *Cisárovice (pri 1), 7. Závada, 8. Spišské Podhradie, 9. Studenec, 10. Baldovce, 11. Trsfany, 12. Hincovce, 13. Bystrany, 14. Spišské Vlasy, 15. *Jankovec (pri 14), 16. Olcava, 17. Kolinovce, 18. Odorin, 19. Danišovce, 20. Spišská Nová Ves, 21. Harichovce, 22. *Marcelova kúria (kúria pri 21), 23. Ilišovce, 24. Arnutovce, 25. Spišské Tomášovce, 26. Spišský Štvrtok, 27. Jánovce, 28. Hrabušice, 29. Prímovce, 30. Poprad, 31. Veľká, 32. Veľký Slavkov, 33. Mlynica, 34. Matejovce pri Poprade, 35. Spišská Sobota, 36. Stráže pod Tatrami, 37. Žakovce, 38. Vrbov, 39. Spišská Belá, 40. Kežmarok, 41. Lubica, 42. *Ruskinovce (pri 43), 43. Tvarožná.

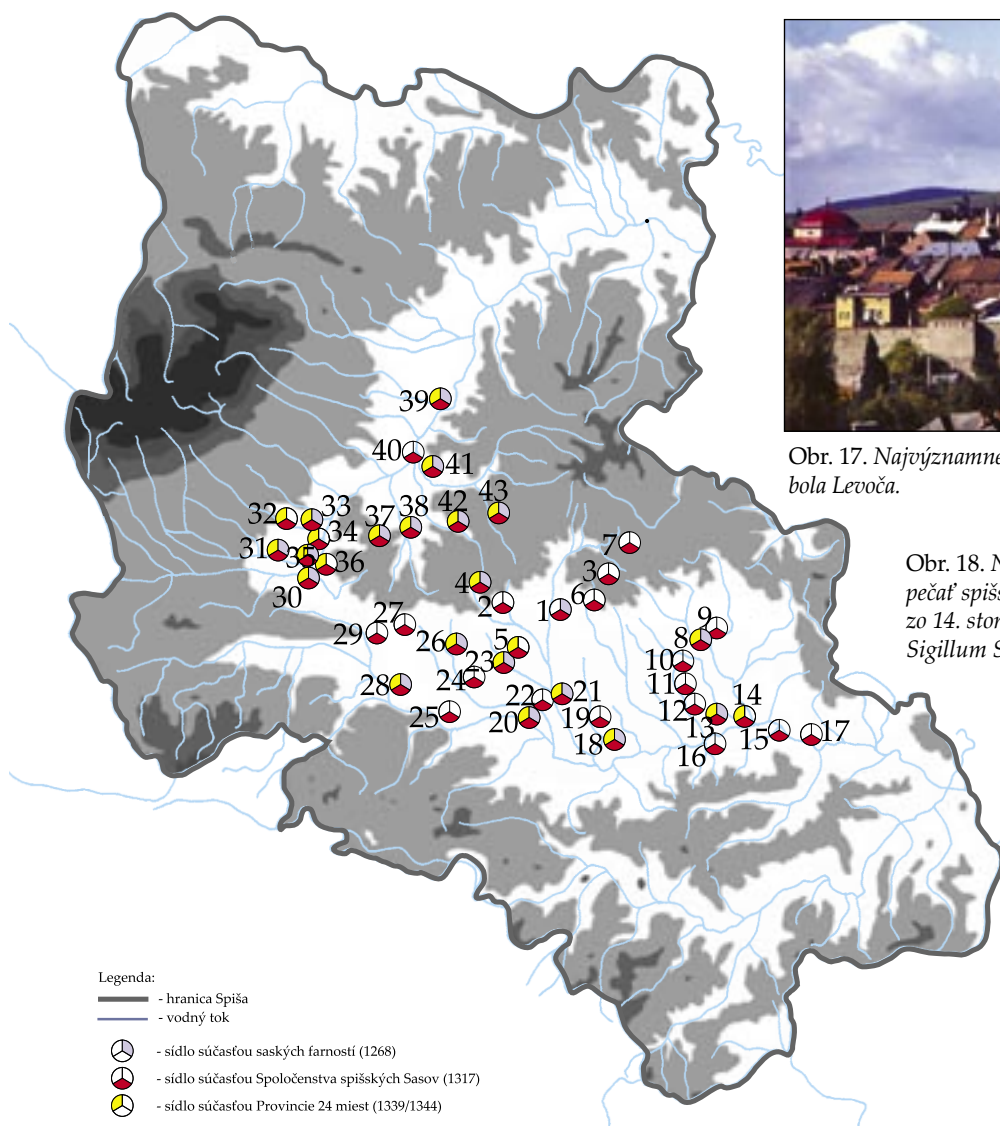
³⁵ Čitateľa možno udivuje fakt, že po Ladislavovi IV. nastupuje Vladislav I. a po ňom Ladislav V. Nuž na uhorskom tróne sedelo šesť Ladislavov (meno azda slovenského pôvodu, -pozri -or, -ol a -ar, -al v slovenských menách ako Rastislav, nie Rostislav, alebo Vladislav, nie Vlodislav, ale tiež Ladislav, a nie Lodislav, odtiaľ maďarské László, podobne v niektorých južnoslovanských jazykoch, pozn. red.). Patril k nim Ladislav V. – Václav III. (po jeho úteku ho ale prestali rátať medzi uhorských kráľov) a Ladislav V. Pohrobok. Jagelovcov oproti tomu nazývame Vladislavmi (po maďarsky Ulászló). Ide tu o Vladislava I. (III.), poľského a uhorského kráľa (1440 – 1444) a Vladislava II., českého a uhorského kráľa (1490 – 1516).

³⁶ *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 1, ed.: Carolus Wagner (ďalej *Analecta Scepusii* 1). Viennae et Posonii 1774, s. 393. *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, ed.: Joannes Bárdošsy (ďalej *Supplementum*). Leutschoviae 1802, s. 473.

aktu predstavili proces formovania provincie a vzniku jej štruktúr. V predchádzajúcej kapitole je reč o listine vydané o necelé dva mesiace neskôr za účasti cirkevných hodnostárov a župana. Po nepokojoch a rozbrojoch na Spiši v časoch panovania Ladislava IV. Ondrej III. sa pokúsil využiť fakt založenia kláštora na usporiadanie pomerov a integráciu jednotlivých spoločenstiev župy.

Provincia nikdy nevytvorila uzavreté teritórium. Skladala sa z niekoľkých osád, niekedy obývaných Slováckmi, s nevelkým počtom Maďa-

v rozhanovskej bitke priklonilo na jeho stranu. Nakoniec v roku 1317, čiže po 5 rokoch, sa netrpezliví Sasi zastúpili svojimi predstaviteľmi: grófom Štefanom, Hedrikom, starostom (*vilicus*) zo Spišského Podhradia, a Jánom zo Spišských Vlách, objavili pred kráľom s prosbou o obnovenie ich slobôd a výsad. Monarcha predovšetkým zvýšil ich kolektívnu daň na 1200 hrivien čistého striebra, zbavujúc Sasov všetkých ďalších povinností, ktoré ich zaväzovali na území kráľovstva. Do kvóty 1200 hrivien bolo prirátaných i doterajších 300 hrivien. Ďaleko najdôleži-

Obr. 17. Najvýznamnejším mestom komunity spišských Sasov bola Levoča.

Obr. 18. Najstaršia pečať spišských Sasov zo 14. storočia s kruhopisom *Sigillum Saxonum de Cips*.

tejšie bolo to, že kráľ oslobodil Sasov od záväzku stavať oddiel 50 ozbrojencov. Vojskú povinnosť si mali odslužiť v prípade ohrozenia provincie, v radoch špeciálne pre tento účel zriadenej milície. Súdiť ich mohol iba v hraniciach provincie ich gróf v Levoči, ktorá sa stala hlavným mestom kráľovskej

rov, ktoré prijali saské právo. Dokazuje to privilegium Karola Róberta z roku 1317,³⁷ ktoré nielen obnovovalo, ale tiež menilo predchádzajúce práva, privilégia a záväzky spišských Sasov. Okrem toho však tiež dôkladne vyratúvalo výsadné sídliskové aglomerácie.

Karol sa príliš neponáhľal s vyjadrením vďačnosti hrdinským Sasom, vďaka ktorým sa víťazstvo

provincie, a to za účasti župana, podžupana alebo kastelána, ako aj ich krajanov (*terrani*).

Aby nevznikli pochybnosti, vládca vyratúval, ktoré z obcí, mestečiek a miest, kúrií a majerov sem patria. Dokopy ich bolo 43, ale, ako tvrdí Antal Fekete Nagy, v skutočnosti ich bolo 30: 1. Levoča, 2. Spišské Podhradie, 3. Studenec, 4. Baldovce, 5. Trstfany, 6. Bystrany, 7. Spišské Vlachy, 8. Kolinovce, 9. Odo-

³⁷ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 89 – 90, č. 100.

rín, 10. Spišská Nová Ves, 11. Harichovce, 12. Iliášovce, 13. Veľké a Malé Tomášovce, 14. Spišský Štvrtok, 15. Hrabušice, 16. Prímovce, 17. Poprad, 18. Veľká, 19. Veľký Slavkov, 20. Mlynica, 21. Matejovce pri Poprade, 22. Spišská Sobota, 23. Stráže pod Tatrami, 24. Žakovce, 25. Vrbov, 26. Spišská Belá, 27. Kežmarok, 28. Lubica, 29. Ruskinovce, 30. Tvarožná.³⁸ Kežmarok a Veľký Slavkov už pred rokom 1317 museli vstúpiť do skladby provincie, keďže sú spomenuté v privilegii. Na konci listiny kráľ vymenoval služby, ktorými sa mu Spišiaci (Sasi) verne osvedčili, a spomenul zásluhy tohto obyvateľstva. Na čele delegácie stál z titulu svojho úradu saský gróf Štefan, *villicus* z Podhradia, pravdepodobne najstaršej saskej osady na Spiši, ako i *villicus* zo Spišských Vlách, osady s pôvodne románskym obyvateľstvom, od istej chvíle zasimilovanej Sasmí a prináležiacej do provincie Latinov. Súdne privilegia Sasov zostali bezo zmeny s tým, že župana mohol zastupovať podžupan. Osoba podžupana odzrkadľovala nárast významu úlohy šľachty v župách. Naďalej provincia nebola akýmsi veľmi presne definovaným územím, ale spoločenstvom miest, mestečiek, obcí a toho, čo k nim patrilo. Do úvahy sa tiež nebralo kritérium, kto k akému národu prináležal. Usadlosti menované v privilegii niekedy obývali Slováci.³⁹

Počet 43 nemá vážnejší význam, keďže na Spiši, ba dokonca i na prilahlých územiach (dolina Torysy) bolo užívané „právo a obyčaje spišských Sasov“ (*ius et mos Saxonum Scepusiensium*), hoci z hľadiska súdництва obyvatelia obcí nevymenovaných v privilegii podliehali svojim zemepánom a nimi menovaným dedičným richtárom, vilikom, richtárom či iným, ktorí predsedali dedinským súdom. Súdnictvo sa však i tu opieralo o saské právo, s možnosťou odvolať sa k súdu grófa. Právne ustanovenia boli kodifikované v *Spišskom práve*.

V roku 1317 Karolom ustanovená provincia osád, ktorých obyvatelia žili podľa saského práva a ktorá sa teoreticky skladala zo 43 (a prakticky z 30 sídelných aglomerácií), nevydržala ani štvrtstoročie. V roku 1344 sa v územnom spore s richtármi 24 miest (*comes et iudices viginti quatuor civitatum terre Scepusiensis*) objavil saský gróf Ondrej z Hrhova, syn Štefana, a to podľa obyčaje

„obyvateľov a občanov 24 miest“ (*terratorum et provincialium viginti quatuor civitatum*),⁴⁰ alebo ako gróf „sám so svojimi prisažnými, alebo tiež s 24 v tejto Spišskej stolici vilikmi-starostami a sudcami“ (*una cum assessoribus suis utpote villicis et iuratis viginti quator in eodem comitatu Zypsiensi*).

Miloš Marek cituje podľa Magdy Feňarovej fakty z levočských archíválií – už v roku 1339 vystupuje 24 vilikov a seniorov z dôležitejších saských osád v Spišskom dištrikte.⁴¹ Boli to hlavne aglomerácie, ktoré vykazovali mestský charakter, hoci v Provincii 24 miest existovala fluktuácia, a preto je ťažké v jednotlivých prípadoch ustáliť, o ktoré mestá išlo. Tento jav vyplynul z toho, že niektoré z osád menovaných v privilegii z roku 1317 prešli do súkromných rúk. Dodajme, že po stabilizovaní sa pojmu Provincie 24 miest taktiež bratstvo farárov zmenilo svoj názov na „Spoločenstvo farárov 24 miest“ (*Universi plebani XXIV civitatum*, alebo tiež: *Universi plebani seu rectores parochiales ecclesiarum XXIV civitatum ... terrae Scepusiensis* – „Spoločenstvo farárov alebo dedinských kňazov cirkvi 24 miest... Spišskej krajiny“). Niektorí straší autori (Jozef Hradský) popisovali samotné bratstvo menom *XXIV regalium plebanorum fraternitas* – „Bratstvo 24 kráľovských farárov“. Pojem farárov 24 spišských miest sa však objavil len v roku 1419 po zálohovaní časti Spiša Poľsku. Ich počet bol konvencionálny. V skutočnosti sa do pojmu „Spoločenstva farárov 24 miest“ vtesnali dekáni (okrem Spišskej kapituly dekáni boli zavše farármi), ako i rektori kaplniek či filiálnych kostolov zo značne väčšieho počtu miest a mestečiek. Isté je predsa len to, že až do základných výskumov A. Fekete Nagy existovalo vo všeobecnom vedomí, že Provincia Sasov od počiatku, ba dokonca od čias pred nájazdom Mongolov, sa skladala z 24 kráľovských miest, a to i napriek tomu, že tento zväz prestal existovať v dôsledku zálohu z roku 1412. Pravdepodobne tu šlo o dodržiavanie výsadnej pozície a odseparovanie sa od neskôr rastúceho slovenského elementu, ktorý sa čoraz energickejšie domáhal privilegii, ktoré boli udelené spišským Sasom.

V roku 1370 v dôsledku úsilia 24 richtárov, prisažných a starších Saskej provincie prišlo k spísa-

³⁸ Antal FEKETE NAGY : *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 335.

³⁹ Miloš MAREK : *Saxones nostri de Scepus* : K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši, in: *Terra Scepusiensis*, s. 363 – 364.

⁴⁰ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek 1*, s. 88 – 89, č. 100. *Anjoukori okmánytár : Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis*, ed.: Imre Nagy a Gyula Tsanádi a iní, vol. I – VIII. Budapest 1878 – 1920. Tu vol. IV, s. 417 (1344). V texte listiny je niečo vynechané. Možno sa teda domnievať, že tam chýba *viginti quator* („dvadsať štyri“). Listinu zrekonštruoval Antal FEKETE NAGY : *A Szepesség területi*, s. 363. Michael SCHMAUK (ed.): *Supplementum 2*, s. 443 (1349), *tamže*, s. 443 (1344).

⁴¹ Magda FEŇAROVÁ : *Spišské prepošstvo : Stredoveké listiny 1248 – 1526 : Inventár*. Bratislava 1964, s. 31. Miloš MAREK : *Saxones nostri*, s. 364.

niu súboru práv a štatútov provincie, počínajúc privilegiami Štefana V. Takto vznikol právny zborník (právna kniha) nazvaný *Spišský Wilker*, čiže *Všeobecná vôľa* alebo *dohoda* (*Zipser Willkühr*), inak známa i ako *Spišské právo*. Obsahoval právo a obyčaje prinesené Nemcami na Spiš, ale modifikované pod vplyvom získaných výsad, ako i miestnych okolností. Obsah *Spišského práva* bol menený a dopĺňaný do roku 1540. Je to teda skutočne istý druh *corpus iuris* Saskej provincie stotožňovanej s 24 mestami. *Spišské právo* hovorí o súdnych imunitách obyvateľov provincie, volení jej orgánov, či o súdnom poriadku. Do podoby normy definuje vzťahy medzi saským grófom a richtármi 24 miest, ktorí sú najvyššou súdnou odvolacou inštanciou provincie, taktiež obsahuje články z oblasti občianskeho práva. Ešte stále si z právneho hľadiska zasluhuje samostatné štúdium.

Podrobne tu ale nebudeme predstavovať túto pamiatku. Venovali sme tomu podkapitolu v našom spracovaní *Saskej provincie na Spiši*. Prinášame len krátku charakteristiku *Spišského práva*, a to odvolávajú sa na Miloša Mareka. Tento právny kódex ako svoj základ prijalo *Saské zrkadlo* doplnené predpismi magdeburského práva, a síce saského práva, ktoré si Sasi so sebou priniesli na Spiš po mongolskom nájazde. Samozrejme, že vyše 100 rokov existencie v novej vlasti zapríčinilo, že v spišskej mutácii saského práva sa museli vyskytnúť početné prevzatia z uhorského práva, ako i z miestnych obyčají. Napriek tomu, že nepoznáme redaktorov *Spišského práva*, vieme, že vzniklo na základe spoločenskej zmluvy:

„Tohože roku MCCCLXX richtári, prisažní, i starší provincie Spišskej zeme (...) práva svojimi predkami legálne a múdro vydané a ustanovené od časov prvotného vytvorenia provincie pre spoločné dobro, úžitok a výhodnosť v troalej pamäti pre každý prípad zachované, pokúsili sa podľa nasledujúceho listu obyčajným a znamenitým, chudobným i bohatým zabezpečiť.“⁴²

Okrem toho, že ide o výborný právny súbor, ktorý je ovplyvnený saskými vzormi, menený a dopĺňaný podľa potreby – *corpus iuris*, je to svedectvo o vyspelosti spišských Sasov.

Kategorizácia, charakteristika a správa jednotlivých miest Sasov na Spiši

Spiš prináležal k najviac urbanizovaným regiónom bývalého Uhorského kráľovstva, dokonca i vtedy, keď sa počet sídliskových aglomerácií pokladaných za mestá pred polovicou 14. storočia ohraničil číslom 24. Je to predpoklad, ktorý je na mieste. Stačí pricestovať na Spiš, aby sa človek presvedčil o mestskom charaktere tohto územia. Otázne je, či všetky sídliskové jednotky, ktoré boli začlenené do Zväzu 24 slobodných miest, boli aj v skutočnosti mestami. Už privilegium z roku 1317 výrazne dokazuje, že mnoho osád zaiste mestami nebolo.

Niet pochybností o tom, že Levoča bola mestom, a to jedným z najväčších v Uhorsku, ba dokonca obchodným *emporium** na európskej úrovni.⁴³ Komplikované boli dejiny Kežmarku. Výhodná poloha na cestách vedúcich do Poľska sa pričinila o jeho rýchly hospodársky rozvoj. Tento rozvoj obmedzovalo právo skladu Levoče, odtiaľ pochádzajúce konkurovanie oboch týchto miest, ktoré sa v priebehu 14. storočia stali slobodnými kráľovskými mestami. V roku 1411 Kežmarok získal od Žigmunda právo na dva jarmoky a v nasledujúcom roku oslobodenie od cla v hraniciach Uhorského kráľovstva. Kráľ tiež prikázal vybudovanie mestských múrov. Viazalo sa to však na vpustenie vojenskej zálohy do mesta. Jej velitelia v mene kráľa neraz porušili miestne zvyklosti. V roku 1438 Kežmarok obdržal právo meča. V roku 1433 bolo mesto dôkladne spustošené husitmi. Stratilo svoje mestské privilegia. Počas ich obnovenia v roku 1435 Kežmarčania vylúdili od Žigmunda ohraničené právo skladu. V roku 1440 poľský kráľ Vladislav III. Jagelovský, v čase výpravy po uhorskú korunu, vyhlásil návrat teraz Provincie 23 miest, ktorej centrom, ako náhrada za podporu udelenú Vladislavovi, sa mal stať Kežmarok a nie volenému kráľovi nepriateľská Levoča. Oslobodil tiež kežmarských kupcov od platenia mýta na celom území Poľského kráľovstva. Plány renovácie provincie sa zrútili, keď o rok neskôr Kežmarok padol do rúk Jána Jiskru a kráľ v roku 1444 zahynul pri Varne. Ján Jiskra ustanovil za kapitána Kežmarku Mikuláša Brcála, ktorý však, lavirujúc

⁴² C. WAGNER: *Analecta Scepusii* 1, s. 240 – 261: „Anno eiusdem MCCCLXX iudices, iurati et seniores provinciae terrae Scepusiensis (...) iura a praedecessoris suis legitime et rationabiliter edita et statuta a primaevis foundationis provinciae temporibus communi bono, usui et utilitati tenaci memoria in casibus quibuslibet conservanda, studuerunt iuxta tramitem subsequentis litterae humilibus, meliocribus et sublimibus, pauperibus et divitibus immutabiliter confirmare.“ Kálmán DEMKÓ: *Lócse története: Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*, vol. 1. Lócse 1897, s. 16 – 81. Okrem citovaného latinského úvodu text *Spišského práva* v nemeckom jazyku.

* Obchodné stredisko (pozn. red.).

⁴³ Ivan CHALUPECKÝ: Die Zipser Städte im 13. – 16. Jahrhundert, in: *Historia Urbana: Akademia Româna*, t. V, 1997, č. 1, s. 86 – 88.

medzi Jiskrom, Jánom Huňadym a bratříkmi, sa stal faktickým pánom mesta, a to až do roku 1462, keď Matej Korvín od neho mesto vykúpil. Finančne kráľa podporil Imrich Zápoľský, ktorý sa krátko nato stal ako dedičný spišský župan vlastníkom Kežmarku. Status kráľovského slobodného mesta mu už bol zbytočný. Zápoľskovci ale boli natoľko predvídaví, že nenarúšali hospodársku pozíciu mesta. Za ich vlády vznikli, okrem iného, cechy: súkennický (1475), kováčsky (1490) a kováčskych učňov (1517). Zachovali tiež mestskú samosprávu. Volení hodnostári jednako museli získať odobrenie svojich nových zemských pánov. Po roku 1526 sa situácia Kežmarku zhoršila.⁴⁴ I napriek tomu je potrebné povedať, že Kežmarok patril k najväčším spišským mestským centrá.

Spišská Nová Ves získala mestský charakter v 14. storočí vďaka rozvíjajúcemu sa baníctvu a hutníctvu. Banícke práce sú dokumentované v roku 1312, ako i v privilegii Karola Róberta z roku 1317. Názov *Nova Villa*, ktorý vystupuje už v roku 1268, môže odkazovať na to, že saská osada vznikla vedľa staršej slovenskej. V roku 1380 sa objavila nová forma názvu mesta – Iglov (maďarsky *Igló*).^{*} Pochádza od slovanského *igla*, *iglica* = ihla, ihlica vzhľadom na to, že námestie mesta má vretenovitý tvar podobný ihle. Martin Homza v predchádzajúcej časti prijíma inú etymológiu. Predpokladá, že názov Iglov je starší, keďže je v ňom zachovaná hláska „g“, ktorá sa v slovenskom jazyku zmenila na „h“ pred koncom 12. storočia. Pomenovanie vzniklo pri rozšírení cesty pozdĺž obchodného traktu z Kežmarku do Gelnice. Okolo tohto rozšíreného priestranstva sa začali stavať domy. Názov Iglov sa nachádza v listine, z moci ktorej Nová Ves získala právo trhu. Keďže jej mestský charakter nebudil pochybnosti, v mestskej knihe, ktorá začína rokom 1383, začali vynechávať v mene *Neudorf* druhý článok *-dorf* a nahrádzať ho formou *-stadt* (*Neustadt*). Nový názov sa neujal a forma *Neudorf* – Nová Ves vystupuje dodnes. Tento jav je charakteristický a dokazuje, že nie je možné klasifikovať sídliskové aglomerácie na základe výrazov *villa*, *oppidum*, *civitas*. V listinách vzťahujúcich sa k osadám, ktoré vstupovali do zväzku 24 miest, často vystupujú zvraty ako *villa alias civitas* alebo *villa – oppidum*. Vyvodzova-

nie dôsledkov z takéhoto základu môže byť mátauce. Týka sa to aj Spišskej Starej Vsi, ktorá od konca 14. storočia bola tiež mestečkom.

V roku 1408 Spišská Nová Ves získala právo jarmoku. V čase zálohu, v roku 1412, mala 275 domov, čo dosvedčuje, že tu bola rozsiahla osídlená plocha napriek tomu, že nemala mestské hradby. Po husitskom nájazde v roku 1435 kráľ Žigmund potvrdil a rozšíril dovtedajšie výsady Novej Vsi. Bola sem umiestnená váha určená hlavne na prevažovanie výťažku z baní. Mesto dostalo 3 jarmoky a právo slobodného kontaktu s cudzími kupcami, ako aj právo využívať lesy na banícke účely. V roku 1508 bola oslobodená od mýta na území Uhorska. Spišská Nová Ves sa od polovice 14. storočia preslávila výrobou zvonov a krstiteľníc.^{**} Od počiatku 16. storočia tu vyrábali i delá a brnenie. Rozvinuli sa tiež remeslá. Kováči mali svoj cech v roku 1482, garbiari i ševci v roku 1511, v roku 1412 Nová Ves platila presne 28 hrivien nájmu a nazývali ju *civitas*, od roku 1425 s opevnením.

Dôležitú úlohu zohrávalo roľníctvo. Zápis v mestskej knihe bez dátumu spreď roku 1383 znie:

„Nota ja Ján Kwensch a mojich 12 mešťanov spolu so staršími, prikázali sme zapísať pre pamäť našich potomkov, kde naše majere ležali a ako zneli ich mená.“⁴⁵

Vymenovaných je 24 mien, medzi ktorými nechýbajú dvaja richtári Ondrej a Ján, Pavol (Pawil), „Dyaka Balascha i Hanna Iudin“. Prvé dve mená sú uhorské, hoci meno Dyak je zapísané v slovenskej forme (diák je učeň, žiak, Balázs zasa Blažej). Oproti tomu je pochybné, aby sa medzi mešťanmi nachádzal Žid, najskôr išlo o priezvisko (majer Hanna sa nazývala *Iudingruentchin*). Z prvkov miestnej topografie vystupuje Kupperberg. Počet – 24 v tom dvaja richtári, dosvedčuje, že ide o starú i novú mestskú radu. Všetci radcovia mali záhrady a grunty nazývané *majere*.⁴⁶

Dvojitá štátna príslušnosť umožňovala získanie početných výhod od poľských i uhorských vládcov. Od 15. storočia Spišská Nová Ves prežívala búrlivý rozvoj a už na konci 17. storočia sa stala najväčším mestom na Spiši.⁴⁷ Túto pozíciu si udržala dodnes.

⁴⁴ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii spišských miest a mestečiek v stredoveku, in: *HČ*, roč. 32, 1984, č. 1, s. 104 – 106.

^{*} Novšie ako „Iglouzaza“ a „sub montem Castris de Iglou“ k roku 1295 doložil listinne František Živčák : Spišská Nová Ves vo svetle najstarších listín, in: *Z minulosti Spiša* 16, ed.: Ivan Chalupecký. Levoča 2008, s. 45 – 59. (pozn. red.).

^{**} Okrem iného aj zvony Mariánskeho kostola v Krakove, či krstiteľnice pri vstupe do tohto kostola (pozn. red.).

⁴⁵ „Nota ich Ioannes Kwensch und meyn XII burgern mitzamt edistin haben losen schreiben czu eyn gedechtenisse unser nochkuemelink, wo unser meyerhoffe gelegin zeyn und wy ir namen geheisen seyn“.

⁴⁶ Herbert WEINELT : *Das Statdbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache : Forschungen zum Volkstum einer ostdeutschen Volksinselstadt*. München 1940, s. 69.

⁴⁷ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 110 – 112. Henryk RUCIŃSKI : *Prowincja saska*, s. 310 – 318.

V roku 1412 zväzok 24 spišských miest tvorili mestá: a) v poľskom zálohu, b) tie, ktoré zostali v Uhorsku. Medzi zálohovanými mestami bola Lubica, ktorej blízkosť Kežmarku nevadila. Lubica zaplatila v roku 1412 najvyšší nájom – viac ako 33 hrivien, a tak vytlačila z prvej pozície Spišskú Novú Ves. V privilegii, ktorým Ľudovít udeľoval Lubici právo trhu, ju kráľ nazval *civitas*. V priebehu 15. storočia Lubicu na tomto mieste znovu nahradila na rudy bohatá Spišská Nová Ves. V roku 1499 je Lubica nazývaná *oppidum*. Najmenej do roku 1480 sú datované štatúty súkenníkov. Pravdepodobne v druhej polovici 15. storočia tu tiež bol cech klobučníkov. Okrem Levoče, Kežmarku a Novej Vsi v ostatných mestských sídlach provincie ešte neboli cechy.⁴⁸ Z toho je zrejmé, že i napriek istému oneskorovaniu vývoja si Lubica v stredoveku udržovala svoj mestský charakter, najmä ako miesto, kde sa sústreďovala remeselná výroba.

Matejovce, ktoré od roku 1412 patrili do zálohu, Veľký Slavkov a Stráže pod Tatrami boli v roku 1352 zaznamenané ako *civitates seu villae*. Matejovce však tak isto skôr, ako aj v roku 1412, boli nazývané *villa*, boli teda obcou. Stráže boli v roku 1407 *villa*, ale v roku 1454 spolu so susednými osadami *oppidum*, v skutočnosti boli tiež obcou. Veľký Slavkov v roku 1412 bol obcou (*villa*), v roku 1454 – *oppidum*. V praxi to nemalo nijaký význam. Občania – *cives* z Popradu v roku 1375 mali trh, aglomerácia predsa len bola pomenovaná ako *villa*, podobne v roku 1497. Až v roku 1505 Poprad dosiahol status *oppidum*. Možno teda tvrdiť, že to bola trhová obec. Veľká v roku 1417 bola *oppidum*, v roku 1433 na jej čele stál richtár. O tri roky neskôr Veľká vystupuje v prameňoch dvakrát. Raz ako *villa*, druhý raz ako *oppidum*. Bývali tam ale kráľovskí *populi et iobagiones* (poddaní), preto je ťažké zaradiť ju medzi mestá. Spišská Sobota už v roku 1256 mala *forum sabbathe* (odtiaľ pochádza jej názov). Potvrzovanie trhového práva v *oppidum* v Spišskej Sobote sa udialo v roku 1380. V 15. storočí vystupuje obojako, ako *oppidum*, aj ako *civitas*. Hoci v roku 1412 najvyšší nájom platila Veľká (14 hrivien), po nej Matejovce, Poprad a Stráže (po 8 hrivien), a na konci Sobota, predsa len ona bola mestečkom. Podľa názoru Júliusa Bartla koncentrácia piatich výsadných sídel na nevelkom území s priemerom 6 km nepriala tomu, aby niektoré z mestečiek zaujalo pozíciu hegemonu. V Spišskej Sobote bola vo vnútri odpisu Spišského *Wilkeru* napísaná po nemecky po roku 1457 známa kro-

nika, nazývaná *Spiškosobotská kronika*. Dokladá dobre zorganizovanú mestskú kanceláriu, ako aj existenciu intelektuálneho centra.⁴⁹

Spišská Belá sa v roku 1429 spomína ako *villa*, ale o dva roky neskôr ako *oppidum* s právom neďelného trhu, ktoré jej daroval Žigmund. Začala teda nadobúdať charakter mestečka.

V roku 1468 boli dedinami zálohované Tvarožná, Vrbov i Ruskinovce, ako i Žakovce a Vlkovce, ktoré zostali v Uhorsku. Výkaz nájmu z roku 1412, ktorý sa týka iba zálohovaných sídel, vypovedá, že najľudnatejšie boli Tvarožná i Vrbov, ktoré platili po 15 hrivien, Ruskinovce oproti tomu hradili vyše 8 hrivien.

Spišské Vlchy od prelomu 14. a 15. storočia do počiatku 16. storočia boli opisované s obmenami ako – *civitas* a *oppidum*. V roku 1512 mali 3 jarmoky a týždenný trh. V roku 1412 platili vyše 14 hrivien nájmu. Boli teda mestečkom.

Na osud Spišského Podhradia vplývala jeho výhodná poloha medzi Spišským hradom a Spišskou Kapitulou. V Podhradí sa nachádzala k hradu prislúchajúca mýtna stanica. Podhradie, podobne ako Spišské Vlchy, boli nazývané ako *civitas* aj *oppidum*. V roku 1456 získalo prvý jarmok. V roku 1511 – druhý jarmok a trh, no o rok neskôr ešte 2 jarmoky. Podľa niektorých údajov v roku 1385 v Podhradí existovali cechy súkenníkov a farbiarov plátne. Je potrebné preto akceptovať, že prinajmenšom od konca 15. storočia Podhradie bolo mestečkom, ba dokonca mestom.

Spomedzi sídel, ktoré po roku 1412 vytvorili Provinciu 11 miest, nazývať sa mestečkom si zaslужuje jedine Spišský Štvrtok, ktorý bol miestnym obchodným centrom. V roku 1479 – *oppidum*. Tiež sa usiloval stať centrom provincie. Všetky ostatné, hoci niekedy nosili hrdý názov *civitas*, boli v skutočnosti iba dedinami. Ich obyvatelia žili z roľníctva. Len Bystrany v roku 1418 dostali colné oslobodenia na území vtedajšieho Uhorského kráľovstva. *Civitas* v 14. storočí a na počiatku 15. storočia bol termínom konvencie a nemusel korešpondovať s realitou.

Z Provincie 11 miest už pred rokom 1440 vypadli Hrabušice, ktoré sa stali súkromným majetkom. Podobne Harichovce o viac ako 10 rokov neskôr boli osadou hradného domínia. V roku 1465 celá Provincia 11 miest pripadla tomu istému panstvu. Sídla provincie si síce formálne zachovali svoje výsady, ale v dôsledku nepriaznivého ekonomického vývoja v priebehu 16. storočia klesli na úroveň dedín. Ich obyvatelia, vlast-

⁴⁸ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 108. Autor si odporuje, lebo menuje cechy v druhej polovici 15. storočia, rovnako v iných mestách provincie.

⁴⁹ Spiškosobotská kronika, ed. a trans.: Július Sopko, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, s. 102 – 111.

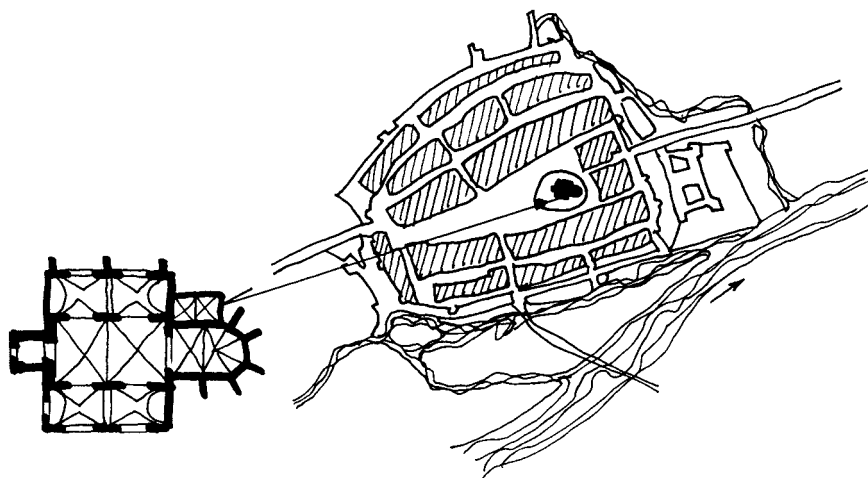
níci pôdy i bezzemkovia, odpracovávali panské a odovzdávali poplatky v naturáliách.⁵⁰

Spomedzi 43 sídel vymenovaných v privilegii Karola Róberta, dve – Levoča a Kežmarok – sa stali slobodnými kráľovskými mestami, čo ale neuchránilo Kežmarok od toho, aby sa nedostal do poddanského pomeru. Veľkým mestom, časom najväčším na Spiši, bola Spišská Nová Ves. Status mestečka si udržali Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Spišská Sobota, Spišská Belá i Ľubica. Obdobne si status mestečiek uchovávali Spišský Štvrtok, možno Odorín, Veľký Slavkov, a zo zálohovaných sídel Tvarožná a Poprad, poprípade Bystrany.

Pokusy založiť súkromné mestá, akými boli Markušovce alebo Jablonov, zostali neúspešné. Činiteľmi, ktoré brzdili ich rozvoj, boli nasledovníci iniciátorov premeny týchto osád v mestá – páni z Markušoviec a spišský prepoš Mikuláš (Jablonov). Keď sa stretol s odporom obyvateľov Jablonova voči povinnostiam, ktoré boli na nich znovunaložené a neboli v zhode s dovtedajšími slobodami, prepoš sa postaral, aby u kráľa Žigmunda v roku 1388 vybavil uvrnutie Jablonova v poddanskú obec.⁵¹

O Podolínecko-ľubovnianskom domíniu, ktoré bolo na počiatku 14. storočia znovupripojené k Uhorsku a v roku 1412 zálohované Poľsku, bola reč už vyššie. V súvislosti so skorším prináležaním k Malopoľsku tu platilo magdeburské právo. Sídelné formy na základe tohto práva zaujali značné územia severného i južného Spiša. Prijemcami tešiacimi sa zo zisku z výsad, ktoré dovolili Podolíncu a Starej Ľubovni zmeniť sa v mestá, boli do polovice 14. storočia dediční richtári. Hlavnú úlohu tu zohral podolínecký dedičný richtár. Podolíncu boli podriadené Stará Ľubovňa a Hniezdne, ktoré v roku 1292 museli pomáhať pri budovaní podolíneckého opevnenia. Časom ale pozícia dedičného richtára začala slabnúť. V roku 1343 Ludovít vyňal Podolíneec spod právomoci ľubovnianskeho kastelána, spišského župana a šľachtického súdu. Oproti tomu podolíneckých obyvateľov a hostí povýšil do stavu slobodných kráľovských mešťanov. Zvláštne bolo, že iniciá-

tormi tohto úspechu bol i farár a jeden z podolíneckých mešťanov, pričom dediční richtári sa o to vôbec nezaujímali, hoci mali vo svojich rukách i naďalej mestské súdnictvo. O dva roky neskôr Podolíneec podliehal taverníkovi. Od roku 1361 sa

Obr. 19. Pôdorys Podolínce s kostolom. Dole Kostol Panny Márie s renesančnou zvonnicou. V pozadí kláštor piaristov.

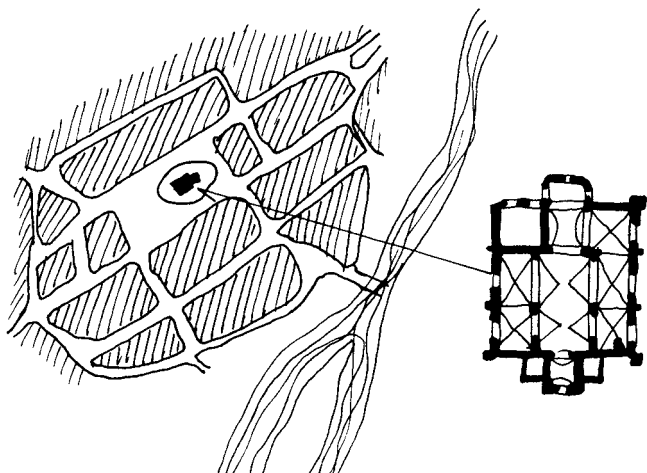
začal proces výpredaja úradu dedičného richtára, ktorý sa zakončil v roku 1423, keď sa na čelo mesta postavil volený richtár, vedúci mestskú radu. Do počiatku 15. storočia Podolíneec, obohaný už mestskými múrmi, pri ktorých sa začal budovať mestský hrad, bol už nesporne mestom. V roku 1412 Žigmund obnovil Podolíncu práva slobodného kráľovského mesta a zároveň mu udelil colné úľavy. V roku 1415 richtár v Podolínci potvrdil štatút cechu ševcov. Od roku 1412 do života mesta začali vstupovať poľskí, teraz už ľubovnianski kasteláni, v čom im v roku 1440 zabránil uhorský a poľský kráľ Vladislav I. (III.), ktorý už o dva roky neskôr Podolíncu potvrdil právo skladu.⁵²

⁵⁰ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 108 – 114.

⁵¹ Alexander HÚŠČAVA : Jablonovská vzbuera proti spišskému prepoštomu roku 1388, in: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 15, Bratislava 1964, s. 171 a nasledujúce.

⁵² Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 114 – 116. Henryk RUCIŃSKI : *Prowincja saska*, s. 336 – 339.

V Starej Lubovni boli nemeckí hostia už na konci 13. storočia. V prvej polovici 14. storočia Lubovňa prežila intenzívny rozvoj a oslobodila sa spod zvrchovanosti Podolínce. V roku 1364 získala imunitu spod jurisdikcie ľubovnianskych

Obr. 20. Pôdorys Starej Lubovne s kostolom.

hradných kastelánov, ako i košické právo s právom slobodnej voľby richtára a iné privilégia, a to za ročný poplatok 120 zlatých. Ešte na prelome 15. a 16. storočia Vladislav II. obnovil Starej Lubovni dovtedajšie výsady a udelil jej colné výhody. Pokiaľ ide o mestský charakter Starej Lubovne, s pravidelnou mestskou výstavbou (pravouhlé námestie a šachovnicové zloženie ulíc), niet o ňom nijakých pochyb.⁵³ Po roku 1412 spišskí starostovia bývali na Ľubovnianskom hrade. Stará Ľubovňa, ktorá sa stala zázemím hradu, začala vytláčať Podolínce z poprednej pozície. Dnes je centrom okresu, na území ktorého leží aj samotný Podolínce.

V roku 1412 Hniezdne, vďaka privilégiu Žigmunda Luxemburského, sa stalo mestčekom – *oppidum* a obdržalo isté colné úľavy. Nemalo to ale veľký význam. Útlak poľských ľubovnianskych kastelánov, pred ktorými bránil Hniezdne v roku 1440 Vladislav I. (III.), ale predovšetkým konkurencia Starej Ľubovne i Podolínce boli dôvodmi, prečo Hniezdne nenašlo dostatočné podmienky na rozvoj. Nemalo tiež mestskú samosprávu. Na čele Hniezdného ešte v roku 1492 stáli dediční richtári. Mestské privilégia daroval Hniezdnemu znovu Žigmund August v roku 1566. Tiež s mizerným výsledkom.

Spišská Stará Ves ležiaca na hranici s Poľskom sa na konci 14. storočia stala centrom remeselníkov a obchodníkov. Zvláštnu úlohu tu zohrával obchod s poľskou soľou. Na celom Spišskom Zamagurí nemala konkurenciu. I napriek názvu bola Stará Ves mestčekom.⁵⁴

Po tom, čo sme do úvahy zobrali Ľubovniansko-podolíncecké domínium a Zamagurie, nám na stredovekom Spiši pribudli dve mestá i jedno mestčko.

O Gelnickom banskom okruhu už bola reč. Mestami v pravom zmysle slova tu boli Gelnica i Smolník. Tichá Voda (Stilbach), ktorá sa hrdila titulom mestčka, ho stratila v konkurencii so Smolníkom. Švedlár a Mníšek nad Hnilcom, ktoré boli vďaka Karolovi Róbertovi podriadené Smolníku, mali sťažné šance na dosiahnutie statusu mesta či mestčka. Za svoju pozíciu voči Gelnici vďačili Smolník predovšetkým prírodnému bohatstvu. Nie zanedbateľná bola tiež protekcia kráľovských obľúbencov – pánov z Lomnice a Brezovice a Drugetovcov. Gelnica si však i napriek tomu v celej doline udržiavala trvalo poprednú pozíciu. V roku 1487 sa postavila na čelo Zväzu siedmich hornohorských banských miest (*heptapolitana*), ktorého tradícia siahala k roku 1421. Jej súd bol odvolacou inštanciou od súdov tých miest, ktoré pripadali do okruhu banského práva.

Švedlár v roku 1459 vystupuje ako *oppidum*, ba v 16. storočí mal pečať s nápisom *Sigillum oppidi Schvedler*. Mestčko sa viditeľne oslobodilo od kurately Smolníka a spätne sa vrátilo pod kráľovskú zvrchovanosť.⁵⁵

Páni z Perína (Peréniovci), ktorí boli vlastníkami Krompách, dôležitej banickej osady,⁵⁶ získali od kráľa Ľudovíta právo trhu. Krompachy, ktoré však predsa len prináležali k richnavskému domínium pánov z Perína, zostali dedinou. Neskôr sa osada stala korisťou Jána Jiskru a Talafúza, vodcu bratříkov. V roku 1460 Imrich Zápoľský odobral bratříkom richnavské panstvo a Krompachy prešli do rúk Zápoľskovcov. V priebehu 15. storočia sa Krompachy stali mestčekom so železnorudnými baňami a rozvinutým priemyslom.⁵⁷ Takto na Spiši dodatočne pribudli ďalšie dve mestá a dve mestčka.

⁵³ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 112. Niektorí autori predpokladajú, že košické právo obdržala Ľubovňa v roku 1364. Bolo to jednak iba potvrdenie privilégia, ktoré bolo vydané ešte počas života Karola Róberta, ale potvrdené Ľudovítom.

⁵⁴ Tamže, s. 116 – 118.

⁵⁵ Tamže, s. 120 – 121.

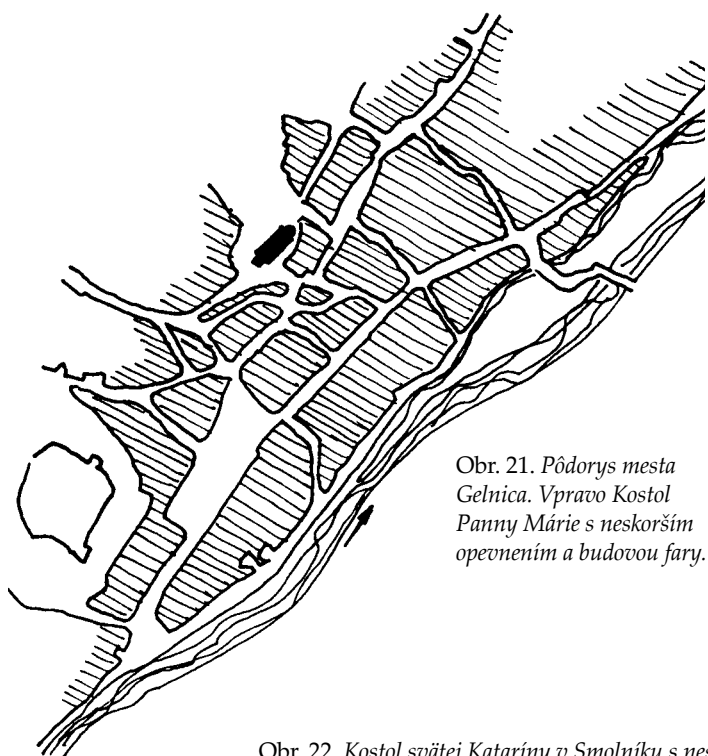
⁵⁶ Už v roku 1319 krompašský farár zaplatil 5 hrivien pápežského desiatku, kým gelnický 9 hrivien.

⁵⁷ Július BARTL : Príspevok ku kategorizácii, s. 121 – 122. *Dejiny Krompách*, ed. a autor podkapitoly o stredovekých dejinách Krompách: Ivan Chalupecký, s. 19 – 24.

Na Spiši sa tak stretávame so sídliskovými jednotkami, ktoré sú obdarené prvkami nemeckého mestského práva (spišského alebo magdeburského s časťami spišského), ktoré však nie sú mestami; ako i s takými sídliskovými jednotkami, ktoré s ohľadom na aspekty demografické, hospodárske a obchodné môžeme uznať za mestá, či i mestečká *in sensu stricto*.

Miest v pravom zmysle slova bolo na celom Spiši (nielen v rámci Saskej provincie) 7, k tomuto počtu treba prirátat ešte okolo desiatky mestečiek, čo znamená, v rámci uhorských relácií, vysoký stupeň urbanizácie tejto krajiny. Malo to ďalšie dôsledky,

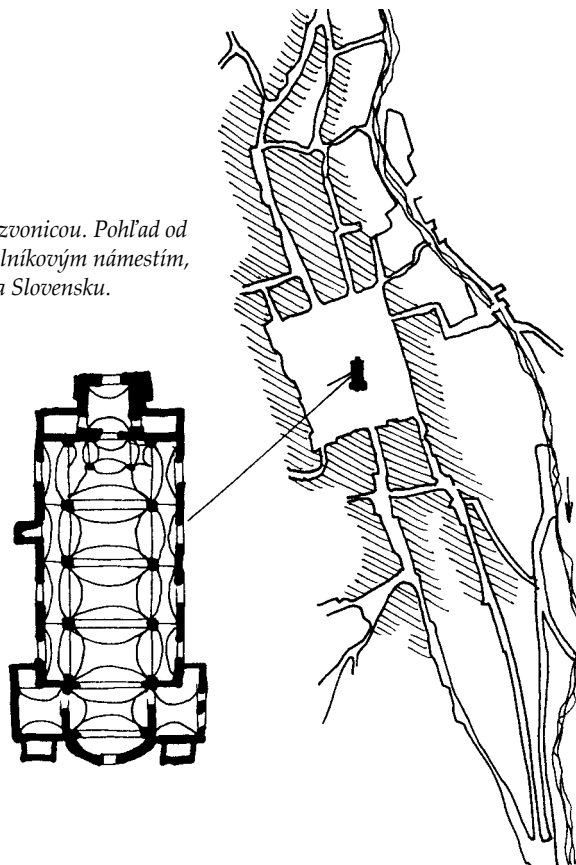
okrem politických, hospodárskych a obchodných. Mestské obyvateľstvo bolo pohyblivé a podnikavé. Od Sasov sa tejto podnikavosti naučili Slováci, v menšej miere Poliaci a Maďari. Je potrebné sa tiež zmieniť o románsky hovoriacom obyvateľstve Spiša. Vďaka tejto vlastnosti svojich obyvateľov Spiš nebol len dôležitým hospodárskym regiónom Uhorského kráľovstva a uhorsko-poľského pohraničia, ale získal si, obzvlášť vďaka ťažbe kovových rúd a obchodu s meďou, celoeurópsky význam. V takýchto podmienkach sa vytvorili vhodné podmienky na ďalší kultúrny rozvoj. Spišské pamiatky, najmä gotické, očarujú dodnes.

Obr. 21. Pôdorys mesta Gelnica. Vpravo Kostol Panny Márie s neskorším opevnením a budovou fary.

Obr. 22. Kostol svätej Kataríny v Smolníku s neskoršou zvonnicou. Pohľad od severozápadu. Vľavo pôdorys mesta Smolník so štvoruholníkovým námestím, ktoré nápadne pripomína iné námestia banských miest na Slovensku.

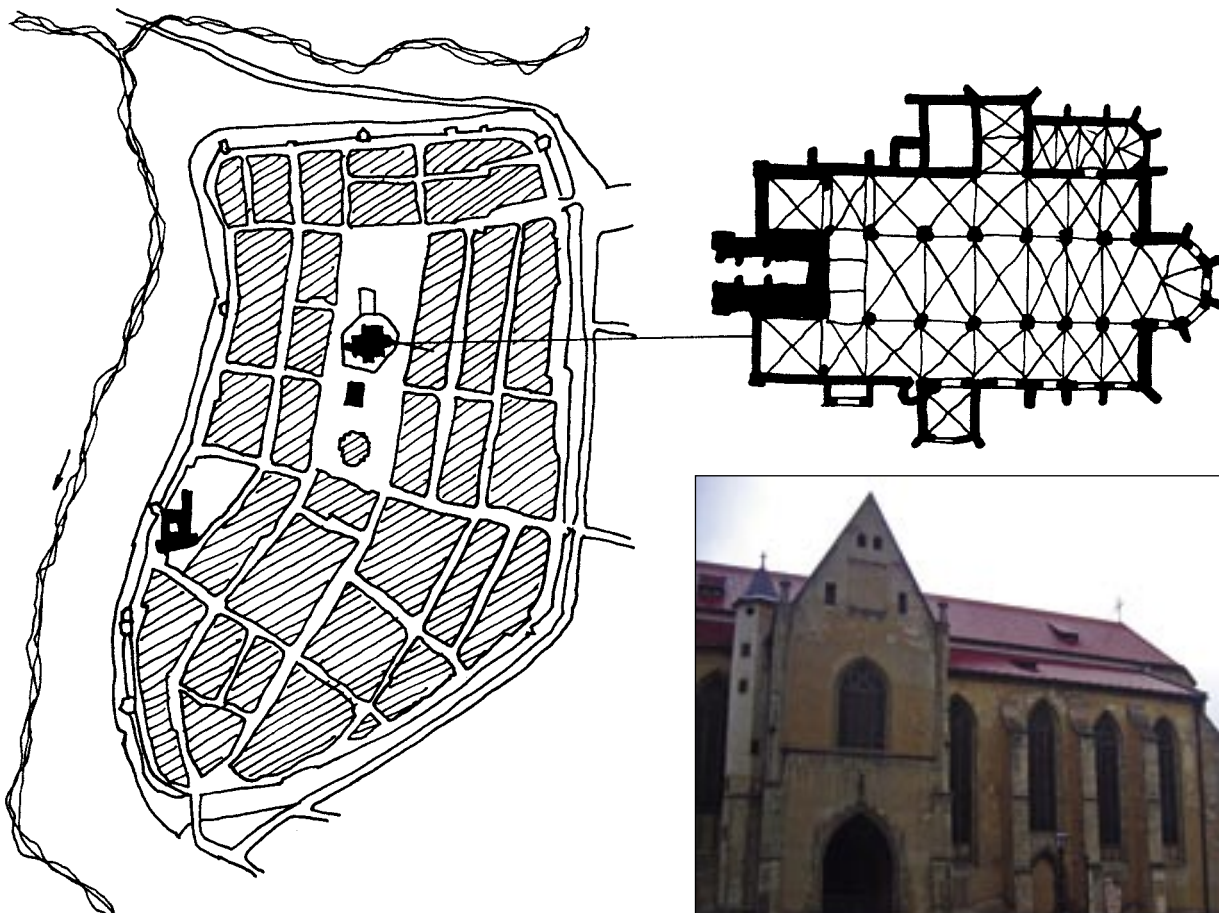

Spoločenské zriadenie (*communitas*) Sasov na Spiši

O prvej pramennej zmienke komplexne sformovanej štruktúry moci Saskej provincie z 29. septembra roku 1299 sme už hovorili vyššie. Teraz musíme popísať spôsob fungovania jej jednotlivých štruktúr. Na čele provincie stál gróf volený na ročnú kadenciu (*comes provinciae*). Z úradnej moci privilégia z roku 1271 sídlom grófa bola Levoča. Najvyšším orgánom bola generálna kongregácia provincie. Dosvedčuje to už iniciatíva, ktorá viedla k založeniu kartuziánskeho kláštora na *Lapis Refugii*

večného vlastníctva. Kartuziánov voviedli na *Lapis Refugii* predstavitelia farárov – iniciátori donácie, protonotár a všetci prisažní provincie.

O niekoľko rokov neskôr (1307) generálna kongregácia, a síce gróf, prisažní a všetci spišskí richtári, sprostredkovala dohodu medzi pánmi z Hrhova a pánmi z Lomnice a Brezovice, ktorí proti sebe bojovali. Keď na Spiši nastolili mier, nadiktovali pánom z Lomnice a Brezovice podmienky dohody pod hrozbou, že v prípade jeho porušenia bude útočiaca strana vystavená intervencii provincie, a preto bude musieť znášať dôsledky v podobe smrti a konfiškácie majetku.

Obr. 23. Kostol svätého Jakuba už svojim ústredným postavením v centre Levoče zdôrazňoval význam komunity Sasov na Spiši.

a vznikla z popudu predstaviteľov spišských farárov. Skala útočiska mala posvätné tradície. Zachránili sa tu totiž, podľa všeobecného presvedčenia, v čase mongolského nájazdu v rokoch 1241 – 1242 spišskí Sasi. K prerokovanej listine boli privesené pečate grófa a provincie. Donáciu potvrdil spišský prepošť Jakub (s titulom biskupa). Letanovce prináležali Spišskej kapitule, a preto založiť kláštor bolo len v kompetencii prepošťa. V zhode so všetkými obyvateľmi (*terrani*) a s kráľovskou akceptáciou bolo miesto odovzdané kartuziánom do

Z vyššie zmienených príkladov, ako aj z iných listín vyplýva, že na konci 13. storočia sa definitívne sformovali orgány provincie, ktoré sa skladali z voleného grófa, nazývaného krajinským/zemským alebo provinciálnym (*terraneus, provincialis*) grófom, prisažných (*iurati, coniurati, consules*) a všetkých richtárov saských sídel (*iudices*). Rokovacím mestom provincie bola Levoča. Rozhodovalo sa tu o záležitostiach provincie, riešili súdne prípady, potvrdzovali sa ustanovenia súdov nižšej inštancie. Provincia (zem, krajina) mala vlast-

Obr. 24. Prísaha mestskej rady Levoče na Spišské právo so symbolickým mečom podľa obrazu z levočskej radnice.

nú pečať. O veciach dôležitých pre celú provinciu (stanovenie desiatkov, založenie a vybavenie kláštora) rozhodovalo spoločné zhromaždenie (*congregacia*) všetkých popredných mužov – starších provincie. Táto prijímala stanovisko v mene celého saského spoločenstva na Spiši. Provincia sa preto v tomto období javí ako dotvorená územná korporácia so všetkými zásadnými atribútmi takejto organizácie (orgány, privilégia, pečať etc.), sama seba popisujúca ako *universitas*.⁵⁸

O orgánoch provincie nás informuje *Spišské právo* z roku 1370, do ktorého sa včlenilo niekoľko starších dokumentov, ako aj iné pramene, ktoré sa v *Spišskom práve* neocitli.

Na čele provincie stál gróf (*Landgraf, comes terrestris, comes provinciae*). V prvom článku *Spišského práva* sa hovorí, že Spišiaci (Sasi), majú právo, v zmysle ktorého ich nik nemôže pozývať na kráľovský dvor v žiadnej záležitosti, ale spravodlivosť musí hľadať pred spišským županom, alebo kastelánom, saským grófom, richtármi a prisažnými, staršími v práve, podľa krajinskej obyčaje, ktorú Spišiaci majú od svojich predkov, ba týmto právom ich obdarili králi. Táto skutočnosť sa už objavila v privilégii Štefana V. z roku 1271. Gróf osobitne súdil veci menšie i väčšie, a to v prítomnosti župana, kastelána, prípadne podžupana. Županovi prináležali dve časti z peňažných pokút, grófovi tretia časť. Toto spoločné súdnictvo v 14. storočí (1336) začalo zanikať, čo zapríčinilo nárast súdnych kompetencií grófa. V každom prí-

pade to bol predovšetkým gróf, ktorý stál na čele provincie a reprezentoval ju.

O spôsobe voľby grófa sa dozvedáme zo *Spišského práva* (*Wilkiera*). Volila ho rok čo rok tzv. veľká rada (*Große Botschaft*), ktorá sa skladala zo 100 mužov (*centum viri, Hundertman*). Boli predstaviteľmi jednotlivých miest provincie, pričom ich počet závisel od veľkosti mesta. Napríklad Lubic, ktorá v 13. a 14. storočí bola podľa veľkosti na treťom mieste v provincii (po Levoči a Kežmarku), posielala 8 predstaviteľov. V novoveku *centum viri* nielenže volili grófa, ale tiež prijímali rozhodnutia v mene obyvateľov provincie, čím nahradili staršiu kongregáciu. Či tomu tak bolo

Obr. 25. Hlavný vstup do Kostola svätého Jakuba v Levoči.

už aj v neskorom stredoveku, nevieme. Pri voľbe grófa po vzniku Provincie 24 miest sa okrem 100 mužov rovnako zúčastňovali aktuálni a starší provincie, t. j. richtári týchto miest. Do volebného kolégia prináležal tiež odstupujúci gróf.

V istom čase, ktorý pramene neupresňujú, sa všetci voliči schádzali v sakristii, rovnako neupresnenej v prameňoch. Možno sa však domnievať, že šlo o sakristiu Kostola svätého Jakuba v Levoči, ktorá bola centrom politického života provincie. Elektori nesmeli nosiť zbrane, hádať sa a biť pod hrozbou pokuty 3 hrivien. Na voľbách

⁵⁸ Henryk Ruciński : Prowincja saska, s. 275 – 279.

najprv bola na základe protokolov hodnotená činnosť doterajšieho grófa a richtárov, potom im bolo udeľované *absolutorium*. Dovtedajší gróf končil svoje úradovanie, súčasne bol volený tribún (predsedajúci) zhromaždenia (*Vormund*) a pristúpilo sa k voľbám. Zvolený väčšinou hlasov musel prijať volebný výsledok. Mohol ním zostať doterajší gróf, ak takáto bola vôľa voličov. V posledných desaťročiach 13. a v prvej polovici 14. storočia spravidla hodnosť saských grófov zastávali členovia rodu pánov z Hrhova. Spolu s grófom bol volený aj pisár provincie (*Landschreiber*).

Popri veľkej rade mal gróf aj pomocnú malú radu, potvrdzovanú veľkou radou (*Kleine Bot-*

Obr. 26. Interiér Kostola svätého Jakuba bol po stáročia miestom generálnych kongregácií Spoločenstva spišských Sasov.

schaft, Königlicher Stuhl, Grofenstuhl). Jej členmi boli prísazní richtári jednotlivých miest (*viginti quatuor iurati cives*). Malá rada bola odvolacou inštanciou mestských súdov. Ak záležitosť prekračovala kompetencie richtára, počas 8 dní musel podstúpiť podozrivého grófovi. Malá rada sa schádzala podľa potreby, ale ako odvolacia inštitúcia každého štvrtroka.

Na čele mestskej samosprávy stál volený richtár (*Richter, iudex*). Viedol mestskú radu, ktorá bola súčasne aj súdnym orgánom. V závislosti od veľkosti mesta či mestečka rada mala od 4 do 12 členov, ktorí sa často nazývali staršími (*seniores*). Okrem mestskej rady existovala tzv. vonkajšia rada na čele s tribúnom (*Vormund*). Kontrolovala mestskú radu. Spomedzi nej boli najčastejšie vo-

lení noví radcovia. Starší radcovia oproti tomu prechádzali do jej radov. Mala od 12 do 48 členov a volala sa mestská rada (*Gemeinde, communitas*). Mestá sa delili na „štvrte“ (*firteyl*). V Levoči takýchto štvrtí bolo 12. Z každej „štvrte“ sa spomedzi patriciátu a plebejcov (remeselníci a kramári) do vonkajšej rady volili 4 predstavitelia. Na čele každej štvorky stál tribún. Mestá do prvej polovice 14. storočia nemali právo meča. Zločincov, ktorí si zaslúžili trest smrti, odosielali k malej rade provincie.⁵⁹ V mestskej knihe Spišskej Novej Vsi je zápis informujúci, že pred rokom 1383 z vôle väčšiny boli učinené také sľuby, ak sa uvoľnil úrad richtára či farára, z každej „štvrte“ sa mali

zvoliť 6 muži a vyslať ich do volebného spoločenstva (*in dy gerbkamer*). K voľbe sa potom pristúpilo podľa vnútorného presvedčenia voličov. Voľbe richtára alebo farára sa nik nemal vzpierať. 24 mužov spolu s richtárom zvolilo tiež 12 mešťanov (*burger*) na každý rok preto, aby obec (*das dorf*) mala vlastnú radu. Voľba sa musela prijať pod hrozbou pokuty 10 hrivien.

Na konci roku 1412 došlo k rozloženiu Provincie 24 miest v dôsledku zálohu. 13 spomedzi nich pripadlo Poľsku. Zakrátko vytvorili Provinciu 13 miest, ktorej organizácia sa opierala o základy nachádzajúce sa v *Spišskom práve*. Králi, rovnako poľskí ako uhorskí, sa

predstihovali v udeľovaní privilégií a colných slobôd, aby si získali ich náklonnosť. Zo strany ľubovnianskeho alebo podolíneckého hradného grófa (*burgrabie*) občas dochádzalo k nadužívaniu jeho kompetencií voči mestám. Poľskí králi v takýchto prípadoch reagovali ostro, pričom si boli vedomí, aké výhody prinieslo Poľskému kráľovstvu zálohované územie. Samotné zálohované mestá na základe *Spišského práva*, ktoré bolo záväzné pre ich územie až do konca existencie zálohu (1769/70, 1772), časom vytvorili Provinciu 13 miest s voleným grófom na čele, s veľkou radou (*centum viri*), ktorá bola neskôr redukovaná, zahŕňajúca už len 46 – 48 mužov, a s malou radou s 13 richtármi. Prvé pokusy o vytvorenie takejto provincie sa objavili v roku 1437. Dovtedy sa verilo,

⁵⁹ Henryk RUCIŃSKI : Prowincja saska, s. 302 – 305. Ivan CHALUPECKÝ : Prehľad vývoja verejnej správy, s. 134 –136.

že Provincia 24 miest existuje v starej forme. Po neúspešnej iniciatíve o jej rekonštrukciu, o ktorú sa pokúsil Vladislav I. v roku 1440, nastal jej definitívny rozpad na provincie dve – Provinciu 13 a Provinciu 11 miest.

Na Provinciu 13 miest dozeral úrad starostovstva. Kontroloval odvádzanie daní prináležiacich provincii, spravoval dohľad nad jej samosprávou, bol odvolacím orgánom k súdnym výrokom malej rady. Podľa poriadku aj od rozhodnutí starostov bolo možné odvolať sa ku kráľovi. Pečať provincie predstavuje poľskú orlicu bez koruny s nápisom S.[igillim] *Uladislai Regis Poloniae Tredecim Civit[atum] Terrae Scepus[iensis]*.⁶⁰

Obr. 27. Pečatidlo Provincie 13 spišských miest z 15. storočia.

V oveľa horšej situácii sa nachádzala Provincia 11 miest. Na počiatku k nej patrili Levoča, Kežmarok, Žakovce, Mlynica, Spišský Štvrtok, Veľký Slavkov, Hrabušice, Iľiašovce, Odorín, Bystrany a Kurimany.⁶¹ Vieme však, že ani Levoča, ani Kežmarok, ako slobodné kráľovské mestá, už v roku 1344 do provincie nespádali. Zarátanie ich do provincie môže pochádzať z neúspešného pokusu o jej znovuoživenie v roku 1440. Navyše Hrabušice sa ešte pred týmto dátumom stali vlastníctvom pánov z Rozhanoviec, a preto nevstúpili do zväzku provincie zriadenej v roku 1440. Levoča a Kežmarok nemali záujem viazať svoju budúcnosť na nestabilný zväzok, ktorým bola Provin-

cia 11 miest, a to i napriek tomu, že Levoča bola až do konca 15. storočia jej formálnym hlavným mestom. Jednak gróf Provincie 11 miest sa odteraz utiekal o radu i ochranu k mestským orgánom Levoče. Do provincie prináležali Spišský Štvrtok, Iľiašovce, Žakovce, Kurimany, Mlynica, Veľký Slavkov, Odorín, Harichovce, Bystrany, Vlkovce a predsa len Hrabušice, ktoré sa vrátili do kráľovských rúk po smutnom období, keď tu bašovali bratříci. Najväčším centrom provincie bol Spišský Štvrtok. Provincia mala vlastnú pečať s nápisom *Sigillum Saxonum undecim civitatum terrae Scepusiensis*. V roku 1465 sa provincia stala súčasťou domínia Spišského hradu a jej sídla sa

Obr. 28. Sídlom poľského starostu sa stal hrad Lubovňa.

stali poddanskými dedinami. Formálne provincia existovala do roku 1638.⁶²

Už bola reč o tom, že v priebehu 14. storočia Levoča a Kežmarok dosiahli status slobodných kráľovských miest. Bohužiaľ, nezabránilo to Kežmaroku upadnúť do poddanského stavu.

Osudy Levoče boli omnoho priaznivejšie. Právo skladu a charakter mesta ako administratívneho centra sa pričínili o jeho rozvoj. Vystúpenie Levoče z Provincie 24 kráľovských miest zapríčinilo, že hoci Levoča zostala sídlom orgánov tejto provincie, nezúčastňovala sa na voľbe grófa provincie. Vďaka tomu vzrástol význam richtára Levoče a jej mestskej rady – 12 radcov, volených po

⁶⁰ Miroslav ŠTEVÍK : Z dejín osídlenia, s. 27.

⁶¹ Julia RADZISZEWSKA : Studia z dziejów ustroju Spisza. Katowice 1967, s. 105.

⁶² Henryk RUCIŃSKI : Prowincja saska, 352 – 356. Ivan CHALUPECKÝ : Prehľad vývoja verejnej správy, s. 136 – 137. TENŽE : Die Zipser Städte, s. 87 – 88.

jednom z každej z 12 štvrtí, v skutočnosti administratívnych jednotiek. To isté sa týkalo vonkajšej rady. Berúc do úvahy pozíciu Levoče na Spiši, ale i mimo neho, tieto orgány zohrávali dôležitú úlohu v živote celého Spiša. Najmä pokiaľ ide o obchodné kontakty.

Žigmund Luxemburský, ktorý sa dostal zo zajatia, sa pokúsil na sneme v roku 1405 vytvoriť reprezentáciu meštianskeho stavu. Slobodné kráľovské mestá sem mali posielat' vlastných predstaviteľov, ktorí by na jednej úrovni s deputátmi šľachty mali prijímať rozhodnutia o krajiniských záležitostiach. Medzi poslancami na sneme bolo miesto i pre predstaviteľov Levoče. Plány ale neboli zrealizované. Vplyv na to mala nielen ambivaletná politika vládcu k mestám, ako i zvyšovanie daní a iných povinností, zálohovanie miest, ale v značnej miere i zúrivá konkurencia miest medzi sebou navzájom. Obzvlášť na hospodárskom poli. Znemožňovalo im to vedenie spoločnej politiky v rámci celého Uhorského kráľovstva. Niekoľko najväčších miest, okrem iného i Levoča, predsa len vysielalo svojich reprezentantov na snemy. Tieto mestá podliehali súdu *taverníka*, ktorý sa od počiatku staral o kráľovský poklad. V neskorom stredoveku stál na čele súdu, ktorý sa skladal z delegátov tzv. *tavernikálnych* miest a dbal na dodržiavanie mestských privilégií. Na začiatku 16. storočia Vladislav II. vylúčil spomedzi slobodných kráľovských miest Stolíčny Belehrad, Ostrihom a Levoču a začlenil ich pod súd osobníka – *personála*.^{*} Bol to hodnostár, ktorý sa oboznamoval s apeláciami pre kráľovský súd a analyzoval ich. Odvtedy sa kráľ zriekol riešenia týchto záležitostí. Genéza úradu siaha do čias panovania Žigmunda Luxemburského, ktorý sám osobne nemohol riešiť apelácie z dôvodu častých pobytov mimo Uhorského kráľovstva. Poveroval preto riešením apelácií rôznych dvorských hodnostárov. Spomedzi 11 najväčších uhorských miest Levoča bola vymenovaná na siedmom mieste.

Spoločné ohrozenia a zhoda záujmov zapríčinili vznik mestských zväzov. Na východnom Slovensku už od roku 1412 miestne mestá prišli k vzájomnej zhode v témach, ktoré ich zaujímali (okrem iného vzájomných dlhov). Pred polovicou 15. storočia vznikol zväz miest, tvorený Košicami, Levočou, Bardejovom, Prešovom a Sabinovom, známy pod menom Zväz piatich východoslovenských (hornouhorských) miest – *Quinque civitates superiores*. Pod vplyvom humanizmu začali tento zväz nazývať aj *Pentapolitana*. Jedným z dôležitých

problémov *Pentapolitany* bolo nebezpečenstvo zo strany bratříkov a ohrozenie počas vojen o uhorskú korunu (kráľovič Kazimír Jagelovský kontra Matej Korvín, boje medzi českými bratmi Vladislavom i Jánom Albrechtom). Počas reformácie v roku 1559 boli v trochu modifikovanej verzii ustálené Zásady evanjelickej cirkvi augsburského vyznania – *Confesio Pentapolitana*. Protichodnosť v záujmoch zapríčinila spory s Levočou, ktorá mala neúplné právo skladu (14 dní), a Košicami disponujúcimi právom skladu v plnej miere. V roku 1491 sa ho Levočania pokúšali spochybníť. Ďalšie spory, tento raz medzi Košicami a ostatnými členmi *Pentapolitany*, znovu ožili v roku 1504, a to z dôvodu práva skladu na víno, ktoré mali Košice. Našiel sa však kompromis.

V hospodárskom živote Levoče podstatnú úlohu zohrávalo remeslo. Cechové reguly sa však objavili relatívne neskoro. Prvým bol mestskou radou v roku 1470 potvrdený štatút kováčskeho cechu. O 6 rokov neskôr svoj štatút obdržali tiež kováčski učni. Časom sa objavili aj ďalšie cechové reguly. Význam kováčstva je však očividný. Levočské cechy sa rozvinuli z cechových bratstiev, ktoré mali vo farskom kostole svoje kaplnky alebo oltáre, a pozostávali z členov toho istého remesla, alebo z pokrvných remesiel. O pozíciu cechov svedčili tiež názvy ulíc (Debnárska, Garbiarska a pod.) a názvy bášť v mestských múroch, ktoré strážili predstavitelia daných cechov.

Pred rokom 1471 mala Levoča 2 jarmoky. Zhodne so stredovekou praxou stredoveká Levoča vlastnila obrábané polia, neraz v značnej odľahlosti. Boli tam miestne majere, ktoré odvádzali dávky v prospech mesta ako zemepána. Tak isto časť Levočanov sa venovala roľníctvu. Tiež väčšina remeselníkov sa viac-menej zaoberala roľníctvom. Zaiste v závislosti od konjunktúry, čiže od toho, čo sa v danej chvíli viac vyplatilo.

Najstaršie budovy v Levoči boli pravdepodobne drevené. Jej staršie centrum ležalo juhozápadne od dnešného. V prvej polovici 14. storočia mesto dva razy vyhorelo. V roku 1344 ho postihla epidémia. Naproti tomu ohľady obchodovať vyžadovali od mesta jeho prenesenie na blízke územie, kde by sa našlo miesto na rozľahlé trhové námestie zodpovedajúce novým potrebám. Táto myšlienka sa objavila po vpáde mongolov. Mesto sa začalo budovať na šachovnicovom pláne. Centrum mesta tvorí pravouhlé námestie, ktoré obklopujú murované domy v gotickom štýle.

^{*} „Osobník“ – *personalis* bol predsedom kuriálneho súdu. Riadil menšiu kanceláriu. Bol odvolacou inštanciou personálnych miest (pozn. red.).

Charakteristickým znakom námestia je, že z neho v pravom uhle vychádza nie iba 8 ulíc z jednotlivých nároží, ale že dva dlhšie trakty budov lemujúce námestie sú rozdelené ešte dodatočnými ulicami, ktoré mali uľahčiť prístup k mestským opevneniam. Takto bolo námestie rozdelené na dve časti. V hornej časti sa nachádzali farský kostol, tržnica a radnica, v dolnej časti bolo trhovisko. S budovaním farského kostola s patrocíniom svätého Jakuba sa začalo pravdepodobne pred rokom 1330. Stavba sa natiahla do konca 14. storočia. O niečo skôr sa začalo s budovaním inej významnej gotickej pamiatky – kláštorného kostola františkánov. Mestské opevnenia sa začali stavať ešte pred prenesením mesta. Po translácii sa začali budovať mestské múry, posilnené baštami, o ktoré sa starali a bránili ich členovia jednotlivých remeselníckych cechov.

Po roku 1447 Levoča získala svoj erb, ktorý predstavuje dvojité uhorské kríž stojaci na prostrednom z troch pahorkov. Kríž držia dva korunované levy – tvoriac tak hovoriaci erb.*

Ťažké boli pre Levoču tridsiate roky 15. storočia. Počas prvej husitskej výpravy na Spiš v roku 1431 poľský husita, šľachtic Dobeš Puchala so svojim oddielom priťahol až pod múry Levoče. Samotné miesto bolo zničené požiarom. Pravdepodobne vo vnútri mesta boli prívrženci husitov. Po zvolení Vladislava I. (III.) za uhorského kráľa sa Levočania priklonili na stranu Alžbety a Ladislava Pohrobka. Na odporúčanie Alžbety preto prijali za svojho kapitána Jána Jiskru. U neho tiež hľadali ochranu pred zbojníkymi bandami, ktoré sa rozšírili na uhorsko-poľskom pohraničí. Levoča sa stala pre Jiskru hlavným oporným bodom na Spiši. Nie je tu dostatok miesta na opísanie vojenských ukrutností a politických zápasov medzi Jiskrom a uhorskými magnátmi, na čele ktorých stál až do času plnoletosti Pohrobka ako kráľovský gubernátor Ján Huňady. Levoča i naďalej stála na strane Jiskru, hoci sa vzťahy s ním začali zhoršovať, keďže Jiskra nebol v stave vykonávať mnoho-ročné vojenské aktivity, a po čase sa jeho zle platené oddiely začali dopúšťať zlodejstiev podobných tým, ktoré uskutočňovali zbojnícke bandy. Až v roku 1452 Levoča prešla na stranu gubernátora. Rýchlo sa však vrátila pod Jiskrovu zvrchovanosť. Po tom, čo v roku 1453 Ladislava Pohrobok nastúpil na trón, Jiskra prestal byť tútorom mesta a musel opustiť Uhorsko. Po niekoľkých dňoch prišlo v Levoči k zaujímavému stretnutiu. Stretli sa tu okrem iného predstaviteľa Kežmarku, spišský starosta Ján Olešnický, kastelán Podolínca Ján Čaj-

ka, kapitán Richnavy Talafúz a iní vodcovia, grófi provincií 13 a 11 miest i reprezentácia šľachty. Prijali rozhodnutie o zápase so zbojníkymi bandami a o zabezpečení mieru na cestách. Spoločné nebezpečenstvo viedlo k netradičnému stretnutiu strán, ktoré si inokedy boli nepriateľské. Na druhej strane to dosvedčuje ohromný problém banditizmu. V skutočnosti šlo o nebezpečenstvo zo strany bratříkov, ktorých akcie pod velením Petra Aksamita, vedené z tábora na Zelenej Hore blízko Hrabušíc, zosilneli do neznesiteľnej miery. Kartuziáni z *Lapis Refugii* sa museli presťahovať do Levoče. Ohrozené mestá sa dokonca pokúsili postaviť vlastné oddiely proti bratříkom. Medzičasom sa na Spiš vrátil Jiskra, ktorý s nimi mal začať vojnu. Neveľmi sa mu v tom darilo. Levoča sa teda i naďalej musela spoliehať na vlastné sily. Vtedy, v roku 1461, nový kráľ Matej na Spiš poslal silné

Obr. 29. Odtlačok najstaršej pečate mesta Levoče z roku 1447 s prvou podobou mestského erbu. Vertikálne pretiahnutý dvojité kríž v dopĺňali písmená C a L po jeho oboch stranách (skratka Civitas a niektorej z latinských foriem mena Levoča).

oddiely pod vedením Štefana Zápoľského, ktoré sa zastavili v Levoči. Ján Jiskra prešiel na stranu bratříkov. Levočania sa zúčastnili na likvidácii tábora na Zelenej Hore. Matejovi Korvínovi sa podarilo získať na svoju stranu Jána Jiskru a odmeniť ho zodpovedajúcim vlastníctvom na južných hraniciach kráľovstva, s poverením bojovať proti osmanským Turkom. Ešte v roku 1464 sa Levoči vyhrážal Peter Komorovský, ale nebezpečenstvo sa predsa len podarilo oddialiť – pre Levoču nastali konečne lepšie časy.

* Názov Levoče od leva, kráľa zvierat, tzv. ľudová etymológia (pozn. red.).

Obr. 30. Dochované opevnenie Levoče dnes vzbudzuje úctu svojou monumentálnosťou. Vľavo hore Košická brána.

V roku 1471 sa kráľovič Kazimír vypravil po uhorskú korunu. Na jeho stranu prešiel Peter Komorovský. Napriek porážke Kazimíra Komorovský naďalej pustošil Spiš. Až v roku 1474 sa podarilo Komorovského vytlačiť z Liptova. Medzičasom Matej Korvín v Levoči uzatvoril s Poliakmi mier. Vystúpenia Jána Albrechta proti Vladislavovi II. sa nedotkli Levoče. Poslednou významnou politickou udalosťou 15. storočia v Levoči bolo zmienené stretnutie monarchov v roku 1494.⁶³

Mestské múry v pravom slova zmysle mali na Spiši len 3 mestá: Levoča, Kežmarok a Podolínec. Všetky v 14. storočí dosiahli hodnotu slobodných kráľovských miest, hoci v roku 1412 sa v dôsledku zálohu zmenila situácia Podolínce a v roku 1462 sa Kežmarok stal súkromným mestom. Všetky ostatné, medzi nimi i tak bohaté mesto ako Spišská Nová Ves, mali len *fortalicie* a opevnenia rôzneho druhu, a to i napriek tomu, že niektoré z nich boli aj slobodnými kráľovskými mestami. Až na začiatku 16. storočia sa začalo so striktným dodržovaním zásady, že slobodnými kráľovskými mestami s právom posielat svojich predstaviteľov na snem mohli byť iba mestá obklopené hradbami. Na Spiši túto podmienku spĺňala len Levoča. Kežmarok i Podolínec, z vyššie spomenutých dôvodov, sa snemov zúčastňovať nemohli.

Pôdorysy miest boli závislé od terénnych podmienok, ale tiež, v značnej miere, od ich genézy.

Mestá, ktoré zakladali nemeckí kolonisti, mali šachovnicový pôdorys. Príkladom tu môžu byť mestá – Levoča či Stará Lubovňa, kde sa farský Kostol svätého Mikuláša nachádzal na pravouhlom námestí, podobne ako v Levoči.

Iný typ pôdorysu mesta má tvar vretenovitý (šošovkovitý). Takáto osada vznikla pozdĺž cesty, ktorá sa v istom mieste viac rozchádzala, pričom vytvorila obširnejší priestor, ktorý plnil funkciu námestia. V tomto priestore sa tiež najčastejšie nachádzal farský kostol, radnica, eventuálne tržnica. Najtypickejším príkladom takéhoto vretenovitého námestia je námestie v Spišskej Novej Vsi. Osadu lemovala obvodová cesta, medzi námestím a touto obvodovou ces-

tou neboli ulice. Od námestia smerom k obvodovej ceste sa tiahol osídlený priestor. To bolo centrum usadlosti. Na istý čas nové budovy zaujali i územie za obvodovou cestou. Spišská Nová Ves bola významným banským centrom. Na jej území sa získavala železná a medená ruda. Pri baniach a hutách museli existovať sídliská obyvateľstva. Samotné meno by mohlo dosvedčovať, že Spišská Nová Ves mohla vzniknúť pri dávnejšej osade. Táto staršia osada vystupuje v 13. a 14. storočí aj vo forme *Igloszasza* a *Iglov*. Názov *Nova Villa* sa zachoval v prameni z roku 1268, kde sa zmieňuje ako farská osada. Možno teda predpokladať, že po mongolskom vpáde si nemeckí kolonisti v jej blízkosti založili novú osadu a nazvali ju *Neudorf*. Obe osady sa rýchlo zliali v jednu s názvom Nová Ves. Nemci zakrátko významom prevýšili obyvateľov starého Iglova, a tak sa prvotný slovenský názov zachoval len v maďarizovanej podobe.

Podobne vyzerali počiatky Popradu, ktorý má taktiež vretenovitý tvar.

Vretenovitý tvar námestia mal tiež Podolínec, ktorý bol nepochybne obývaný slovanským obyvateľstvom (Slováci a Poliaci) už pred oficiálnym lokačným aktom z roku 1292. Nemci do Podolínce prišli neskôr a nemali vplyv na jeho ustálený názov. Vretenovité námestie však bolo predsa len porušené, keďže mesto nebolo v stave obsiahnuť celý rozsah mestskými múrmi. Takto v 17. storočí za múrmi dodatočne vzniklo piaristické kolégium.

⁶³ Uvedené údaje z diela Míchal Suchý : *Dejiny Levoče*, vol. 1. Košice 1974, s. 59 – 125, ako i *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*, vol. 2. Bratislava 1977, heslo Levoča.

Šľachtická stolica

Stoličná šľachta a organizácia Spišskej šľachtickej stolice

V priebehu 13. storočia sa na Spiši začala objavovať šľachta v pravom i právnom slova zmysle a postupne sa definovala jej štruktúra. Šlo o rody vyššej šľachty (páni z Veľkej Lomnice a Brezovice, páni z Hrhova a páni z Markušoviec, od prvej polovice 14. storočia Drugetovci), strednej a drobnej šľachty, niekedy s jedným poplužím, ktorá nemala poddaných a sama obrábala svoj majetok, ale od *Zlatej buly* Ondreja II. z roku 1222 sa tešila plnosti šľachtických práv. Bola to krajinská šľachta. Otázka genézy spišskej šľachty však prináleží predchádzajúcemu autorovi, takže na tomto mieste ju iba pripomíname. Navyše v 13. storočí a na začiatku 14. storočia i cirkevné ustanovizne, akými boli cisterciácké opátstvo v Spišskom Štiavniku, Spišské prepoštvstvo, kláštory kartuziánov v Letanovciach a v Lechnici (Červený kláštor), disponovali významnou pozemkovou sústavou. Znamenalo to, že rozsiahle územia, ktoré pôvodne patrili hradu, hrad stratil, čo významne zmenšilo jeho úlohu. Naopak, na konci 13. storočia vedúcim činiteľom v regióne sa stala šľachta. Kráľovský komitát, čiže hradná župa sa začala meniť na šľachtickú stolicu.

Šľachtická stolica bola inštitúciou šľachtickej samosprávy, autonómie. Pravdou však je, že sa tento proces skončil až na začiatku 16. storočia. Na Spiši sa stretávame s ťažkosťou navyše. Na území Spišskej župy existovalo niekoľko privilegovaných jednotiek, ktoré úradom komitátu nepodliehali. Najstaršia je Malá župa, župa spišskej kopijníckej šľachty, potom Provincia Sasov, slobodné kráľovské mestá a Gelnický banský okruh. Rozpad Saskej provincie v roku 1412 nebol bezvýznamný. Hoci v Provincii 13 miest skôr šľachta nebola, ak nerátame poľských úradníkov šľachtického pôvodu. Tí ale vplyv na rozvoj spišskej šľachtickej stolice nemali. Provincia 11 miest nezohrala významnejšiu úlohu v dejinách Spiša. Významný bol zástoj vyššej a vysokej šľachty (Omodejovci, Matúš Čák), ktorá v období mocenských vojen v Uhorsku až po bitku pri Rozhanovciach v roku 1312, teda v období, keď sa stabilizovala štruktúra stoličnej samosprávy, sa pokúšala podriaďiť si strednú a nízku šľachtu. Oproti tomu pokusy tejto šľachty o emancipáciu boli v protiklade s tendenciami mocných.

Páni z Veľkej Lomnice a Brezovice sa odvodzovali od synov Rudigera, manžela sestry prepošta Adolfa, ktorý v roku 1209 získal od Ondreja II. územie medzi Žakovcami a Tatrami. V roku 1274 prevzali od Detrika z Hrhova, grófa spišských Sasov, Brezovicu nad hornou Torysou v Šarišskej župe, namiesto svojich usadlostí na Spiši.⁶⁴ Pred rokom 1329 vybudovali hrad v Brezovici a práve odtiaľ prijali svoj predikát. Keďže boli na strane Karola Róberta z Anjou v čase jeho usilovania sa o uhorskú korunu, stali sa kráľovými obľúbencami, najmä hlava rodu magister Kokoš. Na svojich rozsiahlych majetkoch na Zamagurí tiahnucich sa až k rieke Bialke, Kokoš začal intenzívnu kolonizáciu. Pustil sa tiež do budovania hradu Dunajec, ktorý mal byť centrom jeho Zamagurského panstva (*dominium Nedeca*). Páni z Lomnice a Brezovice sa takto stali najbohatším rodom na Spiši. Vo vyššie zmienenom konflikte o Strážky z roku 1307 sa pozícia pánov z Lomnice a Brezovice na Spiši zachvela, mali proti sebe saskú *universitas*. Dôsledkom sporu bol rozchod tohto so Sasmí. Šľachta, ktorá mala nemecký pôvod, sa podriaďovala rovnako autorite provincie, ako i komitátu. Šlo o zaujímavý fenomén. Kokoš sa i napriek tomu aj naďalej tešil podpore kráľa. Stal sa grófom mincovej komory v Smolníku. V roku 1326 spreneveril 2000 hrivien, za čo mu kráľ skonfiškoval hrad Dunajec, Nedecu, Fridman a Matiašovce na Zamagurí a odovzdal ich Viliamovi Drugetovi, ktorý pred rokom 1347 prebudoval pevnosť na kamenný hrad.⁶⁵ Strata časti Zamaguria ešte viac

Obr. 31. Na overovanie dokumentov Spišskej stolice do konca 15. storočia slúžili private pečate funkcionárov. Začiatkom 16. storočia boli nahradené štyrmi, iba nápisovými pečaťami, tvoriacimi spolu názov stolice Spiš (SE-PV-SI-VM).

⁶⁴ Ján BEŇKO : *Osídlenie severného*, s. 199.

⁶⁵ Takto Ján BEŇKO : *Osídlenie severného*, s. 165. Je potrebné mať na zreteli, že Smolník získal banskoštiavnické právo v roku 1327. V zakladacom privilegiiu nie je zmienka o nijakej komore. Iní bádatelia spájajú vznik Smolníckej mincovej komory s menovou reformou, ktorú Karol vykonal v rokoch 1323 – 1338. Presný dátum vzniku mincovej komory v Smolníku a Kremnici však neudávajú. Hrad v Brezovici existoval už v roku 1329.

Obr. 32. Panoramatický pohľad na siluetu Spišského hradu od Spišského Podhradia.

Mapa 3. Spoločenskopolitická štruktúra Spiša v prvej polovici 15. storočia.

oslabila zväzky pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice so Spišom, a tak urýchlila proces *hungarizácie* rodu. Keď po smrti Henricha z Brezovice rod zostal bez mužského potomka, prokurátor Anny, Henrichovej dcéry, požiadal v roku 1321 Kokoša,

Henrich ako *servient regis* (kráľovský složobník)* podliehal právu šľachty Uhorského kráľovstva, avšak nie saskému právu. Anna sa medzičasom vydala za spišského kastelána Tomáša. V procese s pánmi z Lomnice a Brezovice Tomáš musel

Obr. 33. Erbová pečat' Imricha Zápoľského z roku 1459. Motív ozbrojeného ramena s mečom. Dole polovičné koleso. Rameno je opačne umiestnené ako u jeho brata Štefana.

Jána a Rikolfa, bratov Henricha, podľa obyčaje obyvateľov Spiša, t. j. spišských Sasov, o prepustenie Henrichovho majetku jeho dcéry. Podľa saského práva totiž dedili obe línie, mužská i ženská. Kokoš, Ján a Rikolf to odmietli s odôvodnením, že majú zodpovedajúcu listinu, vystavenú Stoličnobelehradskou kapitulou, podľa ktorej

* Pozri kapitolu o vzniku spišskej šľachty s. 187n (pozn. red.).

ustúpiť a Anna podľa práva uhorskej šľachty obdržala iba tzv. dievčenskú štvrtinu, čiže štvrtinu otcovho majetku. Na území tejto štvrtiny vznikol Nižný Slavkov.⁶⁶ Páni z Lomnice a Brezovice si predsa len na Spiši udržali isté majetky. Okrem toho tu žili bočné línie rodu, napríklad páni z Vlčkovej (páni z Farkašoviec, Farkasfalvi).

Do polovice 14. storočia páni z Hrhova takmer dedične zastávali hodnosť saských grófov. Keďže už od roku 1256 boli súčasne pokladaní aj za krajiniskú šľachtu, postupne začali aj oni podliehať *hungarizácii* a ich väzby s provinciou ustávali.

Páni z Markušoviec – Mariášiovci ešte pred mongolským vpádom vlastnili 2 poplužia (*aratra*) zeme na území dnešných Markušoviec. Zaužívalo sa, že pochádzali z kopijníckej šľachty.* Starobylosť Markušoviec nám potvrdzuje fakt, že na ich území existoval neskororománsky kostol s patrocinom Panny Mária a svätého Michala Archanjela z polovice 13. storočia, ktorý v prameňoch vystupuje už v roku 1280. V 13. storočí v Markušovciach pravdepodobne vznikol hrádok, pričom neskôr bol na jeho mieste vybudovaný hrad, ktorý je dnes v ruinách. V Markušovciach nachádzajúcich sa blízko Spišskej Novej Vsi sa ťažili kovové rudy, čo prispelo k zbohatnutiu rodu. V roku 1264 páni z Markušoviec obdržali od Bela IV. les *Chetene* pod Tatrami, nad horným Popradom. V tomto lese páni z Markušoviec začali aktívnu osídľovaciu akciu, a to za pomoci zakladateľov – dedičných richtárov. V roku 1286 vznikli na nemeckom práve Batizovce. Polovicu tejto obce Botiz predal v tom istom roku komesovi Menhardovi zo Spišskej Soboty. Menhard si nechal v roku 1299 overiť originál kúpnej listiny Spišskou kapitulou. V tomto *transumpte* sa hovorí, že vlastní dané územie podľa práva a slobody šľachty Uhorského kráľovstva. O viac ako desať rokov neskôr teda Menhard postúpil do šľachtického stavu. V rokoch 1286 – 1326 vznikli v lese *Chetene* Gerlachov, ktoré založil komes Gerlach, syn spomínaného Menharda.

Na konci 13. storočia sa Mariášiovci začali zaoberať územiami ležiacimi južne od Markušoviec. V roku 1290 založili Nálepko (Vondrišiel, Merény, Wagendrüssel) nad Hnilčíkom (Malý Hnilec, Železný potok, Parva Guynitz), keďže sa tam nachádzali železné rudy. V jeho blízkosti v roku 1344 vznikla banícka Tichá Voda (Stilbach) aj iné osady, o ktorých vieme len málo. Časť z nich zanikla. Páni z Markušoviec – Mariášiovci, tretí spišský rod, pokiaľ ide o majetnosť, za svoj význam nevďačili len

rozľahlosti svojich majetkov, ale faktu, že ich vlastníctvo medzi Markušovcami a Hnilčíkom bolo bohaté na kovové rudy, špeciálne železo. Okrem Spiša Mariášiovci disponovali aj hradom Muráň.

Obr. 34. Sigly SE a erbová pečat' rodu pánov z Korytného – obrátený jednorožec vyrastajúci z trojvršia sprevádzaný hviezdou.

Obr. 35. Sigly PU a erbová pečat' pánov z Brezovice a Veľkej Lomnice – kamzík vyrastajúci z trojvršia.

V polovici 14. storočia bolo ich územie tak veľké, že panovník Ľudovít Veľký vyslal v roku 1339 troch hradných veliteľov na výmeru ich pôdy. V 13. storočí otvárajú prvé bane, v roku 1344 získavajú od panovníka právo na ťažbu rúd. Rudné

⁶⁶ Vincent SEDLÁK (ed.): *RDSI 2*, s. 290 a s. 318, č. 640 a 711.

* Pozri k tomu komentár v kapitole Martina Homzu s. 210 (pozn. red.).

bohatstvo veľkou mierou ovplyvňovalo majetok Mariášiovcov.

Mariášiovci mali majetky nielen na Spiši, ale aj v Gemeri. Tu môžeme uviesť napríklad Krásnu

Obr. 36. Sigly SI a erbová pečat' pánov z Draviec – I'alia.

Obr. 37. Sigly UM a erbová pečat' Turzovcov z Betlanoviec – lev sprevádzaný dvoma ružami.

Hôrku alebo Brzotín. Tieto gemerské majetky si rod rozdelil v roku 1352. Podobne došlo k deľbe majetku v rámci rodu aj na Spiši.

V druhej polovici 14. storočia, respektíve na začiatku 15. storočia, sú pre rod typické majetkové a metačné spory. Okrem sporov v rámci rodu viedli majetkovoprávne spory aj s rodmi pánov z Teplice, s pánmi z Hrhova, Póčovcami, a aj mestami Veľká, Spišská Nová Ves, neskôršie aj s Levočou.

Napríklad v roku 1412 začal spor pánov z Markušoviec – Mariášiovcov o hranice s mestom Spišská Nová Ves, ktorý sa ťahal až do 16. a 17. storočia.

Na prelome 15. a 16. storočia bol najvýznamnejším členom rodu Štefan Mariáši. Štefan bol druhým synom Ladislava Mariášiho a Anny Čehi (Csehi). Už v roku 1492 sa stal kastelánom šarišského hradu a podžupanom Šarišskej stolice. V roku 1494 ho pramene spomínajú ako kapitána šarišského hradu. V roku 1500 ho vymenúva tešínska kňažná a spišská „hrabienka“ Hedviga, vdova po palatínovi Štefanovi Zápoľskom, za spišského kapitána namiesto vážne chorého Pavla Durholca.

Štefan Mariáši mal v ďalšom období veľký vplyv na výchovu budúceho panovníka Jána Zápoľského na dvore v Budíne. V roku 1504 udelil panovník za jeho zásluhy rodu erb. Zomiera koncom apríla 1516 a miestom jeho posledného odpočinku sa stala krypta markušovského hradného kostola.

Štefan sa veľkou mierou zaslúžil o rozšírenie majetkov rodu. V období rokov 1489 až 1513 skoro každoročne pripojil k rodovým držávam nejaký majetok v rámci Spišskej stolice (Poráč, Švábovce, Chrasť nad Hornádom a iné) Okrem toho koncom 15. a začiatkom 16. storočia, si dal Štefan pod vplyvom renesancie prestavať kúriu v Markušovciach. Kúriu opevnil vybudovaním bášť a priekopami, čo sa nepáčilo obyvateľom Levoče a 13 spišských miest. Obávali sa, že opevnené sídlo bude narúšať voľný pohyb kupcov na dôležitej obchodnej ceste. Podali sťažnosť panovníkovi Vladislavovi II., a to aj v mene Spišskej stolice. Štefan sa síce bránil, že sťažnosť určite nie je napísaná v mene stolice, avšak nestihol už zabrániť tomu, aby panovník zasiahol. Dňa 15. júla 1507 vydal nariadenie, v ktorom mu zakazuje, aby prerobil kúriu na opevnený hrad a zároveň mu pripomenul, že porušil sľub, ktorý mu dal pri povolení prestavby kúrie, že pôjde iba o drobné úpravy. Napokon na veľký nátlak, predovšetkým zo strany obyvateľov Levoče, sa Štefan dohodol o istých ústupkoch pri prestavbe kúrie.

Dohoda bola jeho čiastočným víťazstvom, pretože sa Levočania musela zmieriť s terajším vzťahom kúrie. Mala štyri body, ktorých obsah je nasledovný. V prvom bode žiadalo, aby sa markušovský kostol nestal súčasťou hradu, ale nie sú proti, aby bol urobený nejaký prechod z kostola do hradu. V druhom bode sa opisovalo, akým spôsobom sa môže hrad opevniť a to iba oplotením, bez priekopy. Osobitné povolenie na stavbu priekopy bolo možné získať iba s povolením mestskej rady Levoče. Tretí bod hovoril o zákaze prichýliť do hradu nepriateľa mesta, alebo Spišskej stolice. Zároveň mal byť Štefan a jeho potomkovia dobrý-

mi susedmi mesta a stolice. V poslednom bode si Levočania nárokovali na isté výhody pri platení mýta v Markušovciach a v Prešove. Touto zmluvou nastal aspoň provizórny mier medzi Levočou a páni z Markušoviec – Mariášiovcami. Udalosti po Moháči však mali všetko ešte raz zmeniť.

V 14. storočí sa najbohatším rodom na Spiši stali Drugetovci, ktorí prišli zo Salerna s Karolom Róbertom. Patrili im najvyššie štátne hodnosti (palatín Viliam Druget). Zároveň boli spišskými županmi. Spomenutý Viliam, spišský župan, prevzal na Zamagurí pred rokom 1330 pozemky Kokoša z Lomnice a dobudoval hrad v Nedeci. Drugetovci však po bitke pri Rozhanovciach v roku 1312 získali tiež ohromné majetky Omodejovcov v Zemplíne (Humenné) a na Podkarpatskej Rusi (Užhorod). Ťažko teda Drugetovcov zaradiť medzi spišskú vysokú šľachtu, a to i napriek tomu, že Viliam a Filip ako spišskí župani viedli zo svojho titulu spišské šľachtické kongregácie.

Páni zo Žehry pravdepodobne vlastnili svoje majetky už pred mongolským vpádom. Donačná listina však chýba. Ich majetky ležali v uzatvorenom komplexe medzi Hornádom a hranicami Šariša. Nachádzali sa tu, okrem iných, Žehra i Richnava, o ktorých sa hovorí v prameňoch bezprostredne po mongolskej invázii. V blízkych lesoch páni zo Žehry v 14. storočí vykonávali dosť intenzívnu osídľovaciu akciu za pomoci zakladateľov – dedičných richtárov. O samotnom priebehu vzniku nových osád vieme len málo.

Jazurmedovci (Jazurmegyí) získali svoje majetky v blízkosti pánov zo Žehry, a to od Ladislava IV. Sídlo rodu Jazurmegy je po prvý raz zmienené v prameňoch v roku 1299. Podobne ako ich susedia v 14. storočí založili niekoľko osád. Založenie Henningpataku uskutočnil na zákupnom práve kopijník Michal z Kazmeroviec (Kazmerfalva). Menovite v roku 1340 kúpil časť Jazurmegy a o 3 roky neskôr založil dedinu Henningpatak, v ktorej sa stal dedičným richtárom.⁶⁷

Je zaujímavé, aké boli osudy pánov z Jakloviec (Jakelfaluši, Jekelfalussy). V roku 1282 gelnický mešťan Jakul získal od Ladislava IV. časť gelnických území podľa práv krajinskej šľachty a založil Jaklovce. Keďže sa tu ťažila železná ruda, Jakul a jeho potomkovia zostali občanmi Gelnice a platili mestu nájom aj *kolektu*. Napriek tomu, že páni z Jakloviec boli krajinskou šľachtou, gelnická vrchnosť sa domáhala nájmu z Jakloviec, čo sa priecilo šľachtickým slobodám. Koniec tejto situácie urobila až Alžbeta Lokietkovna v roku 1385,

keď potvrdila súdny verdikt zalianskeho župana z roku 1365 v procese medzi páni z Jakloviec a Gelnice.

Ide o príklad dvojitej podriadenosti spišskej šľachty nemeckého pôvodu, a to rovnako autoritám komitátu, ako aj provincii alebo jednotlivým mestám. Táto dvojkoľajnosť začala zanikať v priebehu 14. storočia, keďže táto šľachta, podobne ako iné rody vyššej spišskej šľachty, sa začala *hungarizovať*, a tak uprednostnila svoj šľachtický status.

Z nižšej šľachty je potrebné vylúčiť kopijnícku šľachtu, ktorá mala osobitnú, tzv. Malú stolicu, ktorá bola nezávislá od Spišskej župy, hoci tu existovala istá fluktuácia. Niektorí z kopijníkov sa pokú-

Obr. 38. Pečať Filipa Drugeta z roku 1318.

šali o založenie nových obcí na nemeckom práve, zachovávajúc si pritom svoje šľachtické privilégia.

Ladislav IV. za zásluhy v klčovaní zeme povýšil do stavu jobagiónskych synov (*filií exercitantes*) nemeckých kolonistov z Nálepko (Vondrišiel) s ich dedičným richtárom Pekoldom z Gelnice a podobne, za klčovanie, aj hostí z Tichej Vody (Stilbach). Ich práva jednako boli porušované rodom Balašovcov z Krásnej Hôrky. Na popud Ludovíta I. palatína na Spišskej generálnej kongregácii v roku 1358 tieto praktiky zakázal a starí nemeckí hostia už bez zábran smeli využívať svoj šľachtický status.

Šľachta mala právo osobnej nedotknuteľnosti. Mohla byť súdená iba kráľom alebo ním delegovaným hodnostárom. Šľachtické majetky boli oslobodené od finančnej záťaže. Šľachtic nimi mohol slobodne disponovať s tým, že musel zachovať predkupné rodinné právo a dedičské obmedzenia v ženskej línii (dievčenská štvrtina). Hodnotu ži-

⁶⁷ Spracované najmä na základe Adrienne KÖRMENDY : *Melioratio terrae, passim*. Taktiež Ján BEŇKO : *Osídlenie severného, passim* a *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*, vol. 1 – 3. Bratislava 1977 – 1978.

vota šľachtica vyjadrovalo *aestimatio capitis*, suma peňazí, ktoré prináležali rodine (alebo jeho pánovi) po jeho násilnej smrti (alebo odsúdení na smrť), v Uhorsku nazývaná *homagium*. Bezpodmienečným záväzkom šľachtica bola účasť v obrannej vojne, a to na koni, a lojalita voči monarchovi. Za nevernosť hrozil trest smrti. Najhorším bol trest smrti spojený s konfiškáciou majetku. Šľachtické práva boli udelené panovníkom individuálne alebo dedične. Šľachtický dvor (*curia*) v dôsledku rozrastania rodu mohol predstavovať aj nevelkú osadu. Pre zväčšovanie rodu alebo získanie nových majetkov cudzincami – šľachticmi, zohľadňujúc uzatváranie manželstiev, vznikli osady s niekoľ-

Obr. 39. Pečať Štefana Zápoľského, prvého dedičného župana Spiša z roku 1464.

kými dvormi – dvorcami. V dedinách, ktoré obývala nižšia šľachta, nebolo poddaných alebo sa tu nachádzali len v nevelkom počte. Povinnosti súvisiace s vlastníctvom domu nemali vplyv na život takejto dediny. Ak v dedine prebývala zámožnejšia šľachta, vznikla dedina so zmiešaným šľachticko-poddanským charakterom. Šľachtická dedina (kuriálna dedina) nemala ráz dediny, bola súborom jednotlivých majetkov (dvorcov) a eventuálne poddanských domov so záhradami. Verejné záležitosti a spory boli riešené na šľachtických kongregáciách alebo pred kráľovskými súdmi. Takúto osadu riadili najstarší a najviac skúsení predstavitelia rodov. Reprezentovali tiež obec navonok. Poddaní danej šľachty podliehali súdnej kompetencii šľachtického stoličného súdu.⁶⁸

Nemci prišli ako vojaci na Spiš ešte v druhej polovici 12. storočia. Dosť ich ubudlo počas mongolského vpádu. Napriek tomu časť z nich prežila

túto kataklizmu. Aké boli ďalej ich osudy, nevieme. Možno pripustiť, že do tejto skupiny prináležali páni z Hrhova a páni z Lomnice a Brezovice. Niet tu však žiadnej istoty. Do Uhorska cez Moravu vtiahli mongolské oddiely po víťazstve pri Legnici (9. apríla 1241).

So šľachtou bola tiež spojená vrstva tzv. darcov zlata (*auridatores*) vyskytujúcich sa iba na Spiši.

Vzhľadom na zložitú štruktúru Spiša, ako i politické okolnosti cesta k vytvoreniu šľachtickej stolice nebola jednoduchá. I napriek tomu sa spišská šľachta začala organizovať ešte v druhej polovici 13. storočia a postupne získavať autonómiu, k čomu tiež prispelo jej súperenie s nemeckým živlom. V roku 1291 Ondrej III. vydal listinu, z moci ktorej na dovedajších slávnostných súdnych zhromaždeniach v Stoličnom Belehrade, mohli predstavitelia stoličnej šľachty tak isto rozhodovať o záležitostiach kráľovstva. Týmto sa súdne zhromaždenie zmenilo na celokrajinský snem. Navyše šľachta danej župy mala povinnosť zúčastňovať sa na stoličných súdoch zvolávaných palatínom. Oproti tomu z titulu listiny z roku 1298 šľachta mala právo povolávať 4 sudcov, ktorí mali rozhodovať spory medzi šľachtou danej stolice. Nazývali sa *iudices nobilium* (služni, *szolgabíró*), čo je odvodené od sudca služobníkov. Názov pochádza zo *Zlatej buly* z roku 1222, kde sa najpočetnejšia šľachtická vrstva nazýva *servientes regis* (kráľovskí služobníci). Medzi ich povinnosti patrila obrana krajiny, a to na vlastné trovy, kráľovskí sluhovia podliehali kráľovskému súdnictvu a tešili sa oslobodeniu od daní. Základ pozície servientov, ktorí sa v priebehu 13. storočia zmenili na nižšiu a drobnú šľachtu, tvorilo vlastníctvo zeme, ktorou mohli slobodne disponovať.

Na počiatku 14. storočia, v časoch anarchie a vojen o korunu, bol rozmach stoličnej autonómie pozastavený, napriek tomu sa pozvoľna rozvíjala. Na Spiši už v roku 1304 existoval šľachtický súd – *sedes iudiciaria*, v skratke *sedria*. V roku 1306 župan s podžupanom a *communitas nobilium* (spoločenstvom šľachticov) rozhodoval pozemkový spor. Už o niekoľko mesiacov neskôr župan, *iurati* (čiže služni a *assessores*), ako i celá šľachta (*universi nobiles*) potvrdili predaj polovice obce.⁶⁹ Stretávame sa tu s kompletne vybavenou *sedriou*, ktorej predsedal župan, v neskorších časoch podžupan. Do jej počtu vstupovali služni a volení alebo vyberaní pod prísahou spomedzi šľachty – *assessores*. *Sedria* zasadala počas šľachtickej kongregácie (*universi nobiles de Cyps*). Autonómia Spišskej stolice sa stala faktom.

⁶⁸ Leon SOKOLOVSKÝ : *Správa stredovekej dediny na Slovensku*. Bratislava 2002, s. 145 – 155.

⁶⁹ Vincent SEDLÁK (ed.) : *RDSI 1*, s. 151, č. 311, s. 182, č. 388 a s. 207, č. 449.

Služným podliehali služnovské okresy. Spravidla boli 4, na Orave iba 2. Na Spiši zase od konca 15. storočia vzhľadom na to, že tam existovalo niekoľko od stolice nezávislých území, sa ich počet zmenšil na 3.

Šľachta sa schádzala na kongregáciách, ktoré predstavovali celé šľachtické spoločenstvo stolice, a to bez ohľadu na neprítomnosť jednotlivých šľachticov. Kongregácie sa na počiatku mohli schádzať len s povolením panovníka, palatína alebo iných delegovaných kráľovských sudcov. V roku 1306 s tým nebol nijaký problém, keďže Omodej Aba bol súčasne palatínom a Omodejovcom, aktuálnym straníkom Karola Róberta, podliehala celá severovýchodná časť krajiny spolu so Spišským hradom. Kongregácie boli v tomto čase súdnymi zasadnutiami. Šľachta na nich volila služných a prísazných, čiže takých súdnych *asesorov*, ktorí boli pod prísahou. Zvolení museli prijať voľbu najmenej na rok, inak im hrozila peňažná pokuta. Na kongregácie mohli na začiatku, v 14. storočí, prichádzať slobodní obyvatelia stolice, ktorí neboli šľachtou. Časom do spoločenstva stolice patrila výlučne len šľachta. Nešľachta sa mohla za panovania Žigmunda Luxemburského zúčastňovať na kongregáciách, aby sa zoznámila s kráľovskými nariadeniami. Neskôr bola zo stretnutí šľachty úplne vylúčená.

V listine z roku 1290 sa hovorí, že súdne zhromaždenie riadil palatín so županom a prísaznými. Od roku 1298 už účasť palatína nebola nutná. Stačilo jeho dovoľenie. V dôsledku toho sa zvýšila nezávislosť stoličného súdu, na čele ktorého stáli župan s prísaznými. Nik iný nemohol v šľachtických súdnych sporoch rozhodovať. I napriek tomu si šľachta ale ešte zachovala i právo odvolať sa ku kráľovi. Zloženie *sedrie* bolo dualistické. Na jednej strane župan menovaný kráľom, často vysoký hodnostár monarchie, ktorý v stolici zabezpečoval záujmy panovníka, ale zároveň bránil i občanov stolice na kráľovskom dvore. Druhý článok *sedrie* tvorili prísazní, volení šľachtou a brániaci jej záujmy – služni a asesori.

Teoreticky šľachta mala záväzok zúčastňovať sa na snemoch *viritim* – osobne, v praxi to jednako nebolo možné. Nevysvetlená absencia na kongregácii dokonca znamenala peňažné pokuty. Stredná šľachta (*bene possessionati*) musela plniť povinnosti vyplývajúce jej z postov v stoličných úradoch, ako aj zúčastňovať sa na snemoch. Týkalo sa to pánov disponujúcich prinajmenšom 20 podda-

nými. 10 šľachticov s jedným poplužím vysielalo na kongregáciu jedného delegáta. Počet hlasov, podľa stredovekej praxe, sa nerátal, ale „vážil“. Rozhodoval názor *sanior pars* – zdravšej časti, teda tých, ktorí sa vyznačovali bohatstvom, hodnosťami a vedomosťami. Hlasy *nobiles unae possessionis, iobbagiones non habentes*, čiže šľachty s jedným poplužím bez poddaných, ktorá sama obrábala svoje zeme, do úvahy boli brané len zriedka.

Keďže zvolávanie kongregácie palatínom bolo pre šľachtu veľkou záťažou (musela vydržiavať jeho samotného a zároveň aj jeho suitu), Matej Korvín na žiadosti šľachty zrušil túto obyčaj v roku 1468. *Sedria* (*sedes iudiciaria nobilium*) sa na začiatku schádzala dva razy do týždňa, neskôr každý mesiac. Do zloženia *sedrie* vstupovali župan, podžupan, 4 služni (na Spiši 3), zvolení spomedzi takých vlastníkov, ktorí boli na čele stoličnej autonómie, a 4 prísazní – *iurati nobiles assessores*. V druhej polovici 15. storočia ich bolo od 8 do 12 a od konca 15. storočia znovu 4. Za panovania Anjouovcov k tomu ešte pristupoval stoličný pisár.

Okolo roku 1320 Karol Róbert vydal listinu a pomocou nej reguloval status takých delegátov na stoličné súdy, ktorí mali rozhodovať vo veciach súvisiacich s kráľovským dvorom. Ich povinnosťou bolo, keďže boli zaopatrení kráľovskou výsadou, zúčastňovať sa súdov v spoločnosti „kráľovho človeka“, čiže niekoho zo stoličnej šľachty vyznačeného kráľom, a predstaviteľa kapituly. Potvrďovali autenticitu delegátov. V listine kráľ podal spôsob výkonu súdnych výrokov rovnako smerom k šľachte, ako k osobám nešľachtického pôvodu, odsúdených *sedriou* alebo kráľovským súdom. Pri výkone súdneho výroku bola nutnosťou účasť kráľovho človeka alebo predstaviteľa kapituly, zástupcu župana, poľažne ktoréhoosi zo služných. Zaujímavá bola deľba dôchodkov, ktoré vyplynuli z charakteru súdnych trestov. Kráľov človek a predstaviteľ Spišskej kapituly mal obdržať desaťtinu, župan a sudcovia tretiu časť, ostatné dve časti prináležali tomu, kto sudcov delegoval.⁷⁰ V roku 1328 oproti tomu Karol Róbert na naliehanie šľachty dal do poriadku súdnicstvo v stolici. Zjednotil prísazné formuly a zemepánom zabezpečil právo súdiť ich poddaných, s výnimkou krádeží, lúpeží, znásilnení a podpaľačstiev, ktoré pravdepodobne podliehali *sedrii*. Ide o prvú zmienku o ohraničenom dominiálnom (panskom) súdnicstve.⁷¹

Jedným z prelomových momentov v dejinách uhorskej šľachty bolo potvrdenie *Zlatej buly* s is-

⁷⁰ Vincent SEDLÁK (ed.): *RDSI 2*, s. 277 – 278, č. 607.

⁷¹ Pod vládou anjouovských kráľov, ed. a trans: Vincent Sedlák, in: *Pramene k dejinám*, vol. 4, ed.: Pavel Dvořák. Bratislava 2002, s. 181, č. 59.

tými modifikáciami Ľudovítom I. v roku 1351. Situácia v krajine sa upokojila, šľachta sa dokázala oslobodiť spod vplyvu oligarchie a na kráľovi si vymohla zabezpečenie svojej pozície. Panovník zaviedol rovnosť šľachtického stavu (napriek tomu, že aj naďalej za vraždu vysokého šľachtica, najčastejšie štátneho úradníka, bolo potrebné zaplatiť vyššie *homagium* (*aestimatio capitis*) ako za drobného šľachtica). Druhou vážnou záležitosťou bol systém dedenia. Keďže zo šľachtických majetkov bolo záväzné odvádzať isté vojenské povinnosti, vládca sa zabezpečil pred scudzením šľachtickej zeme do iných rúk, obzvlášť cirkvi. Ak šľachtic zomrel bez mužského potomka, dedili po ňom bratia, prípadne ich potomkovia, okrem dievčenskej štvrtiny. Ak ale zomrelý mal dcéry, bolo možné ich vyplatiť. V prípade, že v rodine nebolo brata, mohli dediť ďalší príbuzní, ktorí pochádzali od rovnakého starého otca. Až keď nebolo tých, zem prešla do kráľovských rúk. Toto právo sa nazývalo *aviticitas* a bolo záväzné až do roku 1848. Ľudovít tiež umocnil právo dominiálneho (panského) súdu.

Od okamihu, keď bol kráľom vydaný dekrét obsahujúci termín *aviticitas*, základnou jednotkou spájajúcou šľachtu sa stal rod vlastníci istý pozemkový majetok. Rozľahlosť tohto vlastníctva stanovila základ pre povinnosť, podľa ktorej sa určovalo, koľko plne ozbrojených jazdcov mal rod postaviť. Tento fakt poukazoval na pozíciu rodu v spoločnosti, hoci každý šľachtický majetok bol časťou Kráľovstva koruny svätého Štefana. Ďalším činiteľom, ktorý spájal šľachtu, bolo susedstvo – *nobiles comprovincionales*.

Do štyridsiatych rokov 14. storočia existovalo vo veci prináležania do šľachtického stavu *inquisitio communis* – vypočutie svedkov, ktoré o ňom rozhodovalo. Neskôr šľachta sama rozhodovala, kto k nej patrí a kto nie.

Ďalším činiteľom spájajúcim šľachtu bola povinnosť vojensky slúžiť pod stoličnou vlajkou, a to pod velením župana. Kto mohol postaviť vlastný oddiel, ktorý mal od polovice do 2 koruhiev jazdy, a vlastnil hrad alebo hrádok, patril k vyššej šľachte a vystupoval pod vlastnou vlajkou.

Spájala tiež príslušnosť do toho istého arcidiakonátu. Arcidiakonát obyčajne zaberá jednu alebo niekoľko stolíc. Na Spiši túto úlohu plnila jednotka vyššieho typu – Spišské prepoštvstvo. Medzinárodné väzby boli tiež upevňované manželskými zväzkami. Oproti tomu menej dôležitý bol jazyk. V neskoršom stredoveku sa v radoch

spišskej šľachty nachádzali Slováci, Nemci, Maďari, v malom počte tiež Poliáci, ktorí sa navyše poväčšine slovakizovali. V neposlednom rade ponemčené románske obyvateľstvo. Úradným jazykom bola latinčina. Od 15. storočia na snemoch sa spravidla úradovalo aj po maďarsky, čo napomáhalo maďarizácii šľachty.⁷² Panujúceho kráľa vyššie zmienené činitele nezaujímal. Preňho boli dôležitejšie služba a protekcia.

V roku 1514 neskorší palatín Štefan Verbóci (Verbóczi István) spísal trojdielnu *Knihu zvykoveho práva slávneho Uhorského kráľovstva a pričlenených krajín*, v skratke nazývanú *Tripartitum*, ktorá v Uhorsku na mnoho storočí určovala charakter spoločenského zriadenia. Šľachtické privilégia zoradil do štyroch bodov: 1. Osobná nedotknuteľnosť šľachty. Iba vtedy, keď bol šľachtic prichytený na mieste činu v prípadoch vraždy, krádeže, únosu, šarvátky alebo znásilnenia, mohli ho zajať s cieľom predvedenia pred súd dokonca i sedliaci. 2. Šľachta podliehala iba súdu legálne korunovaného vládcu. 3. Šľachtické majetky sú oslobodené od každého druhu ťarchy a zadĺženia s výnimkou ozbrojenej obrany krajiny. 4. Porušenie šľachtických privilégií kráľom dávalo šľachte právo odporu (*ius resistendi*), zakotvené už v *Zlatej bule* Ondreja II. z roku 1222, ale potom zabudnuté.

Vráťme sa ešte k vyššie komentovaným orgánom stoličnej samosprávy. Na čele *sedrie* mal povinnosť zasadať župan. Ten však vzhľadom na to, že nezriedka býval mimo územia stolice, menoval svojho zástupcu, familiára, často človeka verného županovi, niekedy dokonca aj plebejského pôvodu. Od listiny Ondreja III. z roku 1298 podžupanom mohol byť len šľachtic. Od roku 1468 župan mohol menovať podžupana jedine spomedzi radov stoličnej šľachty. Tento musel skladať prísahu pred stoličnou šľachtou. Od roku 1504 si vyžadovalo menovanie podžupana dodatočnú zhadu šľachty. Časom sa podžupan čoraz viac stával predstaviteľom šľachtických záujmov svojej stolice. Menovanie Imricha Zápoľského v roku 1464 za prvého dedičného župana v Uhorsku na tejto veci nič nezmenilo.

V dôsledku nárastu významu súdnych kompetencií stolice a s mierou zaangažovania sa župana do záležitostí stolice, Karol Róbert s cieľom odbremeniť županov v najdôležitejších hradoch krajiny (na Spiši – Spišský hrad a Ľubovňa) stanovil kastelánov týchto hradov, ktorým podliehali vojenské a hospodárske právomoci, ako i súdnictvo nad zvyškami hradných poddaných, teda, čo

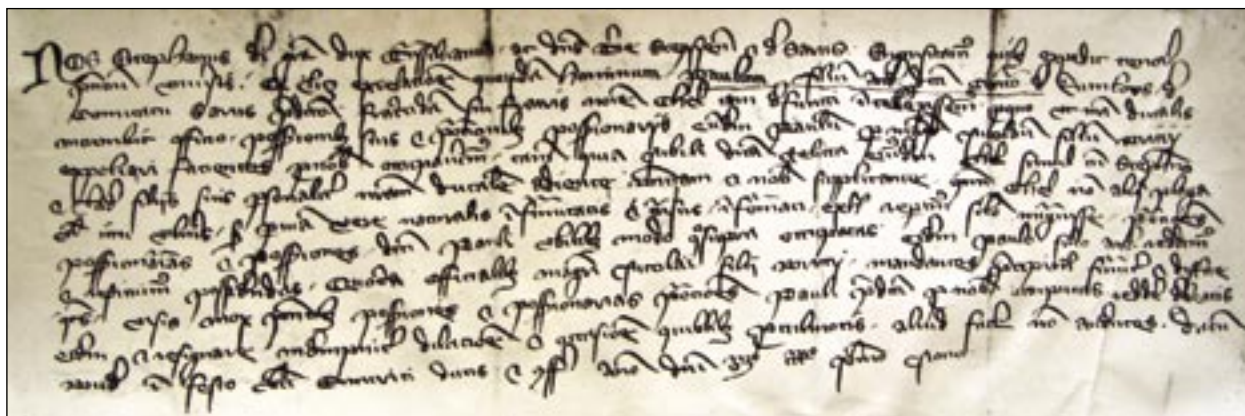
⁷² Richard MARSINA (ed.): *Dejiny Slovenska* 1, s. 423. Maďarský jazyk sa stal na oficiálnym jazykom uhorských snemov až v roku 1848 (pozn. red.).

kedysi patrilo do kompetencií župana kráľovskej župy. Kastelán bol od počiatku nezávislý od župana. Zakrátko sa však začali kumulovať úrady župana a kastelána a po nejakom čase úrad kastelána stratil svoj význam. Za Žigmunda Luxemburského rozsah kastelánskych kompetencií prevzala šľachtická stolica.

Tým vzrástla i úloha slúžnych. Pracovali pri zostavení stoličnej jazdeckej jednotky – koruhvy, kontrolovali, či šľachta poskytuje zodpovedný počet jazdcov. V zhode so zákonnými článkami temešvárskeho snemu z roku 1397 uvoľňovali z vojenskej pohotovosti tých, ktorí si z ospravedlniteľných dôvodov nemohli splniť svoju vojenskú

snem a podobne. Slúžni, aj keď nezískali penziu, mali podiel na dôchodkoch zo súdnych sporov.

Sedria súdila šľachtu. Mohla súdiť poddaných, ktorých z rôznych dôvodov posielali pred ňu dominiálne (panské) súdy, aj šľachtických poddaných, keď si šľachtici nevedeli zorganizovať vlastné súdy. Teoreticky *sedrii* podliehali kráľovské mestá, ktoré boli chápané ako kolektívni šľachtici. Na Spiši to však nebolo možné. Levoča bola až prísilná, podobne ako Kežmarok, ktorý od roku 1465 prináležal hradnému domínium Zápoľskovcov. Všetky ostatné väčšie spišské mestá boli zálohované Poľsku a tvorili Provinciu 13 miest, v ktorej súdnictvo spravoval gróf provincie. Odvolacími

Obr. 40. „Nos Stephanus dei gracia dux Transilvanus ac dominus terre Scepsyensis...“. Spišský údel bol určený pre bočnú líniu vládcov Uhorska (listina Štefana, brata Ludovíta Veľkého z 5. novembra 1349).

povinnosť. Spolu so županom vyberali veliteľa stoličnej koruhvy (*conductor exercitus*) v prípade, keď župan z dôležitých dôvodov jej sám veliť nemohol. K povinnostiam slúžnych tiež prináležali aktivity vo svojich odboroch v procesnom poriadku. Okrem iného kontrolovali sťahovanie poddaných alebo sťažnosti a tajné unášanie poddaných, ako tomu bolo v prípade vlastníka Jakloviec, podozrivého z tejto činnosti v roku 1396.⁷³

Od roku 1435 slúžni mali svoje pečate. S týmito pečatami spolu s pečaťou župana mohli vydávať stoličné listiny. Od roku 1468 existoval stoličný poklad, v prospech ktorého šľachta dobrovoľne odvádzala dane. Z tohto pokladu boli uhrádzané rôzne výdavky, ktoré boli spojené s funkčnosťou stoličných autorít, poslancom vyplácané diéty na

inštanciami tu boli spišský starosta a poľský kráľ. Podobne tomu bolo so Starou Ľubovňou a s Podolíncom. Provincia 11 miest bola nestabilným organizmom. Jej gróf bol závislý od levočských autorít a od roku 1465 od Zápoľskovcov, spišských dedičných županov. Gelnica i Smolník sa riadili vlastným baníckym právom a podliehali súdu *personála*. Keď sa tieto mestá sporili so šľachtickými osadami, ktoré vznikli na niekdajších gelnických územiach, tieto konflikty neriešila *sedria*, ale panovník. Takto bola Spišská šľachtická stolica tvorená rôznymi vrstvami šľachty, s výnimkou Malej, alebo kopijníckej stolice.⁷⁴ Napriek tomu sa tu stretávame s výnimkami. Rikolf z Lomnice získal od Karola v roku 1323 imunitu, ktorou boli jeho poddaní (s výnimkou šľachty) vyňatí

⁷³ Július BARTL (ed.): Prvý cisár na uhorskom tróne, s. 83, č. 38.

⁷⁴ Tento fragment bol spracovaný na podklade Ákos TIMON: *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte: Mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*. Berlin 1904 (súvisiace odseky). Erik FÜGEDI: O stredovekej uhorskej šľachte, in: *HČ*, roč. 30, 1982, č. 3 a Richard MARSINA: Štruktúra šľachty na Slovensku (v Uhorsku) do začiatku 16. storočia, in: *Struktúra feudálnej spoločnosti na území Československa a Poľska do prelomu 15. a 16. storočia*, ed.: František Hejl a Antonín Verbík. Praha 1984, *passim*. Nie je potrebné preceňovať dokument Malý dekrét (*Decretum minus*) Žigmunda Luxemburského z roku 1435, v ktorom kráľ zobral pod ochranu strednú a nízku šľachtu pred oligarchami a reguloval veci, ktoré sa týkali spoločenského zriadenia kráľovstva a stolíc, ako aj vojenské reformy, ktoré dopĺňali zákonné články temešvárskeho snemu z roku 1397 a boli vydané niekoľko dní po Väčšom dekréte (*Decretum maius*). Vydané naposledy i v slovenskom preklade v Július BARTL (ed.): Prvý cisár na uhorskom tróne, s. 252 – 264 a s. 265 – 268, č. 114 a 115.

spod akéhokoľvek iného súdu. Vyššie povedané sa týka tak spišských, ako aj šarišských majetkov Rikolfa. Podobnej imunity sa tešili aj páni z Hrhova. Ich poddaní podliehali výlučne ich vlastnému dominikálnemu súdu.

Takto vyzerala organizácia šľachtického komitátu na Spiši, ktorý sa nazýval *Magnus comitatus* (Veľká stolica) alebo tiež *Sedes inferior* (Dolná stolica). Niekedy úrad župana plnili členovia kráľovskej rodiny. Takto tomu bolo s Jánom, nevlastným synom Mateja Korvína. Túto funkciu zastával aj Štefan, predčasne zosnulý brat Ludovíta Veľkého, ktorý bol v roku 1352 spišským a šarišským županom.

Kopijnícka šľachta

Udržala si svoju výsadnú pozíciu aj v období vrcholného stredoveku. A to i napriek tomu, že stav jej vlastníctva sa v dôsledku prechodu istého množstva usadlostí, ktoré prináležali do Malej stolice, do rúk stoličnej šľachty alebo saských mešťanov, výdatne zmenšil. V dôsledku vzniku Spišskej šľachtickej stolice starý názov Stolica šľachty zo Spiša (*Sedes nobilium de Scepus*) nezodpovedal novej situácii. Začala sa teda nazývať jedno-ducho kopijníckym územím, alebo Malou stolicou (*Parvus comitatus*) alebo Hornou stolicou (*Sedes superior*). Na konci 14. storočia sa ustálil názov *Sedes decem lanceatorum* (Stolica desiatich kopijníkov), keďže toľko ozbrojených jazdcov s *lanceami* (kopijami) musela kopijnícka šľachta posielat' pod kráľovskú vlajku. Na druhej strane v roku 1300 do stavu kopijníckej šľachty boli povýšení synovia jobagiónov zo Zalužian. Takýchto prípadov bolo viac. Doteraz nebol rozlúštený etnický pôvod kopijníkov.⁷⁵ Názvy ich obcí poukazujú na Slovákov, Maďarov, ale možno aj na tých Nemcov, ktorí ako vojaci prišli na Spiš v druhej polovici 12. storočia. Faktom však zostáva, že v 15. storočí sa kopijníci ničím neodlišovali od okolitého slovenského obyvateľstva, čo nie je zanedbateľné vzhľadom na skutočnosť, že v 15. storočí z ich radov vzišiel jeden z najvýznamnejších rodov Uhorska – Turzovci z Betlanoviec.*

Obr. 41. Pečať komunity spišských kopijníkov z druhej polovice 14. storočia.

Kopijnícka šľachta sa schádzala na vlastných generálnych kongregáciách, ktoré boli zvolávané podľa potreby. Každý kopijník spolu s manželkou mal pod hrozbou peňažnej pokuty povinnosť zúčastňovať sa na kongregácii. Do konca 15. storočia sa kongregácie odohrávali v Spišskom Štvrtku, neskôr, po tom, ako sa táto usadlosť stala súčasťou hradného domínia, v rôznych kopijníckych dedinách. Poriadok rokovania sa vytváral počas kongregácie, a to v závislosti od záležitostí, ktoré prinášali ich účastníci. Stolica mala od 14. storočia vlastnú pečať.

Kopijníci bývali v okolí Spišského Štvrtku, kde mali i svoj kostol s patrocíniom svätého Ladislava. Kostol vznikol pred príchodom Sasov, lebo Nemci takéto patrocínium nepoznali. V tomto kostole sa kopijníci zhromažďovali na kongregáciách a uskutočňovali súdy. V čase mongolského vpádu dedina bola pravdepodobne spustošená. Kostol svätého Ladislava sa stal farským kostolom rovnako pre Sasov ako pre kopijníkov, ktorí okrem účasti na bohoslužbách poriadali vlastné rokovania vyplývajúce im zo statusu vlastného autonómneho postavenia, čo muselo vyvolávať konfliktné situácie. V takejto situácii ostrihomský arcibiskup, ktorý bol v roku 1280 na Spiši na prosby kopijníkov z Levkoviec, im dovolil vybudovať si v Levkovciach kostol.

Podľa príkladu Levkoviec do počiatku 14. storočia vznikli kostoly v iných kopijníckych dedinách: v Betlanovciach, Hôrke, v Gánovciach, Jánovciach, Pikovciach a v Abrahámovciach. Obvykle teda 3 – 4 dediny stavali kostol. Kostoly potom vyvolali zmenu v stavebnom charaktere kopijníckych obcí. Dovtedy to boli v zásade aglomerácie jednotlivých pozemkov, sústreďujúce jednotlivé dvory (*curia*) a nepočítané budovy poddaných u zámožnejších kopijníkov. Po tom, ako bol vystavaný kostol, kopijnícke osady začali v priebehu 14. storočia naberať charakter uzatvorených osád. Uprostred obce muselo byť kostolné námestie. Bolo potrebné vytvoriť systém ulíc vedúcich ku kostolu. Začali sa dô-

⁷⁵ Touto otázkou sa zaoberá Martin Homza : Ku genéze spišských kopijníkov, in: *Historický zborník*, roč. 16, 2006, č. 1 – 2, s. 13 – 35.

* Štylizáciu vety ponúkla redakcia. O Turzovcoch nižšie s. 529n a podľa indexu (pozn. autora).

kladnejšie definovať hranice medzi jednotlivými dedinami. Vznikli farské spoločenstvá, ktoré viac integrovali svojich členov. Nemáme informácie o patronátom práve v jednotlivých kopijnických farách. Ak takéto právo podľa vzoru saských osád kopijníkom prináležalo, bol to dodatočný integrujúci činiteľ. Existencia fary, okrem prehlbovania zbožnosti, ako i kresťanských morálnych noriem približovala farníkom prvky kultúry a umenia dobovej latinskej Európy. Pozdvihovalo to v istom zmysle spoločné vedomie jednotlivých členov farnosti.⁷⁶

Darcovia zlata

Darcovia zlata (*auridatores*, *aranyadók*) sa delili na dve kategórie. Jedna z nich bola v Uhorskom kráľovstve známa, hoci darcovia zlata vystupovali len zriedka. Boli to vlastníci zeme, ktorí z nej platili kráľovi daň v zlate ako zámenu za oslobodenie tejto zeme od iných povinností prináležiacich vládcovi. Rovnako na Spiši sa vyskytovali takéto situácie. Už v roku 1262 Ondrej, jeden zo spišských jobagiónskych synov pod Spišským hradom, zatúžil predať v zhode s kráľovskou vôľou svoje zeme Sasom. Protestovali proti tomu príbuzní neúspešného predajcu, ktorí sa odvolali na predkupné právo a ponúkli Belovi IV., že za jeho súhlas s odkúpením Ondrejových pozemkov, budú kráľovi platiť daň v zlate, a to rovnako z tých zemí, ktoré kúpili, ako i tých, ktorými dovtedy disponovali. Tieto majetky, pokiaľ sa stali dedičnými, patrili Spišskému hradu, keďže synovia jobagiónov sa objavili na pôde, ktorá patrila hradu. Vlastníctvo Ondrejových príbuzných sa v listinách na počiatku 14. storočia začalo nazývať *aranyos*, jej vlastníci *aranyios*.^{*} Už v roku 1318 sa z nich stali *nobiles*. Dnes už dedina neexistuje. Názov pochádza od spôsobu platenia dane, keďže sa zlato nikdy v tejto dedine neťažilo.

Známy je tiež iný prípad. V roku 1279 lučičtínik kráľovnej Alžbety získal v Hrušove donáciu na práve jobagiónskych synov. Hradní úradníci spochybnili túto donáciu. Lučičtínik sa obrátil o obranu k Ladislavovi IV., ktorý mu ju potvrdil, ale už nie s právami jobagiónskych synov, ale za daň v zlate. Inak povedané, vyňal túto donáciu i jej adresáta spod kompetencií hradu.

Páni z Hrhova získali v roku 1278 kráľovský Hrhov za daň v zlate. Karol Róbert v roku 1312 za zásluhy vo vojnách s opozíciou oslobodil pánov z Hrhova od platenia tejto dane, domáhajúc sa od nich rytierskych služieb na vlastné trovy, podľa vzoru inej kráľovskej šľachty. Je potrebné dodať, že takáto vojenská služba bola pre pánov z Hrhova záväzná už od roku 1256 z titulu donácie značných pozemkov nad riekou Poprad podľa vzoru *nobiles regis* (šľachty kráľovstva), a to na hranici s Podolíneckým domíniom. Nie je známe, či pri oslobodení pánov z Hrhova od platenia dane v zlate štylizácia o rytierskej službe bola čisto konvencionálna, alebo znamenala záväzok stavania väčšieho počtu bojovníkov.

Do Smežian, ktoré boli vlastníctvom Spišského hradu, sa prisťahovali Sasi, ktorí od kráľovských psiarov, tiež tam bývajúcich, odkúpili časť zeme. Belo IV. v roku 1254 potvrdil túto transakciu s podmienkou, že Sasi prijímú povinnosti psiarov. V roku 1293 Ondrej III. oslobodil Sasov zo Smežian od povinnosti psiarov za platenie dane v zlate. Vyššie uvedené potvrdil Karol v roku 1322, pričom výsadu rozšíril na všetkých obyvateľov Smežian. Smežany nikdy nepatrili do Provincie Sasov. Zakrátko sa dostali do rúk Drugetovcov. Neskôr sa stali vlastníctvom mníchov zo Starého Budína. V akej forme obyvatelia Smežian platili daň klariskám, nevieme. Možno tu použiť analógiu. Niektoré sídla, ktoré sa stali súčasťou hradného domínia, platili pravidelne *auridatum* ešte ku koncu 16. storočia. Daň však nebola hradená v zlate, ale v aktuálnej minci. Zlaté mince boli kurzom aktuálnej meny. Pravdepodobne to tak isto bolo i v Smežanoch. Obyvateľov Smežian v tomto prípade teda nemožno už od 14. storočia chápať ako darcov zlata.

Druhá kategória darcov zlata, pravdivých *auridatores*, sa vyskytovala iba na Spiši v 13. a 14. storočí. Týkala sa spišských Sasov, ktorí sa usilovali získať vlastníctvo zeme patriacej hradu, z čoho vyplývali rôzne povinnosti v prospech hradu. Župani radi tieto zeme odpredávali do večného vlastníctva Sasom tak, že ich oslobodili od spomenutých povinností zámenou za platenie dane v zlate, ktorá sa rátala v lotoch, unciach, fertách, hrivnách či vo florénoch. Časom, v 14. storočí, sa tento jav stal

⁷⁶ Ivan CHALUPECKÝ : Prehľad vývoja verejnej správy, s. 126 – 130. Adrienne KÖRMENDY : Kształtowanie się organizacji parafialnej na Spiszu w XIII w. a rozwój społeczno-gospodarczy regionu, in: *Kwartalnik Historyczny*, roč. 44, 1987, z. 2, s. 383 – 385. Autorka sa tu dopustila omylu. Komentuje privilegium Karola Róberta z roku 1317 a chápe ho, akoby išlo o privilegium Štefana V. z roku 1271 (s. 389). TÁŽE : Osadnictwo na Spiszu w XII – XIV wieku : Podłoże wielokulturowości Spiszu, in: *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, s. 118.

* *Arany* – maď. = zlato (pozn. red.).

natoľko všeobecný, že *auridatores* sa začali chápať ako kopijnícka šľachta, od ktorej darcovia zlata prevzali poriadok dedenia. Za panovania Anjouvcov sa objavila vrstva *nobiles auridatores*, ktorej pozícia sa približovala ku kopijníckej šľachte, ale nie k statusu krajinskej šľachty. Práve preto darcovia zlata robili všetko pre to, aby sa dostali do radov krajinskej šľachty, ktorá plnila záväzok vojenskej povinnosti. Mnohým sa to podarilo.⁷⁷

Na počiatku bola daň v zlate *auridatum*, daň za držbu (vlastníctvo) a držiteľ (vlastník) smel od neho ustúpiť. Tak tomu bolo s Nemeckým Hrhovom, ktorý vznikol na hradnej zemi. V roku 1294 župan Bald daroval jednému zo Sasov 2 poplužia zeme s povinnosťou platiť daň – jednu uncu zlata ročne. Keďže tieto poplužia hraničili z Hrhovom, novovzniknutá osada sa začala volať *Teutonicali Gargou*. Nemeckí darcovia zlata však neboli v stave urobiť zadosť svojim povinnostiam a predali svoju zem pánom z Hrhova. Sami sa presťahovali do Levoče. Páni z Hrhova teraz vlastnili 2 osady, z ktorých jedna sa volala Nemecký a druhá Slovenský Hrhov (*Teutonicali Gargou* a *Slavonicali Gargou*). Slovenský Hrhov bol v roku 1312 oslobodený od *auridatum*. V Nemeckom Hrhove túto farchu preniesli na bedrá poddaných, ktorí svoj nájom mali pravidelne platiť v zlate. O to viac, že časť z nich sa dostala pod zvrchovanosť Spišského prepoštstva.

Zdá sa pravdepodobné, že záväznú uncu zlata poddaní platili spoločne, v aktuálnej minci.

Pokiaľ darcovia zlata saského pôvodu neprešli definitívne do radov krajinskej šľachty, spadali pod súdnu právomoc saského grófa. V prípadoch, keď si právomoc nad nimi pokúšali uzurpovať spišskí kasteláni, provincia reagovala energicky, odvolávajúc sa pri kráľovskom dvore na privilégia z rokov 1271 a 1317. Dokonca ešte za panovania Ľudovíta I. Dvojitá rola pánov z Hrhova ako spišských grófov a súčasne krajinských šľachticov im uľahčovala kontakt s dvorom. Šľachtickí darcovia zlata spočiatku podliehali spišskému županovi, ale neskôr župnému súdu. Okolo polovice 14. storočia vrstva darcov zlata na Spiši zanikla. Väčšina z nich postúpila do radov krajinskej šľachty a *auridatum* prestala platiť v zámene za vojenskú službu. Iní sa vzdali svojich pozemkov, ktoré boli zaťažené daňou a presťahovali sa do miest.

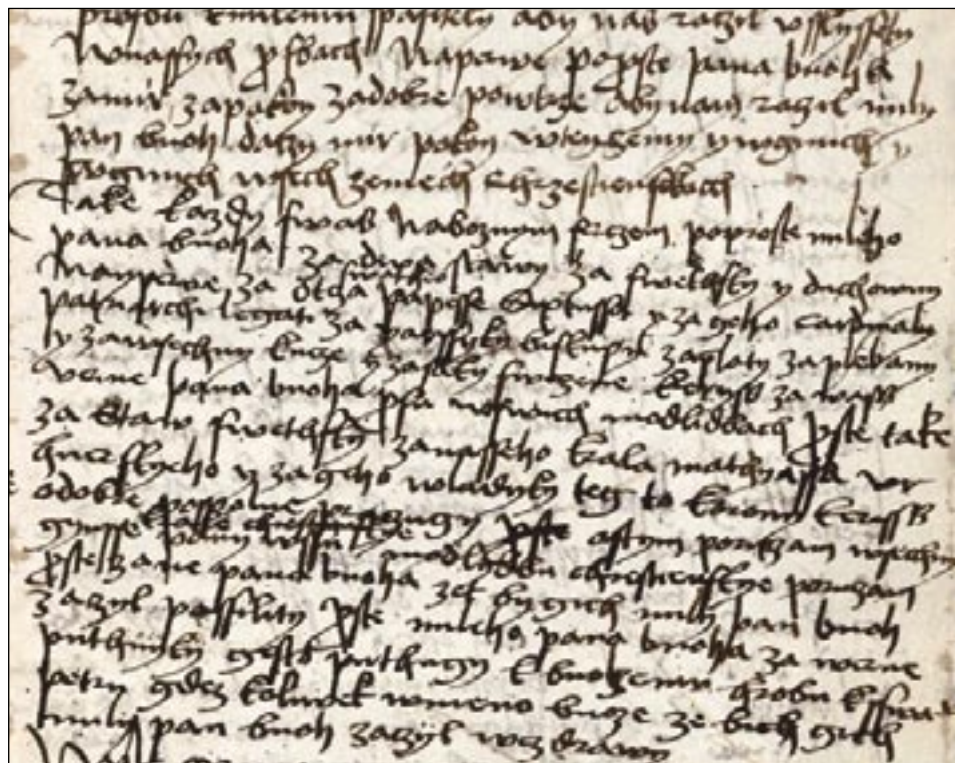
Bývali tiež iné druhy platenia dane v zlate. Mešťania z Veľkej získali v roku 1417 časť pustatiny (lesa) *Chetene*. Nevedeli však, že celá pustatina od roku 1264 patrila pánom z Markušoviec (Mariášiovcom). Spory sa dostali až ku kráľovskému súdu. Kráľ Žigmund rozhodol, že mešťania z Veľkej pánom z Markušoviec budú platiť 2 zlaté dukáty ako *census feudalís* (feudálny nájom). Nešlo však o *auridatum*.

⁷⁷ Napríklad Marcelovi z Pokoja (Pokoy). Pozri Henryk RUCIŃSKI : *Prowincja saska*, s. 104. Vladimír RÁBIK : *Marcelov hrad*, s. 310 a Antal FEKETE NAGY : *A Szepesség területe*, s. 198 – 201.

Etnické vzťahy na Spiši v neskorom stredoveku

Napriek rozšírenej predstave väčšinu obyvateľov Spiša netvorili Nemci, ale Slováci. 15. storočie bolo obdobím zrýchleného vývoja slovenského národného vedomia, hoci ten je možné pozorovať už skôr. Slovenské obyvateľstvo nežilo len na dedinách, čo je samozrejmé, ale tiež v mestách. Na druhej strane, na silno ponemčenom Spiši Nemci obývali nielen mestá. Existovalo tiež súvislé nemecké dedinské osídlenie. V mestách, najmä väčších, nebolo miesta pre Slovákov iba v patriciáte, ak do úvahy nevezmeme tú časť patriciátu, ktorá mala slovenský pôvod, ale ponemčila sa. Takýchto však pravdepodobne bola iba zanedbateľná menšina.⁷⁸ Slováci tiež chýbali v stredných vrstvách. Poukazujú na to cechové štatúty, v ktorých sa hovorí, že na vyučenie remeselného umenia mohli byť prijímaní iba chlapci nemeckej národnosti. Slováci oproti tomu mali miesto v služobnom postavení, boli nájomnými robotníkmi, tvorili mestskú chudobu. Časť spišských miest vznikla na mieste pôvodných slovenských dedín, čo dosvedčujú písomné pramene

(Kežmarok, Podolíne, Stará Ľubovňa, Slovenská ulica – *Windisch Gasse* v Gelnici, Levoča), alebo vlastné mená týchto osád (Levoča, Podolíne, Stará Ľubovňa, Ľubica, Smolník). Iná bola situácia v banských mestách (Gelnica, Smolník, Spišská Nová Ves). Slováci tu boli potrební na výrub ohromného množstva dreva potrebného do baní a hút (drevené uhlie). Títo ľudia, ktorí sa usádzali na vyklčovných miestach, prenikali tiež do miest. Napríklad už pred rokom 1300 v Spišskej Novej Vsi existovala kaplnka s kázňami v slovenskom jazyku.⁷⁹

Obr. 42. Úryvok zo Spišských modlitieb. Modlitba za duchovný a svetský stav na čele s pápežom a kráľom Matejom Korvínom.

⁷⁸ Martin Homza sa domnieva, že tlak, ktorí Slováci na zmenu týchto nevýhodných pomerov v mestách vyvíjali, bol taký silný, že v roku 1381 v Žiline im Ľudovít Veľký ako prvému nie nemeckému národu v Uhorsku vydal listinu, ktorou ich zrovnoprávňoval s Nemcami v tomto meste pri voľbe richtára a prisažných. Kráľovská listina mala teoreticky hodnotu celokrajinského zákona, hoci jeho praktické naplnenie narážalo na tvrdý odpor. Podľa nášho názoru by sa tu skôr mali zohľadniť etnické vzťahy v Sedmohradsku (pozn. autora).

⁷⁹ Herbert WEINELT: *Das Statdbuch von Zipser Neudorf*, s. 10: „... in erhöhtem Maß gild dies von den Slowaken die schon vor 1300 in Zipser Neudorf eine einige Kapelle halten“. Joseph HRADSKÝ: *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati* (ďalej *Initia*). Szepesváralja MCML, s. 158: „Parochia oppidi Neocomiensis. In praedicto oppido datur etiam capella Slavonica s. Paulo apostolo dicata, in qua capellanus actualis Polonus peragit Divina“. Počas reformácie tu mali nastúpiť isté zmeny. Nie bez významu bolo aj zálohovanie mesta Poľsku v roku 1412. Je však možné pripustiť, že Kaplnka svätého Pavla nadväzovala na kaplnku spreď roku 1300. Poľský kňaz mohol bez väčších ťažkostí slúžiť sväté omše pre Slovákov.

V roku 1348 vznikla Pražská univerzita. Študovalo tu veľa Slovákov, medzi nimi i Spišiakov. Oboznamovali sa tam s kultúrnym českým jazykom, vedomosť o ňom prinášali na Spiš. Podobnú úlohu v prvej polovici 15. storočia zohrala Krakovská univerzita, na ktorej medzi cudzincami z Uhorska prevažovali Spišiaci. Väčšina z nich končila iba odbor *artium* (slobodných umení). Potom hľadala zamestnanie, ktoré viac ako často nachádzala v mestských kanceláriách. Na počiatku 15. storočia začala na území dnešného Slovenska vplývať husitská ideológia. Nevieme, aký ohlas získala na Spiši. Musíme však mať na pamäti staročeský preklad *Biblie* od Jána Husa (jazyk nazývaný neskôr *bibličina*). Táto *Biblia* sa mohla ocitnúť v rukách niektorých spišských duchovných slovenského pôvodu. Do úvahy pripadá spišský prepošť Juraj z Kežmarku. Husiti však zanechali po sebe skôr zlé spomienky. Inak tomu bolo s vojskami Jána Jiskru. Jiskra sa usiloval dbať na potreby obyvateľstva na jemu zverených územiach. Vo vojsku udržiaval železnú disciplínu. Ako katolík zabráňoval útokom na sakrálné objekty. Mal vlastnú kanceláriu, v ktorej sa vo všeobecnosti používal český jazyk a listiny boli redigované po česky.⁸⁰ Pohyb bratříkov hlásajúcich husitskú ideológiu v istom zmysle vplýval na vedomie spišského obyvateľstva. Časom ale v bratříckych táboroch ubúdalo Čechov a ich miesto zaberali Slováci, v menšej miere tiež Poliaci.

Bratříci tiež zohrali, nevedome, dôležitú úlohu v posilňovaní slovenského živlu na Spiši, keďže časť Nemcov pred nimi utiekla, hlavne do Rakúska a väčšina sa už nevrátila. Ich miesta totiž obsadili Slováci.

Dlhotrvajúci proces kryštalizácie slovenského národného vedomia sa na Spiši zakončil na konci 15. storočia v podobe, v akej pretrvalo až do reformácie. Spomedzi už vymenovaných činiteľov na to mali vplyv aj kázne, veľkonočné pašiové hry, vianočné hry, náboženské piesne, ako i liturgické obrady, ale obzvlášť paraliturgické. Najdôležitejším textom dosvedčujúcim stupeň slovenského národného vedomia sú tzv. *Spišské modlitby*. Sú najstaršou vcelku zachovanou jazykovou pamiatkou v slovenčine. Nachádzajú sa v jednom z kódexov, ktoré vznikli v Spišskej Kapitule. Autorom

bol pravdepodobne spišský prepošť Gašpar Back, ktorý predtým slúžil v čiernom pluku Mateja Korvína. Je potrebné pripomenúť, že čierny pluk sa skladal v značnej časti z bývalých bratříkov, ktorí po porážkach prešli do kráľových služieb. Prepošť, menovaný na svoje miesto kráľom za preukázané zásluhy, mal alebo slovanský pôvod (Slovák, Poliak), alebo výborne poznal slovanské jazyky. Na výročie svojho vysvätenia za kňaza 25. decembra 1479 vysvätil rozostavaný kolegiálny kostol a pri tejto príležitosti držal slávnostnú kázeň. Medzi modlitbami sa nachádzajú modlitby pred a po *Evanjeliách*, pred a po kázni, *Otčenáš*, *Zdravasmária*, *Verím v Boha*, modlitby za kráľa Mateja, za mier, za dobré počasie, za pútnikov, za zomrelých, zajatcov i dobrodincov svätynie. V modlitbách možno nájsť východoslovenské, stredoslovenské i poľské jazykové prvky. Pravdepodobne boli prednášané už skôr a prepošť G. Back ich iba spisomnil.

„Nejperve poproste milého Pána Buoha za mír a za pokoj... (...) A také každý z vás [s] nábožným a skrúšeným sercem proste Pána Buoha za dva stavy, to jest duchovný a svetský, za našeho svätého otca pápeža i za jeho cardinály, patriarchy, legáty, jaršíky, biskupy, za plebány, za kneze, za žáky, ježto ráno vstávají a za vás verné Pána Buoha prosú, a zoláš[č]e za pastýře duš vašich, ježto se o vaše spaseně pracují, i take stav svetský, za cisára, za našeho krále Mathiáša uherského i za všecky ji[n]še krále chrestianske...“⁸¹

Ku koncu 13. storočia sa začal na severnom i južnom Spiši, ako aj na Zamagurí proces zakladania nových obcí pomocou zakladateľov – dedičných richtárov. Samotní zakladatelia boli spravídla Nemcami. Zriedka sa im podarilo ako osadníkov získať Nemcov. Museli teda ťažiť z miestneho slovenského elementu, ktorý už býval na Spiši, alebo ich zháňať v susedných krajinách, okrem iného i v Poľsku. Takáto situácia sa mohla udiť v Podolínecko-Iubovnianskom domíniu, ako i na Zamagurí, najmä medzi riekami Bialkou a Riekou. Nevieme, aká časť poľských osadníkov podľahla asimilácii a aká pretrvala. O tom, že sa udržala, svedčí situácia zo 16. – 18. storočia, keď

⁸⁰ Štefan Zapoľský zaiste poznal aj maďarčinu – Ivan CHALUPECKÝ : Zápoľski a Spiš do roku 1526, in: *Z minulosti Spiša*, ed.: Ivan Chalupický, roč. 13, 2005, s. 44.

Český literárny jazyk sa stal v priebehu 14. – 15. storočia a neskôr i v 16. storočí jazykom diplomacie, kancelárie a komunikácie. Nie náhodou prvá česká listina na Slovensku pochádza od Ctibora ml. zo Ctiboríc, z roku 1422. V roku 1490 vtedajší český kráľ Vladislav z rodu Jagelovcov žiadal „mnohomocného Sstephana z Zapole, věčného hrabí spiskeho, ...“ o podporu v jeho kandidatúre na uhorský kráľovský stolec, urobil tak opäť v českom jazyku. (pozn. red.)

⁸¹ Zapísal ich pravdepodobne človek, kňaz, ktorý neovládal spisovnú češtinu (pôvodom Nemec?) a tak zachoval podobu slovenského kultúrneho jazyka z prostredia Spiša v 15. storočí (pozn. autora).

sa začal opačný proces. Poliáci v Spišskej Starej Vsi a v jej okolí začali asimilovať slovenský, čiastočne nemecký element.⁸² Po vzniku spišského starostovstva prišla na územie Spiša nepočítaná poľská šľachta, zväčša do funkcie úradníkov starostovstva. Keďže však na Spiši nedisponovali žiadnym pozemkovým majetkom, nemohla táto šľachta zohrať na Spiši vážnejšiu úlohu v etnických pomeroch.

Od prelomu 14. a 15. storočia sa začali na Spiši objavovať pastieri, nazývaní valachmi. Neboli to však už Rumuni, ale predovšetkým Rusíni. Časom sa k nim začali pridávať Slováci i Poliáci. Spočiatku sa zaoberali polokočovním pasením oviec a dobytky. Keďže sa však Karpaty ukázali ako primálne na takúto hospodársku činnosť, na konci 15. storočia začali zakladať osady na valašskom práve. Pritom sám proces zakladania týchto osád a ich organizácia pripomínali kolonizáciu na nemeckom práve, a to i napriek tomu, že základ pre ich zdanenie, ako aj pre ich spoločenskú pozíciu sa neodvodzoval od rozľahlosti ich pozemkových dielov, ale od početnosti stáda. Zverená im tiež bola ochrana hraníc jednotlivých feudálnych majetkov na zalesnených územiach a zabezpečovanie mieru na cestách, hoci s rôznou úspešnosťou. Osídlili najmä severné časti Spiša. Ale veľa z nich sa usídlilo tiež na území banských miest Gelnica, Smolník (osady Závadka, Poráč, Uhorná a iné), kde spočiatku pracovali aj pri rúbaní lesov, aby tu zostali natrvalo. Odlišné vyznanie (pravoslávie) ich dlhodobo chránilo pred asimiláciou.

Maďari sprvu plnili úlohu strážcov hraníc a sprievodcov, rovnako ešte strážili bezpečnosť ciest. Všetci sa však v období, ktoré nás zaujíma, asimilovali so slovenským živlom. Oproti tomu od 14. storočia *hungarizácii* začala podliehať zámožná a stredná šľachta, najmä nemeckého pôvodu, ktorá sa túžila podieľať na politickom živote kráľovstva.

Nemectvo po prechodnom oslabení v desaťročiach uprostred 15. storočia sa na Spiši mocne držalo. Nemecký bol patriciát v mestách, ktorý spravoval orgány moci. Vo väčších mestách Nemcami boli remeselníci i drobní kupci. Nemecké bolo najmä duchovenstvo, na čele ktorého stálo

Bratstvo 24 kráľovských farárov. Oproti tomu prepoštvstvo a kapitula stratili svoj pôvodne nemecký charakter. Pozícia nemectva sa v Spišskej stolici posilnila ešte viac v čase, keď na Spiš začal prenikať luteranizmus, ku ktorému sa priklonila výrazná väčšina Nemcov, a tá ovplyvnila aj mnoho Slovákov. Pre mestá bolo veľmi dôležité nemecké zázemie, teda niekoľko obcí obývaných takmer alebo výlučne Nemcami. Najviac Nemcov bolo usídlených v poriečí horného Popradu, po Spišskú Belú, v poriečí Hornádu až k Margecanom a v doline Hnilca. Veľa nemeckých osád tu pretrvalo až do druhej svetovej vojny. Kolonizácia na magdeburskom práve, ktorá sa šírila z Malopoľska, sa ukázala ako málo trvalá. Napriek tomu v Chmeľnici (Hobgart) a jej okolí Nemci prežili a bývajú tam do dnešných dní, tešiac sa právam národnostnej menšiny.

Na konci 14. storočia sa na Spiši objavil nový element – Rómovia (Cigáni, *gens Aegyptica Cyngarorum*). 18. apríla 1423 rómsky vajda Ladislav zo Spiša získal (v Spišskom Podhradí) od kráľa Žigmunda ochranný list, ktorým prikazoval všetkým mocenským autoritám na Spiši udeľovať vajdovi pomoc a ochranu jeho ľuďom.

„... Dostavili sa k nám [Žigmundovi Luxemburskému] osobne verní naši Ladislav, vajda Cigánov, s ostatnými, ktorí k nemu patria, a naliehavo predostreli tu na Spiši v našej prítomnosti ponížené prosby, aby sme im ráčili zabezpečiť rozsiahlejšie milosti. Preto sme im, pohnutí takouto prosbou, udelili túto slobodu a prísne nariadujeme a prikazujeme Vaším Vernostiam touto listinou, že kedykoľvek príde tento vajda Ladislav a jeho ľud na naše spomínané panstvá, totiž do našich miest a mestečiek, aby ste tohto vajdu a jemu podriadených Cigánov bez akýchkoľvek prekážok a nepokojov podporovali a chránili, ba aj bránili pred všetkými napadnutiami a útokmi. Ak by medzi nimi samými vznikli nejaké nesvornosti alebo nepokoje zo strany kohokoľvek, vtedy nech ich súdi a oslobodzuje [len] tento vajda Ladislav a nikto spomedzi Vás. ...“⁸³

Súdnictvo nad Rómami bolo teda tiež zverené výlučne vajdovi Ladislavovi.

⁸² Na Zamagurí sa zachovalo veľa pamiatok v poľskom jazyku zo 17. a 18. storočia. Došlo tu k početným migráciám z Podhalianska a naopak. Pozri Henryk Ruciński : Stosunki z Węgrami do 1770 roku, in: *Dzieje miasta Nowego Targu*. Nowy Targ 1999, *passim* a iné.

⁸³ Július BARTL (ed.) : Prvý cisár na uhorskom tróne, s. 207, č. 93. O Rómoch podrobnejšie Emília HORVÁTHOVÁ : Doslov, in: Samuel ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku*, trans.: Viera Urbancová. Bratislava 1995, s. 75 – 83.

Hospodárske štruktúry Spiša v neskorom stredoveku

O ddávna sa zdôrazňuje veľmi výhodná poloha Spiša. Spiš leží zároveň na periférii i v centre. Periférnosť, poloha na hranici, sa stala výhodou, keďže vďaka nej „Spiš sa stal kľúčovým územím medzi Poľskom, hlavne Malopoľskom a Uhorskom, respektíve bývalým Horným Uhorskom – dnešným Slovenskom“. Na Spiši sa stretávali kolonizačné prúdy z bližších i vzdialenejších regiónov Európy, ako i z Poľska a Uhorska. Tu „sa stretávame s vplyvmi rozmanitých kultúr, ako i skúseností, zručností, tak aj hospodárskych a spoločenských riešení“. „Od 13. storočia sa Spiš stal jedným z najrýchlejšie sa rozvíjajúcich regiónov v stredovýchodnej Európe, a tak sa tiež pričínal o rozvoj území, ktoré s ním susedili“. Do polovice 13. storočia sa doosídľovanie Spiša uskutocňovalo na práve hostí (*libertas hospitum*). Hostia mali dedičné právo na zem, samosprávu a súdnicstvo, ktoré vykonával volený sudca – richtár. Osady, ktoré vznikli na tomto práve, sa väčšinou rozvinuli v mestá. Toto právo však nebolo vhodné na kolonizovanie veľkých feudálnych vlastníctiev vznikajúcich v 13. storočí. Oproti tomu primeranejšie bolo nemecké (zákupné, alebo tiež emfiteutické) právo. Z výhod zvykového práva hostí nemecké právo prevzalo patronátne právo a ako i práva vybudovať si kostol, tiež právo voľby fáraara a vybavenie ho slobodným desiatkom. Tieto dediny mali uzavretý pôdorys a pravdepodobne i systém lesných usadlostí (lánov*). Toto všetko umožnilo vznik autentických spoločenstiev. Organizáciou a zakladaním takýchto obcí bol poverený plantátor – dedičný richtár.⁸⁴

Dodajme k tomu, že v Uhorsku bolo viacero hraničných stolíc, napríklad len Šariš. Úlohu Spiša jednako umocňovala Popradská cesta, ktorá cez neho prechádzala, spájajúca sever s juhom.

Poľnohospodárstvo

Keďže poľnohospodárstvo bolo v stredoveku vo všeobecnosti základom prežitia obyvateľstva, a nie inak tomu bolo i na Spiši, je potrebné mu venovať viac miesta.

Do konca 13. storočia bol Spiš, okrem vyššie popísaných osídlených území, pokrytý nepreniknuteľnými lesnými pralesmi (pustinami), zväčša zarastený smrekami a jedľami, a preto bol nazývaný čiernym lesom (v prameňoch – *silva nigra, fekete erdő*). S cieľom premeniť tento les na ornú zem, siahlo sa po skúsenostiach z Malopoľska, respektíve sprostredkovaných Malopoľskom zo Sliezska. Zemepáni uzatvárali lokačnú zmluvu so zakladateľom. Pán mu daroval istý kus lesa na vykľčovanie, ako i daňovú slobodu (lehota) v závislosti od množstva a nákladov potrebných na jeho kultivovanie. Zakladateľ, nazývaný tiež plantátor, sa na svoje náklady zaväzoval priviesť osadníkov. Tí získali časti pozemku s výmerou jedného nemeckého/franského lánu,** ktorý si však museli vykľčovať. V podobe ulicovky (dediny s domami združenými okolo jednej ulice) tak vznikla obec s lesno-lánovým charakterom, spravidla v doline akéhosi potoka, pozdĺž ktorého sa tiahla hlavná cesta. Po vypršaní lehoty osadníci platili dopredu stanovenú ročnú finančnú rentu a tiež daň v naturáliách. Samotným osadníkom prináležalo právo slobodného odchodu. Dedičný richtár na svoje náklady a výlohy získaval dedičné richtárstvo, ktoré spravidla obnášalo 2 slobodné lány zeme nezaťažene žiadnymi farchami z usadlosti. Získaval tiež isté monopoly, ako právo mlyna, krčmy, poľovania, či rybolovu. Bol sudcom v obci, ktorá mu patrila, a vykonával tu aj policajnú moc. Spolu s volenými prisažnými rozhodoval nižšie súdne záležitosti, vyššie spory oproti tomu rozsudzoval za prítomnosti svojho zemepána alebo jeho zástupcu. Dedičnému richtárovi prislúchala tretina zo súdnych trov. Dedičný richtár viedol administratívu obce, vyberal dane, zadržoval si pritom každý šiesty groš. Všetko to malo za cieľ motivovať dedičného richtára podielom zo ziskov z osady, ktoré záviseli od počtu osadníkov.

Takto v hrubých rysoch vyzeralo osídľovanie na magdeburskom práve, ktorého východiskovým bodom v severnej časti Spiša bol Podolíneec. Na Spiši sa však termín magdeburské právo nepo-

* Lán (lat. *laneus*, nem. *Lahn*) – jednotka povrchovej miery používaná v poľnohospodárstve. Zodpovedala približne veľkosti sedliackej usadlosti. Bol to základ výbavy sedliaka usadeného v obci založenej na nemeckom práve (pozn. red.).

⁸⁴ Adrienne KÖRMENDY : Struktury społeczno-gospodarcze średniowiecznego Spiszu : Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej, in: *Terra Scepusiensis*, s. 269 – 273.

** cca 24,2ha (pozn. red.).

užíval, ale iba nemecké právo (*ius Teutonicum*). Na Spiši sa zakonzervoval istý spoločensko-právny systém, ktorý garantovalo veľké privilégium Štefana V. z roku 1271, nemecké právo bolo rozšírené o prvky saského práva (*ius Saxonum*). Zásadný rozdiel medzi oboma systémami spočíval v tom, že obec, ktorá bola založená na saskom práve, získala patronátne právo, s ktorým súviselo právo výberu kňaza, ako i jeho vybavenie slobodným desiatkom. V prameňoch sa magdeburské právo vzťahuje skôr na systém usadlostí (lánov) a saské právo na spoločenské zriadenie obce.

Keďže v Uhorsku (na Slovensku) nižšie súdnicstvo na dedinách prináležalo menovanému alebo volenému richtárovi (vilikus/vesníkovi), zemepáni na Spiši nie veľmi vedeli zlúčiť to, čo bolo v Malopoľsku samozrejmé, menovite založenie (lokáciu) dediny, za ktorú plantátor získal dedičné richtárstvo a ako dedičný richtár nižšiu súdnu právomoc. Zemepán si zachoval zvrchovanosť nad usadlosťou, ale nie nad osadníkom, ktorý bol slobodným človekom. Podobne to bolo s dedičným richtárom, ktorý na seba bral zodpovednosť z komplikácií a náklady na lokáciu. Pôvodný lán sa so stupňom rozvetvovania rodiny prvého osadníka delil na niekoľko častí, ale spoluvlastníci sa skladali na farchu, ktorá vyplývala zo spoluvlastníctva lánu. Tento rozdelený, či celý naďalej zostával zdaňovanou jednotkou. Podobne tomu bolo s dedičným richtárstvom. Všetkých spoluvlastníkov dedičného richtárstva nazývali šoltýsmi, ale len jeden z nich vykonával záväzky vyplývajúce z tejto funkcie – súdnicstvo a administratívu. Na to, aby bolo možné zladiť tieto protirečenia, sa začala používať *mos scultetorum* – šoltýska obyčaj. Samotný termín sa rozšíril na územia, ktoré patrili pod právomoc Spišskej kapituly ako hodnoverného miesta, čiže okrem Spiša na východnom Liptove, v západnom Šariši (dolina Torusy) a v severných častiach Gemera.

Zakladateľmi boli najčastejšie mešťania, ktorí lokovanie dediny chápali ako zhodnotenie kapitálu. Ak sa lokovanie dediny podarilo, po istom čase založenú obec odpredávali v zhode so zemepánom a so ziskom.⁸⁵

Nebudeme sa tu zaoberať premenami štruktúry slovenskej obce, okrem zmien zapríčinených recepciou nemeckého a valašského práva. Sú to otázky príliš špecifické a v konečnom dôsledku dostatočne rozpracované v slovenskej literatúre (Leon Sokolovský). Vystačí podrobnejšie sa pozrieť na pestované druhy plodín a spôsoby hospodárenia. Vzhľadom na klímu a pôdne podmienky zo štyroch základných obilnín sa pšenica pestovala v malých množstvách. Základom obživy bolo žito, jačmeň, z ktorého sa vyrábalo pivo, ako i ovos, ktorý lepšie znášal nevhodné horské podmienky. Nutný bol tiež ako obrok pre kone. V ovse boli platené tiež naturálne dane. Zanikalo pestovanie prosa. Pestoval sa tiež hrach, šošovica a kapusta. V záhradách pri domoch rástli ovocné stromy: jablone, hrušky, slivky a višne. Z úžitkových rast-

Obr. 43. Zakladanie dediny na nemeckom práve ako ho zachytila dobová stredoveká kresba. Zemepán podáva dedičnému richtárovi (šoltýsovi) písomnú zmluvu. Slobodní roľníci kľujú les, aby získali novú zem a stavajú prvé drevené obydlia.

lín sa ešte sial ľan a konope. Veľký význam mali lúky, z ktorých sa zbierali sená na zimu. Vzhľadom na klímu na Spiši dôležitú úlohu zohrával chov oviec, kôz a dobytky. Spolu s rozšírením kolosového pluhu, dôležitým sa stal volský záprah. Na Spiši vzhľadom na ľahšie pôdy sa používali okuté radlá. Charakter terénu si vyžadoval silný záprah (po dvoch pároch volov). Kravy sa chovali kvôli mlieku, mäsu a koži. Veľký význam mala výroba syra. Kozy a ovce, okrem mäsa a mlieka na výrobu syrov, dávali kožu a vlnu. Ľahšie ich bolo užiť využívajúc horské lúky a iné inak nepoužiteľné terény. V zime ich bolo možné kŕmiť čecinou. Nerohatý dobytok (najmä ošípané) sa zvykol pásť v lesoch, obzvlášť dubových a bukových, a to až do prvých mrazov a snehov. Pri domoch sa chová hydina.

⁸⁵ Detailne sa touto problematikou zaoberá Adrienne KÖRMENDY : *Melioratio terrae*, s. 172 – 175.

Obilnín bol nedostatok. Ak zoberieme do úvahy ťažkú dostupnosť jednotlivých hospodárstiev, každé z nich muselo byť samostatnou hospodárskou jednotkou, ktorá sa opierala o vlastnú produkciu. Pamätať tiež treba na to, že v obilnínach sa platila dežma/desiatky a naturálne dávky. Oproti tomu, keď ide o chov, jeho nadbytok, ako i nadbytok produktov z neho bolo možné umiestniť na trhu. Na Spiši sa už od druhej polovice 13. storočia začala rozmáhať tovarovo-peňažná výmena, čo nezostalo bez vplyvu na hospodársky rozvoj Spiša. Kone roľníci nepoužívali vôbec. Slúžili len na transport kupcom alebo povozníkom (tovar bol umiestnený na chrbte koňa). Oproti tomu sa veľmi využívali na jazdu alebo vo vojenských transportoch. Dôležitý bol tiež chov hydiny, keďže v sliepkach a vajciach sa tiež platili naturálne dávky. Husi okrem toho dávali páperie. Ako sladidlo sa používal med. Vyrábala sa aj medovina. Pre konanie bohoslužieb boli potrebné veľké množstvá vosku. Tieto produkty sa získavali najmä od lesných včiel (*brte*).

Poľovanie na vyššiu alebo zriedkavú zverinu (bobry), ako aj rybolov väčšími sieťami boli vyhradené vládcovi (patril medzi kráľovské regálie). Toto právo mohlo byť tiež prenesené na iných svetských alebo cirkevných hodnostároch. Oproti tomu poľovať na srny a menšie zvieratá, ako aj loviť ryby menšími sieťami či za pomoci udíc mohol aj dedičný richtár. Kmeť pod podmienkou, že dedičnému richtárovi alebo zemepánovi dá najlepšiu časť uloveného zvieratá (stehno srny alebo diviaka).

Dôležité bolo právo odberu palivového dreva a dreva na stavby.

Na zvýšenie roľníckej produkcie slúžili vodné mlyny, na Spiši bežné (od 13. storočia), kolesové pluh, ako i pri lánovom systéme hospodárenia lepšia organizácia roľníckych prác. Z iných priemyselných objektov, okrem mlynov, je potrebné spomenúť, že tu existovali kováčske vyhne, valchovne (dielne na spracovanie domáceho súkna), pri mlynoch vodné pily. Dôležitú úlohu v živote obce zohrávala krčma nielen ako miesto, kde sa kupovali a požívali alkoholické nápoje, ale aj ako miesto výmeny informácií a schôdzok dedinských spoločenstiev, zábav, svadiieb a pod. Niektorí dediční richtári mali právo usadiť niektorých remeselníkov na svojom dedičnom richtárstve.

Dedinské obyvateľstvo sa delilo na starších (*seniores, kmeť*) s plným lánom (hospodárstvom), známych tiež pod iným latinským označením *coloni* – sedliaci. Pod toto označenie ale možno zaradiť ďalších vlastníkov v obci, teda i tých, ktorí mali len štvrt lán a menej a často sa okrem roľníctva zaoberali aj inými činnosťami. Len dom, ale bez pozem-

ku, vlastnili želiari – domkári (*inquilini*). Nechali sa najímať na práce k iným hospodárom. Okrem toho existovali želiari – bezdomkovia, respektíve podželiari (*subinquilini*), ktorí žili v cudzích domoch ako nájomní pahlolci, sluhovia, slúžky a iní.

Ešte v druhej polovici 13. storočia ohromné územia Spiša boli pokryté hustými ihličnatými (čiernymi) lesmi. Boli predmetom kráľovských donácií so záväzkom vykonania tu plantácií nových osád. Vzorce boli prevzaté z Malopoľska, konkrétne zo Sandeckej zeme, ktorá bola domíniom Kunigundy. V ňom kňažná realizovala svoje reformy a doň tiež prináležal Podolíneec s okolím.

Obdarovaný hľadal lokátora – zakladateľa významujúceho sa zodpovedajúcou kvalifikáciou a zámožnosťou a s ním uzatváral dohodu (lokačný akt), v duchu ktorej zakladateľ získal isté, najčastejšie presne vymedzené územie. Dovedol sem slobodných ľudí (hostí – *hospites*). Mali vyklčovať im darovanú zem a založiť tu dedinu. Vlastnili právo odchodu po vyrovnaní všetkých svojich tiarch a eventúálnych dlhov. Zakladateľ sa stával dedičným richtárom a bol bezprostredným nadriadeným ním pozvaných ľudí a majetkovo ich podporoval, dokiaľ „nestáli na vlastných nohách“. Vykonať nad nimi nižšie súdnictvo a administráciu obce. Na začiatku, v čase lehoty, sa jeho dôchodky ohraničovali len na jednu tretinu z výnosov zo súdnych pokút. Tento príjem bol zároveň náhradou za náklady, ktoré dedičný richtár potreboval na poriadkovú službu. V prípade vykonania priestupku alebo prekročenia hranice zaužívaného poriadku, po chytení podozrivého vložil „do klady“ a musel ho strážiť a živiť až do času konania súdu. Po skončení lehoty, ktorá mohla trvať dokonca aj 20 rokov, príjmy dedičného richtára výrazne narastali.

Osadníci okrem svojich povinností voči zemepánovi vrátane na počiatku dohodnutej peňažnej renty platili štátu dane a desiatky (cirkvi). Na panské sa na stredovekom Spiši nechodilo. Peňažná renta tu bola natoľko samozrejma, že raz a navždy (v stredoveku) regulovala povinné dávky, čo roľníkov nútilo získať peňažné prostriedky a napomáhalo to pri rozvoji trhovo-peňažného hospodárstva.

Sumarizujúc, nemecké právo, lebo takto sa nazývalo, treba povedať, že bolo výhodné pre nových osadníkov. Zachovali si slobodu a za istých podmienok i právo na sfahovanie. Platili dopredu stanovenú feudálnu rentu, disponovali ovocím svojej práce a mohli využívať jej nadprodukt. Bolo to motivujúce v ich úsilí a malo to vplyv na hospodársky rozvoj Spiša. Kontakt s trhom niesol navyše aj znak rozširovania myšlienkového horizontu a aktivity roľníkov.

Prvý dokument prezentujúci lokačný akt sa objavil na pre nás zaujímavom území. Pred rokom 1279 ho pravdepodobne so súhlasom kniežaťa Boleslava Hanblivého vydala jeho manželka Kunigunda. Túžila odmeniť za verné služby istého rytiera menom Henrik a darovala mu lokačné privilegium na Podolíne. Dokument však, keďže bol odložený v kostole, zhorel aj s kostolom počas tatárskeho nájazdu v roku 1287. Týchto nájazdov bolo v 13. storočí niekoľko. Po smrti kniežaťa v roku 1288 sandecká pani Kunigunda darovala Henrikovi na magdeburskom práve istý les na vyklčovanie a o rok neskôr (1289) konfirmovala svoje predchádzajúce privilegium vydané pred rokom 1279 (dátum Boleslavovej smrti).⁸⁶ V oboch dokumentoch je precízny opis hraníc darovaného majetku, ako aj formulácia, že oblasť vo vnútri týchto hraníc je *maximo transsilvano*, čiže pokryté odprávnymi lesom (pustatina). Na tomto území (*districto*) mal Henrik (1288) založiť *vilicatio nostra Podolyn* („naša dedina Podolíne“), prípadne *villicationem seu scultetiam ville nostre Podolyn* („dedinu, alebo škultéciu našej dediny Podolíne“). Terminológia bola ešte neustálená. *Villa* podľa zvykového práva bola riadená voleným alebo menovaným richtárom, avšak obec, ktorá vznikla na nemeckom práve, dedičným richtárom.

Po roku 1270 sa vytvorilo ďalšie dedičné richtárstvo v Hniezdnom, patriace bratom Petrovi a Mščujovi, synom rytiera Miroslava, ktorí boli v službách kniežaťa Boleslava.⁸⁷ Z poverenia vlastníkov Hniezdného tu založil dedičné richtárstvo akýsi Mikuláš. Po uplynutí pätnásťročnej lehoty v roku 1286 Mikuláš v zhode s bratmi Petrom a Mščujom odpredali svoje dedičné richtárstvo v Hniezdnom Jánovi, synovi Roxera z Kežmarku, podľa dedičného práva. Pritom Ján dodatočne získal ďalších 15 slobodných lánov na vyklčovanie. Takto inštitúcia dedičného richtárstva prekročila hranice sandeckého domínia Kunigundy a ocitla sa i na Spiši. V roku 1292 Václav II., ako krakovsko-sandomierske knieža a dedič Sandecká Kunigundy, daroval Henrikovi z Podolíne ďalšie rozsiahle privilegium na základe magdeburského práva podľa vzoru Krakova. Dodatočne dokonca právo skladu. Takto sa z Podolíne stalo mesto (*civitas*) a Henrikovi pripadol titul dedičného richtára (*advocatus*), hoci i naďalej sa nazýval dedičným richtárom. Podolíne bol opevnený, pričom pri jeho stavbe mali pomáhať oby-

vateľa Hniezdného a Lubovne (Starej). Henrich, ktorý bol spríbuznený s pánmi z Hrhova, sa stal zámožným feudálom. Les darovaný mu Kunigundou v roku 1288 previedol na svoju sestru a švagra, ktorí podľa dohody z roku 1303 mali tento les vyklčovať a osídliť. Lokačný akt Ružbách sa podaril, keďže už v roku 1329 vystupujú v prameňoch *antiqua et nova Rassunbach*, čiže Nižné a Vyšné Ružbachy. Na území Lomničky darovanom v roku 1260 pánom z Hrhova sa v značnej miere usídlili Nemci. Páni z Hrhova tu teda ustanovili dedičného richtára, ktorému podriadili celú osadu s povinnosťou doviesť sem ďalších osadníkov. Prvá informácia o dedičnom richtárovi v Lomničke pochádza z roku 1294. V tomto prípade máme premenu osady zo zvykového práva na nemecké. Zaistilo jej to ďalší rozvoj. V roku 1308 Ján, syn palatína i spišského župana Omodeja z rodu Aba, ktorý budoval Lubovniansky hrad, vystavil lokačné privilegium istému Hildebrandovi, z titulu ktorého v zámene za získanie dedičného richtárstva Hildebrand založil obec. Zemepán si však vyhradil, aby sa v cirkevných veciach dedičný richtár neriadil obyčajami Poliakov, ale saskými. Nová Lubovňa sa spolu s hradom po porážke Omodejovcov v bitke pri Rozhanovciach (v roku 1312) dostala do rúk kráľa. Prvá zmienka o Lubovni (Starej) pochádza z roku 1292. Neskôr sa istý čas v prameňoch neobjavuje. V rokoch 1313 a 1315 sa zmieňuje dedičný richtár *scultetus de Lublov*, čo svedčí o lokačnom akte sídla. Obyvatelia Lubovne sa tešili imunitou voči moci podolíneckých dedičných richtárov, ako i lubovnianskych kastelánov. Výhodná poloha Lubovne zapríčinila, že v roku 1364 mesto obdržalo od Ľudovíta I. mestské právo podľa vzoru Košíc. Lokácii sa tiež nevyhlo Hniezdne. Či to bola kontinuita s lokáciou z rokov 1270/1271 a 1286, či šlo o lokáciu novú, po búrlivých udalostiach zo začiatku 14. storočia, počas vojen o trón, nie je možné zistiť. Prišlo tiež k lokácii Forbás. V roku 1311 ostrihomský arcibiskup prikázal, aby obyvateľstvo oboch obcí platilo desiatok podľa zvyku spišských Sasov.

Takýchto lokácií hlavne na území Podolínecko-lubovnianskeho panstva, v pásme Spišskej Magury a na Zamagurí bolo viac. Nie je dôvod ich tu všetky vymenovať. Dôležité je, že lokovanie osád dedičnými richtármi prekročilo hranicu týchto panstiev (Stará Lubovňa) a že do procesu vstúpil dodatočný činiteľ – cirkevné vzťahy.

⁸⁶ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 71 – 72, č. 71. Franciszek PIEKOSIŃSKI (ed.): *KDM* 2, s. 173 – 174, č. 513. Listinu podrobne analyzuje Martin HOMZA : Svätá Kunigunda a Spiš, in: *Terra Scepusiensis*, s. 404.

⁸⁷ Martin Homza (Svätá Kunigunda a Spiš, in: *Terra Scepusiensis*, s. 384) sa domnieva, že Miroslav i Henrich boli skôr rytiermi Kunigundy ako jej manželka kniežaťa Boleslava. Podobne Anna RUTKOWSKA-PŁACHCIŃSKA : *Sądeczyzna w XIII i XIV wieku : Przemiany gospodarcze i społeczne*. Wrocław 1961, s. 81.

Medzi kráľovskými donáciami na Spiši a v západnom Šariši vystupuje zhoda, alebo možno sa o takej zhode domnievať, pokiaľ ide o zakladanie osád, ako i povyšovanie obdarovaných (mešťanov) do radov krajinskej šľachty. V darovacej listine pre Botiza z roku 1264 je reč o práve voľby farára. Potvrdzovalo ju privilegium spišských Sasov z roku 1271.

Na Spiši sa stretli dva systémy osídlenia. Spišský systém, ktorého základy vznikli v Sasku, zaistoval pre skupinu slobodných hostí, túžiacich založiť si novú osadu najčastejšie na väčšom ale riedko obývanom území slovenských obcí, právo dedičného vlastníctva pôdy rátanej v *morgoch*,* osobnú slobodu a právo slobodného odchodu. Ak to podmienky vyžadovali, pristupovala k tomu lehota. Veľmi dôležité bolo právo voľby sudcu (*villicus*) a farára. Odvolania od súdu voleného sudcu mohli byť adresované saskému grófovi alebo spišskému županovi.

Magdeburské právo postupujúce z Malopoľska nepoznalo voľbu farára a sudcu. Dedinu zakladal na základe dohody so zemepánom lokátor – zakladateľ, ktorý sa za odmenu stával dedičným richtárom (*Schulze, scultetus*) s nižšími súdnymi právomocami. Odvolania od neho šli k zemepánovi. Osadníckou jednotkou bol lán. Dediční richtári nielenže zakladali nové osady, ale niekedy na staré prenášali aj nemecké právo. Dediční richtári lokovali dediny plánovito, a to vzhľadom na prírodné podmienky systémom lesných, franských lánov. Ulica, ktorá bežala popri potoku, bola v istom mieste rozšírená tak, aby tu zostalo miesto na kostol a dedinské námestie. Dĺžku a šírku lánov sa usilovali zmerať dôkladne. Spravidla sa udávalo to druhé. Lán sa začínal pri potoku a smeroval popri ceste a potoku, odtiaľ mieril smerom do hora úbočím doliny až k vrcholom jej hôr. Pri ulici sa nachádzali domáce hospodárstva so záhradami, za nimi polia, lúky, pastviny a les. Do lánneho systému vstupovali spravidla aj obrábané zeme, ale niekedy tak isto záhrady. Takýto spôsob organizácie sa ukazoval ako výhodnejší, keďže definoval systém dediny. Preto spišskí zemepáni uzatvárali dohody s lokátormi, ktoré sa týkali zakladania nových obcí pri starých (*nova plantatio*). Výstižný je príklad Spišskej Starej Vsi, kde Kokoš z Lomnice prikázal akémusi Detrikovi v roku 1308 založiť „novú plantáciu“ pri ústí Rieky do Dunajca. Táto v roku 1326 vystúpila v prameňoch pod názvom Stará Ves. Samotná Stará Ves, ležiaca na obchodnej ceste z Nového Targu cez Dunajec a Zamagurie do

Kežmarku, sa v tradícii objavuje už omnoho skôr. Podľa kronikára Jána Dluhoša v Spišskej Starej Vsi už v roku 1191 malo dôjsť k stretnutiu Kazimíra Spravodlivého s Belom III. Vládcovia mali prerokúvať spoločnú politiku voči Haličskej Rusi.** Táto udalosť, ako i samotný názov „Stará Ves“ umožňujú pripustiť, že pri ústí Rieky do Dunajca musela existovať akási osada, ktorá sa v roku 1308 po založení „novej plantácie“ s ňou spojila do jednej.

Inak to bolo s ďalšími starými osadami. Tu šlo hlavne o reorganizáciu rozplánovania obcí a zväčšenie počtu jej obyvateľov. Reorganizátor za svoju námahu a náklady získal dedičné richtárstvo. Previazanie na starú tradíciu jednako zapríčiňovalo, že dedičný richtár nie vždy mal plné právo súdu. Stávali sa prípady, keď podľa starého zvyku si obyvatelia spomedzi seba volili vesníka (*vilika*) – *villicus*, ktorý ich súdil v menej závažných prípadoch a ponechával väčšie kauzy dedičnému richtárovi a zemepánovi. Inokedy bol zasa vilik v čase svojej kadencie výlučným sudcom, dedičného richtára celkom odsúvajúc z tejto funkcie. Forma, pri ktorej nebolo zakladateľa, ale skupina obyvateľov sa u vládca usilovala o ďalšie privilégia, sa zachovala tam, kde na čele stáli richtári a mestská rada, vytvorená z inštitúcie prisažných.

Situácia, keď sa v založenej obci navzájom miešali vplyvy magdeburského a saského práva, často ešte modifikované aj o miestne prvky, zapríčiňovala, že sa začalo odvolávať na právny systém iných obcí, pričom používali formulu „šoltýske právo“ (*ius scultetorum*), čo našlo svoj odraz i na územiach priľahlých k Spišu. Bola to Kapitula, ktorá vo svojich listinách túto formuláciu zovšeobecňovala. Na Spiši v zásade zákupné právo nevystupovalo, hoci bolo natoľko rozšírené v severozápadnej časti kráľovstva, najmä v poriečí horného a stredného Váhu. V Šariši si plantátor právo osídliť isté územie musel kúpiť. Pritom novovzniknutá osada mala mať právny systém podľa vzoru obcí založených na Spiši, a to podľa šoltýskeho práva. V poriečí Váhu oproti tomu si budúci plantátor kupoval na neúplnom práve, podmienenčne, isté územie na založenie obce, so záväzkom preukazovať zemepánovi stanovené dávky vyberané v budúcnosti, po uplynutí lehoty od budúcich obyvateľov, predovšetkým dve tretiny nájmu.⁸⁸ Zákupné právo sa vyskytvalo aj v Poľsku. Jeho cieľom bolo posilnenie práva osadníka na zem prostredníctvom vyplatenia istej sumy zemepánovi. Bez toho aby vrátil danú sumu, pán nemohol roľníka zo zeme vyhnať.

* *Morg*, v stredoveku jednotka rozľahlosti pôdy. 1 lán (veľkosť sedliackej usadlosti) = 30 morgov = 17,955 ha (pozn. red.).

** Podrobnejšie v kapitole Martina Homzu s. 145n (pozn. red.).

⁸⁸ Adrienne KÖRMENDY: *Melioratio terrae*, s. 142 – 163, 183 a 199 – 220.

Značné zmeny v tomto systéme nastali na prelome 15. a 16. storočia spolu so zavedením lokácií na valašskom práve. Najprv len na severnom Spiši. Valasi sa na Spiši objavili na počiatku 15. storočia. Boli pravoslávni. Valašské právo nebolo nikdy spísané, bolo právom obyčajovým. Začalo sa formovať v 13. storočí v južných Karpatoch. V čase sťahovania Valachov po hrebeni Karpát na západ podliehalo zmenám a priberalo prvky právnych systémov krajín, cez ktoré sa Valasi sťahovali. V ruských krajinách prišlo k asimilácii Valachov s miestnym živlom, ale tiež prispôsobeniu valašského práva k ruskému právu, s prvkami *Ruskej Pravdy*. V ich právnom systéme sa však vyskytli aj prvky poľského a uhorského i vlastného, slovenského obyčajového práva. Dôležité boli tiež zásahy zemepánov do tohto práva. Valašské právo odzrkadľuje spoločenské zriadenie vysokohorských pastierov.

Na čele Valachov stáli *vojvodovia*. Spočiatku boli šľachtou, ale v procese prechodu k usadlému spôsobu života sa stali úradníkmi zemepána (dozorcovia lesov, ako i v nich prebývajúcich valašských stád), ktorí stratili svoje šľachtické privilégiá. Viedli všetky väčšie zoskupenia valašských pastierov na územiach jednotlivých panstiev alebo stolíc (napríklad Orava). *Krajník* bol titul, ktorý zodpovedal titulu vojvodu v stoliciach na východ od Tople, ktoré sčasti tiež osídlili Rusíni. Stáli na čele *krajiny*. Vojvodovia boli volení spoločnosťou Valachov alebo ich reprezentantov a potvrdzovali ich vlastníci daných panstiev. Vojvoda, nazývaný skrátene len *vajda*, stál na čele súdu, ako i valašskej autonómie, ktorú viedol spolu s *knezmi*, náčelníkmi jednotlivých valašských spoločností. Po prechode k usadlému spôsobu života s jednotlivými náčelníkmi obcí so súdnymi prerogatívami.

Valasi priniesli dosť závažné spoločensko-hospodárske zmeny do vysokohorských terénov, ktoré doteraz neboli hospodársky využívané. Okrem istých druhov iného chovného inventára, obzvlášť kôz, svoju existenciu postavili na pasení zvláštneho druhu oviec, tzv. *valašiek*, ktorým stačil k zasýteniu skromný pokrm na horských stráňach a polanách a prispôbovali sa drsnej horskej klíme. Počas leta Valasi prenikali do vysokohorských polôh, na zimu schádzali do dolín, kde pri nedostatku lepšieho pokrmu krmili ovce

uschnutým lístím, trávou, ako aj čečinou. Zemepáni spočiatku nechovali k novopríchodiacim náklonnosť. Dosť skoro sa ale zorientovali vo výhodách, aké Valasi prinášali. Začali ich teda chápať ako svojich poddaných, keďže žili nominálne na ich majetkoch. Hoci ich nemohli k zemi pripútať a žiadať robotu, mohli ich z hraníc svojho panstva jednoducho vyhnať. Za právo užívať horské pastviská prináležala zemepánovi tzv. „barania daň“, t.j. 5 oviec zo 100 za rok (*vigesima*). V tom prípade, samozrejme, neplatila žiadna lehota. Valasi tiež obstarávali zodpovedajúci počet syrov, kožené popruhy a pokrývky z valchovanej vlny. Veľmi dôležité boli vojenské služby. Valasi mali v 15. storočí povinnosť vlastniť kušu, ale v 16. storočí už ručnicu. Ak niekto nevlastnil takúto zbraň, bol vystavený možnému riziku tvrdého postihu. Valasi strážili cesty a mosty a boli tiež povinní zabezpečovať bezpečnosť cestujúcich. Okrem toho strážili hranice medzi jednotlivými panstvami a štátne hranice.

*Okrem Slovákov žijú v našej [Spišskej] zemi aj Sarmati. Obyčajne ich volajú Ruténi. Je to neurodzený kmeň [národ, rod, pokolenie], ktorý sa sem rozšíril z Ruska. Obývajú hornaté kraje stolice na tej strane, kde leží Šarišská stolica. Aj oni používajú slovanský jazyk, ale taký, ktorý sa veľmi blíži k moskovskému nárečiu. Vieru prvýkrát prijali od kráľa Ladislava s prírmením Svätý. Bonfinius uvádza, že boli pripojení ani nie tak silou, ako zbožnosťou. Zhoduje sa s tým i domnienka, že niektorí Ruténi sem vtedy odišli bývať. Bohoslužby konali podľa gréckeho rítu. Počuli sme však, že v dnešnej dobe sú zjednotení pod rímsko-katolíckou cirkvou.**

Plnili tiež úlohy prieskumníkov. Predurčovala ich k tomu výborná znalosť terénu. Inokedy ale Valasi namiesto toho, aby chránili cestujúcich, ich sami prepadávali a takto sa pričínili o rozvoj zbojníctva v Západných Karpatoch.

Na počiatku sa spoločenský status Valachov odvíjal nie od veľkosti ich údelov zeme, ale od vlastníctva početného stáda. Stáda mohli mať po 600 – 700 kusov, 100 – 200 kusov, ba dokonca sotva 100 a či ešte menej ako 100 kusov. Tí z Valachov, ktorí nevlastnili valašský dobytok, ešte neboli zbavení valašského práva.

* Legitimizačnú teóriu o príchode Rusínov do Uhorska zachoval Matej Bel. Pozri Mathias BELL : *Historiae Comitatus Scepusiensis*, s. 80. Jej historické jadro tvorila skutočná udalosť z konca vlády Ladislava I. „Slávny kráľ (Ladislav) potom napadol Rus, pretože Kumáni vtrhli do Uhorska na ich radu. A keď Ruténi videli, v akom zlovestnom obklúčení sa nachádzajú, požiadali kráľa o zhovievavosť a sľúbili mu vernosť všetkých, ktorých ochotne prijal. Potom vpadol do Poľska.“ Podľa Johannes de THUROZC : *Chronica Hungarorum*, s. 117 – 118. Vďaka tomu odvodzovali svoj príchod od služby vo vojsku svätého kráľa Ladislava (pozn. red.).

Pravoslávne vyznanie Valachov, ktorí mali vlastnú farskú organizáciu, bolo dodatočnou výhodou v poistení záujmov Uhorského kráľovstva od poľskej strany, najmä pokiaľ ide o zabezpečenie hraníc. Valasi ako pravoslávni boli oslobodení od platenia desiatku rímskokatolíckej cirkvi, čo viedlo ku konfliktom s katolíckym klérom domáhajúcim sa týchto dávok.

Zo Spiša sa nezachovalo veľa svedectiev o valašskom osídlení v 15. storočí. Možno však tieto procesy bádať skrz ich porovnanie s Oravou, ktorá je omnoho bohatšia na pramenný materiál k danej problematike. V roku 1471 Matej Korvín znemožnil kráľovičovi Kazimírovi Jagelovskému pokus o dobytie uhorskej koruny a vytlačil ho do Poľska. Následne odobral Oravský hrad Petrovi Komorovskému, prívržencovi Kazimíra. Kráľovi prišli na pomoc Valasi obývajúci pohraničie Oravy a Liptova najmenej od polovice 15. storočia, spočiatku na obyčajovom práve. Matej, syn Jána Huňadyho, ktorý sám pochádzal zo Sedmohradska, ocenil valašský živel, ktorý bolo možné s malými nákladmi premeniť na značnú ozbrojenú silu. V Oravskom a Likavskom panstve sa valašským obyvateľstvom odlišovali obce Medzibrodie, Kňažia i Valašská Dubová. Valasi obývali tieto obce už pred polovicou 15. storočia. Zámenou za vojenskú povinnosť boli oslobodení od všetkých daní vrátane štátnych (tzv. *dica*). Kráľ usporiadal samosprávu týchto obcí, obzvlášť súdnictvo. Toto privilégium sa následne stalo modelovým nielen na Orave.⁸⁹

Zakrátko sa však ukázalo, že Západné Karpaty sú primálne na to, aby sa tu naplno rozvinul kočovnícko-extenzívny spôsob hospodárenia. Nakoniec teda i Valasi začali prechádzať k obrábaniu zeme rôznymi spôsobmi. Niekedy jednotliví Valasi zaujali opustené lány v obciach a vtedy sa ich vzťah k zemepánovi stával podvojným. Z pôdy Valasi odvádzali dávky tak ako iní obyvatelia obce s eventuálnou možnosťou uznania lehoty. Svoje početné stáda nechávali pritom ďalej pásť na horských stráňach a poľanách metódou *redyku*.^{*} Z užívania horských strání odvádzali zmienenú „baraniu daň“. Zachovávali si tiež status slobodných Valachov.

Po moháčskej bitke v roku 1526 v habsburskej časti Uhorska boli Valasi povinní platiť štátnu daň – *dica*.

V šesťdesiatych rokoch 16. storočia v doline Polhoranky, na Orave, pozdĺž cesty z Tvrdošína do Živca (Żywiec) Valasi, nazývaní *Rutheni vel alio nomine Volachi* („Rusíni alebo iným menom Valasi“), začali klčovať les, aby si pomocou roľníctva hľadali nový spôsob obživy. Využívali pritom lehotu, ktorú im udelil ich zemepán František Turzo. Výbercovia daní im vtedy i napriek zmienenej lehote vyrúbili daň na 4 roky spätne, a to o výške okolo 100 florénov. Dokument nešpecifikuje, či sa táto daň týkala všetkých ňou zaťažených, alebo to bola suma daní od každého daňovníka. Na obranu svojich poddaných vystúpila vdova po Františkovi Turzovi, ktorá intervenovala u cisára Maximiliána. Píše, že Valasi dokázali postaviť svoje chalúčky (*domicillia*) a odvolala sa na slobody Valachov, ktoré im boli dané uhorskými kráľmi (šlo hlavne o privilégium z roku 1474, ktoré, niekedy s istými obmenami, zahŕňalo všetkých uhorských Valachov v Západných Karpatoch).

Valasi zakladali svoje osady kopaničiarskym systémom. Časom sa jednotlivé výrubu zlučovali v lány a jeden z osadníkov získal titul dedičného richtára. Dedičnými richtármi sa stávali spravidla *knezi*. Objavili sa ešte v Sedmohradsku v 13. storočí, kde viedli skupiny valašských pastierov a v Uhorsku sa im podarilo stať sa prostredníkmi medzi vlastníkmi stád a zemepánmi. Keď prišlo k zakladaniu obcí, stávali sa dedičnými richtármi spolu so všetkými kompetenciami. Popritom *knezi* boli povinní dbať na vojenské povinnosti svojich zverencov a stáť na ich čele v prípade nebezpečenstva. Valasi mali dodatočnú povinnosť nosiť zbraň, s pomocou ktorej bránili územie hradných panstiev, ako i vojenskú uhorsko-poľskú hranicu. Navyše strážili cesty, a tak prispievali k rastu dôchodkov tvrdošínskej komory. Nakoniec sa Horná Orava pokryla obcami so systémom lesných (franských) lánov, ktorých dediční richtári mali za povinnosť vojenskú službu na žiadosť svojich zemepánov.⁹⁰

V historiografii panuje predstava, že valašské právo v osídľovacích procesoch bolo mutáciou práva nemeckého. *Knezi*, produkt valašského práva, si však získavali niektoré dedičných richtárov výsady a pritom zachovali isté právomoci, ktoré sa spájali s extenzívnym horským pastierstvom.⁹¹

V Lubovnianskom panstve na Spiši sa napríklad stalo, že Jakubany, v stredoveku lokované na nemeckom práve, boli spustošené. V roku 1497

⁸⁹ Privilégium publikoval János GAGYI : Az Árvavármegyei oláh telepek kiváltság levele (1474 – 1576), in: *Történelmi Tár*, roč. 32, 1910.

^{*} *Redyk* (z rumunčiny), vyhánanie oviec na horské pastviny v čase letného obdobia, tiež ich návrat z pastvín (pozn. red.).

⁹⁰ Henryk RUCIŃSKI : *Chrześcijaństwo na Orawie do końca XVIII wieku*. Białystok 2001, s. 58.

⁹¹ Leon SOKOLOVSKÝ : *Správa stredovekej dediny*, s. 140 – 142.

spišský starosta Peter Kmita odporúčal osídliť Jakubany valašským elementom istému Petrovi, dedičnému richtárovi, a to pod podmienkou platenia dane 1 zlatého (florénu) od poľa a domu, ako i iných povinností, ktoré mali okoliť Valasi. Pri confirmácii tohto privilégia starostom Kmitom akémusi Jackovi starosta mu dedične daroval 2 slobodné košiare na pasenie oviec. Napriek nedostatku prameňov pre Spiš vidíme i tu zovšeobecňovanie tých istých obyčají, ako aj inde na Slovensku.⁹²

Jakubany sú na Spiši prvou písomne doloženou obcou založenou na valašskom práve.

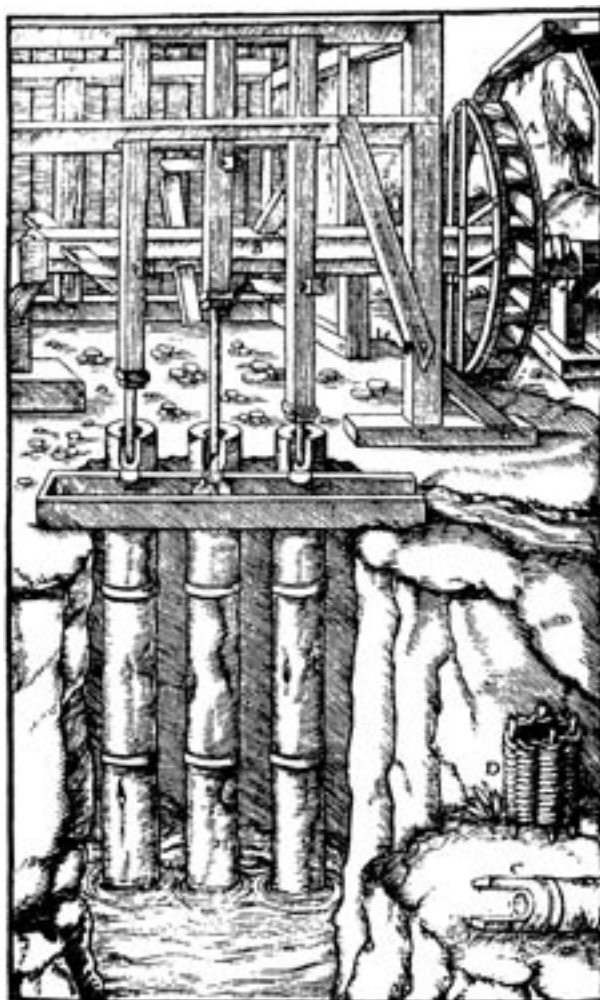

Obr. 45. Práca baníkov na začiatku 16. storočia nebola jednoduchá. Hlavným nepriateľom hlbinej ťažby však bola spodná voda.

Obr. 46. Vynález strojov, vďaka ktorým „voda čerpala vodu“ patril k najvýznamnejším výtvarným technikám na konci 15. storočia. Ako jeden z prvých v Európe ich vedel stavať a o ich zavedenie do praxe sa významnou mierou pričínal Juraj Turzo z Betlanoviec.

Obr. 44. Čerpanie spodnej vody bolo fyzicky i časovo náročné a preto neefektívne.

⁹² Detailne o valašskom osídlení na Slovensku a samospráve valašskej obce Leon Sokolovský : *Správa stredovekej dediny*, kapitola – „Dedina na valašskom práve“, s. 123 – 144.

Baníctvo a hutníctvo

Ťažké horské podmienky a neúrodné pôdy spôsobovali, že nie celý Spiš bol z uhla pohľadu poľnohospodárstva zaujímavý. Väčšinu Spiša pokrýval tzv. Spišský les, ktorý sa nakoniec rozprestieral ďaleko na východ od Spiša. Boli to „čierne“ ihličnaté lesy. Ich zbytky existujú dodnes. Napriek tomu práve Spiš prináležal k najviac mestským územiám Uhorského kráľovstva. Levoča bola metropolou európskeho rozmeru. Len málo za ňou zaostávali Spišská Nová Ves a Kežmarok. Na severe, počas stredoveku, Podolíne. Významnou bola tiež v Európe dobre známa Gelnica, slobodné kráľovské banské mesto.

Obr. 47. Pečať mesta Gelnice z konca 13. storočia s mestským erbom patrí medzi najstaršie v strednej Európe.

Spiš tiež disponoval istými výhodami, ktoré rozhodli o jeho atraktivite. Spišom prebieha hlavné európske rozvodie Baltského a Čierneho mora. Severo-západná časť Spiša prináleží k poriečiu Popradu a Dunajca, ktorých vody odtekajú do Visly. To zapríčinilo, že práve Spišom sa od vekov vinuli komunikačné spojnice. Smerom od Košíc sa tiahla cesta popri Hornáde a Hnilci cez Gelnický banský okruh do Spišskej Novej Vsi a Spišského Štvrtku. Odtiaľ bolo možné sa dostať alebo na východ do Levoče, alebo na západ do Popradu. Od Popradu bolo možné smerovať cez Liptov na západ,⁹³ alebo cez Spišskú Sobotu, Kežmarok, Spišskú Belú a Podolíne do Starej Ľubovne a ďalej cez Mušinu

do Nového Sonča. Od Belej sa cesta rozdvojovala na Spišskú Starú Ves a Nový Targ. Z Košíc bolo tiež možné cestovať popri Hornáde, Richnave, Spišských Vlachoch a cez Spišské Podhradie bezprostredne do Levoče. Levoča mala spojenie cez Ľubicu do Kežmarku a, ešte dôležitejšie spojenie cez Jakubany do Starej Ľubovne. Z Košíc smerovala navyše dôležitá cesta pozdĺž Torysy cez Plaveč do Starej Ľubovne. Cestné spojnice cez Levoču neboli pohodlné vzhľadom na charakter terénu. Uprednostňovalo sa teda ísť cestami pozdĺž Torysy alebo Popradu.

Nejde o výpočet všetkých ciest Spišom,* ale len načrtnutie tých najdôležitejších, pri ktorých vznikli trhové osady. V týchto osadách sa rozví-

Obr. 48. Banícky motív v podobe skrížených kladívok sa nachádza aj v erbovej pečati Smolníka z konca 15. storočia.

jali remeslá. V čase, keď tu vznikla nadprodukcia tovarov výroby a po získaní zodpovedajúcich privilégii (Gelnica, Kežmarok, Smolník), no obzvlášť po udelení kolektívneho privilégia Štefana V. v roku 1271 vytvorili sa tu podmienky na to aby sa trhové osady začali meniť na mestá.

Neobvykle dôležitou výhodou Spiša boli významné zásoby zlata, striebra ukrytého v medených rudách, samotná meď a železo. Zlato, striebro a meď rozhodli o zámožnosti obyvateľov Spiša. Takáto situácia trvala do začiatku 16. storočia, keď po objavení Ameriky začali do Európy prúdiť lacnejšie rudy.

⁹³ Na stretnutí v uhorskom Vyšehrade v roku 1335 bolo rozhodnuté vybudovať obchodnú cestu cez Liptov, ktorá mala nahradiť nevýhodné horské cesty. Táto cesta mala zjednodušiť obchádzanie práva skladu Viedne a smerovať obchodný ruch na Moravu a Sliezsko. V roku 1364 Ľudovít vedúc na šťastie len epizodickú colnú vojnu s Poľskom, umožnil svojim kupcom obchádzať Krakov.

* K popisu cestnej siete Spiša a počiatkom spišských miest pozri časť Martina Homzu s. 214n (pozn. red.).

V hospodárskom živote Spiša zohrávala dôležitú úlohu meď, ale obzvlášť železo. Meď bola dôležitým exportným artiklom. Na mieste ale slúžila na výrobu kotlov, pokrývali sa ňou strechy. Vyrábali sa z nej aj iné predmety. Dôležitú úlohu mali výrobky z bronzu a mosadze. Spišská Nová Ves sa stala slávnou výrobou zvonov a krstiteľníc. Niektoré z nich ako zvon v Mariánskom kostole v Krakove, či krstiteľnica pri jeho vstupe slúžia dodnes.

Podobne železo malo veľmi široké využitie. Zaslúžilo sa o rozvoj kováčstva v mestách i na dedinách. Neprekvapuje preto, že kováčske cechy patrili k najstarším a vplyvným. K výrobe so značným využitím patrili klince, reťaze, podkovy a iné náradie, hlavne roľnícke (nože, sekery, motyky, rýle, okutia na radlice alebo lemeše na kolešové pluhy). Železo sa tiež vyvážalo na Haličskú Rus. Ohromný „bum“ na kovové výrobky prišiel v 15. storočí v súvislosti so zmenou spôsobu vedenia boja. Rozvinula sa výroba mečov, brnenia, štítov, ale nadovšetko produkcia diel a munície.⁹⁴

Východoslovenský (hornouhorský) banský okruh bol druhým pokiaľ ide o veľkosť a význam, po okruhu stredoslovenských banských miest. K Spišu prináležali Gelnica, Smolník, Spišská Nová Ves, Markušovce, Krompachy, Nálepko (Wagendrússel), Tichá Voda (Stilbach), Mníšek nad Hnilcom, Poráč, Jaklovce, Švedlár a iné menšie usadlosti.

Zlato sa rýžovalo v zlatonosných potokoch (okolie Spišského Štvrtku a Popradu, ale tiež na pomedzí Spiša a Abova – Čierny les, Zlatá Idka) alebo ho ťažili, ako to bolo v Gelnickom banskom obvode.

Striebro sa nachádzalo v okolí Gelnice a Smolníka. Značné zásoby striebra obsahovali rudy tak zvanej čiernej meď. Nevedelo sa však ako od nej oddeliť striebro. Vyvážala sa teda do Benátok, kde toto umenie, chránené najprísnejším tajomstvom, bolo známe. Zásoby tejto rudy sa nachádzali v okolí Spišskej Novej Vsi, Gelnice i v Smolníku. Až na prelome rokov šesťdesiatych a sedemdesiatych 15. storočia Ján Turzo vo svojej hute v Mogile pri Krakove sa naučil tomuto umeniu, keď oddelil striebro od meďi za pomoci olova. Zakrátko preniesol toto umenie do stredoslovenských banských miest, odkiaľ sa rozšírilo, nakoniec tiež vďaka Turzovcom, na Spiš.

Meď sa za hranicami Spiša nazývala podľa miesta, na ktorom ju produkovali (napríklad smolnícka, gelnická meď, etc.). Okrem Benátok ju vyvážali do Sliezska (Vroclav), do Norimbergu alebo cez Krakov do Torune a Gdanska. Meď, kto-

rá sa vyvážala z Gdanska do severoeurópskych krajín sa nazývala tiež poľskou meďou. V jej exporte významnú úlohu zohrávali torunskí kupci, neskôr ich úlohu prevzal Krakov.

Železná ruda sa ťažila v 13. storočí v chotári Spišskej Novej Vsi, Smolníka a Krompách, ale tiež na území medzi Nálepkovom a Gelnicou.

Počas 14. storočia v spišskom baníctve, ako i inde, nastúpili progresívne zmeny v technológiách. Lahko dostupná a za lacný peniaz využitelná povrchová ťažba sa skončila. Pristúpilo sa k budovaniu hĺbkových baní so šachtami, štôľňa-

Obr. 49. Minca razená Karolom Róbertom v Smolníku. Avers s postavou sediaceho kráľa, revers s jeho erbom a typickým S, ktoré symbolizovalo smolnícku mincovňu i v nasledujúcich storočiach (novorazba).

mi a podzemnými chodbami. Dobývanie rúd sa stalo omnoho ťažším. Vyžadovalo si veľké úsilie. Vznikol problém ventilácie vzduchu. Kvôli tomu sa budovali vetracie šachty. Nastali problémy so svetlom. Chodby a štôľne bolo potrebné vystužiť stĺpmi a chodby vydebníť doskami kvôli ľahšiemu presúvaniu vozíkov s rudou. Najväčším problémom však bolo odvodnenie baní. Používali sa na to čerpadlá a kolá ťahané zvieracou silou (*Kehrrad*). Ak prírodné podmienky dovoľovali, prebýjali sa odvodňovacie štôľne. Vyžadovalo si to značné finančné náklady, ktoré boli v stave zadovažiť, aj to nie stále, banské spoločnosti.

Po vybudovaní štôľne či celej bane ju spoločníci prenajímali na ťažbu, sami však a ich dedičia poberali rentu z dôchodkov z tejto exploatacie.

⁹⁴ Porovnaj JOZEF PETRÍK : Vývoj metalurgie železa na Spiši in: *Z minulosti Spiša*, vol. 13, ed.: Ivan Chalupecký. Levoča 2005, s. 113. RICHARD MARSINA (ed.): *Dejiny Slovenska 1*, s. 340.

Preto sa tiež takéto štôlne nazývali dedičnými. Predstavenstvo často pochádzalo z Levoče, Kežmarku, Košíc, neskôr zasa z Krakova, Vroclavi, ba dokonca i z Torune.

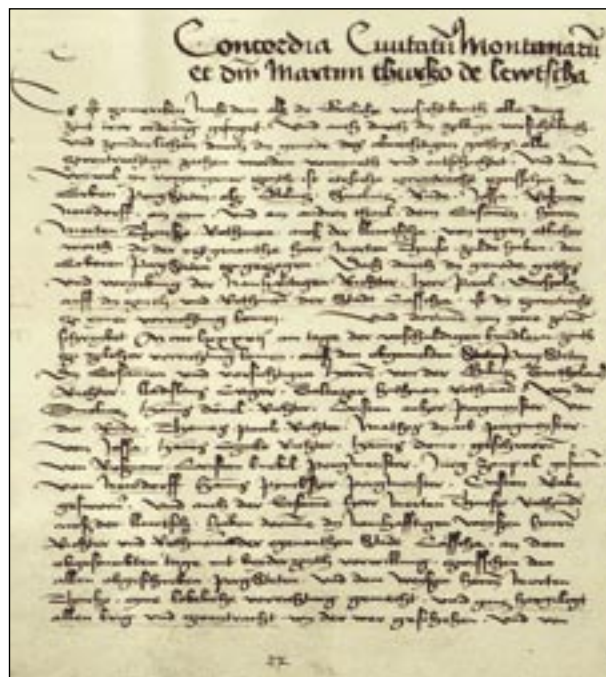
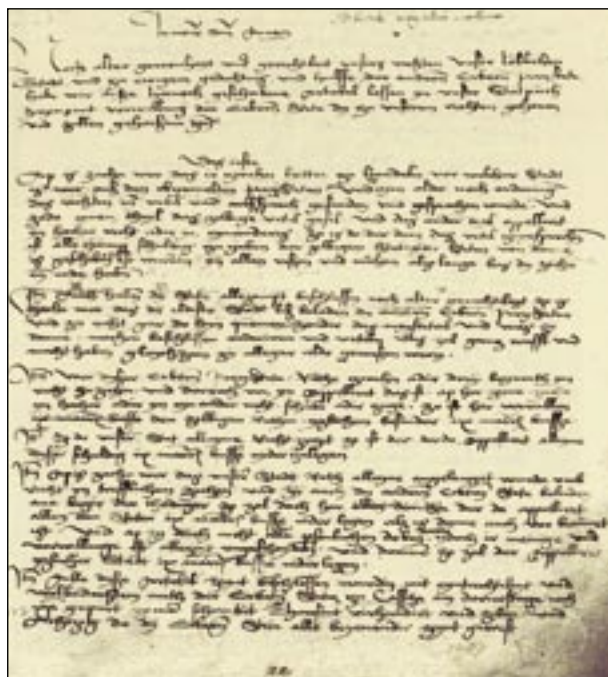
Vyťažaná ruda sa drvila v hámroch a vytápala v hutníckych peciach. Skupiny hámrov sa nachádzali nad potokmi (využívanie vodnej sily) v blízkosti Spišskej Novej Vsi, Gelnice a po celej Hnileckej doline až k Jaklovciam.

Najstarším a zároveň najväčším baníckym okruhom Spiša bol, do roku 1465 od Spišského hradu nezávislý, Gelnický banícky okruh. NeprisluCHA

v hraniciach mesta mali právo na rybolov, no predovšetkým, čo bolo veľmi dôležité pre baníctvo, právo na výrub lesov a získavania dreva s cieľom budovania, spaľovania ako i pre potreby baní na zlato, striebro a železo (*stemple*), ale tiež na výrobu dreveného uhlia, prepotrebného v hutníctve. Nakoniec Ladislav IV. vymedzil aj hranice mesta.⁹⁵

Aké dôležité bolo pre banské mestá právo používať lesy, dosvedčuje tiež nasledujúca listina Gelnice z roku 1290.⁹⁶

Gelnica súc jedným z troch najväčších banských miest na historickom území dnešného Slovenska ne-

Obr. 50. Ukážky z Gelnickej mestskej knihy s kópiami Štatútu východoslovenských banských miest a Dohody medzi Martinom Turzom z Levoče a východoslovenskými banskými mestami z konca 15. storočia.

nám uvažovať nad počiatkami Gelnice,* musíme sa jednako odraziť od confirmácie gelnických výsad z roku 1287. V tejto listine stoja na čele mesta (*civitas*) richtár a prisazní, čiže členovia mestskej rady. V hraniciach mesta mali úplnú súdnu právomoc. Týkalo sa to i práva odsúdiť človeka na smrť (právo meča – *ius gladii*). Na celom rozľahlom území Gelnice sa v žiadnej z podriadených osád nesmeli konať trhy, ale ich obyvatelia boli povinní chodiť so svojimi tovarmi na trh do Gelnice. Nariadenie vyvolávalo odpor zo strany dotknutých dedín a viedlo (v niektorých prípadoch) k ich emancipácii sa spod nadvlády Gelnice. Obyvatelia, ktorí bývali

mala právo skladu. Nakoľko v menších aglomeráciách prislúchajúcich Gelnici, ktoré si časom vydobyli právo konať trhy a jarmoky (napríklad Kropachy – v roku 1348), všetci trhovníci boli oslobodení od trhových poplatkov, ale v Gelnici cudzí trhovníci boli povinní takéto poplatky platiť, gelnický patriciát si zabezpečil v roku 1374 monopol na výčap vína, varenie piva, pečenie chleba, vlastníctvo jatiek na mäso, predaj plátna a iné.⁹⁷ V mestách, ktoré vznikali na magdeburskom práve, spomenuté výsady patrili k prerogatívom dedičného richtára.

V roku 1325 vypuklo povstanie proti trhovému monopolu Gelnice. Zato, že to pripustil, gel-

* Pozri predchádzajúcu časť Martina Homzu s. 228n (pozn. red.).

⁹⁵ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek 1*, s. 67 – 68, č. 66. Ivan CHALUPECKÝ: Postavenie banského majstra vo východoslovenských banských mestách v roku 15. – 16. storočí, in: *Banské mestá v stredoveku*, ed.: Richard Marsina. Žiar nad Hronom 1990, s. 140.

⁹⁶ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady banských miest na Slovensku*, in: *Banské mestá*, s. 86, pozn. 27.

⁹⁷ *Tamže*, s. 87.

nický richtár zaplatil hlavou. V Smolníku, ktorý leží v doline rovnomernej rieky, kedysi bohatej na zásoby medených rúd, pravdepodobne existovala nezávislá banícka komora. V roku 1327 sa mesto oslobodilo od závislosti Gelnici získajúc mestské privilégia od Karola Róberta a banské právo Banskej Štiavnice.⁹⁸ Takto sa popri gelnickom práve v Gelnickom banskom okruhu objavilo i banskoštiavnické právo. V roku 1338 sa Gelnica musela ešte raz skloniť a spolu so Smolníkom si rozdeliť Mníšek nad Hnilcom a Švedlár. V roku 1344 získal Smolník Tichú Vodu.⁹⁹ Obyvatelia Švedlára, ktorí spôsobom kľčovania založili svoju osadu v chotári Nálepkovala, získali za to šľachtické privilégia a dokázali ubrániť svoje bane pred rozpínavosťou Smolníka.

Gelnica a Smolník sa stali rivalmi v banskom okruhu. Na druhej strane niektoré listiny poukazujú i na spoločnú politiku týchto miest v 14. storočí najmä pokiaľ ide o právo ťažiť lesy. Zapríčinili ju aktivity tretieho významného subjektu v oblasti Jasovského premonštrátskeho kláštora. Zo vzájomných sporov nakoniec víťazne vyšla Gelnica. Žigmund v roku 1435 rozšíril výsady Gelnice, približiac ich k privilégiám, ktorým sa tešili stredoslovenské banské mestá. Gelničania si volili farára, ktorého potvrdzoval ostrihomský arcibiskup. Richtára a radu volila väčšina obyvateľov mesta. Od rozsudkov rady sa bolo možné odvolať iba k panovníkovi alebo magistrovi taverníkov. Daň mohol zvýšiť oproti obyčaji iba panovník. V meste nesmeli dlhšie prebývať žiadne vojsko. Gelničania boli oslobodení od mýta v priestore celého Uhorského kráľovstva. Hámre v hraniciach mesta boli výlučným vlastníctvom mesta. Spory okolo dlžôb mohol riešiť iba richtár s mestskou radou. Všetci baníci a ťažiar, rovnako i hostia, mali tie isté práva a povinnosti. Výsady Gelnice teda prevyšovali výsady spišských Sasov z roku 1271.¹⁰⁰

Spišská Nová Ves banícke práva čerpala z Privilégia pre spišských Sasov z roku 1271. Bane na území mesta sú dosvedčené už vo výsadnej listine Karola Róberta z roku 1317. Pozícia Spišskej Novej Vsi sa upevňovala do konca 14. storočia. V rokoch 1380 a 1435 (po odchode husitov) získala právo trhu a jarmoku. Mestské práva obdržala pred rokom 1407. Od roku 1412 sa stala sídlom Provincie

13 miest a ako nová odvolacia inštancia mu bola určená osoba spišského starostu, cez ktorého sa bolo možno odvolať aj k poľskému kráľovi.

Od 13. storočia sa stal pre banícke právo typickým úrad banského majstra (*bachmajstra*). Banský majster bol stanovovaný mestskými úradmi, ale platený banskou komorou. Do jeho kompetencií patrilo dozor nad produkciou, banícke obyvateľstvo (budovanie nových baní) a súdne záležitosti súvisiace s baníctvom. Vydával povolenia na hľadanie rudy, vyznačoval hranice medzi baňami, dohliadal na bane na mieste, vyberal kráľovi príslužiacu urburu.* Menšie veci rozhodoval sám, dôležitejšie za účasti radcov. Najvyššou inštanciou bola mestská rada Gelnice. K nej sa odvolávali i banskí majstri iných centier gelnického banského okruhu, taktiež zo súkromných miest, ktorým ich majitelia – šľachta darovali gelnické právo. Banskí majstri rozsudzovali miestne veci podľa potreby. Tvrdo trestali robotníkov, ktorí spôsobovali škodu ťažiarom. Napríklad, keď organizovali štrajky alebo ničili zariadenie. Za takéto previnenia hrozil trest smrti vŕhnutím do otvoru šachty. Hutníci a uhliari nepodliehali banskému majstrovi.

Komorský gróf bol previazaný s mestskou radou. V Spišskej Novej Vsi stál pod richtárom, v Gelnici bol bývalým richtárom. Podľa privilégia pre východoslovenské banské mestá z roku 1498, ktorý tento stav veci umocňoval, najvyšším kontrolórom baníctva a baníckeho práva bol kráľovský dozorca (*Steiger*). Okrem toho v mestách vykonávanie baníckeho práva patrilo do kompetencie mestských samospráv, ktoré, spolu s banskými majstrami, mali voči kráľovi silnejšiu pozíciu ako kdekokoľvek inde.

V roku 1487 vznikol Zväz 7 východoslovenských (hornouhorských) baníckych miest s Gelnicom ako najstarším a najbohatším mestom na čele. Zo spišských miest do zväzu vstúpil Smolník, ktorý musel prijať v zväze povinné gelnické právo a Spišská Nová Ves, ktorá sa od roku 1412 nachádzala v poľskej správe. Nepriečilo sa to však jej priatlu do zväzu. Zväz nezohľadnil právo grófa Provincie 11 miest vo vzťahu k baníckym záležitostiam. Štatúty zväzu potvrdil v roku 1498 Vladislav II. Najdôležitejšie spory riešil súd predstaviteľov miest zväzu, ktorý zvolávala mestská rada Gelnice. Tu tento súd

⁹⁸ Ondrej R. HALAGA : Spoločenstvo siedmich banských miest, s. 98. Privilégium pozri v Lubomír JUCK (ed.) : *Výsady miest a mestčiek* 1, s. 110 – 111, č. 130 a s. 127 – 128, č. 154.

⁹⁹ Carolus Wagner (ed.) : *Analecta Scepusii* 1, s. 204 – 207.

¹⁰⁰ Ivan CHALUPECKÝ : Postavenie banského majstra, s. 140 – 141. V tejto situácii Žigmund v roku 1437 podriadil Gelnický hrad (*castrum*) hradu v Turni. Turniansky kastelán mal povinnosť brániť Smolník. Pozri Ondrej R. HALAGA : Spoločenstvo siedmich banských miest, s. 98.

* Urbura t. j. 1/10 vyťaženého zlata 1/8 vyťaženého striebra alebo iných kovov (pozn. red.).

vykonával svoju činnosť. Rozsudky sa prijímali väčšinou hlasov prítomných predstaviteľov miest zväzu. Boli záväzné pre všetkých členov zväzu.¹⁰¹

V roku 1465 Matej Korvín daroval Gelnický banský okruh s Gelnicou a Smolníkom, podobne ako o niečo skôr Kežmarok, Zápoľskovcom. Títo vo vlastnom záujme ctili banícke výsady. Záležalo im na rozvoji baníckeho okruhu, keďže im prinášal slušné dôchodky. Damoklov meč nad mestom však bol zavesený.

Obr. 51. K špičkovým remeselníckym dielňam na Spiši v neskorom stredoveku patrila zvonolejárska dielňa Gallovcov v Spišskej Novej Vsi. Okrem odlievania zvonov sa preslávila v celej Európe svojimi vysoko umeleckými krstiteľnicami. Na obrázku detaily krstiteľnice (hore) a zvonu (dole) z Popradu-Velkej.

Remeslo, obchod, trhy a jarmoky, právo skladu, remeselnícke cechy

Po mongolskom nájazde (1241 – 1242) sa, okrem iného, začala i transformácia služobníckych osád. Takto nastal nedostatok remeselníckych výrobkov, ktoré v niektorých z týchto osád boli vyrábané.

V zásade isté činnosti spojené s prácou rúk vedel urobiť každý roľník. Vybudovanie menej komplikovaných hospodárskych budov, výroba istých náradí (radlo, hrable, vidly a drevená brána), drevených výrobkov k domácim prácam (strúhanie lyžičiek, mís, etc.) patrilo medzi všeobecne rozšírené zručnosti. Domáce pani vedeli spraviť ľanovú priadzu, alebo priadzu z vlny, tkať jednoduché jednodielne výrobky, šiť niektoré druhy odevu. Tieto zručnosti ale nie vždy vystačovali.

Len ťažko si je predstaviť obec alebo niekoľko blízkych obcí v oných časoch bez kováčskej vyhne. Kováči, ale nie len oni, sa zaoberali výrobou nástrojov so železa. Často však boli aj zámočníkmi. Mlyny prináležali dedičnému richtárovi alebo zemepánovi. Pracovali v nich ale mlynári – odborníci, ktorí sa často tiež zaoberali tesárstvom. V niektorých obciach existovali olejárne. V listinách dedičného richtára sú zmienky o obuvníkoch, mäsiaroch a pekároch. Pekárstvo však bolo nutnosťou v dedinách, ktoré boli zakladané na zelenej lúke a to v čase, keď ich obyvatelia bývali ešte v primitívnych obydlíach. S časom, po vybudovaní solídnych domov, prestalo byť potrebné, keď si každá roľnícka rodina mohla upiecť chlieb pre vlastné potreby. Jednotliví remeselníci sa zaoberali tiež príbuznými remeslami. Výrobky neboli najvyššej kvality, ale postačovali na uspokojenie základných každodenných potrieb. Predaj výrobkov, či vedome poskytované služby ale ešte nezabezpečovali základy pre život remeselníkov. Museli sa teda tiež zaoberať prácou na poli, hlavne domkári.

Hlavnou daňou sedliakov usadených na ne-meckom práve bola peňažná renta. Na to aby ju bolo možné zaplatiť, bolo potrebné predať istý nadprodukt roľníckych tovarov na trhoch. Príležitostne sa tu kupovali i dokonalejšie v mestách vyrábané výrobky. Zapríčiňovalo to jednako úpadok dedinského remesla, najmä v 14. storočí.

V 14. storočí vznikli početné centrá v jednotlivých panstvách, ktorých vlastníci sa usilovali osamostatniť od mestských cechových remesiel. Znamenalo to isté znovuzrodenie dedinského remesla, pravdaže, prezentovaného nižšou úrovňou a nie veľkým sortimentom výrobkov.¹⁰²

¹⁰¹ Ondrej R. HALAGA : Spoločenstvo siedmich banských miest, s. 100 – 101. Ivan CHALUPECKÝ : Postavenie banského majstra, s. 142 – 144.

¹⁰² Richard MARSINA (ed.): *Dejiny Slovenska* 1, s. 334 a 445.

Remeslá sa začali koncentrovať v trhových osadách, rovnako v tých starších, doložených menami dní, v ktorých sa trhy konali (Spišský Štvrtok a Spišská Sobota, Starý Trh v Kežmarku),¹⁰³ ako i v osadách, ktoré získali od vládcov mestské výsady s právom trhu. Trhy totiž boli súčasťou kráľovských regálií a ak by dokonca nejaký svetský alebo duchovný feudál založil mesto, musel mať k tomu povolenie vládcu. Dôchodky z trhov prináležali vládcovi.

V čase intenzívnej urbanizácie (druhá polovica 13. a 14. storočia) zmenám podľahla i sieť trhov. Trhy fungovali vo výsadných mestách. V niektorých centrách remeselnícka produkcia bola natoľko vysoká, že uspokojovala nielen potreby miestneho trhu, ale remeselnícke výrobky sa exportovali i do značnej vzdialenosti. Dokonca i na zahraničné trhy. Uľahčovali to colné úľavy. Na Spiši k týmto centrá, založeným v 14. storočí, treba prirátava slobodné kráľovské mesto Smolník a Starú Lubovňu.

V mestách, obzvlášť väčších, sa práca na poli stala druhoradou. Základom existencie už bola remeselnícka dielňa. Nárast významu takýchto dielní viedol k špecifikovaniu ich produkcie. Aby sa predišlo sporom a nedorozumeniam, ktoré vyplývali zo vzájomnej konkurencie, bolo potrebné usporiadať produkciu v jednotlivých dielnach. Prvou formou organizovania sa predstaviteľov jednotlivých alebo spríbuznených remesiel bol kult jednotlivých svätcov, ktorí boli vyberaní ako patróni daného remesla. Remeselníci mali vo farských kostoloch oltáre ba dokonca i kaplnky, ktoré boli zasvätené ich patrónom. Pri týchto sa schádzali raz za čas na modlitby či pobožnosti. V Podolínci sa takéto oltáre zachovali dodnes. Takto vznikali remeselné náboženské bratstvá, ktoré si nemôžeme mylíť s neskoršími bratstvami devocijnými. Zúčastňovali sa tiež na pohreboch jednotlivých členov bratstva, organizovali vzájomnú pomoc a starostlivosť o vdovy a siroty pozostalé po zomretých členoch bratstva.

Tieto bratstvá boli podložitím, na ktorom v priebehu 14. a v 15. storočí začali vyrastať remeselnícke cechy zo štatútnymi potvrdzovanými jednotlivými panujúcimi, zemepánmi či mestskými radami. V štatútoch sa detailne popisoval vnútorný život cechov, ich organizácia, produkcia a spôsoby učenia adeptov daného remesla. Na historickom

území dnešného Slovenska, a tým i na Spiši, existovali cechy, ktoré zahŕňali remeselníkov z niekoľkých susedných miest. Príkladom tu môže byť cech pivovarníkov, kováčov, obuvníkov a krajčírov, zahŕňajúci remeselníkov z Podolíncu, Starej Lubovne a Hniezdneho, ktorého štatúty potvrdil Žigmund August v roku 1551.¹⁰⁴ Iným špecifickým znakom bola existencia remeselníkov, ktorí bývali v dedinách pri meste – sídle cechu, a boli členmi cechov, ale s menšími právami. Nazývali ich „cezpoľnými“ (dochádzajúcimi). V Poľsku kategória tzv. cezpoľných existovala v Novotárskom starostve a pravdepodobne bola prevzatá zo Spiša, s ktorým Nový Targ udržiaval úzke vzťahy. V spišských štatútoch sa tiež nachádzali nariadenia, podľa ktorých sa do učenia mohli prijať iba chlapci nemeckej národnosti.

Niektorí remeselníci pracovali na konkrétnu objednávku. Musíme sa tu zmieniť aj o remeselníkoch druhej kategórie, ktorí sa starali o obsluhu klientov, napríklad opravári obuvi a odevov. Väčšina však produkovala nielen na objednávku, ale aj na predaj. K nim patrili súkenári, tkáči, garbiari, kolári, hrnčiari, klobúčnici, nožiari, kotlári, čiže tí, ktorí sa zaoberali výrobou kotlov a náradia z medi, alebo zlatníci.¹⁰⁵ Produkty predávali na miestnom trhu. Medzi predávajúcimi značnú úlohu zohrávali okolití roľníci, ktorí predávali roľnícke nadprodukty: potraviny, ale tiež aj suroviny nutné pre niektoré remeslá, ako napríklad kožu, vlnu či ľan.

Najčastejšie na tzv. slobodných trhoch boli trhovníci oslobodení od trhových poplatkov, ba dokonca i mýtného.

Miestny trh spravidla nedával možnosť predávať celú remeselnícku nadprodukciu. Preto bolo potrebné hľadať iné možnosti ich predaja a to buď na okolitých trhoch, alebo na trhoch viac vzdialených. Remeselník musel predovšetkým dbať o svoju dielňu. Nemal čas na dlhšie putovania do odľahlých miest. Odpredával teda svoje výrobky kupcom, ktorí s nimi obchodovali v odľahlých regiónoch krajiny, či až za hranicami. Odtiaľ potom privážali nutné suroviny potrebné pre niektoré druhy remesiel, ktoré na danom mieste chýbali.

V 14. storočí sa veľa sídliskových aglomerácií začalo uchádzať o právo na jarmok, na ktorý by mohli prísť i zahraniční kupci. Podolíneček mal jarmok od roku 1364. Skôr sa konali jarmoky

¹⁰³ Levoča, stará trhovná osada tu bola dokázaná archeologickým bádanim. V roku 1249 bola už natoľko známa, že nebolo potrebné poukazovať na jej charakter. Porovnaj František ŽIRČÁK : Listina z roku 1249, s. 81 – 87. Pozri tiež predchádzajúci text Martina Homzu s. 216n (pozn. autora).

¹⁰⁴ Ivan HOUBEK : *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky svätý Martin 1943, s. 71.

¹⁰⁵ *Tamže*, s. 26. V Spišskej Novej Vsi je prameňmi doložený zlatník na počiatku 14. storočia.

v Levoči. Od konca 14. storočia sa jarmoky stali bežnými. Konali sa dokonca v nevelkých mestech, vrátane centier jednotlivých panstiev.

Proti konkurencii sa väčšie mestá bránili pomocou míľového práva. Míľové právo Gelnici pomáhalo zabrániť konaniu trhu v jeho hraniciach a to až do prvých desaťročí 14. storočia. Podolíneč na základe magdeburského práva, ktoré získal v roku 1292, mal v hraniciach jednej míle výlučné právo výčapu a varenia piva.

Prvé právo skladu na území dnešného Slovenska získal od Václava II., ako krakovsko-sandomierskeho kniežaťa, Podolíneč. Privilégium je však príliš zahalené tajomstvom.¹⁰⁶ Najpravdepodobnejšie šlo o obmedzené právo skladu. Nie sme však informovaní o tom, ktoré tovary zahŕňalo a aké tovary a na ako dlho kupci, ktorí cestovali cez Podolíneč tu museli vykladať, kým mohli ísť ďalej.

Ďalším spišským mestom, ktoré dostalo právo skladu, bola Levoča. Určenie dátumu získania práva skladu robí problémy. Zodpovedajúca listina Karola Róberta sa nezachovala. Vieme o nej len z privilégia Ludovíta I. z roku 1364, ktoré je tiež známe len z *transumptu* z roku 1492. Historici datujú privilégium Karola Róberta v rozmedzí rokov 1321 alebo 1323. Lubomír Juck pri rekonštruovanej listine Karola Róberta ponúkol datovanie: pred 16. júna 1342, čo je deň, v ktorom umrel tento vládca.¹⁰⁷ Podľa privilégia povinnosť vyložiť v Levoči všetky svoje tovary na dobu 15 dní zaväzovala všetkých zahraničných kupcov i kupcov Uhorského kráľovstva, ktorí prechádzali Levočou. Po tomto termíne mohli s tovarom, ktorý nepredali, ak im také zostali, pokračovať v ceste alebo sa vrátiť domov.

Právo skladu prinášalo Levoči ohromné zisky. Nemožno sa teda čudovať, že vyvolávalo odpor susedných miest, ktorým Levoča vďaka svojim privilégiám komplikovala hospodársky rozvoj. Platilo to najmä o Kežmarku, ktorý bol dôležitým cestným uzlom Spiša. Cez Kežmarok bolo najvýhodnejšie prevážať med' z Gelnického banského okruhu a soľ Vieličky (Wieliczka) a Bochne (Bochnia). Právo skladu Levoče znemožňovalo Kežmarku využívanie výhod svojej polohy. Ohrozovalo tiež záujmy Spišskej Novej Vsi a Spišského Štvrtku. Tieto mestá teda podporovali Kežmarok v jeho zápase s levočským právom skladu. V roku 1364 sa protivníci Levoče pokúsili preniesť orgány provincie do Spišského Štvrtku a tak ju pozbaviť pozície hlavného mesta. Levočania zareagovali rázne a už o 5 mesiacov neskôr sa obrátili na kráľa

s prosbou o ochranu svojich výsad. Kráľ po preskúmaní listín a vypočutí svedkov rozhodol, že *iudicatus et sedes iudiciaria viginti quatuor civitatum terre Scepusiensis* („sudca a súdna stolica 24 spišských miest“) z moci výsad uhorských kráľov, obzvlášť Karola a samotného Ludovíta I., vždy pôsobila v Levoči. Pred šiestimi rokmi (1358) sa niektorí vzbúrení mešťania pokúsili preniesť orgány vlády provincie do mestečka, ale radšej Dediny svätého Ladislava (Spišský Štvrtok). Kráľ prikázal, aby Levoča naďalej zostala hlavným mestom sudcu (grófa) 24 miest a pri tejto príležitosti potvrdil Levoči právo skladu. Taktiež v listine z roku 1370 a v *Spišskom práve* je Levoča zmienená ako nespochybniteľné sídlo orgánov provincie. Predmetom útokov sa potom stalo právo skladu Levoče.

Spišský Štvrtok, napriek ambíciám nevelké provinčné mestečko, nebolo v žiadnom prípade v stave protivníka sa Levoči. Na čele opozície povstal Kežmarok. Na konci 14. storočia Kežmarčania spolu s mešťanmi Spišskej Novej Vsi spochybnili právo skladu Levoče. Stretlo sa to s okamžitou protiakciou Levočanov. Spor sa dostal pred tvár palatína Detrika Bubeka, ktorý ku koncu roku 1400, vydal rozsudok výhodný pre Levoču sprisňujúc predpisy jej práva skladu. Levočania odvtedy začali nútiť kežmarských kupcov k vystavovaniu ich tovarov v Levoči, čo sa dávnejšie nestávalo, keďže sa pravdepodobne prihliadalo k tomu, že od roku 1380 získal Kežmarok práva slobodného kráľovského mesta. V Levoči bola navyše nainštalovaná verejná váha na prevažovanie tovarov, ktoré sa tu vykladali.

V čase, keď opozícia zatkla Žigmunda Luxemburského a počas pokusu o uchopenie moci Vladislavom II. (švagor Žigmunda) sa v rokoch 1401 – 1403 Levoča postavila na stranu uväzneného kráľa. Spišská Nová Ves a Kežmarok podporili opozíciu. Prišlo k ozbrojeným zrážkam medzi Levočou a Spišskou Novou Vsou. Počas nich Levočania získali zajatcov a domáhali sa za nich získať výkupné. Kráľ po zlých skúsenostiach s oligarchiou a šľachtou začal snovať plány vytvorenia strany mešťanov, vďaka čomu na základe *Malého diplomu* (*Decretum minus*) z roku 1405 predstavitelia miest sa mali zúčastňovať na snemoch ako protiváha šľachty a jej najvyššej časti – oligarchie. Kvôli tomu odpustil Spišskej Novej Vsi jej neveru a odporučil Levoči oslobodiť rukojemníkov. V roku 1402 Žigmund potvrdil právo skladu Levoči. V roku 1406 udelil oslobodenie od cla Spišskej

¹⁰⁶ Lubomír JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 78, č. 79: „... in eodem loco mercium depositionem. que vulgariter Niderlag appellatur haberi volumus deinceps et servari, ...“.

¹⁰⁷ *Tamže*, s. 134, č. 165.

Obr. 52. Erbová listina pre kráľovské mesto Kežmarok z roku 1463 vydaná uhorským kráľom Matejom Korvínom.

Novej Vsi. O dva roky jej k tomu pridal aj jarmok a to na deň Nanebovzatia Panny Márie (15. augusta). Kežmarok získal oslobodenie od kráľovských ciel v roku 1412, a v roku 1419 dva jarmoky na Hromnice (2. februára) a na sviatok svätých Petra a Pavla (29. júna). Levočania, ktorí boli až dovtedy oslobodení od polovice tridsiatku, v tom istom roku 1419 boli celkom oslobodení od tohto cla.

Kežmarok, ktorý bol od roku 1400 nútený vystavovať svoje tovary v Levoči, sa odvolal ku kráľovi. No v roku 1411 získal len čiastočný odvolací mandát ku spišskému grófovi a richtárom 24 miest, aby dbali na jeho práva a privilégiá. Levoča však už mesiac nato obdržala potvrdenie svojho práva skladu. Žigmund túžiac dosiahnuť ďalší nerušený vývoj mesta ešte raz ustanovil, aby všetky tovary, ktoré sú privázané na Spiš kupcami a akýmkoľvek stavom ľudí, tak miestnych ako i zahraničných, boli vystavené iba v Levoči. Taktiež len Levoča si mala držať všeobecnú váhu na prevázané tovary, ako tomu bolo zvykom. Predstavitelia iných miest sa nemali ďalej unúvať trápiť kráľa so žiadosťami o podobné práva alebo zmenšovať prvenstvo Levoče.

V roku 1433 husiti dobyli a strašne spustošili Kežmarok. Odviezli si bohatý lup i členov mestskej rady žiadajúc za nich výkupné. Po jeho zaplatení sa radcovia vrátili do mesta a po zrútaní strát sa obrátili na kráľa Žigmunda Luxemburského so žiadosťou o obnovenie privilégií, ktoré husiti zničili, čo však nebola pravda, keďže kežmarské privilégiá sa do dnešného dňa zachovali v Štátnom okresnom archíve v Poprade. Medzi inými výsadami sa v ňom malo nachádzať i právo skladu. Levoča, v zhode s pravdou, okamžite proti týmto nárokom protestovala. Vtedy sa Žigmund obrátil na Spišskú kapitolu, ako na hodnoverné miesto s prosbou o vyjadrenie

sa k téme eventuálneho kežmarského práva skladu. A, čuduj sa svete, Kapitula potvrdila, že Kežmarok takéto právo má. Ako sa Kežmarčanom podarilo presvedčiť kanonikov, o to viac, že prepoštom bol vtedy obľúbený kráľovský medik Ján Stock, nie je známe. V každom prípade Žigmund spolu s inými výsadami potvrdil Kežmarku v roku 1435 neexistujúce právo skladu, hoci aj s tou podmienkou, že v Kežmarku sa mali zastavovať iba kupci z Poľského kráľovstva a Sliezska vezúci tovary na svojich ľahkých vozoch. Ťažké vozy museli i naďalej jazdiť do Levoče. No na ľahkých vozoch sa prevážali kovy, čo prinášalo Kežmarku značné dôchodky. Kežmarok tiež obdržal práva

Obr. 53. Kežmarský hrad začali stavať Zápoľskovci proti údajnej poľskej hrozbe na mieste staršej saskej osady s Kostolom svätej Alžbety.

na vlastnú váhu. Vladislav I. (III.) Jagelovský v roku 1440 oslobodil Kežmarok od platenia ciel na území Poľska. Ešte predtým, už v roku 1438, Albrecht Habsburský daroval Kežmarku právo meča. V roku 1463 Matej Korvín daroval Kežmarku erb a oslobodil ho na rok od platenia tridsiatku. V tom istom roku kráľ ale dovolil Zápoľskovcom vybudovať si v Kežmarku hrad, ktorý mal teoreticky brániť uhorské hranice pred nebezpečenstvom hroziacim zo susedného Poľska. Prakticky sa ale stal centrom nového domínia Zápoľskovcov. Rovnako Zápoľskovci, ako aj ich nástupcovia Laskí chápali, že ďalší rozvoj Kežmarku im prináša konkrétne výhody a nemiešali sa do hospodárskych záležitostí mesta alebo ho nezaťažovali zväčšovaním jeho povinností. Naopak, keď v rokoch 1492 a 1493 znovu ožili spory medzi Levočou a Kežmarkom o právo skladu, postavili sa na stranu svojho mesta. V roku 1508 sa Vladislav II. Jagelovský postavil na obranu oboch miest – Levoče

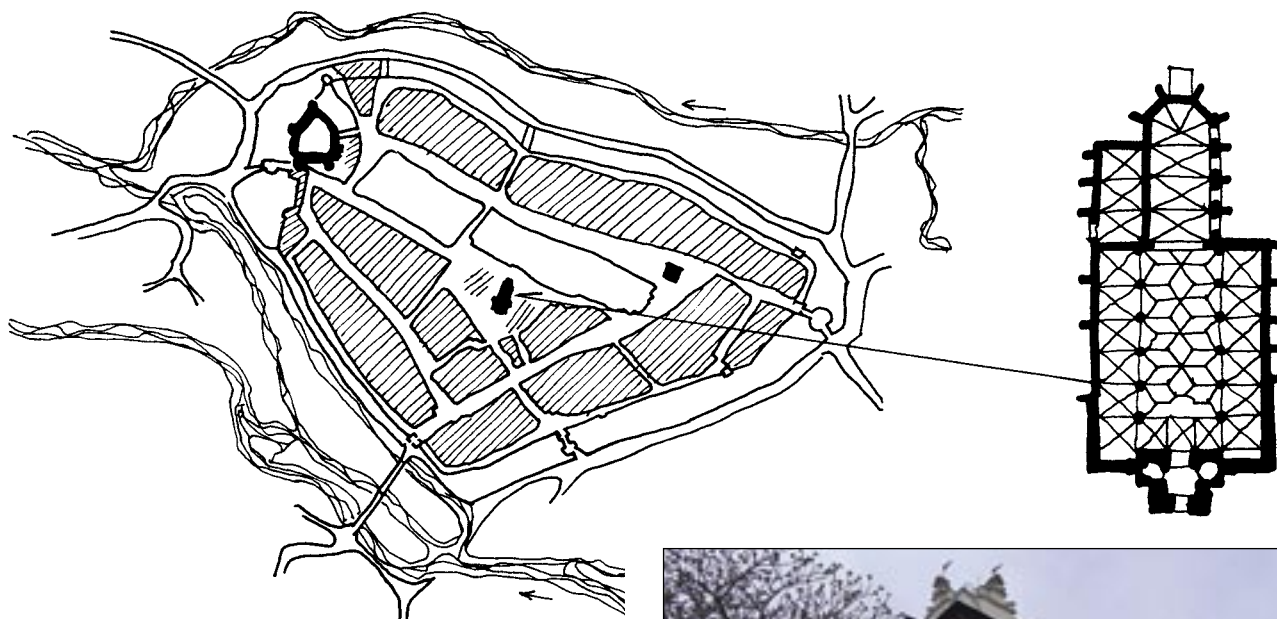
i Kežmarku, ktorým iné spišské mestá začali narúšať ich právo skladu, keď začali obchodovať s kovmi.

Cestou Kežmarku sa vydala Spišská Nová Ves, ktorá tiež získala v roku 1435 od Žigmunda právo skladu a váhy. Spišská Nová Ves bola v tomto čase už presne štvrt' storočia v poľskom zálohu. Situácia tu bola iná, keďže Žigmund, túžiac zachovať si tu svoju pozíciu, musel pristúpiť v Spišskej Novej Vsi k ústupkom a kompromisom.¹⁰⁸

Vyššie zmienené problémy spojené s hospodárstvom a obchodom môžeme rezumovať na

bola dvanásťčlenná mestská rada na čele s richtárom s mestským pisárom. Kežmarok mal jednu z najlepšie zorganizovaných mestských kancelárií, ktorá existovala už od konca 13. storočia. Na mestskej pečati sa nachádzalo vyobrazenie svätej Alžbety Durínskej. Pred radou sa riešili najmä záležitosti občianske, občas sa prihodili tiež trestno-právne. Od času získania práva meča v roku 1438 mohla rada vydávať aj tresty smrti.

Rada stanovovala výšku daní, z ktorých boli pokrývané výdavky mesta súvisiace s adminis-

Obr. 54. Pôdorys stredovekého mesta Kežmarku.

základe Kežmarku, ktorého dejiny v stredoveku boli už dosť skúmané na základe dochovaného pramenného materiálu.

V privilegii Karola Róberta z roku 1317 je Kežmarok vymenovaný medzi inými miestami, ktoré mali prináležať k Saskej provincii. Mesto, podľa vzoru iných väčších spišských miest, ale nielen spišských, disponovalo 3 poddanskými dedinami. V nich sa nachádzali mestu prináležiace majere a zeme mešťanov, ale tiež rozľahlé lesy siahajúce až k tatranským štítom. V rokoch 1434 – 1542 malo mesto od 1800 do 2200 obyvateľov a patrilo k najväčším spišským mestám.

Kežmarok bol rozdelený na 12 častí nazývaných „štvrte“ s volenými predstaviteľmi na čele. Predstavenstvo mesta (*communitas*), čiže širšiu radu mesta tvorilo „50 mužov“, v skutočnosti ich bolo menej, niekedy ledva 37. Najvyšším zákonodárnym, administratívnym a súdnym orgánom

Obr. 55. Kostol svätého Kríža sa stal v 15. storočí hlavným kostolom v Kežmarku.

¹⁰⁸ Henryk RUCIŃSKI : Prowincja saska na Spiszu, s. 343 – 348. Nora BARÁTHOVÁ : Spory Kežmarku s Levočou, in: *Pohľady do minulosti : Zborník prednášok z histórie*, ed.: Mária Novotná. Levoča 2001, s. 41 – 45. Autorka ďalej veľmi detailne podáva zápasy medzi oboma mestami, vrátane ozbrojeného stretu s použitím vojska.

trativou a fungovaním mesta. Vyberala tiež v peniazoch desiatok. Volený farár dostával od mesta plat. Navyše mesto malo príjmy aj s mestskej váhy, predaja vína, piva a soli alebo z daní z remeselných dielní a obchodov (krámov).

Po husitskom pustošení, za čias kapitána Jána Jiskru, Brcala a Bartoša sa mesto dosť rýchlo obnovilo. Významnú úlohu tu malo zohrať vybudovanie mestských hradieb, veží, bást a brán. V roku 1462 Imrich a Štefan Zápoľskovci v zhode s vôľou kráľa odkúpili od zmienených kapitánov Kežmarok a stali sa jeho vlastníčkmi. V rokoch 1464 – 1466 začali na mieste bývalej saskej osady budovať vo vnútri mesta hrad.

Najdôležitejšou spoločenskou vrstvou v Kežmarku boli remeselníci. Tvorili 30 – 40% obyvateľov mesta. Boli však rozdielne zámožní. Vystupovali tu: mlynári, mäsiari, krajčíri, obuvníci, tkáči, zámočníci, remenári, sedlári, zlatníci, pivovarníci, kožušníci, garbiari, kováči, puškári, pekári, rybári, murári, kamenári, vápenníci, kotlári a mediari, debnári, kolári, holiči, kúpeľníci, ihlári, tesári, hodinári, obchodníci a iní. V 15. storočí počujeme o organizáciách súkenníkov a kupcov. O pol storočia neskôr bolo v Kežmarku okolo 30 remesiel, hlavne metalurgických, krajčírskych, obuvníckych a súkenníckych. V roku 1520 tu existovalo spoločenstvo majstrov obuvníckeho umenia z Kežmarku a Spišskej Soboty.

Kežmarok sa ako centrum remesla na Slovensku umiestňuje na siedmom mieste. Po Košicach, Bardejove, Prešove, Levoči, Bratislave a stredoslovenských banských mestách. Kežmarskí učni sa často vydávali na vandrovku do Poľska a *vice versa*, učni z Poľska prichádzali s cieľom zdokonaľiť sa v remesle do Kežmarku. Z Poľska boli pozývaní tiež robotníci, ktorí vybudovali Kostol svätého Kríža v Kežmarku, no obzvlášť prievozníci, ktorí prevážali tovary cez Karpaty. Kežmarok udržoval kontakty predovšetkým z Krakovom, ale tiež z Bochňou, s Novým a Starým Sončom, Pivničnou (Piwniczna), Krosnom. Prostredníctvom Spišskej Starej Vsi s Novým Targom. Z obchodných dôvodov si prenajímali aj cudzí kupci domy v Kežmarku, vrátane levočských. V meste sa usídlil značný počet Poliakov, ktorí posilnili slovanský živel

v meste, čo bolo dôležité najmä vo vzťahu k ťaživej väčšine Nemcov.

Po tom, čo sa Kežmarku v roku 1435 podarilo podvodom získať od kráľa právo skladu, orgány mesta spracovali mestský obchodný štatút, ktorý zaväzoval kupcov prichádzajúcich na jarmoky.

Obr. 56. Interiér Kostola Svätého Kríža v Kežmarku vyniká dôkladnou technikou spracovania kameňa, čoho ukážkou sú aj jednotlivé motívy oporných hlavíc rebier klenby.

Štatút obmedzoval možnosť slobodného obchodu medzi týmito kupcami, ktorý mohol byť na úkor Kežmarčanov.

Právo skladu, hoci aj limitované na malé a obyčajné vozy, prinášalo mestu značné výhody. Na takýchto vozoch sa prevážalo olovo, železo, oceľ, meď, soľ a víno. Z Poľska okrem soli sa privážalo

Ťvovské alebo lublinské súkno a ryby, ale tiež ryby z týchto miest, lipnické i bielske plátno, olovo z Olkusza, kožuchy alebo slede. Zaujímavosťou je dovoz kníh (inkunábulov) z Krakova, hlavne náboženských. Kežmarčania si tiež radi kupovali veľké alebo menšie ozdobné opasky, známe tiež ako zbojnícke opasky, po poľsky známe ako *pasy harnasiowe wielkie* a *pasy harnasiowe mniejsze*, po latincky (*cingula harnassy maiora* a *cingula harnassy minora*), ktoré sa naisto vyrábali na Podhaliansku a v Spišsko-gubalovskej vrchovine (*Pogórze*).

Okrem kramárov existovali v Kežmarku kupci, ktorí mali naozaj rozľahlé kontakty. Vytvorili bratstvo, vlastne kupeckú gildu s devocijným charakterom, ktoré malo za cieľ obranu záujmov svojich členov. Vzniklo pravdepodobne už v polovici 15. storočia.¹⁰⁹

Obr. 57. Neskorogotický Oltár svätého Kríža je dodnes ozdobou hlavného kostola Kežmarku.

V zhode so všeobecnou tendenciou Spiša i v Kežmarku, v ktorom remeslo zohrávalo neobyčajne dôležitú úlohu, cechy sa objavili relatívne neskoro.

Spišské mestá, obzvlášť Levoča a Kežmarok, boli nasmerované hlavne na obchod s Poľskom. Obchod v smere juhovýchodnom im znemožňovalo bezpodmienečné právo skladu Košíc. Medz Gelnice, Smolníka a okolia sa vyvážala cez Krakov do Torune a Gdanska. Krakov však už v roku 1306 získal výlučné právo skladu na spišskú meď, ktorá bola vyvážaná smerom k Baltskému moru prostredníctvom krakovských kupcov.

Obchod

Spiš patril k najviac urbanizovaným územiám stredovekého Uhorského kráľovstva. Nachádzali sa tu významné remeselnícke a banícke centrá. Napriek tomu ekonomický potenciál východného Slovenska bol nižší ako dobového Malopoľska, Moravy, nehovoriac o viac vzdialených krajinách. Navyše zámožné vrstvy boli zvyknuté na drahé luxusné výrobky, po prípade koreniny a ovocie z Balkánu a Blízkeho Východu. Z tohto dôvodu obchodná bilancia Spiša bola negatívna. Vyrovnávala sa striebrom a zlatom v podobe mincí alebo priamo v drahých kovoch podľa váhy. Zapríčinilo to odliv drahých kovov zo Spiša.

O exporte drahých kovov a železa z Gelnice, Smolníka, Spišskej Novej Vsi a okolia už sme ho-

vorili vyššie. Tradičným exportným tovarom smerom do Poľska bolo víno, ktoré sa vyvážalo z Tokajskej oblasti. Okrem toho sa predával dobytok, kone, potraviny. Prívážala sa predovšetkým soľ a olovo, nutné kvôli oddeľovaniu striebra z medených rúd. Z luxusných tovarov

to boli najmä hodváb, brokát, drahé flanderské súkna z nemecko-francúzskeho pohraničia, ako i jednoduché Ťvovské a lublinské súkna, lipnické a bielské plátna, kramárové tovary, alebo tiež kože domácich zvierat a kožuchy. Vzhľadom na dodržiavané a početné pôsty dôležitú úlohu zohrávali ryby, obzvlášť slede v sudoch. Prívážali sa tiež nože, časti zbraní a zbroj alebo iné výrobky zo železa, čo navyše znamenalo i konkurenciu pre miestne remeslo. Okrem toho – kožuchy, ale tiež tovar druhotriedny (kramárske tovary, produkty, ktoré už boli nosené), popruhy, klobúky, spodné prádlo, papier.

¹⁰⁹ Virginia MISLOVIČOVÁ : Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku, in: *Terra Scepusiensis, passim*; Nora BARÁTHOVÁ : Vzťah obyvateľov Kežmarku k Poľsku, in: *tamže, passim*. V poslednom čase detailne obchodnú výmenu s Kežmarkom zmapoval Feliks KIRYK : Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku, in: *Studia Historyczne*, roč. 49, 2006 (O ozdobných opaskoch, s. 203).

Cirkevné štruktúry na Spiši v neskorom stredoveku

Prepoštvstvo a kapitula

Na počiatku 14. storočia prepoštvstvo zahŕňala skoro celý Spiš, pravdepodobne ale bez Gelnického banského okruhu. V zozname dekanátov, na ktoré sa na začiatku 16. storočia delilo prepoštvstvo, chýba akákoľvek zmienka o Gelnici. Potom ako si Uhorsko v prvom desaťročí 14. storočia definitívne pričlenilo Podolíneč a okolie, sa prepoštvstvo zväčšilo o toto územie. Okrem toho do prepoštvstva prínáležali na Liptove Važec a Štrba. Do tridsiatych rokov 14. storočia do prepoštvstva patrili Toryský arcidiakonát nachádzajúci sa v hornej časti doliny rieky Torysy a v okolí Plavča nad Popradom. Sídлом prepoštvstva bola Spišská Kapitula.

Prepoštovi podliehali v cirkevnoprávnom zmysle všetky osoby a to bez ohľadu na ich národnosť alebo stav, ktoré bývali na území prepoštvstva.

Nie bez významu je spomenúť miesto prepošta v spoločenskom rebríčku dobovej uhorskej cirkvi, ktoré však podliehalo zmenám.

Spišské prepoštvstvo, ako kráľovské prepoštvstvo, bolo vyňaté spod jurisdikcie ostrihomskeho arcibiskupa (rozprestieralo sa na území Ostrihomskeho arcibiskupstva) a podliehalo priamo Apoštolskej stolici, pritom však nemali byť práva arcibiskupstva porušované (vovedenie do úradu). Prepošt vystupoval vo vlastnom mene. Kompetencie prepošta od tých, akými disponoval biskup, sa veľmi nelíšili. V priebehu dejín sa však tiež menili. Napríklad právo vysväcovať kostoly, či birmovať.

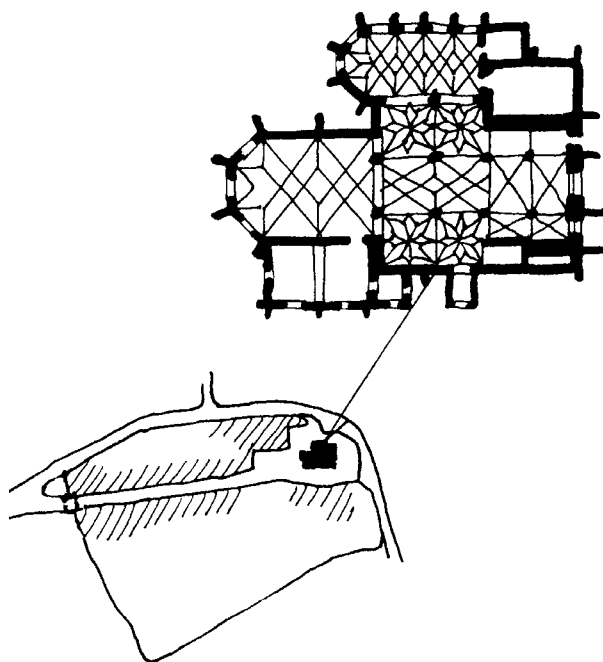
V roku 1307 Karol Róbert za zásluhy v zápase s Václavom III. vyňal prepošta, kapitulú a ich poddaných spod právomoci župana. Súdnu právomoc odovzdal samotným prepoštom. Tento výrok potvrdil v roku 1323. V roku 1326 ostrihomský arcibiskup Boleslav udelil spišským prepoštom právo udeľovania štyridsať dňového odpustu na území prepoštvstva.

Prepošt sám alebo prostredníctvom svojich zástupcov súdil duchovných, ktorí mu podliehali. Títo mali právo odvolať sa k arcibiskupovi.

Prepošti menovali kanonikov, alebo predstavovali ich na nomináciu arcibiskupovi. Kanonikmi sa mohli stať aj farári jednotlivých spišských fár a tí potom bývali pri kapitule. Museli sa ale zúčastňovať na rokovaníach a obradoch kapituly.

Obr. 58. Mladšia pečať Spišskej kapituly z počiatku 14. storočia.

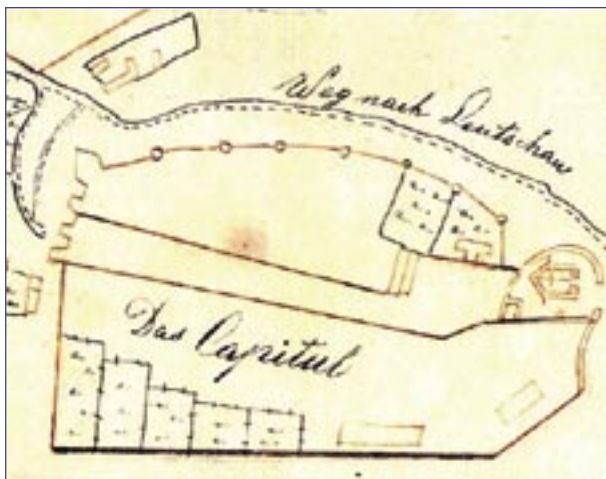

Obr. 59. Pôdorys Spišskej Kapituly s načrtom pôdorysu Katedrály svätého Martina.

Nazývali sa čestnými kanonikmi. Kanonikov tiež mohol prepošt menovať podľa ľubovôle, niekedy z miest veľmi odľahlých, dokonca i spoza hraníc Uhorska, napríklad z Poľského kráľovstva, alebo zo Sliezska. Daroval im benefícium a kanoniú. I títo mali povinnosť bývať pri kapitule. Ak by túto povinnosť porušili počas trvania 2 mesiacov, hrozilo im exkomunikovanie a strata benefícia. Pre týchto kanonikov prepošt Jakub v roku 1286 vybudoval ďalšie 4 domy. Po istom čase počet

týchto domov narastal. Vznikol tak základ múrmi chráneného mestečka Spišskej Kapituly. Kanonikov mohol tiež do úradu menovať arcibiskup. Nových kanonikov vovádzal do úradu kustód*.

Prepoštom patrilo *cathedraticum* (vymedzená peňažná suma) a *descensus* (poplatok za rezignovanie z práva byť hostený na farách) od farárov

Obr. 60. Náčrt Spišskej Kapituly s opevnením, stav z roku 1711.

kánonov (pravidiel provincie). Synoda sa konala v situácii zložitej pre Spiš, počas vojen vedených Jánom Jiskrom s bratříkmi. Farári, okrem práva zúčastňovať sa na synodách prepoštvstva, sa mohli zúčastňovať aj arcidiecéznych synôd. Prepošt mal navyše právo udeľovať rozhrešenie (*absoluciu*).

Po tom, čo bol daný človek vybraný za kandi-

Obr. 61. Letecký pohľad na historické jadro Spišskej Kapituly.

Obr. 62. Súčasná podoba Spišskej Kapituly. V popredí biskupský palác s Katedrálou svätého Martina.

v zámenu za slobodný desiatok, ktorý bol vyplácaný týmto farárom od farníkov. Prepošti mali právo vizitovať farárov, z obmedzeným sprievodom, v jednej dobe, v čase od svätého Michala (29. septembra) do konca fašiangov. Prepošt zvolával provinciálne synody. Známa je synoda, ktorá sa konala v roku 1460 v Levoči a viedol ju prepošt Ján Stock, na ktorej bolo schválených 46

dáta na farára, alebo potom, čo bol takýto zhodne zvolený predstavenstvom obce slobodných hostí, bol tento predstavený prepoštovi na potvrdenie. Prepošt uznával voľbu za dôležitú a zvoleného za hodného a odovzdal mu kostol alebo faru. Farníci museli platiť farárovi náležité desiatky a to pod hrozbou cirkevných trestov (*cenzur*). Farár, bol zasa zodpovedný platiť prepoštovi *cathedraticum* a *des-*

* Kustód je kanonik, ktorý má na starosti materiálne záležitosti kapituly. Napríklad bohoslužobné knihy, či vôbec *paramenty*, predmety určené na bohoslužbu (pozn. red.).

census a to vo výške poldruha ferta ročne, čiže 1,5 fertá. Investitúra vyzerala nasledovne: prepošt položil podľa právnych predpisov, svoj biret na hlavu kandidáta darujúc mu kostol a faru, plné a slobodné desiatky a plnú moc vo veciach správy fary.¹¹⁰

Ondrej II. (1205 – 1235) upustil od menovania cirkevných hodnostárov a dovolil, aby si ich s kráľovským odobrením, volili kapituly. Po smrti prepošta-biskupa Jakuba v roku 1301, 16 kanonikov tvoriacich Spišskú kapitolu pristúpilo 20. septembra toho istého roku k voľbe jeho nástupcu. Kanonici zvolili spomedzi seba 3, medzi nimi kantora. Títo, po vzdialení sa na súkromné miesto, vyvolili za prepošta Pavla z Kaloče (Kalocsa), kancelára kráľovnej, zbehlého právnika. Následne sa vrátili na miesto volebného obradu a kantor vyhlásil výsledok voľby. Kanonici jednotomyseľne akceptovali túto voľbu. Predstúpili pred oltár poďakujúc Bohu prijali túto voľbu a vystavili zodpovedajúcu listinu, ktorú poslali aktuálnemu pápežskému legátovi v Uhorsku. Volilo 16 kanonikov. Spomedzi nich polovica, to jest 8 nevedelo písať. Podpisy pri ich menách zapisovali iní spolukanonici. Spomedzi tých, ktorí nevedeli písať*

boli súčasne spišský kanonik a budínsky lektor. Dvaja kanonici nemali pečať a preto použili pečate kolegov. Novozvoleného kandidáta predstavila kapitula ostrihomskému arcibiskupovi, ktorý ho odobril ako prepošta.

Ja Merlinus, kanonik kantor Kapituly svätého Martina vyznávača na Spiši, v zastúpení a v mene poverencov a v mene svojom, keďže som od nich dostal povolenie a splnomocnenie, volím urodzeného muža magistra Pavla, kaločského prepošta, na ktorom sa nám zapáčila cnosť jeho života, vznešenosť mravov, vedecké vzdelanie, v mene Pána Ježiša ku cti svätého Martina vyznávača a nemenej na úžitok a prospech pozemský i duchovný našej

Obr. 63. Interiér Kapitulárneho kostola svätého Martina (súčasný stav) s ukázkami kamenárskej práce stredovekých majstrov. V popredí románske hlavice oporných stĺpov z 13. storočia. Nad obrázkom kostola tri oporné antropomorfné nosníky, z ktorých vychádza gotické zaklenutie dnešnej katedrály z 15. storočia.

*diecézy a náš, majúc Boha pred očami, za prepošta a preláta našej diecézy a nás všetkých.*¹¹¹

Počet 16 spišských kanonikov potvrdil kardinál Gentilis, ktorý v roku 1309 pobýval v Uhorsku ako

¹¹⁰ Vincent SEDLÁK (ed.): *RDSI 2*, s. 207, 218 – 219 a 453, č. 437, 461 a 1043.

* Súčasný čitateľ sa môže čudovať, že kanonici, a medzi nimi i lektor, nevedeli písať. Samozrejme čítať vedeli. Bolo to nutné pri odbavovaní omše, modlení breviára etc. Čítali dokonca graduály. Písanie oproti tomu bolo v stredoveku veľmi komplikovaným umením. Navyše prostriedky potrebné na písanie boli drahé (*pergamen*). Vďaka tomu umenie písať ovládali iba niektorí (pozn. autora).

¹¹¹ Vincent SEDLÁK (ed.): *Pod vládou anjouovských kráľov*, s. 38 – 40, č. 2. Takýchto listín je viac. Túto sme vybrali ako charakteristickú.

pápežský legát. Postupne toto číslo klesalo na 12. V Spišskej Kapitule boli 3 hodnosti, ktoré v katedrálnych kapitulách bývali hodnosťami prelátskymi, menovite lektor, kantor a kustód. Keďže Spišská kapitula bola kapitulou kolegiálnou, kanonici neboli prelátmi. Jediným prelátom bol prepošt. Lektor, kantor a kustód mali špeciálne povinnosti, úlohy a právomoci. Zaujímali prvé miesta v *štalúmoch* (čestných miestach po bokoch svätyne) a viedli

Najbližšie kontakty mal však s Ondrejom III. V rokoch 1275 – 1284 zastával úrad lektora. Kvôli jeho protekcii sa kanonikom stal jeho synovec, tiež Jakub, farár zo Spišských Vlách. V roku 1293 vďaka snahám Ondreja III. získal od pápeža hodnosť spišského biskupa *ad personam*. Zomrel v roku 1301.*

Spišské prepoštstvo bolo často prípravou k biskupskému stolcu vo Vespréme (Veszprém), Rábe (Győr). Spišský prepošt zároveň býval aj ti-

Obr. 64. Ukážky neskorostredovekých cirkevných pečatí zo Spišskej Kapituly a) Pečať spišského prepošta Pavla (1313), b) Pečať spišského prepošta Benedikta (1363), c) Pečať spišského kanonika Jána s kompletným rodovým erbom (1412).

cirkevné obrady. Pôsobí čudne, že i napriek tomu, že pri kapitule existovala škola, chýbal v jej zostave *scholastik*. Keďže kapitula bola hodnoverným miestom, kustód strážil pečať a archív. V roku 1323 *scholastik* už bol. Počas voľby prepošta Jána podpísal mená tých kanonikov, ktorí nevedeli písať, vrátane kustóda Karola. Aktuálnu voľbu potvrdil ostrihomský arcibiskup Boleslav so zhodou kráľa.

Prepošt a kanonici prináležali ku klerikom. Nemuseli mať však kňazské svätenia. Tieto prijímali po tom, čo ich zvolili do ich hodnosti.

V roku 1286 sa objavil dekan kapituly. Dekana vyberali kanonici spomedzi seba na jeden rok. Volený musel úrad prijať pod hrozbou pokuty 12 florénov. Ročná kadencia dokazovala, že úrad dekana nebol pokladaný za prelátsku hodnosť.

Na počiatku 14. storočia dožíval posledné mesiace prepošt Jakub, jediný spišský biskup počas celého stredoveku, šľachtic z Vlkovej (Farkasfalva).¹¹² V roku 1283 sa stal kaplánom Ladislava IV.

tulárnym kninským biskupom (*episcopus Tininien-sis*), ktoré ležalo v dnešnom Chorvátsku. Samotní kandidáti na prepoštov plnili spravidla dôležité úlohy i pri kráľovskom dvore, alebo tiež na dvore ostrihomského arcibiskupa. Z toho vyplýva, že ich jednomyselná voľba kanonikmi nebola celkom dobrovoľným aktom, ale sa konala pod tlakom kráľa alebo arcibiskupa.

Na prepoštstské majetky bývalo veľa uchádzachov. Využívali príležitosť úmrtia, alebo odchodu prepošta, aby si niečo z nich odtrhli. Bezprostredne po smrti biskupa Jakuba, arcibiskup musel dať do kliatby pukušiteľov o majetok prepošta. Vinníkmi boli, okrem iného, Kokoš a Rikolf, páni z Veľkej Lomnice a Brezovice, proti ktorým vystúpil dokonca pápežský legát.

Voľba prepošta musela byť potvrdená ostrihomským arcibiskupom. Po elekcii prepošta Pavla si arcibiskup k sebe vo veci voľby pozval farárov zo Spišských Vlách a Matejoviec, ako predstavi-

¹¹² Ivan BERTÉNYI : Krajinský sudca Jakub zo Spiša, in: *Slovenska archivistika*, roč. 5, 1970 píše, že najstarším majetkom, ktorý pred rokom 1278 získal kanonik, budúci prepošt boli Ordzovany. Rod Jakuba sa rýchlo stal zámožným, keď nadobúdala stále nové majetky na Spiši. Vnuk brata prepošta Jakuba, taktiež Jakub, za vlády Ludovíta I. získal jednu z najdôležitejších funkcií v štáte, hodnosť krajinského sudcu s. 261 – 262.

* K biskupovi Jakubovi podrobnejšie pozri časť Martina Homzu a zoznam prepoštov na konci knihy s. 249n a 564n (pozn. red.).

teľov duchovenstva. Popri tom sa istý ostrihomský kanonik usiloval získať spišské prepošstvo. Bol však daný do kliatby legátom. Túto kliatbu potvrdil pápež Bonifác VIII.

V roku 1306 prepošť Pavol povolil liptovskej šľachte vybudovať si kostoly v Štrbe a Važci a určil povinnosti farárov v týchto kostoloch podľa vzoru výsad spišských farárov.

S pobytom kanonikov pri kapitule to nebolo vždy ideálne, až kým ich v roku 1309 legát Gentilis nedonútil bývať tu na trvalo.

Počas slávnostnej prísahy v čase predposlednej korunovácie Karola Róberta v roku 1310, bol prítomný aj spišský prepošť.

Šafárenie s desiatkami z kapitulských dedín vzbudzovalo nevôľu kanonikov, ktorí protestovali pred štiavnickým konventom.

V roku 1324 krakovský biskup Nanker poslal sťažnosť do Avignonu (Avignon), že ostrihomský arcibiskup Tomáš a po ňom arcibiskup Boleslav, knieža Toszek, zaujali jemu prináležiaci Podolíneč, Starú Lubovňu i Hniezdne. Ján XXII. určil pápežských sudcov pod vedením Bartolomeja, predstaviteľa premonštrátskeho kláštora pri obci Čiernofúz (Czarnowąs) v Sliezsku s cieľom vypočutia svedkov a rozsúdenia sporu. Obe strany určili svojich prokurátorov. Bol medzi nimi aj Frovin, ktorý dokázal, že predchodca Nankera, Ján Muskata a jeho predchodcovia slobodne vykonávali svoju právomoc nad zmienenými obcami a ich susedmi. Preukázal tiež, že počas konfliktu medzi Vladislavom Lokietkom a Jánom Muskatom, ktorý musel opustiť Krakov, arcibiskup Boleslav podriadil svojej moci Podolíneč, Lubovňu a Hniezdne. Tieto mestá sa mali prinavrátiť ku krakovskej diecéze a ostrihomský arcibiskup mal zaplatiť odškodné za poberané desiatky. Domáhal sa tiež takého rozsudku, ktorý by bol výhodný pre Nankera. Na procese sa tiež zúčastnili zástupcovia spišského prepošťa Jána, ktoré-

Obr. 65. Ostrihomský arcibiskup Tomáš s korunou v ruke a spišský prepošť Henrich v mníšskom odevu na slávnej freske korunovácie kráľa Karola Róberta v kapitulárnom kostole na Spišskej Kapitule. Uprostred detail prepoštského klobúka s latinským nápisom h(enri)/c(us) p(reposi)/t(us).

mu sporné územie aktuálne prináležalo. Ako odpoveď sa arcibiskup vybral na Spiš. Udelil tu odpustky (okrem iného kostolu v Podolínci) z vlastnej vôle a na prosbu Spišskej kapituly, v prospech ktorej potvrdil niekoľko listín. Pobyť arcibiskupa na Spiši bol demonštráciou, ktorá mala ukázať, kto tu vykonáva jurisdikčnú správu. V čase určenom sudcom Bartolomejom prišli s cieľom rokovať o veci predstavitelia arcibiskupa Boleslava a biskupa Nankera. Bohužiaľ, v roku 1328 neočakávane umreli arcibiskup Boleslav i sudca Bartolomej z Čiernofúzu. Na miesto Bartolomeja pápež ustanovil ako zástupcu Protu. Taktiež z Čiernofúzu. Odvtedy sa prokurátori ostrihonského arcibiskupa prestali objavovať na súde. Konečne Prot v roku 1332 vydal rozsudok počas ich neprítomnosti priznávajúc krakovskému biskupovi sporné územie alebo odškodné za neprávoplatné poberanie desiatok prepoštom. Rozsudok však zostal len na papieri, keďže Vladislav Lokietok práve viedol vojnu s križiakmi a navyše skoro na to zomrel. Ani jeho syn, Kazimír, celkom závislý od svojho uhorského švagra, rozsudok nebol v stave naplniť.

O koľko sa na severe Spiša prepoštstvo zväčšilo *per fas et nefas** o Podolínc, Starú Lubovňu a Hniezdne, o toľko bolestnejšiu ranu muselo zniesť na svojich severo-východných územiach stratiac Toryský vicearcidiakonát, ktorý ležal v poriečí hornej Torysy až po Červenicu a na západ od Lutinského potoka alebo zahŕňal územia okolo Plavča. Najstaršia listina, ktorá odkazuje na to, že vicearcidiakonát prináleží k Spišskému prepoštstvu, a skrz neho do Ostrihomskej arcidiecézy, pochádza z roku 1265. Odtiaľ záver, že tento vicearcidiakonát musel vzniknúť okolo polovice 13. storočia, ak nie skôr.

Územia nad hornou Torysou okolo polovice 13. storočia náležali Detrikovi z Hrhova, grófovi spišských Sasov a predkovi rodu pánov zo Švábovíc, ktorý v roku 1274 Toryské panstvo vymenil za spišské majetky pánov z Lomnice. Vtedy sa tiež toryský farár stal vicearcidiakonom. Po tom, čo v roku 1291 bol vybudovaný hrad v Kamenici sa pôvodní páni z Veľkej Lomnice – teraz aj páni z Brezovice stali najväčšími feudálmi v doline hornej Torysy. Doosídľovacia akcia pánov z Hrhova a pôvodných pánov z Lomnice zapríčinila masové sťahovanie spišských osadníkov nad Torysu. Vďaka tomu boli staré osady na zvykovom práve prenesené na spišské právo (dediční richtári), alebo na tomto práve boli zakladané celkom nové dediny na zelenej lúke. Odľahlé biskupské centrum v Jágrí nebolo v stave zabezpečiť duchovnú

opateru pre početom rýchlo rastúce obyvateľstvo nad Torysou. Mohlo to však urobiť blízke Spišské prepoštstvo. To najpravdepodobnejšie rozhodlo o tom, že vicearcidiakonát cirkevnoprávne začal prináležať spišskému prepoštovi.

Trvalo to do počiatku 14. storočia, keď sa jágerský biskup Čanád začal zaoberať Toryským vicearcidiakonátom a plavečským obvodom, ktoré ležali na území Šarišskej stolice. Predpokladal totiž, že celá Šarišská župa má prináležať pod jeho diecézu.

Toryskí farári, podobne ako spišskí, poberali od svojich farníkov celý desiatok, z ktorého museli prepoštovi platiť *cathedraticum* a *descensus*, spolu 3 ferty striebra ročne. Toryskí farári boli volení len na rok. Potom bolo možné opakovať voľbu dovtedajšieho farára z farnosti, alebo ho pod akoukoľvek zámienkou odvolať. Páni z Lomnice sa tiež pokúšali pripraviť farárov o polovicu desiatku. Za takejto situácie sa farári obrátili k arcibiskupovi Tomášovi, aby ich ochránil. Hierarcha v roku 1312 predefinoval pozíciu farárov. Povolil vytvoriť kňazské bratstvo, vybavil ho zodpovedajúcimi odpustmi a podčiarkol jeho prináležanie ako vicearcidiakonátu k Spišskému prepoštstvu. O 10 rokov neskôr, na prosbu prepošta Henricha, to znovu potvrdil arcibiskup Boleslav.

Ako odpoveď nato biskup Čanád pozval v roku 1323 do Jágru predstaviteľov šarišskej šľachty s páni z Lomnice a Brezovice na čele aby im oznámil aké vysoké desiatky budú platiť poddaní. Z týchto desiatok štvrtina pripadne farárom a tri štvrtiny biskupovi. Navyše farári budú platiť *cathedraticum* vo výške budínskeho ferta šarišskému arcidiakonovi alebo povinne sa budú zúčastňovať na synodách Jágerskej diecézy. Situácia, v dôsledku ktorej by toryskí farári stratili tri štvrtiny dôchodkov, bola pre nich neprijateľná.

Niekoľko rokov panoval mier. V roku 1329 sa však Karol Róbert rozhodol vycestovať na Spiš cestou popri Toryse. Spreádzal ho jeho obľúbenec, biskup Čanád. Biskup, cítiac sa beztretné, prikázal rabovať hnutelný majetok farárov z Torysy, Plavča a Starej Lubovne, ako náhradu za takzvané desiatky, ktoré mu mali patriť. Navyše uväznil farárov z Plavča, Šarišských Dravíc a Jakubovej Vôle. Ako odpoveď spišský prepošt podal protest na postup Čanáda k Ostrihomskej kapitule. 30 farárov sa ihneď vybralo so sťažnosťou k Jánovi XXII. do Avinonu. Pápež vybral v tejto veci svojho sudcu v osobe Predslava (Przeclaw), opáta z benediktínskeho opátstva Staniatki v Malopoľsku. Ten mal rozsúdiť spor vo františkánskom kláštore v Novom Sonči.

* „Právom či neprávom“ z lat. (pozn. red.).

Prokurátorom kňazského bratstva farárov sa stal opäť známy právnik a intelektuál, kanonik Frovin. Prikázal odpísať 30 listín, ktoré buď dosvedčovali práva spišských prepoštov na Toryský vicearcidia-konát alebo dokumentovali priebeh súdneho procesu. Odpisy listín na jednotlivých pergamenoch boli pripevnené pomocou prúžku jeden k druhému a zavinuté. Takto vznikol jeden z najdlhších rotulov v Európe (meria necelých 15 m). Biskup Čanád, sa podľa starej vyskúšanej metódy jednoducho na zasadnutiach súdu neobjavoval, ba ani tam neposielal svojich zástupcov. V roku 1330 sa stal ostrihomským arcibiskupom.

Situácia sa môže zdať paradoxná. Odrhnutím Toryský dištrikt, Čanád zmenšil územie vlastného arcibiskupstva. Bol však presvedčený, že celá Šarišská stolica má byť súčasťou jedinej Jágerskej diecézy. Obzvlášť, keď skutočné škody z odtrhnutia Toryského dištriktu neniesol on, ale spišský prepošt. Rovnakú taktiku

absentovania na súdnom procese poradil aj svojmu nástupcovi na stolci jágerského biskupa, biskupovi Mikulášovi. V dôsledku toho sa rozprava pretiahla na roky 1331 – 1332. Konečne po poldruharočnom procese padol rozsudok vydaný bez prítomnosti druhej strany. Zaväzoval biskupa Mikuláša zaplatiť toryským farárom sumu 230 hrvien na pokrytie strát, ktoré utrpeli v dôsledku konania jágerských biskupov. Samozrejme rozsudok zostal na papieri (v skutočnosti na pergamene) a arcibiskup Čanád pričlenil Toryský a Plavečský dištrikt do Jágerskej diecézy, prikazujúc farárom poslušnosť novému ordinárovi. Ten si uvedomoval, že pozbavenie toryských farárov troch štvrtín z ich dôchodkov spôsobovalo medzi nimi ustavičné vrenie. Preto, inšpirujúc sa pravdepodobne príkladom Bardejova, kde od roku 1320 farár poberal polovicu z desiatkov, uzatvoril s toryskými farármi v roku 1336 dohodu, v dôsledku ktorej farári získali polovicu desiatkov. Ordinár sa súčasne poďakoval Šarišskej šľachte za poskytnutú podporu.¹¹³

Príležitosť, ktorú ponúkli tieto udalosti, využil Frovin, ktorého pápež Ján XXII. odporučil v roku 1331 na spišskú kanoniu. Frovin v rokoch 1337 – 1338 získal kanonické beneficium na Spiši. Pokračoval v sudcovskej činnosti. Stal sa tiež generálnym vikárom *in spiritualibus* („vo veciach duchovných“) prepošta Jána Gorjanského

Obr. 66. Jednou z najznámejších pamätihodností levočského archívu je slávny rotulus, ktorý zachytáva priebeh súdneho sporu medzi Spišským prepoštvom a Jágerským biskupstvom o cirkevnú jurisdikciu nad Toryským dištriktom.

Obr. 67. Pečať uhorského palatína Mikuláša Gorjanského s typickým znakom rodu – skrúteným hadom.

ho (de Garai). Posledná listina vydaná Frovinom (rozsudok) pochádza z roku 1342.

Za úradu prepošta Mikuláša z Lomnice kráľ Ľudovít I. so svojou matkou Alžbetou Lokietkovnou začali s iniciatívou konštituovania Spišskej diecézy, do ktorej mal patriť Spiš i Liptov. Obrátili sa preto v tejto záležitosti na pápeža Klementa VI.

¹¹³ Zvitok vydal Stanisław A. SROKA : Rotulus z Lewoczy (1332 rok), in: *Roczniki Historyczne*, roč. 67, 2001. Jeho obsah a význam pre poznanie vzťahov v osídlení v Šariša opísal Ferdinand ULIČNÝ jun. : Poľský rotulus a cirkevné dejiny Šariša, in: *Historické štúdie*, roč. 41, 2000. Listinu k zmluve z roku 1336 vydal Joannes BÁRDOSY (ed.) : *Supplementum*, s. 465 – 466.

„A preto spomínani kráľ Ľudovít a kráľovná, želajúc si uľahčiť im [spišským prepoštom] tieto bremená a aby boli v tomto Uhorskom kráľovstve chránení od okolitých schizmatikov, neveriacich i Tatárov a katolícka viera sa zmnožila zvýšením počtu duchovných, prelátov a vysokých cirkevných hodnostárov, a rovnako aj drahí synovia tejto kapituly nás ponížene poprosili, aby sme ráčili povzniesť túto kapitulú na katedrálnu a dedinu Spišské Podhradie [„Villa Scepusiensis“] povýšili na mesto a spomínané spišské oblasti a istú zem, zvanú Liptovská provincia, ktoré sa nachádzajú v Ostrihomskej diecéze, prideliť tejto kapitule ako diecézne územie, a desiatky, rovnako ako ostatné príjmy, dôchodky a dary a práva prepošstva, z ktorých tento [spišský biskup] má byť primerane podporovaný, ako aj ostatné bremená a povinnosti pririekli biskupskému stolcu tejto kapituly.“¹¹⁴

Pápež ďalej vo svojom liste zo 16 apríla 1348 vytvoril špeciálnu komisiu s päťkostolským biskupom Mikulášom na čele, ktorá mala zistiť okolnosti vytvorenia takéhoto biskupstva. Členovia komisie, opáti z Hronského svätého Beňadika a z uhorského Vyšehradu skutočne povolali do Spišskej Kapituly svedkov, aby sa vyjadrili vo veci konštituovania diecézy. Pozvaní však k žiadnym zásadným záverom neprišli. Ešte raz sa tu prejavila zlovestná osoba arcibiskupa Čanáda, ktorý si neželal, aby sa od jeho arcidiecézy odtrhli dve stolice. Cítil sa dosť silný na to aby skrížil aj kráľovské plány. Členovia zmienenej komisie, päťkostolský biskup a obaja opáti pracovali na území Ostrihomskej provincie. Ocitli sa tak medzi dvoma mlynskými kameňmi, medzi svojim bezprostredným nadriadeným, s ktorým sa nechceli dostať do konfliktu, a kráľom, u ktorého sa mohli ocitnúť v nemilosti. Rozhodli sa teda nerobiť nič. Keď sa o dva roky neskôr, netrepežlivý monarcha obrátil k pápežskej kúrii, dostal odpoveď, že žiaden posudok zo strany spomínanej komisie do Aviñonu neprišiel. Medzičasom Ľudovít začal vojnu o neapolské dedičstvo a prestal sa zaujímať o spišské biskupstvo. Pozoruhodné je, že úplne pasívne sa zachoval spišský prepoš Mikuláš. Ak by sa stal biskupom novej diecézy, bol by to pre neho bezpochyby úspech. Otázne zostáva, či to bol on, kto bol predurčený nastúpiť do funkcie spišského biskupa. Navyše sa nechcel naťahovať s mocným Čanádom.

V roku 1352 prepoš Mikuláš spolu s kapitulou uzatvoril vo veci súdництва dohodu s grófom spišských Sasov, inak – Provincie 24 miest. Každý obyvateľ provincie, ak chce, môže sa dostať ku kapitulskému súdu a pozvať pred neho i svojho protivníka. Mocní provincie mu v tom nesmú prekážať. Ľudí, ktorí budú predvolaní pred kapitulský súd nesprávnym spôsobom, budú trestať úrady provincie, s výnimkou klerikov, ktorí stále podliehali cirkevnému súdnému, v tomto prípade kapituly. V prípade nebezpečného poranenia žien, rany musí prezrieť miestny farár a richtár. Následne pozvať obvineného pred svetský súd, za podmienky upovedomenia prepošta, ktorý na rozpravu vyšle svojho svetského človeka (laika). Ten, po vynesení rozsudku, ktorý sa mal vyplatiť v peniazoch, dostal v prospech prepošta dve tretiny z pokuty, zbytok gróf. V kauzách nie príliš hrozných pre ukriždenú, mal rozhodovať cirkevný súd.

Z vyššej listiny vyplýva, že v záležitostiach poranenia žien prepoš vstúpil do kompetencií spišského župana i saského grófa.

Ak si niekto zaslúžil pokutu exkomunikácie, miestne úrady to mali ohlásiť verejne. Nad exkomunikovaným bol následne určený cirkevný dozor. Ak v priebehu pol roku nebude sa dostatočne usilovať a sňatie exkomunikácie, na miesto, v ktorom prebýva, mal byť uvalený interdikt. Takýmto spôsobom miestne úrady boli donútené prinútiť exkomunikovaného k podriadeniu sa príkazom Cirkvi.¹¹⁵

V čase panovania Kazimíra Veľkého spišské kanonie získalo veľa duchovných z Poľského kráľovstva a zo Sliezska. Vďaka kráľovským snahám pápeži udeľovali prísľuby cirkevných úradov osobám protežovaným Kazimírom. To isté, vo väčšom počte, sa týkalo i uhorských vládcov. Stačilo iba čakať kým sa uvoľní nejaká kanonia. Prepoš čoraz viac strácal právomoc menovania kanonikov.

Inak sa vec mala s prepoštským úradom opolského kniežata Jána Kropidla, bratranca Vladislava Opoľského, podporovateľa a palatína Ľudovíta I. Ján sa stal prepoštom v roku 1379. Bol však primladý na túto hodnosť. Ján bol zvolený pod nátlakom samotného palatína. Právo voľby prepošta kanonikmi sa taktiež stávalo čoraz viac iluzórnym. Ján nevykonával funkciu prepošta, ale k riadeniu prepoštstva označil vikára *in spirituali*.

¹¹⁴ List Ľudovíta I. a Alžbety z roku 1348 vo veci vytvorenia Spišského biskupstva. Pozri – Vincent SEDLÁK (ed.) : Pod vládou anjouovských kráľov, s. 169 – 170, č. 53. Všeobecný komentár k otázke pokusu o vznik spišského biskupstva – Stanisław A. SROKA : Poliaci v Spišskej Kapitule v roku 14. storočí, in: Martin Homza a Stanisław A. Sroka : *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, s. 111 – 112.

¹¹⁵ Vincent SEDLÁK (ed.) : Pod vládou anjouovských kráľov, s. 193 – 195, č. 63.

bus kantora Pavla. Sám sa vybral na štúdiá do Bologne, kde pobudol 3 roky. Po štúdiách sa už nevrátil na Spiš, keďže sa pred ním otvoril výhľad stať sa poznanským biskupom (úrad nezískal, keďže sa dostal do sporu s Vladislavom Jagelom). Nakoniec sa stal vloclavským (kujavským) biskupom.

Prepošti, prinajmenšom od polovice 13. storočia boli vlastníkami Jablonova, kde mali svoj majer. Starali sa o svoju dedinu udeliac jej niekoľko výsad. V roku 1318 Karol Róbert na prosby prepošta Henricha, kráľovského kaplána, daroval osade právo trhu. Obyvatelia Jablonova mali právo vyberať si spomedzi seba richtára. V roku 1388 sa Jablonovčania rozhodli pričleniť k Provincii 24 miest a riadiac sa saským právom uznali sa za slobodných ľudí. Provincia vôbec nezareagovala na ich iniciatívy. Oni sami si vymedzili povinnosť platiť prepoštovi daň v striebre a podľa saskej obyčaje nechávať desiatok na poli, ponechávajúc jeho odvoz do stodoly na prepošta. Prepošt odpovedal represiami, domáhajúc sa iných povinností (odvoz palivového a stavebného dreva alebo finančnú výpomoc v čase vojny, keď prepošt musel postaviť ozbrojený oddiel). Jablonovčania si tiež privlastnili časť jeho lesa. Keby sa všetky tieto pokusy vydarili, Jablonov by prestal byť vlastníctvom prepošta a stal by sa slobodným mestom, ako iné mestá provincie. Prepošt zareagoval energicky domáhajúc sa prinávratenia lesa ako i obnovenia iných povinností poskytovaných dovtedy. Predstavitelia Jablonova sa teda vybrali na Žigmundov dvor so sťažnosťou na prepošta. Na kráľovský dvor prišiel tiež prepošt. Po vypočutí relácií oboch strán sa Žigmund ako patrón prepoštstva pridal na stranu prepošta. Sťažujúcim sa odobral ich privilégia a odovzdal ich ako kmeťov a poddaných, pripútaných k zemi, prepoštovi.¹¹⁶

Záloh 13 miest a Podolínecko-ľubovnianskeho domínia Poľsku v roku 1412 formálne nič nezmenil. Zálohované mestá v cirkevno-právnom slova zmysle naďalej podliehali zvrchovanosti prepošta. V praxi, kvôli myšlienke podriaďiť zálohované územia krakovskému biskupovi, poľskí úradníci zapríčiňovali prepoštovi rôzne komplikácie vy-

plyvajúce z narušovania jeho kompetencií. Podolínecko-ľubovnianske domínum sa však ku Krakovskej diecéze podarilo pričleniť až na začiatku 17. storočia.

Za Žigmunda Luxemburského kapitula definitívne stratila vplyv na voľbu prepošta. Juraj de Charno v rokoch 1391 – 1405 z dôvodu mladého veku mal iba nižšie svätenia, hoci bol súčasne i ostrihomským kanonikom. Pri vizitácii odpovedal, že nemá breviár a kanonické hodinky neodrieka. V súdnych záležitostiach ho zastupujú vikári.¹¹⁷ V roku 1408 z príkazu Žigmunda sa prepoštom stal Juraj II. z Pavloviec (de Paloch, Palocz), ktorý tento úrad zastával do roku 1419. To, že bol vyneseny do funkcie prepošta, ho malo navnadiť k postupu v štúdiách a azda i navnadilo. Juraj sa stal následne sedmohradským biskupom (Alba Julia) a ostrihomským arcibiskupom.¹¹⁸

Nominácia Jána Stocka do funkcie spišského prepošta Žigmundom Luxemburským, ako svojho človeka, nobilitovaného v roku 1431, bola surovým porušením ilúzie o voľbe prepošta. Kráľ ho menoval z titulu *auctoritate nostri iuris patronatus* („z autority svojho patronátneho práva“), farári, rektorovia kostolov, šľachta, mešťania a iní obyvatelia Spiša ho mali prijať pod hrozbou straty kráľovskej milosti. Do roku 1440 bolo vydaných ešte niekoľko mandátov Žigmunda, Albrechta a Alžbety, ktoré potvrdzovali

Stocka vzhľadom na odpor jeho podriadených voči nemu na prepoštskom stolci.¹¹⁹ Odpor neprekvapoval. Nakoniec i obdobie, keď Stock užíval prepoštšnú hodnosť bolo veľmi ťažké. Bolo to obdobie husitských vpádov, panovania Jána Jiskru na území dnešného Slovenska) a bratríckych nepokojov. Prepošt v roku 1433 musel začať s novým budovaním kolegiálneho kostola, ktorý bol zničený husitmi. Kráľ, aby posilnil jeho pozíciu, znovu ho zaradil do radu svojich lekárov, familiárov a spolustolovníkov. Dokonca prikázal aby počas cestovania Jána Stocka, jemu a jeho sprievodu bol udeľovaný rovnaký povoz, ako samému kráľovi. V roku 1458 Ján Stock ešte raz získal potvrdenie svojich privilégií od kráľa Mateja. Ba pápež Pius II. potvrdil výsady a kompetencie Jána

Obr. 68. Erbová pečať spišského prepošta Jána Stocka z roku 1449.

¹¹⁶ Na základe Alexander HÚŠČAVA : Jablonovská vzbura proti spišskému prepoštovi 1388, in: *Sbornik FFUK*, roč. 15, 1964, s. 171 a n., čiastočne na základe nepublikovaných dokumentov.

¹¹⁷ Carolus WAGNER (ed.) : *Analecta Scepusii* 3, s. 40, č. 17.

¹¹⁸ *Tamže*, s. 43, č. 19.

¹¹⁹ Carolus WAGNER (ed.) : *Analecta Scepusii* 1, s. 330, č. 25. Ďalej listiny o presadzovaní prepoštov Matejom Korvínom.

Stocka ako prepošta. Ako inak práve Stock sa prejavil ako jeden z najlepších spišských prepoštov. V roku 1460 zvolal synodu Spišského prepoštvstva do Levoče.

Aj prepošt Ján Stock mal vážne problémy so svojimi kanonikmi. Prepošti od dávnych dôb nedisponovali výlučným vplyvom na obsadenie kanonických hodností. V roku 1435 ostrihomský arcibiskup menoval spišského kustóda. Stock ho spočiatku neuznal. Jednako však v roku 1448 kapitula uzatvorila v tejto veci dohodu s prepoštom. Ján Stock odovzdal kustódovi kanoniou a v roku 1449 túto donáciu konfirmoval.

V rokoch 1459 – 1462 kustód Sandrinus, nazývaný tiež Sendracus z Kežmarku spôsobil Stockovi výnimočné problémy. Z dôvodu kontroverzií, ktoré Sandrinus vyvolával proti prepoštovi musel ho tento nechať zavrieť do *karcera* (väzenia). Keď dostal slobodu, spolu s kantorom utiekol na Spišský hrad, v ktorom ešte i v roku 1462 stále prebývala česká záloha pod velením kapitána Kežmarku Mikuláša Brcála, a to i napriek tomu, že hrad už na základe záložného práva patrilo Turzovcom.

Sandrinus navádzal Čechov k rabovaniu majetku kapituly. V roku 1462 Imrich a Štefan Zápoľskovci z rúk Mikuláša Brcála vykúpili Kežmarok. V roku 1465 Imrich získal, ako jeden z prvých v Uhorsku, titul dedičného spišského župana a vstúpil do radov najvyššej aristokracie. Sandrinus, ktorý bol pozbavený kustódie, získal ju naspäť spolu s prebendou po 3 rokoch. O tom, že by mal nejaké užšie kontakty s Brcalom, ale obzvlášť s dedičným županom, nie je nič známe. Evidentne ale nový kráľ Matej Korvín nebol až tak ústretový voči Stockovi, ako jeho predchodcovia. Bol to predsa Habsburgovec Ladislav V. Pohrobok, ktorý na smrť odsúdil Ladislava Huňadyho, Matejovho brata.

V roku 1462 sa kanonik Ján Henckel stal gubernátorom opátstva v Spišskom Štiavniku. Tým sa opátstvo dostalo do protekcie prepoštvstva s Kapitulou. Za čias prepošta Stocka sa medzi kano-

nikmi objavili aj mnísi, okrem iného aj kartuziáni z *Lapis Refugii* nad Letanovcami.

K tým zaujímavejším patrilo aj pontifikát prepošta Gašpara Backa (1464 – 1493). Jozef Hradský, píše, že bol príliš mladý na to aby prijal kňazské svätenia. Zdá sa to ale málo pravdepodobné, keďže v roku 1463, počas vojen s osmanskými Turkami o pevnosť Jajce delostrelectvu velil čanádsky rytier Gašpar Back z Berendu. Imrich Zápoľský, ktorý pri dobití Jajce zohral hlavnú úlohu a získal pritom aj vážne poranenie, ustúpil zo scény na Spišský hrad. V roku 1465 sa stal dedičným spišským županom s patronátnym právom nad spišskou cirkvou, ktoré mu odstúpil Matej Korvín. Rok predtým kráľ menoval Gašpara Backa spišským prepoštom. Back teda nemohol byť až taký mladý. Po svojom vymenovaní do úradu však prepošt odcestoval do Bolone. Študoval kanonické právo. Kardinál arcibiskup Dionýz mu vložil na hlavu *biret* (kňazský trojrohý klobúk), a Gašpar zložil prísahu na *Evangelium*, že bude brániť práva a majetky prepoštvstva. V roku 1472 pápež Sixtus IV. daroval Backovi a jeho nástupcom právo nosiť v kostoloch, ktoré mu podliehali biskupskú mitru (*infula*) a berlu.

Obr. 69. Oltár Korunovania Panny Márie zo Spišskej Kapituly patrí k vzácnym ukázkam spišského gotického rezbárstva pred Majstrom Pavlom. Zároveň vhodne dopĺňa interiér kaplnky, ktorú si Zápoľskovci nechali vybudovať ako miesto svojho posledného odpočinku.

Takto sa stal prepošt Gašpar Back infulovaným prepoštom. Z jeho iniciatívy boli vytvorené tak zvané *Spišské modlitby*.

Prepošt Back bol účastný politického života a podieľal sa na posolstvách svojho *suveréna*, palatína Imricha Zápoľského. Pokračoval tiež v prestavbe kolegiáty, teraz už Katedrály svätého Martina, ktorú zakončil o desať rokov neskôr v roku 1478. Rok po smrti Imricha Zápoľského, prepošt začal s budovaním slávnej kaplnky Zápoľskovcov, ktorá mala byť miestom pochovania dedičných spišských županov, hoci Imricha na istý čas pochovali v kostolnej kaplnke. Kaplnku dokončili po desiatich rokoch v roku 1499 a miesto večného odpočinku tu našiel Štefan, ktorému tu bol postavený najkrajší skoro renesančná náhrobná doska na území dnešného Slovenska. Z dôvodu finančných nedostatkov prepošt Back v roku 1478 zmenšil počet kanonikov na 12.

Po odchode prepošta Backa v roku 1494 na biskupský stolec vo Vespréme, Štefan Zápoľský menoval prepoštom Juraja de Mechce, ktorého však neuznal ostrihomský arcibiskup a po smrti župana prepošt Juraj musel v roku 1505 odísť z prepoštského úradu. Vtedy vdova po Štefanovi, kňažná Hedviga Tešínska vymenovala za prepošta Jána Horvátha z Lomnice, ktorého arcibiskup taktiež odmietol. Kňažná ponúkla kandidatúru Ladislava z Chobadu, ktorý v roku 1509 zložil prísahu vernosti a Horvátha poslala na štúdiá do Bolone. Po návrate sa Ján Horváth v roku 1511 stal prepoštom. Voľba sa ukázala ako tá najhoršia, keďže Ján Horváth prestúpil k protestantizmu a oženil sa strhnúc osobným príkladom ďalších spišských farárov. Ale táto otázka už nepatrí do stredoveku.

V kapitule okrem prepošta a kanonikov prebývali chórisci – speváci (*schola cantorum, clerici chori*), nad ktorými stál zodpovedne vyškolený presbyter. Okrem toho tu boli iní presbyteri, *domini capitularis*, (často mnísi), kapláni, diakoni a subdiakoni (niektorí z nich mali prebendy). Okrem toho personál určený k obsluhu kostola alebo notár.

Umrelí kanonici bývali pochovávaní v krypte kostola. Prepošti však v krypte pod Kaplnkou Božieho Tela.

O kapitulnej škole sme sa už zmienili. Predtým ako sa v roku 1323 v grémiu kanonikov objavil *scholastik*, viedol ju prepoštom menovaný *magister scholae*. Od Levočskej synody v roku 1460 do kapitulnej školy chodili františkáni.

Spišská kapitula zohrávala na Spiši neoceniteľnú úlohu. Okrem liturgického centra, plnila funkciu najdôležitejšieho intelektuálneho bodu Spiša a k nemu prilahlých území. Kanonici sa spravidla preukazovali titulom magistra, čo podčiarkuje, okrem chýbajúceho umenia písať, ich vzdelanie. Ako hodnoverné miesto mala široký dosah činnosti, taktiež v župách hraničných k Spišu. V kapitulskom archíve sa zachovalo ohromné množstvo odpisov listín. Rovnako *transumptov*, ako i takých, ktoré vznikli v dôsledku právnej agendy kanonikov (opisy hraníc usadlostí, *intromisie*) alebo právnych záležitostí vykonávaných pred kapitulou (kúpno-predajné zmluvy, testamenty, *legaty**, etc.). V kapitulskej škole sa vyučovalo nielen kvôli potrebám Kapituly. Okrem toho v Spišskom Podhradí, ktorého fara podliehala kapitule, od

roku 1460 vďaka fundácii Zápoľskovcov pracovala farská škola. Kapitula mala tiež nádhernú knižnicu, ktorá sa skladala z liturgických kníh, ale tiež diel Cirkevných Otcov, učebníc teológie, či z odboru kanonického práva. Knižnicu začal budovať ešte prepošt Mutimír v roku 1273, keď kapitule daroval svoju zbierku kníh. Nie malú zbierku kníh daroval kapitule prepošt Ján Stock. Na konci 15. storočia bolo v kapitulnej knižnici vyše 30 *inkunábul*. Kapitula bola v stave napomáhať svojimi knihami, obzvlášť liturgickými, jednotlivým farnostiam.

Kolegiálny kostol sa tiež preslávil zbierkou nádherných pamiatok, z ktorých sa mnohé zachovali dodnes. O náhrobnom kameni Imricha Zápoľského bola reč vyššie. Podobný náhrobok mal tiež Štefan. Jeho sarkofág bol však zničený počas povstania Gabriela Bethlena, ale náhrobný kameň zamurovaný do steny zostal do dnes. Inou pamätihodnosťou európskeho významu je freska predstavujúca dovŕšenie kráľovského úradu Karola Róberta po bitke pri Rozhanovciach v roku 1312.

Na ústrednom mieste fresky tróni Najsvätejšia Panna Mária s Dieťaťom. Otočení v smere do prava v smere kľaciaceho Karola Róberta s otvorenou korunou na hlave, obaja ho blahoslavia. Za kráľom kľací s mečom na ramene, ako predstaviteľ miestnej vojenskej i civilnej moci spišský župan Filip Druget. Medzi kráľom a kastelánom sa nachádza štít s anjouvskými laliami. Z pravej strany Madonny kľací Tomáš, ostrihomský arcibiskup, ktorý podáva Božej Matke korunu identickú s tou, ktorú ma na hlave kráľ Karol. Za arcibiskupom kľací spišský prepošt Henrich s kráľovským jablkom v rukách. Medzi arcibiskupom a prepoštom sa nachádza nápis, ktorý nás informuje, že prepošt nechal vyhotoviť fresku v roku 1317.** Za prepoštom sa nachádza okrúhly štít predstavujúci prepoštský klobúk.¹²⁰

Budovu kolegiálneho Kostola svätého Martina začali stavať pred vpádom Mongolov v roku 1241. Všeobecne sa prijíma, že so stavbou pokračoval v roku 1245 prepošt Matej. Na túto prácu nadviazal prepošt Mutimír, ktorý v roku 1273 odkázal prostriedky na postavenie druhej veže. Tento kostol je jedným z posledných diel románskej architektúry v tejto časti Európy. V roku 1433 kostol zničili husiti. Vyvstala potreba ho prebudovať a zároveň zväčšiť. Podujal sa k tomu prepošt Ján

* *Legat* (z lat.), testamentárny zápis (pozn. red.).

¹²⁰ Eva SPALEKOVÁ a Ladislav SZÉKELY : Korunovanie Karola Róberta Madonnou v Spišskej Kapitule, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 55, 2006, č. 2, s. 9.

** K nápisu pozri časť Juraja Šedivého s. 500n (pozn. red.).

Stock. Bohužiaľ, tragické bolo pre Kapitolu obdobie aktivít bratříkov. Starosta Kežmarku Mikuláš Brcal bol zároveň veliteľom Spišského hradu, ba dokonca pred rokom 1462 vystupoval i v hodnosti spišského župana. Záloha Spišského hradu, ako napísal Jozef Hradský, sa skladala z Čechov. Prakticky to boli bratříci a zbytky vojsk Jána Jiskru. Spôsobovali ohromné škody na majetku kapituly. Kanonici boli dokonca donútení opustiť Spišskú Kapitolu. Po definitívnom vyhnaní bratříkov zo Spiša, prepošťa Back musel začať dielo vybudovania kolegiálneho kostola odznova.

Kostol svätého Martina zohrával dôležitú politickú úlohu v živote stolice. V ňom alebo pred ním sa odohrávali súdy a kongregácie spišskej šľachty.

Kapitula ako kolektívny subjekt a feudál bola zaťažovaná zdanením v prospech kráľa. Na vojnové výpravy kráľa mala postaviť 15 plne ozbrojených jazdcov. To bolo dosť.

V roku 1421 vikár prepošta Juraja z Kežmarku zaplatil z majetkov kapituly 250 zlatých ročného poplatku.

Farská organizácia a slobodný desiatok

Spolu s rozvojom osídlenia Spiša, hlavne na nemeckom práve, sa rozrastala i farská sieť. Uprostred slobodných hostí bola v platnosti zásada slobodnej voľby farára a jeho zabezpečenia na základe práva slobodného desiatku, a to na podklade privilégia pre spišských Sasov Štefana V. z roku 1271. Inak to bolo na miestach dovtedy osídlených na obyčajovom práve, podľa ktorého jedno panstvo malo jednu faru. Zovšeobecnela však nová forma: jedna dedina – jedna fara. Ale i tu existovali výnimky.

Právo patronátu zemepánov, ktoré obdržali spolu s inými darovanými kráľovskými regáliami, tí istí páni presunuli na plantátorov, ktorí zakladali nové obce. Tí však, keďže pochádzali zo saských osád, priznávali právo slobodne si voľiť farára kolonistom v tých obciach, ktoré si založili. Niekedy si pritom vyhradzovali pre seba osobitné postavenie. V Batizovciach, ktoré boli založené v roku 1279, počas voľby farára prvý a druhý hlas prináležal dvom lokátorom, ktorí založili osadu, a tretí populom. Za takýchto okolností sa nemôžeme čudovať, že batizovský farár zmienený v prameňoch v roku 1308 bol synom prvého zo zakladateľov obce.

Inak to bolo v obciach zakladaných na majetku spiškoštiavnického opátstva. Desiatok z týchto dedín patrilo opátstvu. Cisterciiti tam za to vydržovali farárov, ktorým z neho prenechávali prakticky jednu tretinu.

Keď v roku 1308 Ján, syn Omodeja, zakladal Novú Lubovňu, podčiarkol, že kostol (v skutočnosti mal pritom na mysli farára obce) nebude mať nič spoločné s Poľskom, ale bude postupovať tak, ako je zvykom v Spišskej provincii. Bolo to v čase, keď malo Podolínecko-Lubovnianske domínium prechádzať pod cirkevnú zvrchovanosť spišského prepošta.

V blízkych Forbasoch a Hniezdnom o štyri roky neskôr ostrihomský arcibiskup vymedzil povinnosť platenia desiatku. Volenému farárovi mala pripadnúť len jedna tretina z desiatku. Potvrdzoval farára mal arcibiskup a nie prepošťa. Takáto situácia v konečnom dôsledku rýchlo podľahla zmene a v zmienených usadlostiach bol prijatý spišský obyčaj.

V Spišskej Novej Vsi v druhej polovici 14. storočia bolo novému farárovi predložených niekoľko podmienok a až po ich akceptácii kandidátom, obzvlášť pokiaľ išlo o obyčaje týkajúce sa výberu desiatku, kolégium 24 mužov, po šiestich z každej štvrti, podobne ako pri voľbe richtára, volilo farára. Mesto bolo vlastníkom fary i kaplnky.

V polovici 14. storočia prepošťa vykonal vážnu zmenu. Menovite desiatky mali byť platené v peniazoch. I napriek tomu sa v niekoľkých usadlostiach platil desiatok v naturáliách až do 15. storočia.

Je ešte potrebné dodať, že v dedinách, kde sa vytvorili fary s hlavnými kostolmi a s riadnymi farármi, existovali filiálne kostoly a kaplnky, ktorých rektori (správcovia) boli povinní prinášať rôzne dávky v prospech svojich kňazských nadriadených a ktorí boli často farármi obdarovaní.

Farárske bratstvá, „bratstvá“ – dekanáty

Bratstvo farárov na Spiši ako kalendové bratstvo vzniklo ešte v 13. storočí. V roku 1334 vznikol Zväz 24 spišských miest, na ktorého čele stál *comes et iudices viginti quatuor civitatum terre Scepusiensi* („gróf a sudcovia 24 miest Spišskej krajiny“) reprezentujúci provinciu. V roku 1370 bolo bratstvo potvrdené v *Spišskom práve*. Od toho času nieslo názov „Bratstvo 24 kráľovských farárov“. Tento počet bol jednako iba konvenciou. Keďže v Zväze 24 miest existovala istá nestálosť, pokiaľ išlo o jeho členov, niektoré centrá vypadli, iné pribudli, taktiež farárske bratstvo nebolo naviazané na konštantný počet sídel. I napriek pekne znejúcemu názvu (Bratstvo kráľovských farárov), Švábovce, Huncovce a Veľká Lomnica nepatrili k Spoločenstvu Sasov (provincii), keďže ležali na území súkromných panstiev (hlavne pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice). Farári týchto sídel ale prináležali ku „kráľovským“ farárom. Farár zo Spišských Vlách

bol vyňatý spod zvrchovanosti spišského prepošta a bezprostredne podliehal ostrihomskému arcibiskupovi. Práva Kežmarku vyplývali z lokačného privilegia z roku 1269, nie však z Veľkého privilegia z roku 1271. Pravdepodobne preto farári týchto dvoch miest nepatrili do bratstva.

V priebehu 14. storočia sa bratstvo farárov začalo zaujímať o intelektuálny rast svojich členov. Pustilo sa do organizovania vlastnej knižnice. Za týmto účelom povolali osobitnú komisiu, ktorá ju riadila. Veľa kódexov bratstvu daroval farár z Lubic.

V roku 1427 sa objavila formulácia: *24 civitatum plebani* („farári 24 miest“). Nevieme, či tu ide o bratstvo, alebo o zväzok farárov spred roku 1268. Je potrebné podčiarknuť, že obe tieto organizácie, ktoré sa navyše prelínali, ignorovali záloh časti Spiša Poľsku z roku 1412. Ba v prípade problémov (napríklad spory o desiatok) svoju podporu hľadali u Žigmunda Luxemburského.

Bratstvo spišských farárov nebolo jediným, ktoré svoju činnosť vykonávalo na území Spišského prepoštstva. O Bratstve toruských farárov, ktoré v roku 1312 odobril ostrihomský arcibiskup Tomáš, bola už reč. V liptovskej časti prepoštstva vzniklo bratstvo potvrdené v roku 1340 ostrihomským arcibiskupom. Toto bratstvo sa „ľudovo“ nazývalo kalendovým bratstvom (*confraternitas vulgariter Kalendas nominata*). Zhodne s týmto názvom jeho členmi boli farári i rektori kostolov z Liptova.

V roku 1519 z dôvodu vypísania pápežského desiatku, ktorý sa týkal uhorského duchovenstva, dvojice predstaviteľov šľachty zbierali pod prísahou od farárov alebo správcov kostolov či kaplniek priznania o výške dôchodkov jednotlivých farností. Pri tejto príležitosti sa preukázala cirkevno-administratívna štruktúra spišského prepoštstva. Skladalo sa z 8 jednotiek. Boli to tieto: 1) Spišská Kapitula; 2) Bratstvo 24 kráľovských farárov, do ktorého navyše patrili aj rektor kaplnky v Spišskej

Novej Vsi. Ostatnými jednotkami boli dekanáty, nazývané bratstvami (*fraternitas seu decanatus*), zorganizované na územnom princípe. Zaznamenávame tu: Dištrikt bratstva horného Hornádu (patrili sem antoniti v Dravciach a Štiavnik ako fara alebo osobitne cisterciacké opátstvo); Dištrikt bratstva dolného Hornádu; Dištrikt ľubovnianskeho bratstva; Dištrikt bratstva Dunajca (farár z Richvaldu nepatril k tomuto bratstvu i desiatok platil oddelene); Bratstvo dolného Popradu s prepozitúrou božohrobcov v Lendaku a s Podolíncom; a nakoniec Bratstvo horného Popradu, do ktorého patrila Kaplnka Najsvätejšej Trojice v Kežmarku, hoci farský kostol v Kežmarku prináležal k Bratstvu dolného

Popradu, ako i liptovské osady Štrba a Važec. Administratívne bratstvá zodpovedali dekanátom. Zdá sa však, že okrem administratívnych väzieb, farárov daného dekanátu museli spájať i iné väzby spoločensko-náboženskej povahy. Inak by nazývanie týchto inštitúcií bratstvami nemalo opodstatnenie.¹²¹

Od druhej polovice 14. storočia, ako aj počas celého 15. storočia, existovalo v Spišskej Novej Vsi Bratstvo Najsvätejšej Panny Márie. Išlo o laické bratstvo mešťanov, ktoré platilo kaplána vo výške jedného floréna ročne za slávenie nedeľnej bratskej omše. Do úvahy sa pritom

zobralo, aby tento obyčaj nevyvolával konflikty medzi farárom a jeho vikármi, keďže bratstvo si vydržovalo kaplána z náboženských dôvodov, nie kvôli materiálnym ohľadom.¹²² Vzťahy medzi farárom a kaplánom regulovali mestské úrady, preto by tu mohlo ísť o mestské bratstvo, podobne ako to bolo v iných mestách. Jednako na začiatku 16. storočia kaplán tohto bratstva, ktoré malo za patrónku Pannu Máriu, bol dodatočným členom bratstva kráľovských farárov, ktoré tiež malo za patrónku Pannu Máriu. Nedostatok prameňov nám nedovoľuje precizovať povahu vzťahov medzi týmto bratstvom a bratstvom farárov.

Obr. 70. Vstup do Kostola Nanebovzatia Panny Marie v Spišskej Novej Vsi s výjavom Korunovania P. Márie.

¹²¹ Špecifikácia sídel 24 kráľovských farárov, ako i farností, ktoré sa stali súčasťou jednotlivých dekanátov – Carolus WAGNER (ed.): *Analecta Scepusii* 1, s. 283 a ďalšie.

¹²² Henryk RUCIŃSKI : *Prowincja saska na Spiszu*, s. 200.

Kláštory, žobravé mníšske rády a rády regulárnych kanonikov

Mníšske rády

Pravdepodobne jediný cisterciacký kláštor na časti územia starého Uhorského kráľovstva, ktorým je dnes Slovensko, sa nachádzal v Spišskom Štiavniku. V 14. storočí prežíval zlaté obdobie (kláštor cisterciatiek v Bratislave už neexistoval). V konvente, ktorý sa skladal z 12 osôb, v roku 1357 prebývalo 18 mníchov. Okrem kláštornej grangie (majer) mala druhú grangiu v blízkosti Spišského Bystrého (Kubachy) a azda aj v Levoči. Dolina horného Hornádu sa nazývala „Mariánska“ (od patrocínia kláštora). V 14. storočí opáti povolili zakladať alebo preniesť na nemecké právo 4 obce. Piata plantácia sa nepodarila. V roku 1398 na území cisterciackého panstva existovalo 12 farských kostolov. Rozvoj štiavnického opátstva bol prekvapujúci, ak zoberieme do úvahy, že iné cisterciacké opátstva v Uhorsku prežívali krízu.

Ťažkou ranou pre cisterciatov na Spiši bol husitský nájazd v roku 1433. V jeho dôsledku boli zničené dve usadlosti (*Alcnov a Teplica), ktoré zakrátko zanikli. Sám kláštor pretrval do roku 1530, poťažne 1542. V čase najmocnejšej reformácie bol zlikvidovaný.¹²³

Na začiatku 14. storočia vznikla benediktínska filia Štôle pod Tatrami. V roku 1314 ostrihomský arcibiskup súhlasil, aby tu vznikol benediktínsky priorát. Priora pritom podriadil opátovi v Hronskom Beňadiku. Fíliu fundoval farár zo Šváboviac so svojimi príbuznými. V roku 1319 synovia Botiza z Markušoviec zo svojho dedičstva v „Chetene“ darovali benediktínom obrozený morg zeme za spásu svojich duší. Oproti tomu komes Gerlach (Gerlacus) zo Spišskej Soboty so synmi daroval benediktínom až 300 morgov vo svojom lese „Chetene“, kamenitých a skalistých, neúrodných. Zároveň prosil o reambuláciu tejto donácie, ktorá sa rozprestierala od úpätia Tatier až k rieke Poprad. Priorát existoval do počiatku 16. storočia.

Kontemplatívne a žobravé rády

14. a 15. storočie priniesli krízu rádového života. Neobišla ani kartuziánov, ktorých rád v tomto období prežíval na Spiši rozkvet, tešiaci sa značnej popularite. Boli to eremiti, ktorí neprebývali v pustovniach, ale jednotlivo v domoch zoskupených okolo kláštorného kostola. Podliehali priorovi. Mlčanie bolo pre nich záväzné. Hovoríť mohli zriedka, pri spoločnom jedle. Zúčastňovali sa na omšiach v kanonických hodinkách. Tiež sa modlili v samote vo svojich celách. Oddávali sa askéze a kontemplácii, hľadajúc Boha v úplnom tichu a odlúčení od sveta. Pre nevyhnutnú obsluhu kláštora si vydržovali konveršov. Práca mníchov spočívala najmä v prepisovaní a vo výrobe kníh. V očakávaní bezprostredného kontaktu s Bohom boli kartúzy nazývané rajom.¹²⁴

V roku 1299 sa kongregácia Provincie spišských Sasov rozhodla založiť kartuziánsky kláštor na Skale útočiska (*Lapis Refugii*) nad Letanovcami ako *votum* za záchranu počas mongolského vpádu v roku 1241.* Prví mnísi prišli už v roku 1307. Filia sa rozvíjala sľubne. Získala množstvo donácií, čo trvalo až do doby husitského vpádu v roku 1433. Následné rabovačky vojakov Jána Jiskru a bratrikov donútili kartuziánov opustiť Skalu útočiska a presťahovať sa do Levoče, kde si v centre vybudovali rádový dom. Život v meste jednako nebol v súlade s ich povolaním. Keď už nebezpečenstvo zo strany bratrikov bolo zažehnané, mnísi sa vrátili na *Lapis Refugii*. Stalo sa tak v roku 1478, keď znovu pristúpili k vybudovaniu kláštora, využívajúc pritom pomoc Levočanov a okolitej šľachty, okrem iného aj Štefana Mariáših, ktorý kartuziánom daroval mlyn a rybník v Smižanoch. Mnísi tiež mohli rátať s mecenátom kňažnej Hedvigy Tešínskej, vdovy po Štefanovi Zápoľskom.

V roku 1543 lúpežní rytieri vyrabovali kláštor na *Lapis Refugii*. Zvyšok rozkradli už Levočania ovplyvnení reformáciou. Podrobne sa o tom píše v spise *Matricula Molleriana*:

Obr. 71. Výsek prevej mapy Uhorska (*Tabula Hungariae*) s centrálnym územím Spiša. Autorom mapy, ktorá vyšla v roku 1528, bol podľa J. Žudela pôvodne štiavnický opát Lazar.

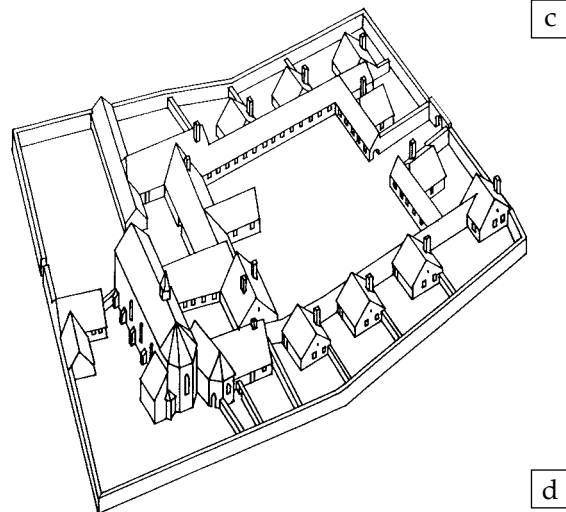
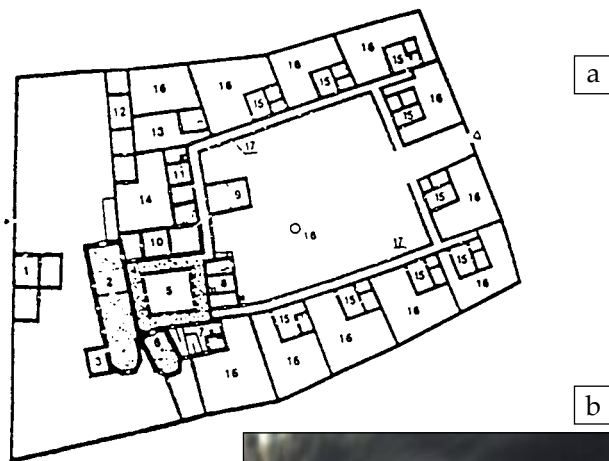
Obr. 72. Jedným z výsledkov archeologického výskumu v rokoch 2006 – 2008 bol nález neglazurovanej kachlice z konca 15. storočia s motívom grifa.

¹²³ Michal SLIVKA : Cisterciati na Slovensku, in: *AH*, roč. 16, 1991, *passim*.

¹²⁴ V roku 1381 Gdančania založili kartúzu Máriin raj na mieste dnešných kartúz. Keďže sa kartúza nachádzala na území pod vládou križiakov, nevzbudzovala medzi obyvateľmi Poľského kráľovstva záujem. Uprednostňovali sa viazať na kartuziánov z Červeného kláštora.

* K okolnostiam vzniku kláštora pozri kapitolu Martina Homzu, časť Nadi Rácovej venovanú kartuziánom s. 268n (pozn. red.).

„...traja lúpežníci a povestní zlodeji, a totiž: mladší Podmanický; Demeter, brat Mateja Baša a Sadarlo, vodca zlodejov, títo hľa spolu so sebe podobnými zlodejmi a lúpežníkmi v deň presvätých apoštolov Petra a Pavla, v piatok podvečer, po siedmej [hodine] prišli v počte 300 mužov, ba viac ešte očakávali, násilím sa dostali do kláštora a tento zaraz všetkými rozbitými bránami drancovali a všetko, čo mohli, odniesli cez múry. Hneď prelomili brány, aby zo záhradky do záhradky naokolo stavby [kláštora] mohli obchádzať a okolo kamenných múrov robili nánosy, aby odtiaľ strieľali šípy a do múrov robili ďalšie diery na veľké pušky, aby z kláštora mohli strieľať a aby tak dobre vyzbrojení muži celý kraj odsúdili k záhube. Trinásť miest totiž zotrúvalo v pokoji a nič neučinili, pretože až do toho času poľský kráľ s onými bol v mieri. Predsa však, keď sa toto dopočul Báthori Bona, vznešený uhorský pán, ktorý z kráľovej vôle vyvolený bol za kapitána kráľovstva, pritiahol spolu s 1000 jazdcami a 400 pešími žoldniermi, a keď sa toto dozvedeli, ustúpili lúpežníci z Gelnice a Skaly útočiska. Z takto zničeného kláštora na Skale útočiska 19. júla otcovia kartuziáni prišli do Levoče a so súhlasom celej mestskej rady a všetkých mešťanov zaujali niekdajší kláštor. Prichádzali všetci občania i zástupcovia šľachtickej stolice zo Šariša aj zo Spiša na Kapitulú svätého Martina, pretože Batori Bona sa uchýlil do kúrie prepošta, a tak aj so svojimi [vojakmi] obsadil kapitulú a spôsobil s koňmi veľké škody úrode na poliach v Spišskom Podhradí. Tu sa spoločne radili o vyplienenom a z väčšej časti zničenom kláštore. Ak by bol ponechaný postavený, lúpežníci by sa vrátili, po druhý raz by drancovali celú túto zem a spôsobili by ďalšie škody, ešte horšie ako tie predošlé. Pán Bathori Bona povedal: kráľovská výsosť také kláštory nedovolí zboriť, preto ani ja to neradím, poznám jedného šľachtica, ktorý zboril významný kláštor a svätá kráľovská výsosť nariadila, aby ho po druhý raz znovu vystaval. Ale potom všetko rozvažujúc, záležitosť konečne jednomyselne uzavreli, že kláštor Skaly útočiska nech je zrovnaný so zemou, čo aj bolo vykonané ešte pred Magdalénou. A hneď po sviatku Margity začali rozbíjať múry. Chudáci otcovia kartuziáni, po tom čo stratili majetky aj kláštor, nevedeli, kam sa obrátiť, tak im bol poskytnutý niekdajší veľký kláštor v Levoči a na onom mieste chudobní zotrvali.¹²⁵

Obr. 73. Kartuziánsky kláštor na Skale útočiska: a) pôdorys, b) rekonštrukcia mníšskeho domčeka, c) nočná fotografia interiéru kostola, d) ideálna rekonštrukcia kláštora.

¹²⁵ Úryvok i s vynechanými pasážami podľa kroniky Juraja MOLLERA : *Matricula Molleriana*, in: Carolus Wagner (ed.) : *Analecta Scepusii* 2, s. 239 – 240, trans.: Nad'a Rácová.

Obr. 74. Kartuziánsky kláštor v Lechnici: a) pôdorys kláštora, b) rekonštrukcia pôvodného mníšskeho domčeka s neskorou barokovou vežičkou, c) interiér kostola so zachovanou gotickou klenbou s neskoršími barokovými malbami, d) chórus kostola, e) ideálna rekonštrukcia kláštora.

Zodpovední sa teda obávali, že si lúpežníci v ruinách môžu zriadiť sídlo. Kláštor Panny Márie a svätého Jána Krstiteľa – prvého pustovníka, ako ho v stredoveku nazývali, prestal definitívne existovať.

Pred polovicou 14. storočia začal v Lechnici na Spiši vznikať ďalší kláštor kartuziánov, a to v súvislosti s krvavým konfliktom o Strážky medzi pánmi z Veľkej Lomnice a Brezovice na jednej strane a pánmi z Hrhova na druhej strane, ktorý skončil odsúdením Kokoša z Lomnice v roku 1307. Za zabitie Detrika z Hrhova mal založiť 6 kláštorov, v ktorých mnísi mali odslúžiť 4000 omší za dušu zabitého. Samozrejme, že Kokoš nebol schopný založiť toľko kláštorov. Patrila mu však zásluha na fundácii Lechnice.

Lechnica pri ústí potoka toho istého mena do Dunajca, kde bol brod a kadiaľ viedol dôležitý cestný ťah na Nový Targ a Nový Sonč, mala už dávne tradície zviazané s eremitmi svätého Antona Pustovníka, ktorí, okrem iného, mali liečiť chorých pútnikov a poskytovať im nocľah. Miesto sa nazývalo „Dolina svätého Antona vedľa Dunajca“ (*Vallis s. Antonii prope Donayec*).¹²⁶ V roku 1319 Kokoš daroval kartuziánom na Lapis Refugii 62 lánov zeme v Lechnici pod podmienkou, že tu postavia nový kláštor. Súhlas so založením kláštora vyjadrila v roku 1319 Spišská kapitula a kráľ Karol Róbert. Oproti tomu vybudovaniu nového kláštora sa na začiatku bránil prior zo Skaly útočiska, pokladajúc donáciu za primalú na takéto predsavzatie. Kokoš pridal ďalšie majetky a v roku 1320 sa začalo s budovaním nového kláštora v Lechnici ako filie *Lapis Refugii*. Kokoš sa staral o novovzniknutý konvent. Okrem iných darov povolil kartuziánom odkúpiť dedičné richtárstvo v Lechnici. V roku 1330 sa začalo s budovaním murovaných kláštorných objektov. Strecha kostola bola pokrytá červenou krytinou. Vďaka tomu sa kláštor začal nazývať Červeným kláštorom. Predtým tu existovali provizórne drevené objekty, ktoré ešte v roku 1344 v prameňoch vystupovali pod menom *Monusturhel*. Kartuziáni kúpili tiež dedičné richtárstvo v Spišskej Starej Vsi. V roku 1337 získali od nového vlastníka Viliama Drugeta Starú Ves ako večnú almužnu. S pápežským povolením tiež ovládli farský kostol.

V roku 1352 lechnickí kartuziáni od Generálnej kartúzy získali povolenie na vytvorenie samostatnej kartúzy. Konvent na *Lapis Refugii* v tom istom roku uznal samostatnosť lechnickej kartúzy a vybavil ju potrebnými liturgickými knihami, spismi

¹²⁶ Podobne na ceste zo Starej Lubovne do Pivničnej (Piwniczna) v roku 1323 bola zmienená osada Heremita – Mníšek nad Popradom („Dedina pustovníkov“). V roku 1426 sa spišský starosta Závaš Čierny z Garbova pokúšal v blízkosti tejto osady založiť kláštor karmelitánov. Neúspešne.

cirkevných Otcov a učebnicami teológie. Rezignoval tiež na svoje práva na Lechnicu a daroval lechnickým kartuziánom Reľov.

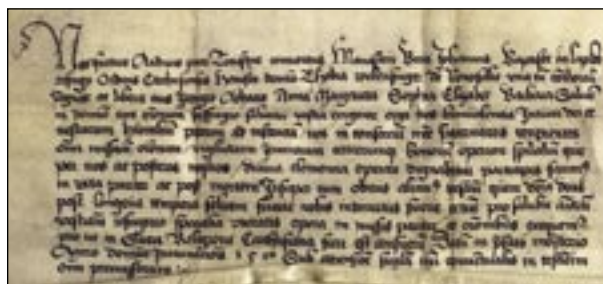
Lechnická kartúza sa tešila protekcií poľských i uhorských kráľov. Ľudovít I. oslobodil mníchov od ciel a mýta. Kartuziánska regula zakazovala konzumovať mäso, preto kartuziánski mníši jedli ryby, ktorých bolo v Dunajci dostatok. Ich práva na rybolov však ohrozovali čorštýnski starostovia, ktorých poľskí vládcovia z tohto dôvodu museli krotiť. Kazimír Veľký daroval lechnickým kartuziánom ročne 12 *cetnarov* bochnianskej soli. Donáciu potvrdila a rozšírila poľská kráľovná Hedviga v roku 1395, ktorá pred chůtkami čorštýnskych starostov vzala pod ochranu kláštorný mlyn. Kláštor podporovali aj krakovskí mešťania. Vladislav I. Jagelo daroval kláštoru isté ostrovy na Dunajci a právne usporiadal vzťahy čorštýnskych starostov v ich počinaní voči kláštoru. Starostovia konečne prestali kartuziánov znepokojovať.

Tragickým pre Dolinu svätého Antona bol rok 1431. Kláštor napadli počas svojej prvej výpravy na Spiš husiti. Kláštor premenili na ruiny a vyrabovali. Mníchov pozabíjali, zmrzčili alebo vypudili. Vojenská pomoc zorganizovaná krakovským biskupom Zbignievom Olešnickým sa ukázala byť oneskorená. Husitom sa s lupom podarilo ujsť. Druhý husitský vpád prišiel o dva roky neskôr. Husiti vypálili Spišskú Starú Ves. V rokoch 1447 – 1448 kláštor spustošili bratříci. O niekoľko rokov neskôr si vodca bratříkov Aksamit v blízkych Haligovciach zriadil jedno zo svojich sídel.

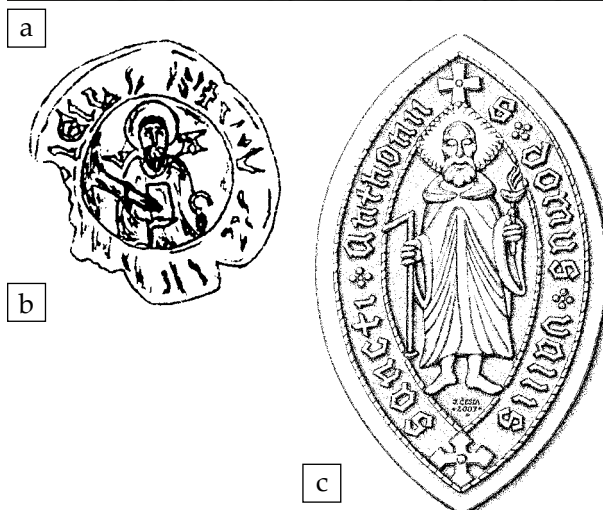
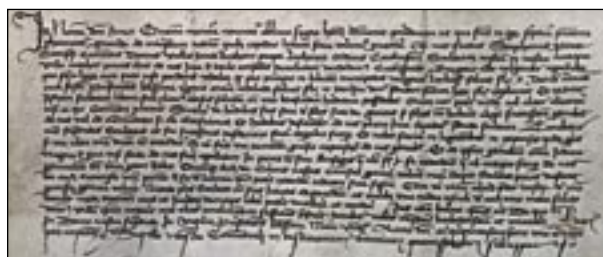
Ešte jeden vpád prežili lechnickí kartuziáni, a to v roku 1492, keď kláštor prepadla zbojnícka banda Fedora Hlavatého a kláštor vyrabovala.

Našťastie starostlivosť uhorských i poľských vládcov, ktorí potvrdzovali a rozširovali dávne privilégia alebo vykonávali rôzne donácie, zapríčinila, že Červený kláštor mohol uskutočňovať kolonizačnú akciu vo východnej časti Zamaguria a i týmto spôsobom zväčšovať svoje panstvo. Prehratá bitka s Turkami pri Moháčom v roku 1526 a smrť Ľudovíta II. sa na osudoch kláštora prejavila negatívne. Vojny o trón medzi Ferdinandom I. a Jánom Zápoľským a darovanie Nedeckého hradu Hieronýmovi Laskému Zápoľskovcami priniesli kláštoru majetkové straty. Čoraz častejšie okolo oboch spišských kartuziánskych kláštorov začala krúžiť reformácia. Po tom, ako v roku 1543 lúpežní rytieri vyrabovali kláštor na *Lapis Refugii* a po tom, čo padlo rozhodnutie o zbúraní tohto kláštora, tamojší mníši sa aj s bohatou knižnicou presťahovali do Lechnice.

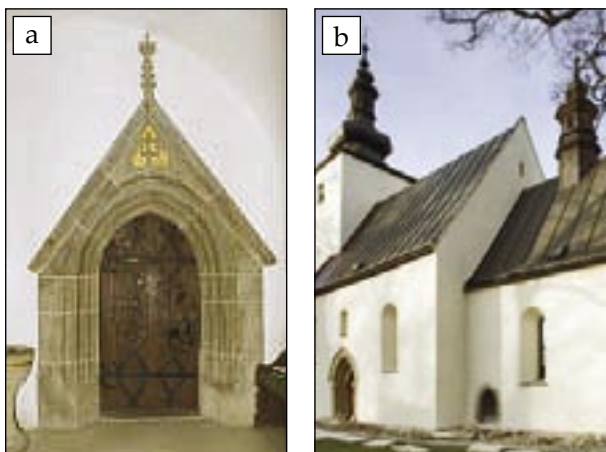
Reformácia však postupovala. I napriek tomu, že na obranu kláštora vydal ochranné mandáty Ferdinand II. i kráľovná Žofia, dcéra Žigmunda Starého,

Obr. 75. Ukážky vysokej písomnej kultúry kartuziánov z kláštora na Skale útočišťa a ich pečatí: a) Listina priora Andreja z roku 1520, b) Kresba pečate priora zo Skaly útočišťa z roku 1484, c) Kresba pečate konventu podľa pečate na listine priora Andreja z roku 1520.

Obr. 76. Ukážky vysokej písomnej kultúry kartuziánov z Červebého kláštora a ich pečatí: a) Štefan, prior z Lechnice v roku 1501 predáva škultéciu v Spišskej Starej Vsi istému Gregorovi Albovi za 80 zlatých, b) kresba pečate priora z Lechnice z roku 1484, c) kresba pečate konventu zo 14. storočia.

Obr. 77. Kláštor kanonikov Svätého Hrobu v Lendaku patrila k významným duchovným centrom stredovekého Spiša
a) včasnogotický portál b) exteriér kostola po prestavbách.

Obr. 78. Listina z roku 1568. Presentovanie Štefana Miechovským konventom za prepošta Lendackého kláštora.

Obr. 79. K nesporným pamätihodnostiam bývalého kostola božohrobcov v Lendaku patrí gotická Pietá.

Obr. 80. Gotický Oltár svätého Mikuláša je dodnes ozdobou lendackého kostola.

nepokoje sa opakovali. Horšia však bola demoralizácia mníchov, ktorí kláštor jednoducho opustili. Jeho budovy boli v roku 1563 obsadené spišskými kanonikmi. O 5 rokov neskôr prepošt Bornemisa¹²⁷ dal kláštor a jeho majetky do zálohu súkromným rukám. Lechnická kartúza prestala existovať.

Existujú indície, že v Mníšku nad Popradom v roku 1400 prebývali paulíni. Kláštor bol však prebudovaný na pevnosť.

V roku 1223 sa Ondrej II. rozhodol pozvať do Uhorska božohrobcov (kanonici Svätého Hrobu) z Miechova (Miechów) a daroval im neobývané územie v Šariši, kde po pozvaní osadníkov, pravdepodobne z okolia Miechova, bola založená obec *Frigidus Fons* (Studený Prameň). Toto meno už skoro bolo nahradené novým názvom Chmeľov (*Comlos*). V roku 1305 Vladislav Lokietko daroval Chmeľov Petrovi z Drienova, z mocného rodu Abovcov, ako vďaka za jeho pomoc vo vojnách s Čechmi. Božohrobcom prisľúbil, že ako kompenzáciu dostanú majetky v Malopoľsku. Odkiaľ sa zobralo právo Lokietka na Chmeľov, nevieme. Božohrobcovia sa i naďalej považovali za vlastníkov obce.*

Po potlačení rebélie dedičného richtára Alberta Lokietko pochopil, že do vzbury proti nemu boli zaangażovaní aj miechovskí božohrobcovia na čele s prepoštom Henrichom, bratom Alberta. Odsúdil ich na *baníciu* a majetky im skonfiškoval. Henrich sa vybral v roku 1311 do Chmeľova (urovnať spory?), ale jeho vzťahy s Petrom z Drienova sa vyvíjali zle.

V tom istom čase Kokoš z Lomnice realizoval svoje záväzky, ktoré vyplývali so zabitia Detrika z Hrhova. Keďže nebol schopný založiť 6 kláštorov, dotoval už existujúce s podmienkou modlitieb za dušu zabitého. V roku 1313 prepošt Henrich s božohrobcami vykonal zámenu s Kokošom a Jánom z Lomnice. V jej dôsledku získali páni z Lomnice a Brezovice Chmeľov a božohrobcovia Lendak, ktorý patrila pánom z Lomnice a Brezovice so všetkým, čo k nemu patrilo. Zakrátko to v Budíne potvrdil kráľ Karol Róbert. V roku 1317 božohrobcovia získali naspäť miechovské majetky, ale prepošt Henrich sa už do Miechova nevrátil. Zomrel totiž v roku 1315 v Lendaku. Tu prestaval v gotickom slohu už existujúci Kostol svätého Mikuláša z 13. storočia a začal s výstavbou kláštorného domu.

Krátko pred smrťou v roku 1315 prepošt Henrich a jeho božohrobcovia uzatvorili so spišským prepoštom Pavlom a jeho kanonikmi nasledujú-

¹²⁷ Michal SLIVKA : Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku, in: *AH*, roč. 26, 2001, s. 299 – 322.

* K posledným prácam na tému božohrobcov pozri Maroš TOMAS : Príspevok k dejinám kláštora križovníkov Svätého Hrobu v Lendaku, in: *Studia historica Tyrnaviensia*, vol. 3, ed. Jozef Šimončíč. Trnava 2003, s. 105 – 112 (pozn. red.).

cu dohodu. Každoročne sa jeden z bratov z Lendaku bude zúčastňovať na synode Spišského prepoštvá. Oproti tomu v Krížovej Vsi, ktorá, ako vidieť tiež patrila božohrobcom, si lendacký prepošť vyhradil súdne právo vo veciach kanonických, ba dokonca i vraždy. Ako znak podriadenosti voči prepozitúre mali božohrobci z Lendaku platiť každým

Obr. 81. Kláštor antonitov v Dravciach. Južný a západný pohľad.

duchovní v lendackom panstve boli vyberaní spomedzi božohrobcom. Vrchný farár mal skladať prisahu vernosti uhorskému kráľovi do rúk spišského prepošťa.

V roku 1334 bola vykonaná reambulácia lendackých vlastníctiev.

Božohrobci z Lendaku udržiavali kontakty s materským kláštorom v Miechove. V roku 1325 bol lendackým

rokom hrivnu čistého striebra spišskej váhy. V prípade zakladania nových obcí božohrobcomi zvrchovanosť nad týmito obcami pripadne spišskému prepošťovi.

V roku 1323 kráľ Karol, akoby nevedel, že Lendak už patrí božohrobcom, daroval ho za zásluhy spolu s lesmi, ktoré k nemu patrili a siahali až po Dunajec, Kokošovi z Lomnice. V tom istom roku však vládca stanovil, aby lendacký farár skladať prisahu vernosti spišskému prepošťovi a až po jej vykonaní mohol byť uvedený do lendackého kostola. O dva roky neskôr Ján a Rikolf, bratia Kokoša, sa definitívne zriekli patronátneho aj prezentačného práva* nad lendackým kostolom. Lendacký farár a ostatní

Obr. 82. Fresky a oltár Muža Bolesť (*Vir dolorum*) patria k vrcholným ukážkam gotického umenia nielen na Spiši. Maliarska škola, ktorá pravdepodobne prišla na Spiš po víťazstve Karola Róberta prezrádza byzantské vplyvy.

farárom Poliak Borislav (Borzysław). Taktiež iní duchovní v lendackom panstve boli často Poliaci.

Božohrobci sa rýchlo postarali o nárast svojich majetkov. Už po presťahovaní sa do Lendaku v roku 1313 prepošť Henrich odporučil akémusi Henrichovi z Kežmarku vyklčovať lesy nad potokom Rieka (Pribic, Pribicz) s cieľom založenia osady. Lokácia sa nepodarila, keďže po osade zostala iba úbohá osada Kehel. Po roku 1314 božohrobci dostali od Kokoša Hanušovce a dovedli tam osadníkov z Poľska. V dedine bol postavený Kostol svätého Ondreja. Nižné Lapše sa zmieňujú až po roku 1308. Vďaka iniciatíve Kokoša tu vznikol Kostol

Obr. 83. Svätý Anton bol patrónov všetkých mníšskych rádov, antonitov však dvojnásobne. Na freske zo spišských Draviec je vyobrazený s ďalším pustovníkom svätým Pavlom. Podoba kostola vedľa nich naznačuje možnú podobu chrámu v 14. storočí.

* Patronát (*ius patronatus*) v cirkevnom práve je systémom práv, ktoré boli dané cirkevnej ustanovizni patrónom (panovníkom, štátom, cirkvou, osobou) vo vzťahu k benefíciu. Najdôležitejšie z nich je prezentačné právo (*ius praesentandi*), čiže právo predstaviť nadriadenej osobe (prepošť, biskup, etc.) potenciálneho kandidáta na cirkevné benefícium (pozn. red.).

svätého Quirina. Do vlastníctva božohrobcov sa dostali okolo roku 1340. Osídlili ich sedliaci z Malopoľska. V roku 1348 farár Rikolf, z rodu pánov z Lomnice a Brezovice, pričlenil k lendackým majetkom Kostol svätej Alžbety v Kežmarku. Kostol bol zbúraný husitmi, ktorí obsadili Kežmarok v roku 1433. Husiti spustošili tiež samotný Lendak, Hanušovce a Nižné Lapše.

Oproti tomu božohrobcí stratili Strážky a Krížovú Ves.

Počas nastupujúcej reformácie spišská šľachta začala zberať kláštorné majetky a dôchodky. Dokonca došlo až k tomu, že kláštor v Lendaku nebol ďalej schopný udržiavať sám seba a začal rátať s pomocou materského kláštora v Miechove. Ani lendackí mnísi nedokázali zostať verní svojmu dôstojnému povolaniu. Do kláštora sa vkradla rozpustilosť. V takejto situácii miechovský prepoš Ondrej Bátor (Báthory) (bratranec poľského kráľa Štefana Bátoriho), ktorý bol zároveň varmijským biskupom, sa rozhodol urobiť koniec

Obr. 84. Kláštor augustiniánov v Spišskom Podhradí bol v čase rekatolizácie významne prebudovaný do barokovej podoby.

problémom, ktoré Lendak prinášal, a v roku 1591 začal rokovania o predaji lendackých majetkov Jurajovi Horvátovi z Plavča (Horváth-Palocsay). K transakcii došlo o dva roky neskôr.¹²⁸

Strážcovia Božieho hrobu (miechoviti) sa zaoberali evanjelizáciou a charitatívnou činnosťou. Keďže mali lepšie vzdelanie, pokúšali sa preberať farnosť, kde náboženský život a liturgiu povýšili na vyššiu úroveň (napríklad prípravy Božieho Hrobu vo Veľkom týždni). Boli regulárnymi kanonikmi.

Antoniti sa objavovali na pútnických trasách k hrobu svätého Antona Pustovníka, ktorý sa podľa tradície mal nachádzať v doline Izery v Burgundsku, kde bol jeho kult veľmi rozšírený. Pápež Bonifác VIII. dal skupinám augustiniánov podobu kongregácií regulárnych kanonikov s augustiniánskou regulou. Zakladali špitály a pútnické domy, na udržiavanie ktorých využívali rozsiahlu kveštársku (žobravú) činnosť.

Podľa dávnej kronikárskej tradície antoniti sa na Spiši mali usadiť pri Kostole svätej Alžbety, predtým zasväteného svätému Antonovi Pus-

tovníkovi. Prišli z nemeckých krajín. Zakrátko sa Dravce stali sídlom provinciála – *praeceptora* pre novovytvorenú uhorskú provinciu antonitov.

Dravce boli služobníckou osadou, kde strážcovia lesov chovali dravé vtáctvo potrebné na lovenie. Pred príchodom antonitov existoval v Dravciach hospic, a to pri ceste z Levoče na západ. Kráľ sa tu so svojou suitou často zdržiaval v čase poľovačky. V roku 1282 Ladislav IV. daroval Dravce pánom z Hrhova. Pozvali sem antonitov s úlohou vytvoriť *xenodochium* (špitál, alebo útulok pre pocestných). V Dravciach tiež vznikol Kostol svätého Antona Pustovníka. Onedlho mu bolo

pridané konpatrocínium svätej Alžbety Durínskej, v Uhorsku patrónky miest poskytujúcich starostlivosť chorým. Ranogotický kostol bol v 14. storočí prebudovaný. Kláštor antonitov jestvoval do roku 1555.

Paradoxné je, že na Spiši s mnohými mestami sa mendikantské rády objavili v neveľkom počte. Dodnes existujúci františkánsky kostol s časťou kláštornej budovy začali stavať oko-

lo roku 1308. Niektorí historici uvažujú o tom, že jeho fundátorom bol Kokoš z Lomnice za zabitie Detrika z Hrhova potrestaný vystavaním 6 kláštorov. Tento kláštor je najkrajšou sakrálnou budovou z druhej polovice 14. storočia na Slovensku. Levočskí františkáni mali svoju fíliu v Spišskej Novej Vsi v rokoch 1316 – 1433. Prestala existovať pravdepodobne v dôsledku spustošenia mesta husitmi. Úspechy reformácie prinútili minoritov odísť po roku 1533 z Levoče.

Augustiniáni prišli do Spišského Podhradia v 14. storočí. V roku 1391 získali oratórium pri kolegiátnom kostole, ktorý bol kedysi hospicom. Okolo roku 1400 sa usadili v Podhradí a postarali sa tam o špitál existujúci už od roku 1327. Dušpastiersku starostlivosť poskytovali tiež Kaplnke svätej Alžbety na Spišskom hrade. Pred polovicou 16. storočia reformovaní ich kláštor zlikvidovali.

Skúpe informácie o dominikánoch v Gelnici pochádzajú z 15. storočia. Aj ich činnosť prerušila na Spiši mocnejúca reformácia a dominikáni museli Gelnicu opustiť.

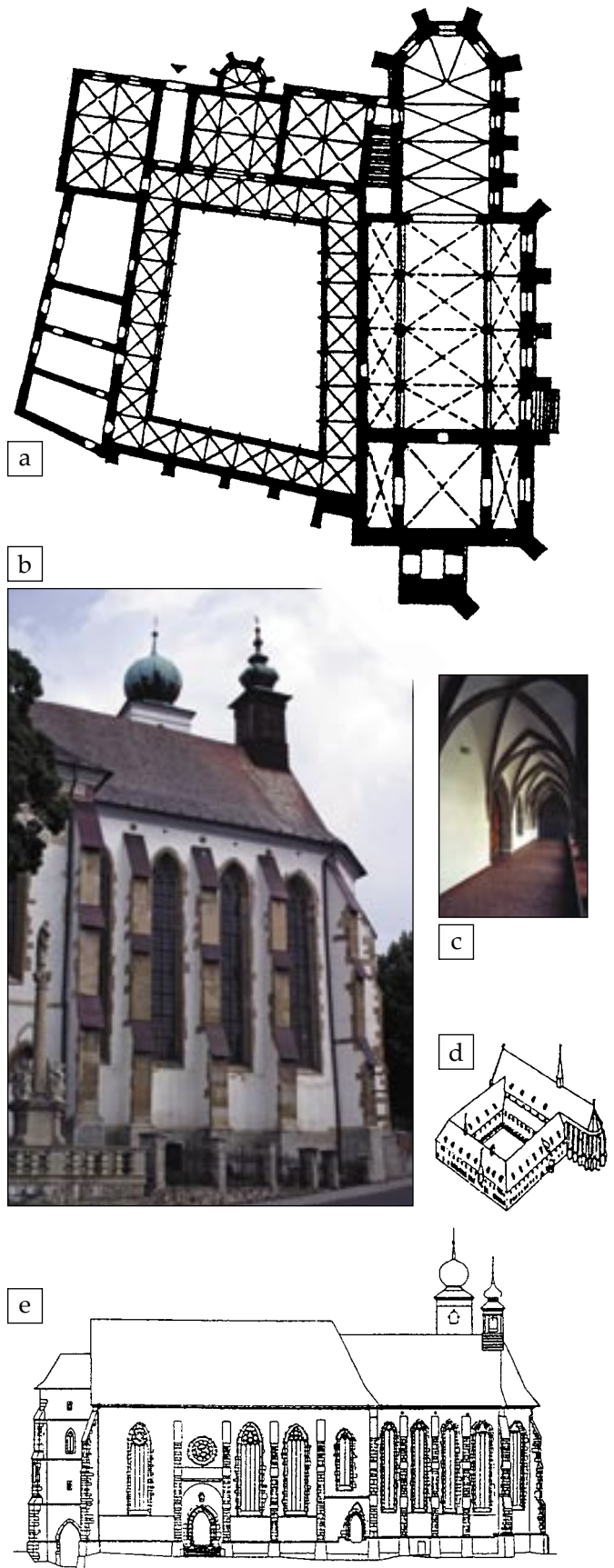
¹²⁸ Jan REYCHMAN : Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego, in: *Nasza Przeszłość*, roč. 19, 1964. V poslednom čase dejiny Lendaku, po detailnej analýze prameňov, spracoval Tadeusz M. TRAJDOS : Właściciele i dobra Zamku Niedzickiego do roku 1848, in: *Zamek Dunajec w Niedzicy*, ed.: Ewa Mazur. Nowy Sącz 2006, s. 11 – 19.

Mendikanti – františkáni a dominikáni alebo čoraz viac sa na nich podobajúci augustiniáni, boli schopní prevrstviť náboženské vedomie predovšetkým obyvateľov miest. Aktivity dominikánov ako kazateľského rádu (*ordo praedicatorum*) – ušná spoveď, štúdium a produkcia liturgických textov, paraliturgické pobožnosti (ruženec, spievanie kolied a jasičkové pobožnosti či veľkopôstne a veľkonočné mystériá) – lákali masy mestského obyvateľstva. Priťahovala tiež zámerná chudoba (žobravé rády). Silná konkurencia so svetským klérom nútila tento rád k zvyšovaniu jeho intelektuálnej úrovne a k zdokonaľovaniu metód práce s veriacimi. Bolo by zaujímavé sledovať, či to nebolo práve dobre zorganizované duchovenstvo na Spiši, ktoré znemožňovalo rozvoj vyššie intelektuálne stojacich a školených mendikantských konventov, aby tak predišli už spomínanej konkurencii. Faktom je, že aktivity žobravých rádov v 13. a v 14. storočí významne prehĺbili rozvoj náboženského vedomia u mestského obyvateľstva. Z miest nové náboženské vzorce pozvoľna začali prenikať na dedinu. V každom prípade od 13. storočia už je možné hovoriť nielen o povrchnom kresťanstve, ale o kresťanskej Európe.

Antoniti v Dravciach a v Spišskom Podhradí rovnako augustiniáni sa pokúšali zabezpečiť starostlivosť pre chorých a biednych.

Taktiež aj mnísi, ktorí sa programovo odtrhli od sveta a žili v klauzúre, mali svoj vklad k hospodárskemu rozvoju stredoveku. Založenie kláštora sa viazalo na dostatočné zabezpečenie spolu s poddanými, ktorí pracovali na udržaní konventu. Samotní mnísi boli známi spracovávaním rastlín, ktoré slúžili na produkciu kuchynských substancií, ale predovšetkým využívaním bylín v lekárnictve. Boli tiež špecialistami v rybolove, keďže cisterciatská regula zakazovala až na výnimky konzumovať mäso zvierat. Budovali mlyny a pivovary. Pre veľkú vzdialenosť obrábateľnej zeme bratia a konverši, keďže v Uhorsku a v Poľsku neboli príliš početní, neboli schopní ju obhospodarovať. Robili tak poddaní, ktorí tým ale na druhej strane boli oslobodení od štátnych zaťažení.

Značné dôchodky mníchom prinášali obchod so soľou a desiatky z kráľovských mýt, ciel, alebo trhy (trhové poplatky). Do krčiem mohli vo veľkom dovážať víno. Používanie vína pri liturgických obradoch a jeho ďalšia konzumácia v kláštoroch umožnili rozvoj vinohradníctva, podobne ako pestovanie chmeľu na výrobu piva. Pri destilovaní vína získavali mnísi koňak (elixír), ktorý bol prednostne používaný v kláštornej lekárnictve na výrobu liečivých sirupov. Med, ktorý získavali z kláštornej lúk a pasienkov, bol využíva-

Obr. 85. Kostol menších bratov v Levoči a) pôdorys b) pohľad na soštyňu chrámu z juhu c) detail krížovej chodby po rekonštrukcii d) ideálna rekonštrukcia kláštornejho komplexu e) ideálna rekonštrukcia kostola.

Obr. 86. Hlavnou praktickou činnosťou kartuziánov bolo prepisovanie kníh. Ich väzba sa nezaobišla bez efektných bronzových kovaní s mariánskymi motívami.

Obr. 87. Kartuziáni zvolili pred hrozbou husitských prepádov bezpečie levočských hradieb. Vybudovali si tu kláštor a Kostol svätého Vavrince, v ktorom zotrvali niekoľko desiatok rokov (dnes priestory bývalých kasární). Zachovaná časť podzemia pochádza z 15. storočia.

Obr. 88. Odpis Kroniky anonymného kartuziána zo začiatku 18. storočia venovaný bývalému spišskému prepoštovi a nitrianskemu biskupovi Ladislavovi Matiašovskému.

ný ako sladidlo, no taktiež na výrobu medovín, konzumovaných najmä počas sviatočných dní.

Okrem sklenených výrobkov mnísi vedeli vyrobiť i sklenené výplne okien.

Značné príjmy, ktoré kartuziáni získavali najmä po príchode z Levoče v roku 1478, boli používané hlavne na rekonštrukciu kláštora, palivové drevo, odievanie a skromnú obživu pre mníchov. Odev sa objednával aj u mestských remeselníkov.

Najdôležitejšou činnosťou z aktivít mníchov, samozrejme s výnimkou modlitby a omši (okrem iného za duše dobrodincov), bola duševná práca: myslenie, čítanie, štúdium teológie. Udáva sa, že mnísi, ktorí tvorili pol percenta populácie, vytvárali 95 – 98 % kultúrnych majetkov v oblasti písomníctva. V kláštorných skriptóriách vznikali stovky kníh, ktoré boli nádherne zviazané do obalov z dosiek obtiahnutých opracovanou kožou, s medenými ozdobami a okutím. V textoch sa nachádzali miniatúry a ozdobné iniciály. Vyrábali ich buď mnísi alebo remeselníci, ktorí bývali pri kláštoroch, alebo boli pozývaní zvonku. Mnísi v klauzúrach sa takto pričínili o materiálny a duchovný rast nielen na Spiši. Od 15. storočia mnísi používali okuliare.

Na začiatku 16. storočia na *Lapis Refugii* vznikla kronika tohto kláštora, ktorá obsahovala množstvo cenných informácií o miestnej kartúze. Podobná kronika vznikla v Červenom kláštore. Bohužiaľ, v 17. storočí sa originály stratili.¹²⁹ Zachovalo sa však niekoľko odpisov *Kroniky anonymného kartuziána z Lapis Refugii*.*

Náboženské bratstvá a cechy ako bratstvá

O cechoch remeselníkov, ktoré mali svoje kaplnky alebo oltáre, vydržovali si pri nich svojich oltárnikov, zúčastňovali sa procesií, pohrebov spolubratov alebo sa starali o vdovy a siroty po nebohých členoch cechu, už bola reč vyššie. Príkladom môže byť cech kováčov v Levoči z roku 1480, ktorý bol zároveň cechom i bratstvom a mal svoj Oltár Svätého Kríža v Kostole svätého Jakuba.

Náboženských bratstiev nebolo na Spiši veľa, ale predovšetkým k nim chýba pramenný materiál, ktorý by sa ich týkal. Predpokladá sa, že mnoho informácií k danej téme bolo zničených v časoch reformácie. Existuje však aj ďalšia možnosť. Dobře zorganizované Bratstvo 24 farárov a kňazské bratstvá ako dekanáty zorganizované do Bratstva 24 farárov, hoci aj nie za tých istých

¹²⁹ Michal SLIVKA : Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia, in: *AH*, roč. 18, 1993. TENŽE : Sídľisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnú až vrcholnostredovekom období, in: *Terra Scepusiensis*, s. 438 a 444 – 445.

* Kronika samotná je jedným z prvých príkladov edície prameňov a zároveň kritického dejepisectva, ktoré predznamenáva slávu neskoršieho spišského dejepisectva (pozn. red.).

právných podmienok, neposkytovali dostatok priestoru pre rozvoj iných bratstiev. Tak či onak, takéto bratstvá od počiatku 15. storočia existovali. Preto je potrebné upozorniť na tie, ku ktorým sa nejaké údaje zachovali. Vyššie sme hovorili o hybridе, ktorým bolo Bratstvo Panny Márie, ktoré od roku 1399 existovalo v Spišskej Novej Vsi .

Najznámejším bratstvom, ktoré poznáme zo Spiša, bolo Bratstvo Božieho Tela v Levoči. Zakladateľom bratstva bol v roku 1402 Herman, pochádzajúci z Veľkej Lomnice. Na pražskej univerzite skončil odbor *artium*.^{*} Po štúdiách sa stal magistrom na tej istej katedre. V rokoch 1403 – 1404 bol zvolený za farára na farnosti svätého Jakuba v Levoči, ale keďže tu založil spomínané bratstvo, musel tu byť už skôr, zrejme už pred svojou voľbou za farára. Evidentne sa s nomináciou čakalo, kým sa vráti z Padovy, kde v roku 1404 získal doktorát z oboch práv. Umrel v roku 1407.

Štatút bratstva pochádza z roku 1402. Spomenieme tu iba niektoré body štatútu, ďalšie všeobecné ustanovenia v tomto druhu zhromaždenia vynecháme. Najdôležitejšou z povinností obradného charakteru bolo záväzné pravidelné navštevovanie štvrtkovej omše slúženej ku cti Božieho Tela a pondelkovej omše za zomrelých členov bratstva. V prípade smrti spolubrata niet v štatúte slova o účasti na pohrebe (bolo to samozrejmé), ale o povinnej účasti na omši a na nešporách so sviecami.

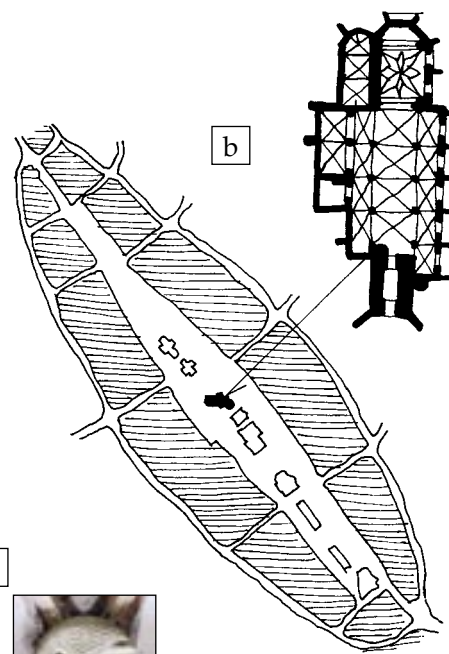
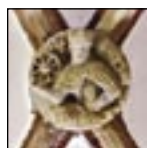
Dva týždne pred sviatkom Božieho Tela sa konalo povinné každoročné zhromaždenie, na ktorom dvaja starší z bratstva skladali finančnú bilanciu a vyhodnocovali činnosť bratstva. Následne sa konala voľba dvoch ďalších starších.

Zaráža veľmi vysoký vstupný poplatok – 4 zlaté florény, čo spôsobilo, že bratstvo sa stalo elitárskym a nepočítnym. Bratstvo malo svojho promotora (predsedu) alebo kazateľa. Zachovala sa len jedna nedatovaná informácia o počte členov bratstva spred roku 1407. Podľa tejto zmienky počas pôsobenia farára Hermana ich bolo 29. Na ich čele stál kráľ Žigmund Luxemburský s kráľovnou Barbarou, ktorá bola korunovaná na konci roku 1405, ako i kráľovskí obľúbenci. Navyše v neskorších časoch k bratstvu patrili aj obyvatelia Košíc, Krakova, Torune a Olomouca. Tí sa z očividných dôvodov nezúčastňovali povinných náboženských obradov.

Bratstvo bolo predovšetkým náboženským spoločenstvom, no spoločenstvu členov zaiste nebola cudzia myšlienka zabezpečiť si protekciu mocných, ktorí takto mohli protežovať svojich spolubratov na spišských, uhorských, či poľských trhoch.

a

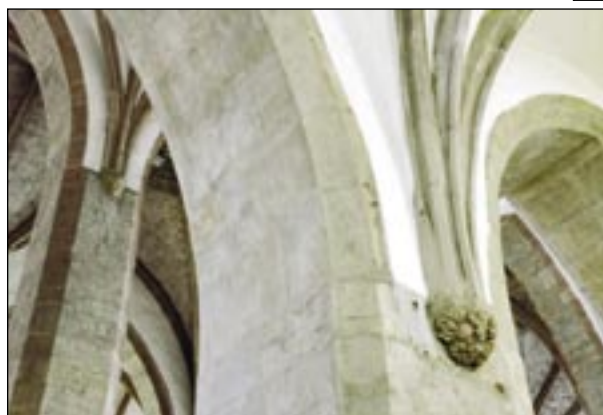

b

c

d

Obr. 89. Spišská Nová Ves patrila v neskorom stredoveku k najvýznamnejším mestám Spiša: a) letecký pohľad na mesto v súčasnosti, b) pôdorys stredovekého mesta s kostolom, c) ukážky kamenárskeho umenia v interiéri kostola, d) pohľad na neskorogotickú klenbu.

^{*} Na stredovekých univerzitách titul *magister artium* si vyslúžil absolvent siedmich slobodných umení, t. j. logika, rétorika, matematika/geometria, astronómia, biológia, filozofia a politické vedy (pozn. red.).

Bratstvo Božieho Tela združovalo elitu levočského patriciátu, spravidla šlo o predstaviteľov politickej moci v mestách – radcov – prisažných, aktuálneho richtára, alebo richtárov predošlých alebo niektorých levočských farárov. Vyplývalo to z vysokého vstupného – 4 florény. Časom do bratstva začali vstupovať zamožní remeselníci, obzvlášť tí, ktorí sa zaoberali umeleckými odborami. V roku 1515 bol starším bratstva slávny sochár Majster Pavol z Levoče, vďaka ktorému bratstvo obetovalo 40 zlatých na dokončenie jedného

Obr. 90. Monumentálny Kostol Nanebovzatia Panny Marie v Spišskej Novej Vsi.

z oltárov v Kostole svätého Jakuba. Do bratstva mohli patriť aj manželky bratov. No manželia sa rátali ako jeden člen. Členstvo v bratstve končilo smrťou brata alebo jeho vylúčením za nedodržanie štatútu. Do bratstva patrili Levočania hovoriaci po nemecky, hoci sa medzi nimi nachádzali aj takí, ktorí mali slovanské mená.

Počas každoročných zhromaždení sa konali hostiny, ktoré odstupujúci starší poriadali pre členov bratstva. Bola na nich pozývaná tiež mestská chudoba. Keďže išlo o budovanie prestíže a popularity ich organizátorov, hostiny bývali honosné.

Po tom, čo sa Levoča priblížila prijatiu potestantstva v podobe Lutherovej náuky, bola vyko-

naná i reforma bratstva. V roku 1585 bolo bratstvo zlikvidované.¹³⁰

Okrem Bratstva Božieho Tela existovali v Levoči ešte Bratstvá svätého Štefana, svätého Jakuba, Panny Márie, Svätej Trojice, svätého Ducha, Bratstvo chudobných, svätého Mikuláša, ktorého členmi boli kupci a Františkánske bratstvo. Počas reformácie prestali existovať. Bratstvo strelcov nepatrilo k devocijným bratstvám, hoci plnilo aj niektoré náboženské funkcie.

V Kežmarku už v roku 1439 existovalo Bratstvo Navštívenia Panny Márie. Sformovalo sa pri mestskom chudobinci (*Hospitale pauperum*) a malo charitatívny charakter. Staralo sa o chudobinec. Bratstvo podporovalo členov, ktorí sa ocitli v zložitej situácii a ktorým pomáhalo po smrti blízkej osoby. Na čele bratstva stáli 2 až 4 starší a bratská rada. Špitálom sa zaoberal *provizor*, nazývaný tiež *vater*, s rôznou kadenciou. K bratstvu prináležali zamožnejší kupci a remeselníci, ktorí niekedy nechali vzdelávať svojich synov na univerzite v Krakove, príležitostne tiež chudoba z Kežmarku a blízokých obcí. Počet členov bratstva sa pohyboval od 30 do 90. Na každoročnom stretnutí *provizor* a starší podávali správy, najmä finančné. Konali sa tiež bratské hostiny. Materiálne podporovali bratstvo zamožnejší mešťania a Zápoľskovci (odkedy sa stali pánmi Kežmarku). Bratstvo tiež malo svoje nehnuteľnosti, z ktorých poberalo nájom, tiež udeľovalo pôžičky na *wyderkaf*.*

V polovici 15. storočia vzniklo v Kežmarku bratstvo kupcov. Nie je známe, či spočiatku nemalo charakter odborného spolku a len potom sa zmenilo na devocijné bratstvo. Ako také, zdá sa, vystupuje v roku 1519.¹³¹

V Spišskej Kapitule existovalo Bratstvo svätého Valentína pri kaplnke v kolegiálnom kostole toho istého mena. Jeho členmi boli pravdepodobne svetskí obyvatelia Spišskej Kapituly a možno i klerici a vikári.

Špitály

Útulky pre chorých, kaliky a chudobu bez prostriedkov na život sa nachádzali v každom väčšom meste. Odlišovali sa stupňom organizácie a počtom pacientov.

V Levoči existovalo *leprozórium* pre malomocných najprv pri Kostole svätej Alžbety a po jeho

¹³⁰ Eva JANKOVIČOVÁ : Fraternalitas Corporis Christi v Levoči, in: *Majster Pavol z Levoče život, dielo, doba*, ed.: Mária Novotná. Košice 1991, s. 72 – 78.

* *Wyderkaf* (z nem. *Wiederkauf*), t. j. možnosť vykúpiť nehnuteľnosť dlžníkom splatením celej sumy, ktorá danú nehnuteľnosť ťažila, výkupná renta (pozn. red.).

¹³¹ Virginia MISLOVIČOVÁ : Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku, s. 414 – 415.

zbúraní pri Kostole svätého Jána. Vo všeobecnosti sa o takéto objekty starali členovia Rádu svätého Lazara – lazaristi. Na Spiši však takýto rád nebol. Existujú zmienky o tom, že *leprozórium* bolo dané do opateru rôznym bratstvám. Pri Kostole svätého Ducha bol však, ako sa zdá, hospic (*hospitale pauperum*) už od 12. storočia. Bol financovaný mestskými úradmi. Neskoršie zmienky o tomto špitáli pochádzajú z roku 1473. Či sa o tento špitál staralo Bratstvo Svätého Ducha, nevieme. V Spišskom Podhradí špitál existoval už v roku 1327. V roku 1400 opateru nad ním prevzali augustiniáni. V Spišskej Novej Vsi je špitál doložený v 14. storočí. V Spišských Vlachoch bol v roku 1396. V 15. storočí tu bol zriadený Kostol svätého Ducha (časť patrocínium špitálskych rádov). V roku 1436 v benedikťínskom kláštore v Štôle existovalo *xenodochium*.

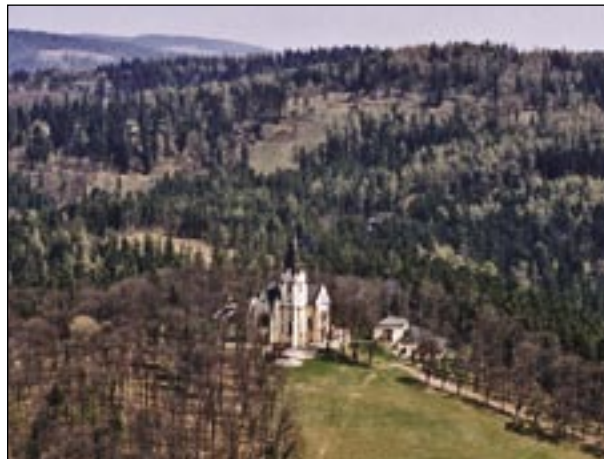
O hospici, ktorý viedli antoniti v Dravciach, už bola reč. Antoniti v druhej polovici 13. storočia založili a udržiavali špitál aj v Košiciach. Už zakrátko prešiel pod správu orgánov mesta. Antoniti si však zachovali nad ním patronátne právo, z čoho vyplýva, že pri špitáli musel vzniknúť kostol. Keďže košickí mešťania prispievali na špitál, domáhali sa mať nad ním zvrchovanú moc vrátane práva patronátu. S tým však nesúhlasil dravecký preceptor. Nakoniec sa v roku 1392 Košiciam podarilo prevziať nad špitálskym objektom výlučné právo. Stalo sa tak však až za pomoci kráľa Žigmunda.

Kartuziáni sa z dôvodov svojej reguly nezaoberali špitálnictvom, akurát sa mohli starať o chorých liekmi zo svojich lekární. Ako však dokumentuje *Kronika anonymného kartuziána* zo Skaly útočiska, starali sa o duševne chorých pacientov. Inak to bolo v prípade Červeného kláštora. V jeho blízkosti viedla cesta, ktorá z Lechnice cez brod na Dunajci smerovala priamo do Nižných Sromoviec (Sromowce Niżne). Podľa dávnej, ešte predkartuziánskej tradície, tu bol udržiavaný útulok pre pútnikov, chorých a iných núdznych. Nestarali sa o nich otcovia, iba bratia a konverši.

V 18. storočí existovali v Krompachoch i v Staréj Ľubovni špitály udržiavané mestom. Je možné sa preto domnievať, že existovali už o niekoľko sto rokov skôr.

Púte a pútnické miesta

Na prelome 14. a 15. storočia v Spišskej Sobote vznikla kalvária. Je ťažké ju nazvať pútnickým miestom, hoci obrady a mystériá sem zaiste priťahovali obyvateľstvo nielen z tohto mesta, ale i z iných blízkych centier. Dá sa to zrejme pripísať tomu, že toto

Obr. 91. Pohľady na scenériu najslávnejšieho pútnického miesta Spiša Mariánsku horu so svätyňou.

obyvateľstvo bolo v stredoveku skôr pozbavené rôznych rozptýlení a kontaktov s inými.

V blízkosti Smolníka na Štóskom vrchu sa nachádzal pútnický Kostol zasvätený Navštíveniu Panny Márie. Za to, že k nemu pútnik prišiel, bolo možné už od roku 1433 získať odpustky.* Iným

* Kostol existuje vo veľmi zlom stave dodnes. Ako hlása nadpis nad svätyňou bol zreštaurovaný v roku 1738 a potom v roku 1776. V tomto období k nemu bola pristavaná i kalvária. Pozri obrázok (pozn. red.).

pútnickým miestom bola Hranovnica, ktorá bola súčasťou majetkovej bázy cistercieckeho opátstva v Spišskom Štiavniku. Existovala tam Kaplnka svätej Márie Magdalény, za návštevu ktorej bolo tiež možné získať odpustky.

Najdôležitejším pútnickým miestom bola jednak Mariánska alebo tiež Olivová hora nad Le-

Obr. 92. Mariánskym pútnickým centrom Gelnického banského okruhu a blízkeho okolia bol od stredoveku Štóske vrch nad Smolníkom: a) Pohľad na kalváriu, b) pútnický kostol prebudovaný v barokovom štýle.

voču (časť historikov stotožňuje tieto miesta, iní tvrdia, že ide o kopce, ktoré ležali blízko seba).*

Sakrálny objekt na Mariánskej hore v Levoči mal podľa niektorých názorov stáť ešte pred prvým vpádom Mongolov v roku 1241. Práve Mongoli ho mali zničiť. V roku 1247 z iniciatívy neznámeho levočského farára tu mala byť vystavaná kaplnka zasvätená Svätému Duchu. Nie najlepšie postavený objekt sa po niekoľkých desiatkach ro-

kov mal premeniť na ruinu. Za týchto okolností levočský farár Henrich v roku 1311 vybudoval novú svätyňu. Nachádzala sa v nej drevená socha Panny Márie. Tá sa tešila vzrastajúcej úcte medzi miestnym obyvateľstvom. Takto bol celý objekt zasvätený Panne Márii. V druhej polovici 15. storočia kostolík už nebol v stave prijať vzrastajúce počty pútnikov. Boli medzi nimi Košičania, obyvatelia Zamaguria alebo Poliaci z Malopoľska. V tom čase (1470) levočský farár Servác, využívajúc značné

dôchodky svojej farnosti, vykonal ďalšiu prestavbu kostola a zväčšil ho. Socha Panny Márie patrí k typu neskorogotických tzv. pekných madon. Bola vyhotovená bezprostredne pred začatím aktívnej činnosti Majstra Pavla z Levoče i v centre levočských sochárov a je cennou pamiatkou spišskej plastiky.

Reformácia na Spiši neprebehla tak radikálne ako v Ríši. Mariánske procesie z Kostola svätého Jakuba na Mariánsku horu boli síce zakázané a kostol na hore prestali mešťania finančne podporovať, vďaka čomu sa za istý čas začal meniť v ruinu, púte samotné však neprestávali. Hoci aj neboli také početné ako v stredoveku. Dbali o ne tak miestni kupci, ako aj remeselníci, ktorým pútnici prinášali isté zisky. Podobne tomu bolo v Trstenej na Orave. V čase rekatolizácie význam Mariánskej hory znovu vzrástol i púte sa stávali čoraz početnejšími.¹³²

* Mariánska hora je dodnes miestom masových púť z celého Slovenska, ba dokonca i spoza hraníc. Preto ju nazývajú tiež slovenskou Čenstochovou (Częstochowa). 3. júla 1995 za účasti vyše 650 tisíc verných synov a dcér cirkvi vrátane susedných krajín, obzvlášť Podkarpatskej Rusi, pápež Ján Pavol II. odslúžil na Mariánskej hore slávnostnú svätú omšu (pozn. autora).

¹³² František DLUGOŠ : Mariánska hora v Levoči, in: *Z minulosti Spiša*, ed.: Ivan Chalupecký, roč. 9 – 10. Levoča 2001/2002, s. 321 – 322.

Patrocíniá sakrálnych objektov a náboženských inštitúcií

Výskumy patrocínií sú dôležité pre mnoho historických vied, ako typológia kultúry jednotlivých historických období, počiatky osídlenia i historická geografia, definovanie sociálnej skladby prvotných obyvateľov jednotlivých sídel, či procesu urbanizácie tých istých sídel, ďalej – ikonografia, sfragistika, heraldika, etnológia a iné. Nie je však našou úlohou prehĺbené štúdium zviazané s patrónmi jednotlivých objektov. Napriek tomu musíme upozorniť na niektoré aspekty, ktoré dodatočne osvetľujú nábožensko-spoločenské vzťahy Spiša v 14. a 15. storočí.

Tvorba patrocínií a tým i samotných sakrálnych objektov siaha až k veľkomoravským časom a časom vzniku Spišskej župy v 12. storočí. Prvá etapa trvala do polovice 13. storočia. Po nájazde Mongolov prišla na Spiš hlavná vlna cudzieho, neslovenského a nemaďarského obyvateľstva. Predovšetkým šlo o Sasov, sčasti románsky hovoriace obyvateľstvo (Talianov?/Valónov?), Rusínov a Poliakov. Posledné dve etnické skupiny patrili k vrstve poddaných s obyčajovým právom. Preto sa Poliaci okrem severozápadnej časti Spiša ľahko asimilovali. Rusínov pred asimiláciou chránila náboženská bariéra – pravoslávie. Na druhej strane priniesli patrocíniá, ktoré sú typické pre východnú cirkev (napríklad svätý Dimitrij).

Ešte v časoch Arpádovcov (v *Uhorsko-poľskej kronike* z prvej polovice 13. storočia) bola Panna Mária uznaná za patrónku Uhorského kráľovstva (*Regnum Marianum*).*

Neprekvapuje preto, že patrocíniom Panny Márie sa časom začalo špecifikovať pomocou dodatku Očisťovania, Navštívenia, Narodenia a Zvestovania Panny Márie. V novoveku táto špecifikácia pokračovala. Ak v nejakej väčšej ľudskej aglomerácii bolo viac kostolov, patriciát si toto patrocíniom vyhradil práve pre svoj kostol. Časom sa patrocíniom Navštívenia Panny Márie vymedzovalo pre kostoly na pútnických miestach (porovnaj Mariánska hora a pútnický kostol na Štóske vrchu nad Smolníkom). Ďalším patrocíniom pre pútnické miesta bolo zasvätenie kostola svätej Márii Magdaléne Kajúnci (Hranovnica).

Veľkej popularite sa tešila svätá Katarína. Jej kult pramenil z toho, že kráľovná Mária, žena Bela IV., bola dcérou byzantského Teodora Laskarisa, no

a Laskarisovci mali pochádzať z rodu, do ktorého patrila svätá Katarína Alexandrijská. Bola preto patrónkou slobodných kráľovských miest, najmä banských (Gelnica, Smolník), alebo kostolov patriciátu. Navyše bola aj patrónkou remesla. V istom slova zmysle možno považovať svätú Katarínu (spolu so svätou Margitou Antiochijskou) za dynastickú sväticu uctievanú rodom Arpádovcov. Patrónkou baníkov a hutníkov bola svätá Barbara. Patrónom strážcov a mýtnikov bol svätý Michal, kopijníkov svätý Ladislav, domáci svätec z dynastie Arpádovcov. Vojaci

– cudzinci so sebou priniesli kult svätého Juraja (Spišská Sobota), Nemci kult svätého Jakuba, no najmä kult svätej Alžbety Durínskej, kanonizovanej v roku 1235. Alžbeta bola dcérou Ondreja II. a sestrou Bela IV. Z toho vyplýva, že v Uhorsku bola rýchlo akceptovaná ako svätá z dynastie Arpádovcov. Zakrátko sa stala, popri Svätom Duchu, patrón kostolov špitáľníkov a bratstiev chudoby, ochrankyňou útlakov pre núdznych. V Dravciach, kde antoniti mali svojho patróna svätého Antona Pustovníka, si ju vybrali za spolupatrónku.

Veľmi populárne bolo zasvätenie kostola svätému Mikulášovi, patrónovi kupcov a cestujúcich. Kostoly s jeho patrocíniom sa objavili na miestach trhov a na križovatkách ciest. Tak to bolo v Starej Levoči. V Starej Lubovni, dôležitom obchodnom uzle, sa patrónom farského kostola stal svätý Mikuláš, ktorého podoba sa ocitla dokonca v mestskom erbe. S aktivitami Kunigundy (sama sa neskôr stala sväticou), dcéry Bela IV., súvisí rozšírenie patrocínia svätého krakovského biskupa Stanislava na Spiši v druhej polovici 13. storočia (Pongrácovce, Podolíneč, zaniknutá osada Milož pri Spišskom Hrušove).

Od 13. storočia sa začali objavovať patrocíniá Božieho Tela a Svätého Kríža.

Mapa 4. *Názvotvornosť patrocínií na Spiši. 1. Tribš / sv. Alžbeta, 2. Haligovce / sv. Peter, 3. Svätá Margita / sv. Margita, 4. Jurské / sv. Juraj, 5. Križová Ves / Sv. Kríž, 6. Svätý Michal / sv. Michal, 7. Malý Slakov / sv. Michal, 8. Dedina sv. Alžbety / sv. Alžbeta, 9. Spišská Sobota / sv. Juraj, 10. Stráže pod Tatrami / sv. Michal, 11. Gánovce / sv. Ján, 12. Ondrej / sv. Andrej, 13. Jánovce / sv. Ján, 14. Spišský Štvrtok / sv. Ladislav, 15. Ždiar / sv. Mikuláš, 16. Hrabušice / sv. Vavrinec, 17. Spišské Tomášovce / sv. Margita ?, 18. Kurimany / sv. Qvirin, 19. Markušovce / sv. Michal, 20. Čepanovce / Szenizstorf ?, 21. Závadka / sv. Peter, 22. Milož / sv. Stanislav, 23. Štefkovce / sv. Mikuláš ?, 24. Paol'any / sv. Pavol, 25. Svätá Margita / sv. Margita, 26. Brutovce / sv. Vavrinec, 27. Orlovec / sv. Juraj, 28. Bijacovce / Všetci Svätí, 29. Žehra / Sv. Duch, 30. Margecany / sv. Margita.*

* V časoch rekatolizácie (počas 17. – 18. storočia) k najdôležitejším mariánskym svätyniam Slovenska patrili Mariánka, Šaštín, Staré Hory a Levoča. Táto zbožná úcta sa transformovala do osobitej podoby úcty k Sedembolestnej Panne Márii, ktorú pápež Benedikt XIII. v roku 1727 vyhlásil za patrónku historického územia dnešného Slovenska. V roku 1995 sochu Sedembolestnej Panny Márie korunoval počas svojej návštevy v Šaštíne pápež Ján Pavol II. V celouhorskom rozmere v roku 1896 na žiadosť uhorského episkopátu ustanovil pápež Lev XIII. sviatok Panny Márie – Veľkej Pani Uhorska (pozn. red. a autora).

Eremiti ctíli ako svojho svätého Jána Krstiteľa, ktorý bol podľa evanjelií pustovníkom nad Jordánom, ale i svätého Antona Pustovníka z Téb. Paulína na Spiši nepôsobili.

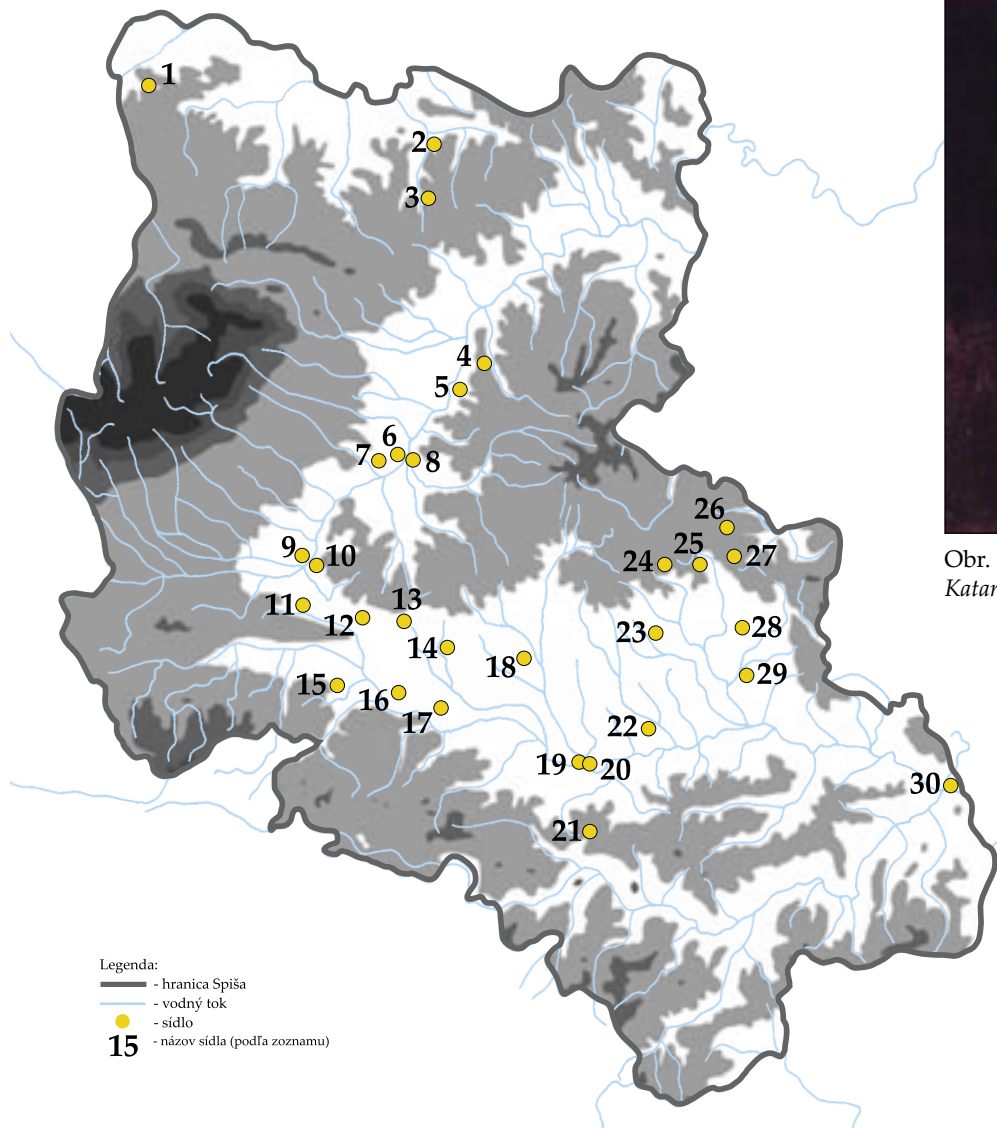
Niekedy sa stali prípady, že namiesto názvu miesta sa objavil názov patróna miestneho kostola. Tak to bolo s Kostolom Panny Márie v spore o desiatky v roku 1235. Až neskôr sa začal ustalať názov Podolíneec, v ktorom sa tento kostol nachádzal.

V sídlach, kde bolo viac kostolov, svätyne viac vzdialené od centier sa nazývali slovenskými

zália mali zabraňovať morovej nákaze. Sedliacke kultúry nemali vo všeobecnosti svoje kostoly. Na poliach sa im budovali kaplnky. Obrady sa tu konali zriedka, prevažne v deň daného patróna.

Riečne mosty strážil od čias baroka svätý Ján Nepomucký, ktorého preto umiestňovali na mostné stĺpy a podstavce.

Zaujímavo sa odvodzoval vznik oficiálneho názvu obce od patróna farského kostola. Väčšina z nich bola latinská. Používal sa tiež slovenský, maďarský a nemecký jazyk. Tu je niekoľko

Obr. 93. Svätá Katarína z Oltára svätej Kataríny z Vyšných Repáš.

príkladov: ľudové názvy – Krížová Ves (Svätý Kríž), Margecany od svätej Margity Antiochijskej, Danišovce od svätého Dionýza, Kurimany od svätého Quirina; latinské názvy – *Mons Sancti Martini* = Spišská Kapitula, *Omnium Sanctorum* = Bijacovce, *Mons Sancti Georgii* (nem. *Georgenberg*) = Spišská Sobota, *Villa Sancti Michaelis* = Malý Slavkov, *Villa Sancti Ladislai* = Spišský Štvrtok; maďarské názvy – *Szentmihalúr* = Markušov-

ce, *Szepesszentpál* = Pavľany.

Proces vzniku patrocínií bol však veľmi dlhodobým (začal už pred 13. storočím) a viacvrstvovým, často nezávisel od behu jednotlivých storočí. Východiskovým bodom bola genéza javu ako takého.¹³³

ce, *Szepesszentpál* = Pavľany.

Proces vzniku patrocínií bol však veľmi dlhodobým (začal už pred 13. storočím) a viacvrstvovým, často nezávisel od behu jednotlivých storočí. Východiskovým bodom bola genéza javu ako takého.¹³³

¹³³ Ján HUDÁK : *Patrocíniá na Slovensku : Súpis a historický vývin*. Bratislava 1984, s. 17 – 82. Porovnaj tiež novšiu prácu Michal SLIVKA : *Uctievanie svätých na Slovensku*, in : *Studia archeologica Slovaca mediaevalia*, roč. 5, 2006, s. 91 – 162.

Spišskí prekursori (predchodcovia) reformácie

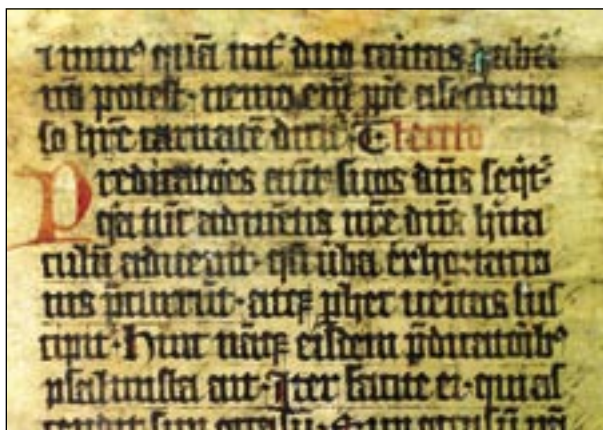
Lutherova náuka, podobne ako storočie predtým husitizmus, začala na Spiš prenikať najprv pozvoľna a to na konci dvadsiatych rokov 16. storočia. Spišské Nemectvo v nej našlo (okrem iného) možnosť národnej sebaidentifikácie. Avšak počiatky reformácie na Spiši boli veľmi ťažké, keďže prvými inovercami, ktorí prišli na Spiš, nachádzajúcimi tu dosť podporovateľov, boli anabaptisti (novokrstenci). Netolerovali ich ani iní predstavitelia kresťanských náboženstiev, ba ani začínajúci luteranizmus.

Nezastupiteľnú úlohu pri prenikaní reformácie, ale i humanizmu na Spiš zohrávali jednotlivé osobnosti. Prvoradou postavou medzi nimi bol magister umenia a doktor kanonického práva Ján Henckel. Pochádzal z neznámej, ale vplyvnej rodiny Henckelovcov z Levoče, ktorá sa od začiatku 15. storočia na Spiši tešila veľkej úcte. Henckelovci boli pravdepodobne spríbuznení s Turzovcami, rodinou budujúcou si v tom istom čase závažnú kariéru. Po roku 1412 sa Mikuláš Henckel stal grófom Provincie 11 miest. Mikuláš Henckel mladší, absolvent Viedenskej univerzity, sa stal spišským kanonikom. Na počiatku 16. storočia dvaja bratia Ján a Sebastián boli levočskými farármi a dvaja ďalší – členmi mestskej rady. Jeden z nich vykonával dokonca funkciu richtára.

Ján Henckel sa narodil v roku 1481 a študoval vo Viedni, v Krakove a v Bologni. Po návrate sa stal prepoštom Jágerskej kapituly. Na začiatku roku 1514 ho mestská rada v Levoči menovala za farára na fare pri Kostole svätého Jakuba. Stal sa tiež členom Bratstva Božieho Tela. Bol veľkým humanistom. Udržiaval kontakty z Erazmom Rotterdamským. Za jeho pôsobenia bol dokončený hlavný oltár v Kostole svätého Jakuba. Henckel mal vplyv na jeho záverečnú podobu. V roku 1520 povolal z Krakova známeho anglického humanistu Leonarda Coxa, ktorý sa stal riaditeľom školy v Levoči. Po dvoch rokoch však odišiel do Košíc.

Henckel bol dobre informovaný o postupe reformácie v nemeckých krajinách. Nebola mu ľahostajná a sám sympatizoval s názormi Luthera. V tomže roku 1520 objednal u Majstra Pavla z Levoče renesančný oltár do Kostola svätého Jakuba. Stal sa tiež turnianskym arcidiakonom. Okrem toho sa mu podarilo vytvoriť rozsiahlu zbierku kníh, ktoré sa nachádzali v Levoči, a tak vytvoril významnú knižnicu, pre ktorú nechal vybudovať zodpovedajúce miesto pri Kostole svätého Jakuba.

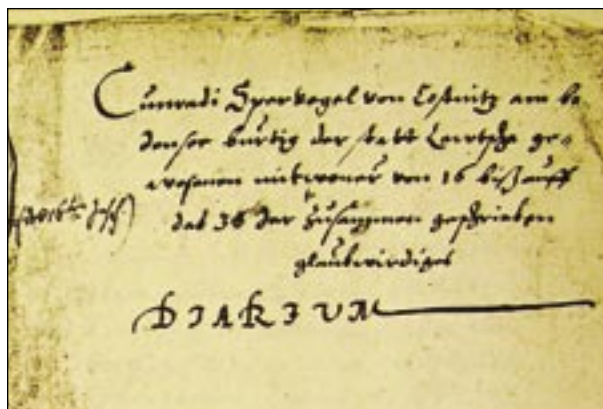
Jeho odvážne náhľady narážali na odpor niektorých predstaviteľov miestnej moci. V dô-

Obr. 94. Ukážka stredovekého písárskeho umenia zo Spiša.

Obr. 95. Titulná strana Spiškosobotskej kroniky z 15. storočia.

Obr. 96. Titulná stránka rukopisu Sperfoglovej kroniky z Levočského archívu.

Obr. 97. Titulná stránka spisu *Matricula Molleriana*, ktorý zachytáva protokoly Bratstva 24 kráľovských farárov (dnes v Kežmarku).

Obr. 98. Knižnica pri Kostole svätého Jakuba disponovala jednou z najbohatších zbierok rukopisov a kódexov v strednej Európe.

sledku toho sa v roku 1522 presťahoval do Košíc. Zakrátko na to ho kráľovná Mária z rodu Habsburgovcov, žena Ludovíta II., pozvala k dvoru ako svojho kazateľa a spovedníka. V roku 1530 sa zúčastnil na augsburskom sneme. Osobne spoznal Martina Luthera i Filipa Melanchtona. V roku 1531 sa stal vrocavským kanonikom. Pred smrťou z vlastnej iniciatívy zložil prísahu, že nevyznáva Lutherovu vieru. Umrel vo Vroclave v roku 1539. V dejinách Spiša bol jednou z najtypickejších postáv humanizmu.¹³⁴

Levočan magister Juraj Moller bol už v roku 1515 kazateľom vo svojom rodnom meste, potom sa stal farárom vo Veľkej Lomnici, následne v Spišskej Belej. V roku 1530 bol opätovne ustanovený za farára v Levoči. Bol rozhodným protivníkom protestantizmu. Vlastnil bohatú knižnicu. Počas pobytu vo Veľkej Lomnici sa stal seniorom Bratstva 24 spišských kráľovských farárov. Napriek jeho odmietaniu sa reformácia rozšírila na Spiši veľmi rýchlo. Napokon prepošt Ján Horváth, ktorý viedol svetský spôsob života a vymáhal čoraz väčšie sumy od spišských farárov, v roku 1544 prestúpil na protestantizmus a oženil sa. Moller vtedy rezignoval z funkcie seniora bratstva, ktorého členovia sa tiež ženili. V tom istom roku 1544 bol do Levoče povolaný luteranizmom ovplyvnený kazateľ, ktorý začal zápas s katolicizmom a udeľoval prijímanie pod oboma spôsobmi. Moller, na ktorého útočili zo všetkých strán, upadol do chudoby, obzvlášť po požiari Levoče v roku 1550, keď zhorel i Kostol svätého Jakuba. Odvtedy žil z podpory mestskej rady. Nakoniec zlomený prestúpil v starobe na Lutherove vyznanie. Umrel v roku 1558. Zanechal po sebe kontinuitu protokolov Bratstva 24 farárov, známou ako *Matricula Molleriana*, v ktorých detailne predstavil udalosti na Spiši od roku 1519.¹³⁵

¹³⁴ O Jánovi Hencklovi a počiatkoch reformácie v Levoči pozri Ivan CHALUPECKÝ : Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storočia, in: *Z minulosti Spiša*, ed.: Ivan Chalupecký, roč. 5 – 6. Levoča 1997/1998, s. 102 – 103.

¹³⁵ *Tamže*, s. 90, 92 – 101.

Kultúra a umenie na Spiši v neskorom stredoveku

Školstvo, štúdium v zahraničí, písomníctvo, kultúrny život

Najdôležitejšia a najstaršia zo škôl bola škola pri Spišskej Kapitule, ktorej existencia je doložená v polovici 13. storočia. Bola to školská kapitula, ktorá vychovávala kandidátov na duchovné povolania. K téme školstva na Spiši v tomto období veľa informácií. Poznáme zväčša farské školy, ktoré sa vo väčších centrách menili na mestské školy s rozšíreným vyučovacím programom. Niekedy ich viedli slávni pedagógovia (vyššie zmienený príklad Leonarda Coxa v Levoči). V Kežmarku existovala škola v rokoch 1382 – 1392. V druhej polovici 15. storočia bola premenená na mestskú školu. V Levoči jestvovala škola od roku 1417, a to skôr ako mestská škola, keďže je ťažké predstaviť si, že by dovtedy v Levoči škola nebola. Z tohož roku 1417 pochádzajú i vedomosti o farskej škole v Lúčivnej, ktorá sa nachádzala na majetkoch štiavnického opátstva. V roku 1450 existovala škola v Spišskom Podhradí. Z roku 1456 pochádzajú informácie o prítomnosti školy v Smolníku. V 15. storočí sa vysokou úrovňou vyznačovala tiež škola v Hanušovciach, kedysi vlastníctve pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice, neskôr mala viacerých spolujemiteľov. Odtiaľ pochádzalo tiež niekoľko študentov Krakovskej univerzity. Podľa tradície už v 13. storočí mala existovať škola v Spišskej Novej Vsi. Isté zmienky o nej máme až z roku 1481. Poznatky, ktoré sa týkajú školy v Spišskom Štvrtku, pochádzajú z roku 1462, v Strážkach z roku 1490, z Veľkej z roku 1492 a z Krompách z roku 1501.

Školy existovali tiež v Lubici, v Spišskej Sobote, v Spišskej Belej, v Spišských Vlachoch, kde sa vyučovala latinčina, gréčtina a hebrejčina. Znami sú študenti z Odorína a z Hrhova. Mohli sa vzdelávať v týchto centrách alebo v blízkych mestách (Levoča, Spišská Nová Ves). Školy sa tiež nachádzali na šľachtických majetkoch (v Strážkach, Markušovciach a v Toporci).

S veľkou pravdepodobnosťou bolo na Spiši v danom období podstatne viac škôl. Napríklad je ťažké predstaviť si, že v takom významnom meste, ako bola Gelnica, škola nejestvovala. O zánik niektorých zmienených škôl sa pričínili husiti a bratrci. Väčšina informácií o mnohých školách

pochádza z druhej polovice 15. storočia. V čase reformácie o školy zápasili najmä katolíci s evanjelikmi. Vďaka tomu sa zachovala tradícia o školách, ktoré existovali už predtým.

Urputné súperenie medzi jednotlivými mestami a prihraničná poloha neumožnili, aby tu vzniklo veľké *emporium*. Šance stať sa ním mala Levoča, no útoky iných miest alebo nešťastia, ktoré postihli Spiš v treťom desaťročí a nasledujúcich desaťročiach 15. storočia, pribrzdili rozvoj Levoče.

Na Spiši v stredoveku nevzniklo tiež významnejšie vedecké centrum, v ktorom by bolo možné získať vyššie vzdelanie. Nepodarilo sa to dokonca ani v Bratislave, kde *Universitas Istropolitana* nepôsobila ako stála inštitúcia. Spišská mládež preto

Obr. 99. Spišský graduál prepošta Juraja z Kežmarku z roku 1426 zdobený lombardami a kadelami taktiež dokumentuje rozvinutú hudobnú kultúru na Spiši vo vrcholnom stredoveku.

Obr. 100. Výtvorné čítanie a fantázia tvorcov stredovekých rukopisov sa prejavovali v dômyselnej úprave jednotlivých strán rukopisu a predovšetkým v počiatočných písmenách úsekov textu – iniciálach, ktoré bývali zdobené nielen ornamentálne, ale aj figurálnymi ilumináciami.

navštevovala univerzity za hranicami Uhorského kráľovstva.

Miesta štúdií boli rozličné a záviseli od mnohých príčin, napríklad od kontaktov jednotlivých miest so zahraničím, ale tiež aj od času vzniku univerzít. Od polovice 14. storočia jedinou najbližšou univerzitou bola Karlova univerzita v Prahe. V posledných desaťročiach 14. storočia sa naskytila možnosť študovať vo Viedni. Od počiatku 15. storočia bolo možné študovať v Krakove, meste najbližšom k Spišu. Krakov sa stal výnimočne atraktívnym pre obyvateľov Kežmarku. S Krakovom Kežmarčania udržiavali živé hospodárske a spoločenské vzťahy. Týkalo sa to tiež iných centier položených na sever od Popradu. Dokonca i obec Hanušovce mala svojich študentov v Krakove.

Po tom, čo v roku 1364 bola otvorená dôležitá cesta cez Liptov, obyvatelia osád pri Hornáde a hornom Poprade mali ľahšie spojenie s Prahou a Viedňou. Taktiež systém cestných spojení Gelnického banského okruhu skôr smeroval na juhozápad, a to i napriek tomu, že gelnická meď bola predávaná najmä v Krakove. Kandidáti na štúdiá teda mali na výber Krakov či Viedeň. Levoča ako veľké obchodné centrum mala čulé ekonomicky podmienené kontakty, preto sa nemožno diviť, že Levočania mali veľa možností študovať. Väčšina z nich sa však na štúdiá vyberala do Krakova. Po zálohovaní 13 spišských miest Poľsku roku 1412 sa zintenzívnili ich väzby na Krakov. Pôvodom Spišiak Ján II. Turzo sa stal dokonca rektorom Krakovskej univerzity.

Duchovní sa oproti tomu vydávali na štúdiá na talianske univerzity, aby v Padove, ale najmä v Bologni mohli študovať kanonické právo. Niektorí študovali v Paríži. Boli to však štúdiá náročné na financie a nebolo ľahké sa na nich udržať.

Na Spiši sa tak na konci stredoveku koncentrovala značná skupina inteligencie – duchovní po štúdiách, lekári (v Levoči v 15. storočí), notári, mestskí pisári a iní. Muselo ich byť veľa, keďže stretávame Spišiakov študujúcich v Prahe, vo Viedni, v Krakove, vo Vroclave, v Gdansku, Elblong (gymnázia), Jene, Halle, Tübingene, Regensburgu, Norimbergu, Rostocku, Magdeburgu, Lipsku, Štrasburgu, Bazileji, Utrechte, v Brašove i Kluži v Sedmohradsku, v Bologni, Padove, v Ríme a na iných školách a univerzitách. Po tom, ako v roku 1517 vystúpil Martin Luther, vzrástol záujem Spišiakov o Wittenberg. Niektorí sa vracali naspäť na Spiš, iní nie. Oproti tomu sa na Spiš v neskorom stredoveku sťahovali predstavitelia inteligencie zo Sliezska, z Poľska, nemeckých krajín, Rakúska, Švajčiarska, ba dokonca i z Anglic-

ka. Niektorí pobudli na Spiši prechodne (Leonard Cox), iní sa tu usadili natrvalo (Konrád Sperfogel z Kostnice, Krupek z Krakova, Grawer z Wittenbergu, Ján Moller z Vroclavi či skladateľ a muzikant Zachariáš z Berlína). K týmto osobnostiam je potrebné ešte pridať takmer všetkých priorov na Lapis Refugii, ako ich menovite spomína *Kronika anonymného kartuziána*, a tiež ďalších podľa mena neznámych priorov z Červeného kláštora, či opátov z kláštora cistercitov v Spišskom Štiavniku, medzi ktorými vynikal najmä opát Lazar, známy autor Lazarovej mapy, prvého kartografického spracovania Uhorska.

Spomínané osobnosti museli mať priestor na prehlbovanie svojej vedy. Najstaršia knižnica patrila Spišskej kapitule. Vznikla už v 13. storočí vďaka veľkorysosti prepoštov, kanonikov a kapituly ako celku. Časom sa stala najlepšou knižnicou svojho druhu v Uhorsku. Podobné možno tvrdiť i o knižnici vytvorenej Jánom Henckelom pri Kostole svätého Jakuba v Levoči. V knižnici sa nachádzalo okolo 50 kódexov, inkunábulo a tlačí z počiatkov 16. storočia. Bola to teda, na svoje časy, knižnica veľmi bohatá. Knižnice sa nachádzali v Spišských Vlachoch, v Spišskom Podhradí, vo Vrbove, v Spišskej Starej Vsi, alebo v Odoříne a Ružbachoch, kde boli uložené inkunábuly. Inkunábuly vlastnili tiež mešťania a významní občania z Kežmarku, Podolínce, Krompách, Starej Ľubovne, z Veľkej, Tvarožnej, ale tiež v Žehre a Hrabušiciach. Existovali tiež bohaté knižnice v oboch kartuziánskych kláštoroch – na *Lapis Refugii* i v Červenom kláštore. Nie zanedbateľnou knižnicou disponovalo tiež opátstvo v Spišskom Štiavniku. Mohli z nich jednako ťažiť iba miestni mníši. Pre ostatných boli nedostupné. S najvyššou pravdepodobnosťou bývali zbierky kníh i v iných spišských kláštoroch. Chýbajú nám však o nich písomné informácie.

Kódexy sa však na Spiš zo zahraničia nielen privážali, najmä z Poľska, ale tu tiež vznikali. Na *Lapis Refugii* bol na prelome 15. a 16. storočia vytvorený graduál. V Spišskej kapitule v roku 1356 kanonici písali breviár...

Ján Henckel bol, ako znalec problematiky, na počiatku 16. storočia autorom kódexu obsahujúceho rímske a kanonické právo.

Zo Spiša pochádzajú aj dva kódexy (ich datovanie nie je známe), ktoré boli zakončené slovákizmami: „tak konec z toho pysma“, podobne ako pri konkordancii* *Starého a Nového Zákona* z toho istého obdobia. V knižnici Kostola svätého Jaku-

Obr. 101. Ústredný motív archanjela Michala vážiaceho duše z rovnomenného oltára z Kostola svätého Martina na Spišskej Kapitule. Obraz svojím prevedením nápadne pripomína svoje západné vzory.

Obr. 102. Anjeli pomáhajú skladať mŕtve telo Krista. Motív z Oltára Klaňanie troch Kráľov zo Spišskej Kapituly.

* Konkordancia (lat. *concordantia*) – zhoda, súhlas, súlad. Prehľadný zoznam slovne alebo vecne zhodných miest z jednej alebo z niekoľkých kníh. V tomto prípade ide o okrajové poznámky k textu (pozn. red.).

Obr. 103. Svätá Helena z Oltára svätej Anny v Spišskej Sobote.

Obr. 104. Svätá Alžbeta z Oltára svätej Anny v Spišskej Sobote.

ba v Levoči sa objavuje zvrät: „panna cysta porodzyła syna“. Knihovník (pravdepodobne) i jeho skriptor magister Tomáš z Levoče, jeden z autorov *Vocabularia* z roku 1477, napísal: „Pane Christe pomoz“ a „Maria pomoz nam“. Dokumentuje to určitý podiel slovenského elementu v spišskej kultúre a umeleckej tvorbe.

Taktiež súkromné osoby písovali kódexy. Rektor školy v Levoči v rokoch 1462 – 1472 vytvoril kódex, ktorý obsahoval výroky zo synody prepošta Stocka z roku 1460. Veľmi sa rozšíril, okrem iného v Lubici, Spišskej Sobote, ba i v Gelnici. Mešťan z Podolíncu na začiatku 16. storočia vytvoril latinsko-nemecký slovník, vhodný na písanie kázni. Mikuláš z Bugloviec v roku 1434 písal teologické traktáty. Už v roku 1386 richtár z Popradu sprístupnil výklad žalmov od Mikuláša Gersona. Už sme spomenuli iluminovaný spišský breviár, okrem neho v tomto čase vznikol i spišský kalendár alebo *Oficium o svätých Andrejovi-Svoradovi a Benediktovi*. V *Lubickom kódexe* z roku 1451 sa tiež objavil cyrilo-metodský kult.

Existencia antifonára a graduálu v knižnici Spišskej kapituly a prítomnosť kanonika – kantora poukazuje na to, že tu bola škola spevu. Taktiež v Levoči je na prelome 15. a 16. storočia dokumentovaný chór, ktorý spieval po latinsky. Fresky v kostole minoritov v Levoči zo 14. storočia zobrazujú hudobné nástroje.

Ďalším prejavom tvorivosti v oblasti literárneho umenia bolo kronikárstvo. *Kronika anonymného kronikára z Lapis Refugii* zachytáva fakty od roku 1299 do roku 1513 a bola napísaná v dvadsiatych rokoch 16. storočia. Vzhľadom na informácie v nej obsiahnuté (okrem iného registry najdôležitejších listín kláštora) je možné ju pokladať i za prvú edíciu spišských stredovekých listín. Iná kartuziánska kronika vznikla aj v Červenom kláštore. Bohužiaľ o nej nevieme nič bližšie. V roku 1550 počas požiaru Levoče zhorel do tla bohatý mestský archív. O to väčšiu váhu získali kroniky pochádzajúce zo Spiša. Aj na ich základe je možné rekonštruovať dejiny Spišskej stolice. V druhej polovici 15. storočia spísal po nemecky anonymný autor kroniku, ktorá sa do dnešných dní zachovala v Spišskej Sobote. Okrem množstva dôležitých informácií, z ktorých časť už bola citovaná vyššie, zachytáva i prvú legitimizačnú teóriu spišských Sasov o období ich príchodu na Spiš. V duchu stredovekého uhorského práva kladie prvých nemecky hovoriacich hostí na Spiši do obdobia svätého Štefana a jeho nemeckej manželky Gizely. Sasom pritom prisudzuje kristianizačnú úlohu. Udalosti z rokov 1400 – 1457 opísal autor podľa autopsie. Bohato z nej ťažili neskorší spišskí kronikári.

Na prelome 15. a 16. storočia prišiel do Levoče z Kostnice Konrád Sperfogel, ktorý sa zakrátko stal členom mestskej rady a zastával i funkciu richtára. V rokoch 1515 – 1537 si viedol denník, v ktorom opísal udalosti v Levoči. Predstavil ich v širokom kontexte vtedajších dejín. Taktiež zaznamenal počiatky prenikania reformácie na Spiš. Mal vyššie humanistické vzdelanie.

Významné je tiež *Spišské nekrológium* spisované kapitulou, ktoré začína pred rokom 1357.

Je tiež dôležité zmieniť sa o bohatých spišských archívoch, predovšetkým o archíve Spišskej kapituly, ktorý ešte nie je celkom prebádaný. Delí sa na dve časti. Prvú tvorí súkromný archív kapituly, druhú archív kapituly ako hodnoverného miesta (*locus credibilis*). Archív bol využívaný veľmi často, čo dosvedčujú početné *transumpty* s hodnovernou pečatou. Bohatý archív so zbierkami od druhej polovice 15. storočia sa zachoval v Kežmarku.

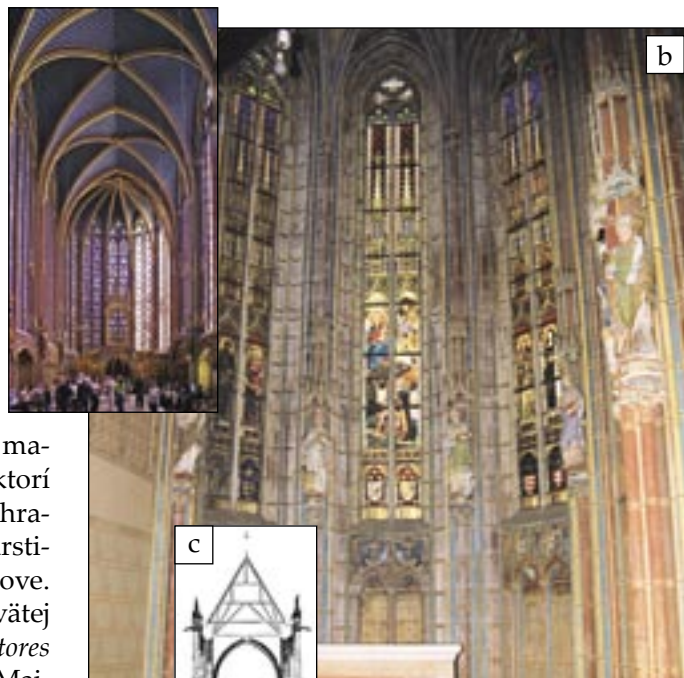
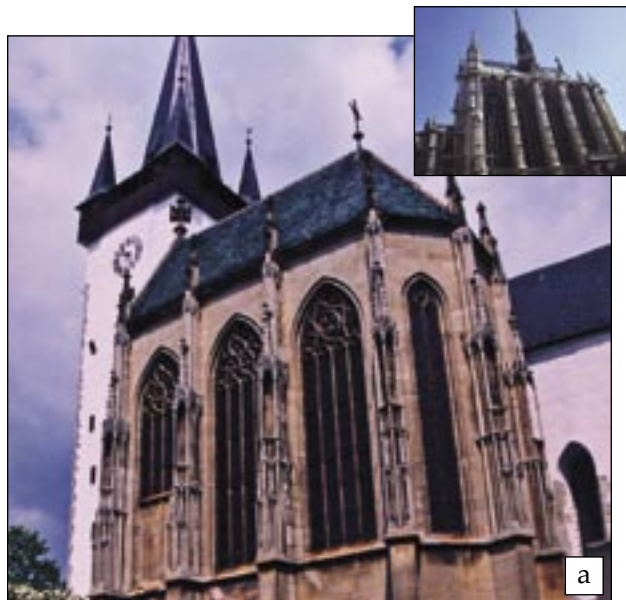
V Spišskej Novej Vsi vznikla mestská kniha, ktorá sa začína rokom 1383. Mestská kniha Gelnice zachytáva roky 1432 – 1726. Jezuitské odpisy kartuziánskych listín sa zachovali v Maďarskom krajinskom archíve. Známe sú tiež archívy zo Starej Lubovne a Spišskej Novej Vsi. Doboví používatelia chápali archívy skôr utilitárne. Pre nás sú studnicami vedomostí o minulosti Spiša.

V 15. storočí v Kežmarku a Spišskej Novej Vsi existovali literárno-hudobné tovarištvá.

Kultúrny obraz Spiša dopĺňajú rezbárske, maliarske a kovárske umelecké pamiatky. Niektorí spišskí remeselníci – umelci pracovali aj za hranicami Spiša, najmä v Krakove. Slávne sú krstiteľnice a zvony Mariánskeho kostola v Krakove. Doplníme tiež, že Kostoly Božieho Tela a svätej Kataríny v Krakove-Kleparzy postavili *muratores de Scepus* („spišskí murári“). O znamenitom Majstrovi Pavlovi z Levoče bude reč nižšie.

Okrem toho sa mohol človek neskorého stredoveku na Spiši zúčastňovať alebo prizerať mystériám, jasličkovým pobožnostiam, sledovať vystúpenia rozmanitých spevákov – igrícov, kaukliarov, povrazolezcov etc. Osobitným „rozptýlením“ boli verejné exekúcie.

Spišská kultúra mala v Spišskej Kapitule, Podolínci i v Starej Lubovni slovanský charakter, inde – nemecký. Levoča bola národnostným kotlom, a to i napriek tomu, že najvyššie vrstvy hovorili po nemecky. Práve tu však vznikli slovenské príписy v miestnych kódexoch.¹³⁶

Obr. 105. Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie v Spišskom Štvrtku bola postavená podľa slávnej Saint Chapelle v Paríži: a) pohľad z vonku, b) interiér hornej časti, c) architektonický rez Saint Chapelle, d) podzemná časť.

¹³⁶ V tejto podkapitole necitujeme pramene našich informácií. Sú tak početné vrátane tých učebnicových, že by značne zväčšili objem textu (pozn. autora).

Obr. 106. Kaplnka Zápoľskovcov v Spišskej Kapitule: a) pohľad z juhu, b) pohľad od východu, c) interiér s Oltárom Korunovania Panny Márie.

Výtvarné umenie

V 14. – 15. storočí a na začiatku 16. storočia všade na Spiši dominoval gotický štýl, a to s takými modifikáciami, ktorým tento štýl podliehal od včasnej gotiky k neskej gotike, tzv. lámanej („oslí chrbát“). Príkladom je Kostol svätého Jakuba v Levoči neustále prebudovaný až po objavenie sa renesančných elementov pred veľkým požiarom mesta v roku 1550.

Kolegiálny kostol v Spišskej Kapitule, ktorý bol pôvodne vybudovaný v románskom štýle, bol obohatený o gotické prvky, najmä potom, čo bol kostol znivočený bratníkmi a zrekonštruovaný prepoštni Jánom Stockom a Gašparom Backom. Podobne sa narábalo aj s inými kostolmi, ktoré boli postavené v gotickom štýle. Vo väčších dedinách a osadách sa alebo budovali gotické kostoly na románskych základoch, alebo ich stavali rovno v gotickom slohu. Charakteristickými sú dvojloďové kostoly. Klenbu kostola v Danišovciach podopiera jeden stĺp deliaci svätyňu na dve lode. V gotickom slohu okrem sakrálnych objektov boli stavané i múry a mestské pevnosti, fary a iné budovy, ako aj meštianske domy, nachádzajúce sa okolo námestia, a to niekedy dokonca i na dedinách, ďalej radnice či dom mestskej váhy (*Waaghaus*) v Levoči. Gotika svoj vrchol v stavebníctve zaznamenala v 15. storočí.

Osobitný záujem vzbudzuje Kaplnka Zápoľskovcov pri Kostole svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku. V poslednom období sa historička Mária Novotná vyslovila proti názoru, že bola postavená týmto rodom. Kaplnka zasvätená Nanebovzatiu Panny Márie vznikla ešte predtým, ako Zápoľskovci získali Kežmarok a krátko potom aj Spišský hrad. Na Spišský Štvrtok nemali žiadne práva až do roku 1465. Sami si vybudovali mauzóleum pri kolegiátnom Kostole svätého Martina, v ktorom sa nachádzajú ostatky Imricha i Štefana Zápoľskovcov a tešínskej kňažnej Hedvivy, manželky Štefana.

V roku 1452 sa vlastníckmi Spišského hradu, ktorý bol vykúpený od Mikuláša Brcalu, stali Turzovci. Pochádzali z kopijníckej šľachty z Betlanoviec, pričom Spišský Štvrtok bol odjakživa hlavným mestom kopijníckej šľachty. Navyše v Spišskom Štvrtku bývali s Turzovcami spríbuznení Henkelovci. Svorník v kaplnke, na ktorom je zobrazený lev podobný levovi v erbe Turzovcov, zdá sa, potvrdzuje, že budovateľmi jedného z najhodnotnejších klenotov spišskej architektúry boli Turzovci.¹³⁷

¹³⁷ Mária NOVOTNÁ : Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kaplnka Zápoľskovcov) pri Kostole svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 203 – 208.

Zápoľskovci, ktorí po vyplatení Turzovcov v roku 1460 prevzali Spišský hrad do svojho vlastníctva, sa stali v roku 1465 spišskými dedičnými županmi a presťahovali sa sem z Kežmaruku. Počas rekonštrukčných prác špeciálnu pozornosť venovali hradnej kaplnke, ktorú zničili Brcalovi vojaci. Okolo roku 1470 ju dobudovali v neskorogotickom slohu. Je to ďalší zo skvostov spišskej gotiky.

V roku 1478 prepoš Gašpar Back ukončil prestavbu kolegiátneho kostola. Už zostalo dokončiť iba klenby bočných lodí. Štefan Zápoľský pri tejto príležitosti rozhodol na mieste Kaplnky Božieho Tela postaviť vlastnú Kaplnku ku cti Korunovácie Panny Márie ako mauzólea pre svoj rod. V roku 1488 bol položený základný kameň stavby, ktorá bola dokončená približne o 10 rokov. Z kostolnej krypty pri hlavnom oltári sem boli prenesené ostatky Imricha Zapoľského, zomrelého v roku 1487. V roku 1499 bol vo svojej kaplnke pochovaný Štefan a v roku 1521 jeho manželka Hedviga Tešínska. Časom boli náhrobné dosky zo sarkofágov sňaté a pripevnené na steny.

V epoche gotiky nastali zmeny v maliarstve. V 14. storočí sa zmenili objednávateľia. Prichádzali napríklad inšpirácie priamo z kráľovského dvora. Pokus o atentát Feliciána Zacha na rodinu Karola Róberta vyvolal v celom štáte rozruch, ktorý sa prejavil v cykloch o vraždení neviniatok. Taktiež svätý Juraj, ktorý bol objektom osobného kultu tohto vládcu, sa často objavoval ako patrón rytierstva. Úloha tohto kultu ešte vzrástla v časoch vojen s osmanskými Turkami. Od 14. storočia sa objednávateľmi stávali mešťania, duchovní a náboženské bratstvá. Objednávky sa týkali najmä životov svätcov na základe *Nového Zákona*, apokryfických evanjelií, životov svätcov, obzvlášť zo *Zlatej legendy* Jakuba de Voragina. Ako príklad môže poslúžiť Kostol svätého Egídia v Poprade, ktorého vnútrosťok bol v polovici 14. storočia pokrytý freskami, alebo cyklus zo života svätej Doroty na severnej stene Kostola svätého Jakuba v Levoči.

Od polovice 15. storočia nastúpila ďalšia zmena. Maľby sa začali presúvať na krídla gotických skriňových oltárov. Predstavovali samotných svätcov, obzvlášť v momente ich mučeníctva, alebo rôzne okamihy z ich života, napríklad v obklúčení prenasledovateľov, alebo osôb, ktoré prostredníctvom namaľovaných svätcov usilovali o milosť u Boha. Do prvých dvoch desaťročí 16. storočia vidno zmeny na týchto maľbách, ktoré boli spojené s teologickým nazeraním typickým pre 15. storočie *devotio moderna*, ale na počiatku 16. storočia už závislých i od vrenia, ktoré zapríčinili svojím vplyvom novinky reformácie.

Obr. 107. Rôzne typy rozetových okien využívajúce aktuálne štýly stredoeurópskej gotiky: a) Spišský Štortok, b) Poprad, c) Lubica, d) Levoča (kostol minoritov).

Obr. 108. V klenbových systémoch neskorkej gotiky rebrá postupne prestávali byť nosným prvkom a stávali sa prostriedkom vytvárania komplikovaných dekoratívnych vzorcov: a) Spišská Kapitula, b) Spišský Štortok, c) Červený kláštor.

Tvorcovia vyššie zmienených malieb boli spravidla, ako členovia cechov, anonymní. Môžeme tu ale predsa len zmieniť Teofila Štancla (Sztancl). Narodil sa v Bieči (Biecz), pracoval v Novom Sonči, neskôr sa presťahoval na Slovensko. Stal sa občanom Levoče. Získať takéto občianstvo nebolo také ťažké. Stačilo disponovať zodpovedajúcim zápisným a odporúčaniami od relevantných osôb. Takto sa občanom Levoče stal aj slávny Majster Pavol alebo zmienený Sperfogel (prišiel z Konštancie), ktorý bol členom mestskej rady, ba dokonca niekoľkokrát richtárom. Maliarstvo sa často prepájalo s rezbárstvom a sochárstvom. Epocha tzv. pekných madon z konca 14. a prvej polovice 15. storočia vďaka vzájomnému prenikaniu vplyvov a kontaktom jednotlivých tvorcov spojila sochárske umenie Spiša, Malopoľska a Sliezska. Zameriame sa ešte na sled politických udalostí, ako sa prejavili v umení. V roku 1494 sa v Levoči uskutočnilo stretnutie Jagelovcov. Zostal po ňom Oltár Panny Márie Snežnej v Kostole svätého Jakuba. V predele oltára sa nachádza erb Levoče a jagelovský orol z čias Kazimíra Jagelovského. Oltár vznikol v roku 1496.¹³⁸ Jedinečnosť* a výnimočná hodnota umenia spišského regiónu sa paradoxne zakladá na schopnosti objednávateľov a umelcov čerpať inšpiráciu zo širokej siete medzinárodných kontaktov a získané podnety tvorivo integrovať do živej výtvarnej kultúry regiónu. Schopnosťou aktívnej recepcie sa vyznačovali rôzne vrstvy objednávateľov – od predstaviteľov mníšskych rádov cez vplyvných aristokratov a cirkevných hodnostárov, blízkych kráľovskému dvoru až po významných mešťanov s rozvetvenými obchodnými záujmami i náboženskými potrebami.

V prípade kultúry rádov sa umelecké podnety často prenášali v rámci komunikačných sietí jednotlivých reholí. Ako príklad môžu poslúžiť antoniti a františkáni.

Draveckí antoniti sa denne schádzali k modlitbám v prostom priestore predĺženého presbytéria, ktoré začiatkom 14. storočia zaklenuli dvoma poľami krížovej rebrovej klenby a nechali vyzdobiť maľbami. Obrazy Zvestovania a Ukrižovania, zachované na východnej stene, mníchom uľahčovali rozjímanie o Kristovom živote. Formy a kvality týchto nástenných malieb prezrádzajú poučenie byzantským umením. Štíhle elegantné figúry zahaľujú bohato zalamované rúcha s náznakmi tieňovania. Tieto prvky už dávno stratili svoju pôvodnú funkciu modelovať priestorové tvary a stali sa hlavne dekoratívnym elementom.

¹³⁸ Mária NOVOTNÁ : Oltár Panny Márie Snežnej v Chráme svätého Jakuba, in: *Z minulosti Spiša* 5 – 6, s. 169 – 170 a 175.

* Túto časť doplnil Ivan Gerát (pozn. red.).

Podobnými prvkami sa vyznačuje byzantské umenie viacerých geografických oblastí, takže byzantská inšpirácia sa do Draviec mohla dostať z juhu dnešného Talianska alebo cez ortodoxné Srbsko.¹³⁹

Draveckí mnísi sa svojím asketickým životom pokúšali nadväzovať na odkaz zakladateľa svojho rádu – svätého Antona Pustovníka. Aby zakladateľovo poslanstvo mali denne pred očami, dali si na severnú stenu spomínaného presbytéria namaľovať výjavy z jeho života. Námetom sa tak stalo jeho legendárne stretnutie so svätým Pavlom, pri ktorom havran živiaci pustovníka, obidvom starcom zázrakom priniesol dvojnásobnú dávku chleba, no hlavne tri zo svätcových zápasov proti diabolským pokušeniam, ktoré tak obsažne a farbisto opísal Antonov životopisec svätý Atanázus. Útočiaci démoni tradične personifikovali živelné psychické sily, s ktorými sa mnísi museli vo svojom asketickom živote vyrovnávať. Spomienka pestovaná obrazom mníchom pripomínala hroziace nebezpečenstvo a vyzývala ich k neustálemu duchovnému zápasu. Rozhodujúci boj o spásu jednotlivca i ľudstva sa podľa dobových predstáv nemal vybojovať v zápase s nepriazňou vonkajších okolností, ale práve vo sfére duchovnej. Maliar tohto cyklu sa vyjadruje prostou rečou – stereotypné gestá jeho vzpriamených postáv, mohutné rúcha, rytmizované zvislými záhybmi do podoby masívnych schránok, pod ktorými sa nedajú tušiť tvary tiel, pôsobia statickým a neohrabaným dojmom. Ploché pozadie jednotlivých výjavov oživujú len náznaky architektúry; takúto podobu obrazového rozprávania mohli ovplyvniť niektoré františkánske iluminované rukopisy zo západnej Európy.¹⁴⁰ Výtvarná kultúra samotných františkánskych kláštorov sa však nedá zjednodušene vykladať len z odkazu svätého Františka.

Prvé kláštorné stavby levočských františkánov vznikli už v 13. storočí. Dodnes sa zachovala stavba kláštora s chrámom, postavená pravdepodobne po roku 1309.¹⁴¹ Trojlodie kláštorného kostola jeho staviteľa poňali ako stupňovitú halu s mierne prevýšenou strednou loďou. Inšpirácia mohla v tomto prípade prísť zo starších stavieb tejto rehole v Čechách či Rakúsku. Z minoritských stavieb rakúskeho Podunajska pochádza aj myšlienka dlhého chóru. Pre mentalitu žobravých

mníchov bol príznačný aj výber miesta stavby na okraji mesta, pri hradbách, kde žilo chudobnejšie obyvateľstvo. O koordinácii výstavby kláštorného komplexu s postupom stavieb na mestskom opevnení svedčí aj fakt, že veža na západnej strane minoritského kostola sa stala súčasťou hradieb. Zvyšok kláštorného areálu na severnej strane kostola prilieha k hradbám celým západným krídlom krížovej chodby – ambitu, otvoreného arkádami do štvorcovej „rajskej záhrady“, vyjadrujúcej zmysel života mníchov v uzavretej komunite ako cesty k spásu. K opačnej strane krížovej chodby zasa priliehajú priestory dôležité pre chod života kláštornej komunity – kapitulná sieň, refektár a dormitórium. Podobne ako ambit aj tieto miestnosti a sakristiu kostola zaklenuli pravidelne rytmizovanými poľami krížovej klenby. Veľkosť priestoru si však vyžiadala vloženie stredného stĺpa podopierajúceho všetky štyri klenbové polia na mieste, ktoré by inak ostalo bez opory. Na svorníku klenby sakristie sa uplatnil aj figurálny výzdobný motív – do kruhu vpísaná tvár, ktorej vlasy pripomínajú slnečné lúče. Tento motív možno vykladať aj ako kresťanskú transpozíciu starších solárnych kultov, ktorej korene siahajú prinajmenšom do neskoroantického Ríma. V gotických katedrálach sa podobné významy neraz uplatňovali v náročných kružbových systémoch kruhových okien, tzv. roziet. Nenápadná, avšak mimoriadne kvalitná rozeta sa nachádza aj nad vstupom do levočského kláštorného kostola. Usporiadanie kamenných prútov v jej strednej časti do podoby štyroch rotujúcich plamienkov je príznačné už pre neskorú, dynamickejšiu fázu gotického slohu.

Výtvarnú náročnosť levočských minoritov potvrdzuje aj figurálna plastika a maľba. Z hľadiska tematiky tu zaujme najmä reliéf nad dvojitou sedíliou zobrazujúci zápas Samsona s levom. Maľbu Ukrižovania na severnej stene sakristie vytvoril taliansky školený majster. Talianske prvky (napríklad rám s tzv. kosmatskou ornamentikou) vidno aj v rozmernej kompozícii Smrti a Korunovania Panny Márie na severnej stene kňazišťa. Slávnostnosť nebeského výjavu stupňujú anjeli hrou na hudobných nástrojoch.

Spojenie spišských aristokratov a cirkevných predstaviteľov s kráľovskou mocou dokladá obraz

¹³⁹ Elemér KŐSZEGHY : *Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips) : Mitteilungen der Denkmalschutzkommission des Karpathenvereines*. Kásmark 1930. Milan TOGNER : Monumentálna nástenná maľba na Spiši 1300 – 1550, in: *Ars* 1992, č. 2, s. 109 – 149. Barbora GLOČKOVÁ : Dravecké Ukrižovanie a Zvestovanie : Otázka južného vplyvu v stredovekej nástennej maľbe Slovenska, in: *Galéria 2002 : Ročenka Slovenskej národnej galérie*. Bratislava 2002, s. 7 – 26.

¹⁴⁰ Vlasta DVOŘÁKOVÁ, Josef KRÁSA a Karel STEJSKAL : *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. Praha a Bratislava 1978, s. 90 – 93.

¹⁴¹ Bibiána POMFYOVÁ : Vrcholnegotická architektúra na Spiši, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*, ed.: Dušan Buran. Bratislava 2003, s. 97 – 109.

korunovania kráľa Karola Róberta, ktorý v roku 1317 pre kapitulný Kostol svätého Martina v Spišskej Kapitule objednal prepošť Henrich. Máriu, držiacu v lone malého Ježiška, namalovali v duchu románskej tradície ako trón Božej Múdrosti.

Monumentálne obrazy božského pôvodu kráľovskej moci pochádzajú z Byzancie, odkiaľ prenikli aj do umenia normanského dvora na Sicílii. Pri sprostredkovaní týchto obrazových myšlienok na Slovensko mohli zohrať určitú úlohu aj rodinné kontakty uhorských Anjouovcov s talianskym juhom.

Z obdobia nástupu Anjouovcov na uhorský trón pochádza aj obraz bitky, pri ktorej svätý Ladislav zachránil uhorskú dievčinu z rúk kumánskeho únoscu, zachovaný v sakristii Kostola svä-

he Anjouovcov upevniť si svoju moc nadviazaním na staršie tradície – spájali podnety prebraté z rôznych kultúrnych okruhov. Byzantská zložka juhotalianskeho maliarstva sa v Lomnici prejavila predovšetkým štylizáciou Ladislavovej tváre do podoby Krista. Takáto štylizácia veľmi konkrétne vyjadrovala teologický názor, podľa ktorého každého svätca či sväticu charakterizuje určitá – viac či menej abstraktná podobnosť s Kristom.

Ďalšie ladislavské cykly na Spiši sa zachovali v Žehre, kde za popravou pohana nasleduje odpočinok svätca s hlavou v lone zachránenej dievčiny (v bijacovských fragmentoch pritom vidno dokonca aj Kumánovu hlavu napichnutú na kôl) a vo Vítkovciach, kde anjeli prinášajú odpočívajú-

Obr. 109. Freska korunovácie Karola Róberta zo Spišskej Kapituly.

tej Kataríny vo Veľkej Lomnici.¹⁴² Jeho prvá scéna znázorňuje dramatický súboj na koni – únosca uniká, pričom sa strelbou z luku smerom dozadu usiluje zbaviť svojho prenasledovateľa. Dievčina svojmu záchrancovi neustále pomáha – najskôr vidíme, ako bráni v streľbe únoscovi, potom ho podľa textu mala strhnúť z koňa. V nasledujúcej scéne zápasu na zemi sekerkou pretína šľachu na nohe démonizovaného Kumána. Napokon táto mladá žena (označená latinským nápisom „ladiua est ista“) stína mohutným mečom únoscovu hlavu, pridržiavanú svätcom. Lomnický maliar sa neusiloval o realistické stvárnenie pozadia – vedľa postáv namaloval len stromy zjednodušujúce prírodný motív do podoby znaku. Takáto štylizácia je bežnou črtou jazyka klasického gotického maliarstva, podobne ako ohraničenie tvarov výraznými kontúrami a ich následné vyplnenie farebnými plochami. Maliar sa opäť mohol poučiť z neapolského maliarstva, v ktorom sa tiež – aj vďaka sna-

cemu víťazovi korunu. Cyklus ladislavskej bitky nadväzoval na staršie tradície.* Dobovo aktuálna bola navyše aj idealizácia bojových aktivít aristokracie. Heroický príbeh o obrane viery a domáceho obyvateľstva zatienoval iné formy násilia obiahnuté vo vzťahu šľachty k domácim roľníkom. S hrdinským rytierom sa šľachtic mohol ľahšie stotožniť, jednoduchý veriaci sa mu zasa mohol ľahšie podriaďiť.

Za typicky západoeurópsku črtu lomnického obrazu sa dá pokladať záľuba vo vojenskom dobrodružstve, spestrenom ženskou prítomnosťou. Vo Francúzsku a v Nemecku sa prejavila aj v rytierskych románoch, písaných ľudovým jazykom, teda už nie v latinčine, ktorú ovládali najmä cirkevní hodnostári. Šľachtici z rodu pánov z Lomnice, medzi ktorými treba hľadať objednávateľa malieb, sa pravdepodobne nemohli baviť počúvaním podobného rozprávania vo svojom rodnom jazyku – podobné texty sa totiž v žiadnom z lu-

¹⁴² Ivan GERÁT : Columna militiae Christianae : K historickým funkciám ladislavských cyklov v 14. storočí, in: *Galéria 2004 – 2005 : Ročenka Slovenskej národnej galérie*. Bratislava 2006, s. 81 – 95.

* Porovnaj s predchádzajúcim textom Martina Homzu s. 137n (pozn. red.).

dových jazykov Uhorska nezachovali. Napokon – aj v lomnickej freske išlo viac než len o zábavu: dobrodružstvo svätca obsahuje výrazný sakrálny moment, ktorým sa jednoduchý príbeh povyšuje na monumentálne podobenstvo o víťazstve dobra nad zlom a barbarstvom. S kristovskou tvárou svätého kráľa – vodcu uhorských kresťanských bojovníkov – kontrastuje démonicky znetvorená podoba Kumána. Pri jej stvárnení sa maliar mohol inšpirovať tirolskými obrazmi, ktoré azda spoznal pri svojom putovaní do Uhorska. Nová aktualita príbehu svätého Ladislava po nástupe Anjouovcov na uhorský trón súvisí aj s tým, že poslední Arpádovci – najvýraznejšie Ladislav IV. – sa v rámci boja o moc neraz uchýľovali aj k spolupráci s Kumánmi. Démonizácia tejto etnickej

nej odhmotnená kaplnka pri južnej strane spišskokapitulského kostola.

Typicky mestské objednávky nájdeme hlavne v Levoči, ktorá už v roku 1321 vystupuje ako slobodné kráľovské mesto. Na jeho námestí stála aj stavba farského Chrámu svätého Jakuba, ktorá sa v priebehu 14. storočia rozvinula do podoby dôstojne reprezentujúcej obec a vieru jej obyvateľov. K pomerne plytkému polygonálne ukončenému presbytériu s veľkými oknami sa postupne pridávali jednotlivé polia trojlodia, zaklenuté krížovou klenbou, nesenou rebrami s hruškovitým profilom. Staviteľia sa pritom celkom zriekli radu okien nad bočnými loďami a všetky tri lode postavili približne rovnako vysoké. Myšlienka halového riešenia, ktorá inšpirovala levočský farský chrám,

Obr. 110. Časť nástennej maľby ladislavského cyklu v Kostole svätého Filipa a svätého Jakuba vo Vítkovciach.

skupiny preto jednoznačne súvisela so záujmami novej dynastie a jej spojencov.

Aristokratické objednávky však občas prejavovali aj pozoruhodnú nezávislosť od aktuálneho vkusu kráľovského dvora. Príkladom môže byť už zmienená konzervatívna pohrebňa kaplnka v Spišskom Štvrtku (dokončená 1473), postavená podľa plánu, ktorý pochádzal z okruhu známeho viedenského architekta Hansa Puchspauma. Celková dispozícia tejto stavby sa inšpirovala aj vzdialeným vzorom parížskej Sainte-Chapelle, postavenej v polovici 13. storočia za Ľudovíta IX. Svätého. Nízky spodný priestor výrazne kontrastuje s vysokým a štíhlym vrchným, plným svetla prúdiaceho z okien, ktoré zaberajú takmer celú plochu južnej steny a záveru presbytéria. Konzervativizmus celkovej koncepcie sa potom prekonával takými motívmi, ako zaklenuťie oboch priestorov sieťovou klenbou, náznak krúženia rebier či prerážanie rímsy zábradlia emporu fiálami korunujúcimi oblúky pod ním. Lokálnu recepciu vyspelej slohovej formy spišskoštvrtockého diela odráža podobná, len o niečo jednoduchšia a me-

sa už predtým uplatnila v oblastiach, odkiaľ prišli spišskí kolonisti (napríklad v Erfurte či Meisse- ne), ale i v rakúskych a sliezskych mestách, s ktorými Levočania udržiavali čulé obchodné vzťahy. Do Levoče však mohla preniknúť aj vďaka fran-tiškánskeho kostolu. Isté je, že na farskom kostole pracovali vynikajúci kamenári ešte aj koncom storočia, keď vznikol južný portál. Bohaté kružby v jeho tympanóne, ako aj reliéfy hlavíc jeho oste-nia, svedčia nielen o plodnej fantázii tvorcov, ale aj o ich zručnosti pri spracovávaní prírodných motívov.

O tesnom spojení tematiky maliarskej výzdo-by kostola s praktickými prejavmi viery v živote stredovekého mesta svedčí hlavne cyklus moralít namaľovaný na severnej stene lode kostola. Popri prejavoch kresťanskej lásky v ňom dostala miesto aj alegória najpodstatnejších ľudských nerestí – siedmich smrteľných hriechov privádzajúcich dvojicu ľudí na chrbte rozličných zvierat do tlamy pekla.

O mnohých autoroch a objednávateloch dreve-ných sôch, ktoré vznikli na Spiši v 14. storočí, ne-vieme nič podrobnejšie. Štýlový charakter týchto

diel, ktoré spravidla vyrezávali z lipového dreva a ich povrch upravovali farebnými vrstvami na kriedovom podklade, však prezrádza priame či sprostredkované kontakty s vtedajšími centra-

dísk či analógií zasa praveľa na to, aby vo všetkých otázkach zavládla zhoda. Dlho sa zdalo, že Madona zo Strážok s jej typicky archaickým úsmevom a toporne vzpriameným oblečeným Ježiškom je

Obr. 111. Najstarší obraz zápasu sv. Ladislava s Kumánom na stene dnešnej sakristie Kostola svätej Kataríny vo Veľkej Lomnici.

mi umeleckej tvorby. Rozhodujúcu úlohu pritom zohrali už v 13. storočí francúzske mestá s ich sochársky bohato zdobenými kamennými katedrálami, ale aj s kráľovskými mecenášmi, ktorí si mohli objednať sochu z neobyčajného a drahého materiálu – napríklad zo zlata či slonoviny. V tomto žičlivom a náročnom prostredí vznikli vkusové normy, ktoré vďaka pohybu sôch, kresieb, tvorcov a objednávateľov ďalej ovplyvňovali predstavy sochárov o tom, ako má Madona s dieťaťom vyzeráť. Odev Panny Márie sa utváral pomocou rytmicky členených zvislých či oblúkovitých záhybov ako i kaskád po stranách do starostlivo komponovanej

staršia ako Madona z Ruskinoviec, ktorá sa vyznačuje menej ostrými, mäkšími tvarmi a určitou grációznosťou. Hlava dieťaťa, vyrezaná z osobitného kusu dreva a nasadená tak, že sa mohla otáčať, ruskinovskú sochu odlišuje od strnulejších starších madon, ktoré prezentovali dopredu hľadiaceho chlapca. Pri tejto premene nešlo len o formu, ale aj o vyjadrenie citových obsahov Ježiškovho vzťahu k matke. Kristus začína čoraz viac pripomínať skutočné dieťa. Pred takýmito sochami si vnímateľ mohol dovoliť oveľa intímnejšie ľudské pocity, ako pred prísnyim stelesnením svetového poriadku. Konceptiu obrazov Madony na Spiši

Obr. 112. Časť ladislavského cyklu v Kostole Všetkých svätých v Bijacovciach.

podoby, ktorá obklopovala jej esovito prehnuté telo. Premyslená idealizácia sa ďalej prejavovala na rukách, účese a hlavne na tvári Madony a Ježiška. Tu sa obvykle uplatňovala pravidelná oválna forma s mandľovo sformovanými očami pod polkruhovým tenkým obočím s úzkym nosom a malými ústami. Zdá sa teda, že autori spišských Madon čerpali z iných zdrojov ako väčšina maliarov. Details datovania jednotlivých sôch a mapovanie ciest, po ktorých na Slovensko prenikli jednotlivé formálne riešenia, sú predmetom sporov. Písomných dokladov na presné časové zaradenie je príliš málo a možných umeleckohistorických výcho-

v 14. storočí však jednoduché zovšeobecnenia vystihujú len približne.

Ruskinovskej Madone sú blízke aj Madony z Ulože a Toporca. Tieto diela sa nejednému znalcovi zdali byť blízke polovici štrnásteho storočia. Podľa najnovšie publikovaného názoru Roberta Suckaleho vznikli o celé polstoročie skôr.¹⁴³ V úzkej súvislosti so spomínanými dielami vznikla aj socha zdôrazňujúca ďalší rozmer mariánskej tematiky – svätá Anna Samotretia zo Starej Lesnej. Hlavnou témou sa tu stala matka Panny Márie, ktorá nesie Máriu i Ježiška. Detské rozmery postavy Ježišovej matky sú v očividnom rozpore

¹⁴³ Robert SUCKALE : Počiatky gotickej skulptúry, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*, s. 121 – 127.

s logikou prirodzených súvislostí. Stredovekým tvorcom ani vnímateľom to však nevadilo, pretože od plastiky totiž očakávali predovšetkým primerané vyjadrenie duchovného obsahu. Ten sa zameriaval hlavne na večnosť, a preto nevyžadoval jednotu času.

Najpríznačnejším produktom stredoeurópskych sochárov v období okolo roku 1400 boli tzv. krásne madony. Najznámejšia krásna madona z územia Slovenska pochádza z Lomničky. Pri porovnaní so staršími madonami vynikne rozvinutie záhybového systému jej plášťa: záhyby pred trupom už nepriliehajú tesne k telu, sú plnšie a hlbšie, po stranách sochy zasa kaskády trubicovo zavinu-

sku. Z približne rovnakého obdobia pochádza aj dnešný predel levočského oltára svätej Kataríny, presnejšie povedané jej centrálny výjav s Kristom tróniacim medzi anjelmi a symbolmi evanjelistov, ako aj pravá časť s motívom Jakubovho sna (svätá Žofia s dcérami vľavo je o niečo mladšou premalbou). V tematike aj štýle týchto maliieb sa popri riešení aktuálnych okolo roku 1400 prejavili aj archaizujúce prvky odkazujúce jednak na byzantské maliarstvo, jednak na českú knižnú ilumináciu karlovského obdobia. Tak napríklad kompozícia Jakubovho sna nasleduje známy cestovný breviár (*Liber viaticus*) Jana zo Stredy. Ak môžeme usudzovať podľa malého počtu zachovaných diel,

Obr. 113. Cyklus skutkov milosrdenstva a smrteľných hriechov na severnej stene lode Kostola svätého Jakuba v Levoči.

tej látky dodávajú soche výraznú kontúru (tento motív tzv. organových píšťal sa u nás najvýraznejšie prejavil u Madony z levočského Kostola svätého Ladislava). Esovité prehnutie tela vychádza zo základného motívu kontrapostu. Výraz madony charakterizuje jemnosť, pôvab, milý úsmev a uvoľnený postoj. Ježiško je zobrazený ako hravé nahé dieťa. Zľudštenie predstavy o vtelenom Bohu patrí k príznačným črtám gotického obdobia.

Viacerí básnici a kazatelia sa pokúsili vyložiť Máriinu krásu ako prejav jej osobitnej milosti, vyvolenosti a dôstojnosti. Idealizovaný obraz ženskej krásy sa však mohol spájať aj s inými osobami, o čom svedčí pôvabná socha Márie Magdalény z Danišoviec v Spišskom múzeu v Levoči.

Z obdobia okolo roku 1400 pochádzajú aj najstaršie tabuľové maľby zachované na Sloven-

dá sa povedať, že tabuľové maľby v tomto období ešte neboli dominujúcim umeleckým druhom. Nástenné maliarstvo vtedy ešte nestratilo na význame – aj vo farských kostoloch obidvoch spomínaných miest sa zachovali rozsiahle súbory nástenných maliieb z obdobia okolo či po roku 1400. V Levoči v tomto období vznikli nielen vyššie spomínané morality, ale aj výnimočne rozsiahly cyklus opisujúci život a martýrium svätej Doroty, cyklus apoštolského kréda a obrazy eucharistického zázraku v sakristii, ako i menšie obrazy Ukrižovania a *Arma Christi*. Ich program sa dá interpretovať v súvislosti s činnosťou miestneho Bratstva Božieho tela (založeného 1402).¹⁴⁴

Hľadaniu oblastí, z ktorých na Spiš prichádzali inšpiračné podnety, napomáhajú aj úvahy o tematike a type diela. Výrazne sa to týka tzv. mystické-

¹⁴⁴ Dušan BURAN : *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei : die Pfarrkirche St. Jakob in Leutschau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar 2000.

ho krucifixu z Matejoviec. Pôvod typu vidlicového kríža, na ktorom sa v bolestiach zvíja utrúpené telo Krista, siaha do dolnorýnskej oblasti. K jeho rozšíreniu v 14. storočí prispela aj morová epidémia, ktorá zvýšila citlivosť voči utrpeniu a súčasníkom nepochybne priniesla množstvo drastických zážitkov. Aj preto sa tieto kríže niekedy – hlavne v Nemecku – volajú aj morovými (*Pestkreuz*). Matejovecké dielo sa svojou podživotnou veľkosťou (110 cm) zaraďuje medzi menšie príklady tohto typu. Tieto sa – na rozdiel od monumentálnych variantov rovnakej témy šokujúcich aj svojím rozmerom – mohli umiestiť priamo nad oltárom (dnešné umiestnenie matejoveckého diela na stene lode je druhotné). Iné možné umiestnenie mystického krucifixu poskytovali sochárske kalvárie – figurálne skupiny, umiestňované na priečných brvnách v triumfálnych oblúkoch kostolov (tak napríklad v Dravciach). Na miesto pôvodne určeného na oslavu Kristovho triumfu sa tak dostal obraz utúraného tela. Postavy Jána a Márie predvádzali divákovi, aký súcitiť by v ňom malo vyvolávať Kristovo utrpenie. Hrôza a súcitiť, ktorú diváci prežívali pred týmito dielami, nepochybne mohla byť zdrojom hlbokého katarzného zážitku.

V mnohých vidieckych kostoloch sa zachovali obrazové cykly venované Kristovmu životu. Vybrané udalosti sa najčastejšie zobrazovali v obdĺžnikových poliach, ktoré sa ďalej radili do horizontálnych pásov (registrov). Rozprávanie na stenách svätyne neraz rozvíjalo a dopĺňalo témy mimohistorickej povahy znázornené na klenbe nad nimi. Takto členený obrazový program predstavuje aj jeden z najucelenejších súborov maliieb druhej polovice 14. storočia u nás – výmalba presbytéria v Žehre. Na jeho klenbe znázornili statické nadčasové témy – *Maiestas Domini*, Abraháma s dušami zosnulých v šatke, či Madonu s rukami pozdvihnutými k modlitbe v starobyľom geste orantky. Svätú Trojicu zobrazili v podobe trojhľavého božstva. Na duchovné pozadie tohto typu mohlo vplývať prežívanie ľudových mýtických predstáv, výskyt takejto ikonografie sa však dá považovať skôr za výnimku než pravidlo. Už aj v ikonograficky príbuznom presbytériu v Podolínci použili namiesto sporného obrazu Trojice dogmaticky vhodnejší typ Otca so synom a holičom symbolizujúcou Ducha. Eklektická reč maliara, ktorý vyzdobil kristologickým cyklom steny žehrianskej svätyne, nadväzuje okrem starších štýlov aj na pogiottofské pokusy o plasticitu či oživenie gestického výrazu postáv. Scény kristologického cyklu neponúkali len historické roz-

právania, ale aj odkazy na dogmatický význam a na liturgické slávnosti, ktoré sa spájali s jednotlivými udalosťami cirkevného roka.

Mimoriadny význam prislúchal scéne Poslednej večere, pri ktorej Kristus rozdával kúsky chleba ako svoje telo a pozdvihnutím kalicha pripomenul svoju krv preliatu na odpustenie hriechov. Tieto udalosti liturgia pripomínala v bezprostrednej blízkosti obrazu pri každej omši, osobitne však na Zelený štvrtok. Okrem samotnej Poslednej večere venovali v Žehre i Podolínci pozornosť aj vedľajšiemu motívu umývania nôh Petrovi, Kristovmu pokornému činu, ktorý v stredoveku inšpiroval aj mimoliturgické rituály umývania nôh nižšie postaveným osobám na Zelený štvrtok. Scéna Nesenia kríža stelesňuje výzvu k prijatiu ťažkého ľudského údelu a zároveň tvorí akúsi predohru centrálnej udalosti dejín spásy i veľkonočných obradov – Ukrižovania. Dôležitosť tejto udalosti sa často vyzdvihovala relatívnou veľkosťou príslušného obrazového poľa. Sprievodné scény – Pribíjanie na kríž a Snímanie z kríža pripomínali priebeh deja a súčasne rámcovali ústredný výjav (okrem Podolínci aj vo Švábovciach). Zálubu gotickej epochy v obraze ponížovaného Krista dokazuje v Podolínci nielen Korunovanie trnám, ale aj Vyzliekanie Kristovho rúcha (podobne v Sliachoch). Ľudskú stránku vteleného Boha, jeho spolužitie s matkou, tu zasa zdôrazňujú aj nekanonické obrazy z Kristovho detstva, často nazývané termínom *Infantia Christi*.

Téme Ukrižovania sa venuje aj obraz Živého kríža na severnej stene lode v Žehre.¹⁴⁵ Okolo spodného ramena Kristovho vetvového kríža sa tu ovíja had, ktorý podáva zakázané ovocie nahým postavičkám prarodičov ľudstva. Maliar takto vyjadril význam Kristovej obety pre prekonanie následkov prvotného hriechu. Kríž navyše označuje os, ktorá oddeľuje dve alegorické figúry. Na „lepšej“ (v stredovekom chápaní) strane po Kristovej pravici prijíma požehnanie triumfujúca Cirkev s kalichom a víťaznou zástavou na fantastickom *tetramorfovi* (to jest na levovi, pozmenenom pridaním častí zvierat, ktoré symbolizovali štyroch evanjelistov). Po ľavici Krista zasa symbolická dýka zasahuje priamo doprostred hlavy oslepenú Synagógu, ktorá stojí na podrezanom somárovi.

V závere stredoveku začal význam nástenných maliieb ustupovať pred novým výtvarným druhom – oltárnym retabulom, ktoré sa umiestňovalo na zadnú časť oltárneho stola. Vznik tohto druhu súvisel s liturgickými zmenami po štvrtom late-

¹⁴⁵ Vlasta Dvořáková : Živý kríž v Žehře, in: *Monumentorum Tutela*, roč. 5, 1969, s. 221 – 305.

ránskom koncile (1215), keď sa omše začali sláviť tak, že kňaz stál pred oltárom otočený chrbtom k veriaciom. Takáto podoba liturgie umožňovala umiestniť na menzu väčší či menší obraz. Retabulum sa tak navyše mohlo stať optickým rámcom zvýrazňujúcim hostiu a kalich pri ich pozdvihnutí, ktoré vyžadovala nová podoba liturgie.

Rozvinuté retabulá druhej polovice pätnásteho storočia majú viacero predchodcov. V rámci slovenského pamiatkového fondu sa za najstarší z nich považuje prvý baldachýnový oltárik z Vojnian (dnes Bratislava, SNG). Známe analógie pochádzajú zo škandinávskych krajín. Jadro zvláštnej štruktúry tohto diela tvorila stredná skrinka ukončená baldachýnom zvýrazňujúcim sochu svätca či svätice, ktorá pod ním voľakedy stála. Táto postava zrejme predstavovala patróna či patrónku oltára. Do nej samotnej alebo do jej bezprostrednej blízkosti sa umiestňovali aj relikvie, ktoré oltárik dodávali v očiach stredovekých veriacich jeho pravú hodnotu. Krídla boli vyrezané tak, že mohli skrinku uzavrieť nielen spredu, ale aj z bokov – vtedy sa stali dominantnými malby umiestnené na ich vonkajších stranách. Ak sa krídla vojňanského oltárika otvorili, vytvorili reliéfy dôstojne bradatých rímskych apoštolov Petra a Pavla, ako i svätíc so širokým archaickým úsmevom ako pôsobivý sprievod centrálnej sochy. Meravosť strnulého postoja frontálne orientovaných figúr zvyšovala tvrdá rezba záhybov rúcha. Jednoduchá blokovitá silueta sa podriaďuje celku – rezbár nejaví žiaden záujem o rozvinutie vlastnej priestorovosti postáv.

Zo 14. storočia sa zachovalo len málo pamiatok na oltárnych celkoch, hoci mnohé z vyššie spomínaných sôch vznikli pravdepodobne ako súčasť neskôr zničeného celku retabula. Najčastejšie sa dá predpokladať, že tieto sochy stáli v oltárnej arche. Z jedného oltárika zo Špiša sa zasa zachovali iba krídla (dnes sú v Budapešti, MNG). Tento oltárik sa pre svoj nevelký formát zvykne nazývať aj domácim. Malé dielo sa totiž dalo prenášať, takže mohlo slúžiť aj domácej, súkromnej zbožnosti. K výzdobe zachovaných krídel patria aj mladšie temperové malby postáv českých svätcov Václava a Vojtecha. Oltárik tak ostáva svedectvom o vzťahoch Čiech a Uhorska minimálne v tom období, keď ho na územie dnešného Slovenska importovali (ak nebol domácim produktom). Okrem obrazov sa na ňom nachádzajú aj drobné puzdrá určené na prechovávanie relikvií. Vďaka nim mohol tento oltárik spĺňať liturgické predpisy aj vtedy, keď ho pri prenášaní neumiestnili na oltárnu menzu.

K nezachovanému retabulu patrili aj krídla druhého oltára z Vojnian (Bratislava, SNG). Šty-

Obr. 114. Spodnú časť (predelu) Oltára svätej Kataríny v Kostole svätého Jakuba v Levoči (1469) tvorí tabuľa, ktorej malby vznikli z väčšej časti okolo roku 1400.

Obr. 115. Sochy a malby z takzvaného Oltára Vianočnej predely v Kostole svätého Jakuba v Levoči vznikli v 15. storočí okrem dominantnej predely, ktorá dokladá nástup renesančného maliarskeho prejavu začiatkom 16. storočia.

Obr. 116. *Majster Tucherovho oltára. Obraz Smrť Panny Márie vznikol v Norimbergu okolo polovice 15. storočia.*

ri svätice, ktoré na nich zobrazili, mohli vhodne sprevádzať nám neznámu Madonu, umiestnenú v centre. O niečo neskôr (v poslednej tretine storočia) sa podobná myšlienka začala v rámci štruktúry oltára uplatňovať aj iným spôsobom. Na nevelkých oltároch zo Žehry a z Bušoviec (Bratislava, SNG) obklopovala plastiky Madony štvorica svätíc, umiestnených v pároch nad sebou. V takomto prípade hovoríme o tzv. oltári štyroch, (nemecky *Viereraltar*). Podobné riešenie sa neraz zopakovalo aj v rámci veľkých neskorogotických oltárov. Azda najznámejším príkladom je štvorica menších plastiek patriacich k Madone z Lomničky (okolo 1400). Zobrazujú štyri najdôležitejšie panny (*quatuor virgines capitales*), ktoré podľa v stredoveku populárnych legiend za svoju vernosť kresťanskej viere zaplatili mučeníckou smrťou – svätú Katarínu z Alexandrie, svätú Margitu z Antiochie, svätú Barboru a svätú Dorotu. K tomuto súboru patrí aj dvojica reliéfov predstavujúca témy z Ježišovho detstva – klaňanie kráľov a obriezku. Ich pôvodné miesto bolo zrejme na krídlach retabula. Žiadna

z týchto menších sôch nedosahuje rezbársku kvalitu porovnateľnú s Madonou uprostred, o ktorej sa hovorilo vyššie. Z kvalitatívneho rozdielu jednotlivých kusov sa dá usudzovať, že vedúci majster pracoval iba na centrálnej postave retabula a vyrezanie menej významných súčastí pôvodného celku prenechal svojej dielni.

Čisto maliarsky zdobené retabulum vytvorili po roku 1453 pre hlavný oltár farského kostola v Matejovciach.¹⁴⁶ Na jeho centrálnej tabuli stoja pred brokátovým závesom postavy patrónov oltára – prvý uhorský kráľ Štefan a jeho syn Imrich. Otvorené krídla pripomínajú najvýznamnejšie momenty ich legiend. Okrem slávnej smrti oboch svätcov (smrť svätca sa v stredoveku chápala ako jeho narodenie pre večný život, takže bola dôvodom na oslavu) tu vidíme scénu, v ktorej Štefan odpúšťa mužovi, ktorý sa ho pokúsil zavraždiť, a víziu vyzývajúcu Imricha k panenstvu. Z legiend a historických správ síce vieme, že milosrdný kráľ Štefan vedel rázne a kruto zúčtovať so zločincami a panenský Imrich zasa žil v manželstve (hoci vraj nenaplnenom), tieto historické podrobnosti však objednávatelia neskorostredovekých obrazov nechceli vyzdvihovať, lebo prostredníctvom nich by nemohli dosiahnuť ani žiaducu emocionálnu odpoveď, ani očakávaný výchovný efekt.

Podobne ako v iných retabulách tohto obdobia hornú stranu matejovských tabulí zdobia trojuholníkové štítiky s polopostavami prorokov. Na pôstnu stranu zasa okrem bolestnej Márie a Krista na pozadí nástrojov umučenia namaľovali svätého Krištofa, ale aj svätého Bernardína zo Sieny. Tohoto vplyvného františkánskeho kazateľa oficiálne vyhlásili za svätého len krátko predtým, v roku 1450. Obľubovali ho hlavne observanti, prísní františkáni, ktorí prichádzali do strednej Európy bojovať proti husitským kacírom. Matejovský maliar obľuboval starostlivo vykreslené jasné formy telies a odvážil sa naznačiť – hoci nescelo – aj priestorovosť kompozícií. Paralely s jeho štýlom sa dajú nájsť v norimberskom, rakúskom a sliezskom maliarstve a prirodzene aj v Malopoľsku, spojenom so Spišom mnohostrannými väzbami. V dielni matejovského majstra sa školil aj autor triptychu zo Strážok (dnes Bratislava, SNG). Pomerne konzervatívny maliar neprejavil takmer nijaký záujem o problém obrazového rozprávania. Obmedzil sa na stojace postavy. Ak sa rozhodol inovovať, postupoval neobratne: brokátový vzor plášťa Madony predstavil ako plošnú formu, ktorá neberie žiaden ohľad na priestorové skratky podmienené skladaním drapérie.

¹⁴⁶ Gyöngyi Török : A mateócí mester művészete nek néhány problémái, in: *Művészettörténeti Értesítő*, roč. 29, 1980, s. 49 – 80.

Retabulá občas nasledovali staršiu tradíciu: legendu svätého Mikuláša v Kostole svätej Kataríny vo Veľkej Lomnici predstavila nástenná maľba už koncom 13. storočia, no populárna téma sa vrátila aj na krídlach retabula v prvej dekáde 16. storočia (o jej popularite na Spiši svedčia aj maľby na krídlach oltárnych retabul v Levoči, Mlynici, Spišskej Sobote, vo Veľkom Slavkove). Výber znázornených výjavov legendy nebol vždy rovnaký, hoci obdarovanie chudobných panien zlatými hručkami nájdeme takmer v každom zo spomínaných cyklov. Podoba scény sa však menila tak pod vplyvom nastupujúceho realizmu, ako aj v dôsledku charakteristických črt maliarskeho rukopisu jednotlivých maliarov. Žiaden z týchto premenlivých momentov však neznamenal zásadné prehodnotenie pôvodného zmyslu legendy a jej prezentácie prostredníctvom zvoleného média. K opätovnému sprítomneniu legendy určitého svätca mohlo dôjsť aj na blízkom mieste, napríklad výjavy zo života Antona Pustovníka boli zobrazené nielen u antonitov v Dravciach, ale aj vo farských kostoloch v Spišskej Sobote a Spišskej Belej (fragment tohto retabula sa dnes nachádza v Budapešti).

O priamych či sprostredkovaných kontaktoch Spiša s dobovými centrami vývoja maliarskeho myslenia svedčí napríklad obraz archanjela Michala zo Spišskej Kapituly, ktorý sa v mnohom podobá obrazu archanjela z Posledného súdu od Rogiera van der Weydena. Tabuľový obraz Smrť Panny Márie z kaplnky v Spišskom Štvrtku zasa patrí priamo do vplyvu norimberského maliarstva.

Mieru tradicionalizmu podmieňovali nároky média. Rozdiely podmienené štruktúrou média sa niekedy dajú vystopovať dokonca aj v rámci jedného diela. Napríklad maliar spišskosobotského Oltára svätého Antona použil na sviatočnej strane oltára – pravdepodobne na podnet objednávateľa – tradicionalistické zlaté pozadie, hoci výrazne protirečilo jeho obrazu krajiny vyznačujúcemu sa množstvom rozmanitej drobnopisne podanej vegetácie i pohľadom do modravých diaľav na horizonte. Na pôstnej strane oltára neboli požiadavky na dekoratívnu hodnotu maľby natoľko vysoké, preto tu maliar nemusel použiť konvenčné pozadie a mohol aj oblohu stvárníť viac-menej realisticky ako modrú plochu, na ktorú umiestnil fúkané obláčky charakteristické pre svoj maliarsky rukopis. Na premeny stvárnenia oblohy, krajiny či postáv však nevplývalo len úsilie o realistickú vernosť prírode.

Napätie medzi tradíciou a inováciou charakterizuje aj dielo jednej z najväčších osobností sochárstva

Obr. 117. Mystický (respektíve morový) krucifix zo 14. storočia v Kostole svätého Jakuba v Levoči.

Obr. 118. Svätý Anton Pustovník. Socha v arche oltára rovnakého mena z Kostola svätého Juraja zo Spišskej Soboty patrí k najvýznamnejším prejavom sochárskeho umenia pred nástupom Majstra Pavla. Jej autor je identický s autorom sochy Korunovácie Panny Márie z Kaplnky Božieho Tela v Spišskej Kapitule.

Obr. 119. *Madona z kostola z Danišoviec, okolo roku 1490.*

Obr. 120. *Socha Márie Magdalény z Danišoviec patrí k najkvalitnejším príkladom recepcie medzinárodného gotického štýlu prvej štvrtiny 15. storočia*

Obr. 121. *Svätá Katarína - rané dielo (okolo 1505) Majstra Pavla z Levoče.*

na území dnešného Slovenska – Majster Pavla z Levoče.¹⁴⁷ S dielom tohto rezbára a jeho dielne sa spája viacero dodnes neuzavretých problémov, napríklad otázka autorstva sochárskej výzdoby mnohých vynikajúcich oltárnych retabul, napr. banskobystrického Oltára svätej Barbory, hrabušického Oltára svätého Vavrinca, či spišskosobotského Oltára svätého Juraja. V Pavlovej dielni vzniklo aj viacero oltárov levočského Kostola svätého Jakuba – skupina Narodenia (zač. 16. storočia, dnešné usporiadanie vzniklo neskôr), Oltár svätého Mikuláša (1507), Oltár svätej Anny (okolo 1520), ako i súsošie svätého Juraja v rovnomennej kaplnke pri kostole.

¹⁴⁷ Novšie pozri Jiří FAJT a Stefan ROLLER : Majster Pavol z Levoče, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*, s. 429 – 461 a Jiří FAJT a Robert SUCKALE : Hlavný oltár svätého Juraja v Spišskej Sobote, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia : Gotika*, s. 753 – 755. Zoltán GYALÓKAY : Najlepszy uczeń Wita Stwosza – Mistrz Pawel z Lewoczy, in: *Wokół Wita Stwosza*, ed.: Adam Organisty a Dobrosława Horzela, Kraków 2005, s. 195 – 199.

Dostatok problémov sa však spája aj s najdôležitejším dielom tohto majstra – hlavným Oltárom svätého Jakuba v levočskom farskom kostole. V oltárnej arche tu po boku Márie okrem patróna oltára stojí aj svätý Ján Evanjelista, ktorého mučenie v kotle s horúcim olejom zobrazuje aj reliéf oltárneho krídla paralelný so štátim Jakuba na opačnom krídle (hlbka analógie sa v tomto prípade zakladá na centrálnej myšlienke martýria nadväzujúceho na Kristove pašie zobrazené maľbami pôstnej strany krídel). Jána zaradili do programu oltára pravdepodobne vďaka stúpajúcemu významu jeho *Apokalypsy* – nie náhodou na krídle retabula zobrazili aj jeho víziu na ostrove Patmos, dokonca ako protiváhu symetricky umiestneného reliéfu, znázorňujúceho rozchod všetkých apoštolov. Logika programu sa rozvíja aj vo vertikálnom smere – apoštolov vidíme jednak na predele v priestorovo komponovanej skupine Poslednej večere, jednak individuálne na soškách oltárneho nadstavca (tieto sú staršieho pôvodu – zo 14. storočia – a patrili zrejme k predchádzajúcemu hlavnému oltáru). Zlomkovité správy dobových prameňov o Oltári svätého Jakuba dávajú tušiť, že vznikol vo viacerých etapách pravdepodobne medzi rokmi 1508 a 1517, pričom záverečné zlátenie a polychrómovanie sa realizovalo až o niekoľko rokov po rezbárskych prácach. Pavol musel byť v čase prác na oltári už zrelým a uznávaným majstrom. Isté je, že sa postupne stal významným levočským občanom, pretože v roku 1515 ho zvolili do predsedníctva Bratstva Božieho tela a koncom dvadsiatych rokov bol dokonca jedným z radných pánov. Na otázku, kde sa Pavol naučil svojmu umeniu, sa najčastejšie odpovedá poukazovaním na jeho vzťah ku krakovskému dielu Víta Stossa, predovšetkým ku hlavnému oltáru mariánskeho kostola, vysvätenému roku 1489. S Krakovom, vtedajším hlavným mestom Poľska a sídlom vplyvnej univerzity spájali Levočú aj intenzívne obchodné a intelektuálne kontakty. Väčšina autorov je presvedčená, že práve od vynikajúceho nemeckého rezbára sa Pavol naučil majstrovskému ovládaniu svojho remesla. Potvrzuje to aj množstvo detailov, v ktorých sa diela obidvoch majstrov zhodujú – napríklad spôsob, ako pomocou mierne spustených horných viečok dosahovali zasnený výraz postáv, ako spájali slimákovito zvinuté kučery vlasov do ucelenej formy, alebo ako zvyšovali elegantný výzor rúk miernym predĺžením prstov. Pavol sa od Stossa mnohému naučil, potom sa však sám stal samostatným majstrom. V súlade s odlišnosťou svojej senzibility a svojho estetického ideálu rozvíjal o niečo menej expresívny, celkovo melancholic-

a

b

c

Obr. 122. Hlavným dielom majstra Pavla je Oltár svätého Jakuba v Levoči: a) Na tvári patróna pútnikov b) ako aj vo výjave Poslednej večere c) sa prejavilo nielen majstrovu dôkladné školenie, ale aj vnímavé pozorovanie života. Sochy apoštolov d) – f) z výjavu Poslednej večere sú ukážkou majstrovho záujmu o individualizáciu fyziognómie aj gesticko-mimického prejavu postáv.

d

e

f

kejšie ladený štýl, ako Stoss. Jeho poetický svet si zachováva svoju jednotu. Prvky reality prijíma iba do tej miery, aby nenarušili celkovú štylizáciu vzbudzujúcu dojem vznešenosti postáv a ich duchovnej prevahy nad všednými smrteľníkmi. Pri vytváraní svojho štýlu Pavol reagoval na vlastné pocity, no využíval pritom aj svoje znalosti grafických listov, ako aj gerhaertovského sochárskeho štýlu, ktorý spoluurčil podobu špičkových sochárskych diel záverečnej tretiny 15. storočia na Slovensku. Pavlova práca s predlohami vyrástla z pracovných metód stredovekých umelcov a zároveň spôsobila, že jeho diela sa bez uvažovania o vplyve stredovekej tradície nedá porozumieť.

Podobu liturgie a súvisiacich obradov ďalej umelecky dotvárali aj diela iného typu. Na uschovávanie eucharistie v Levoči slúžilo *pastofórium* v podobe mohutnej vežovitej architektúry. V menšej Spišskej Sobote uprednostnili lacnejšie riešenie a podobnú architektúru si nechali namaľovať na stenu okolo jednoduchého pastofória výklenkového typu.

Relikvie sa niekedy prechovávali aj v ozdobných krížoch (*pacifikáloch*), ktoré sa v rámci liturgie podávali na pobozkanie veriacim (preto sa niekedy volajú i *oskulatóriá*). Jeden z najväčších *pacifikálov* zo 14. storočia, zachovaný v Spišskej Novej Vsi, z pozláteného striebra pravdepodobne zhotovil majster sienskeho pôvodu (Nicolaus Gallicus). Ramená kríža ozdobil platničkami s prievitným emailom a jemnými rytinami.

Výroba krstiteľníc sa vyznačovala praktickými umeleckoremeselnými postupmi. Niektoré z predlôh používaných pri odlievaní figurálnych doplnkov – napríklad Ukrižovania – sa niekedy opätovne využívali aj po dlhých desaťročiach bez ohľadu na vývoj dobového sochárskeho štýlu. Odlievanie bronzových krstiteľníc si vzhľadom na svoju náročnosť vyžadovalo prácu špecializovanej dielne, ktorá uspokojovala požiadavky farností v okolí. Jednu takúto dielňu založil v Spišskej Novej Vsi okolo roku 1360 Konrád Gál. Vytvoril krstiteľnice pre Švedlár a Podolíneec. Práca v dielni sa neprerušila ani po jeho smrti a pokračovala pod vedením ďalších majstrov – niekedy známych, niekedy anonymných – až do prvých desaťročí 16. storočia. V dielni okrem krstiteľníc odlievali aj zvonky.

Hrady a opevnené sídla šľachty na Spiši v stredoveku a na prahu novoveku*

Hrady

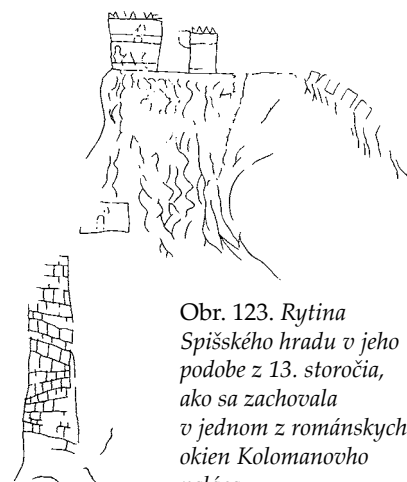
Stredoveké hrady historického Spiša predstavujú pestrú vzorku opevnených sídel dobovej spoločenskej špičky. Na pomerne malom území bývalej Spišskej župy sa nachádza celé spektrum hradov – od sídla člena panovníckeho rodu, cez súkromné rezidencie významných príslušníkov šľachty, po mestské hrady. Snaha o ich komplexné spracovanie je do istej miery limitovaná rozdielnym stavom bádania jednotlivých objektov. Popri v podstate komplexne preskúmanom areáli Spišského hradu existujú na Spiši aj lokality, pri ktorých absentuje dokonca i presnejšia meračská dokumentácia, nehovoriac o podrobnejšom výskume. Kapitola venovaná opevneným sídlam je preto pokusom o zhrnutie aktuálneho stavu bádania s naznačením niektorých otázok a problémov pre budúce výskumy.

Štruktúra osídlenia organizovaná okolo opevnených sídel na Spiši má podobne ako v prípade ostatných regiónov historického Uhorského kráľovstva korene vo včasnom stredoveku. Archeologické výskumy nateraz potvrdili existenciu hradísk s centrálnou funkciou z 9. storočia na lokalitách Čingov a Drevení. V neskoršom vývoji však ani v jednom prípade ich priamymi pokračovateľmi neboli včasno-, respektíve vrcholnostredoveké kamenné hrady tak, ako je to obvyklé inde v Karpatskej kotline. Na Spiši došlo vo všetkých známych prípadoch, azda okrem len málo preskúmaného tzv. Marcelovho hradu na Zelenej hore, k opusteniu starých drevozemných opevnení a k výberu nových polôh pre kamenné hrady. Vyspelý Spiš patrí k oblastiam, kde sa kamenná hradná architektúra objavuje už v priebehu 12. storočia, ale obdobím jej masovejšieho uplatnenia je podobne ako v iných častiach Uhorského kráľovstva až storočie nasledujúce.

Kľúčovým objektom regiónu je Spišský hrad, ktorý je najstarším hradom v širšom teritóriu severného Slovenska. Datovanie jeho počiatkov je stále neisté. Isté svetlo do problému zatiaľ vniesol len archeologický výskum. Ten presvedčivo doložil,

že predchodcom stredovekého hradu na hradnom vrchu bolo opevnené sídlo tzv. púchovskej kultúry. Po jeho zániku koncom 2. storočia po Kristovi ďalšie osídlenie vzniklo na susednom Drevení, kde je možné predpokladať aj existenciu veľkomoravského hradiska. Znovuosídlenie hradnej skaly je spojené až s výstavbou včasnostredovekého kamenného hradu.

Vznik tejto stavby s najväčšou pravdepodobnosťou súvisí s procesom vyčleňovania Spišského komitátu. Ústrednou stavbou novopostaveného hradu bola obytná veža s vonkajším priemerom 22,5 m vystavaná z veľkých, čiastočne opracovaných kamenných blokov. V interiéri veže bol osadený okrúhly pilier, o ktorom sa predpokladá, že tvoril stredovú oporu pre trámové stropy. Okrem veže pôvodný hrad tvorila obvodová hradba, z ktorej archeologický výskum východne od veže identifikoval krátky úsek muriva na východnej strane. Do istej miery otvorenou otázkou ostáva

Obr. 123. Rytina Spišského hradu v jeho podobe z 13. storočia, ako sa zachovala v jednom z románskych okien Kolomanovho paláca.

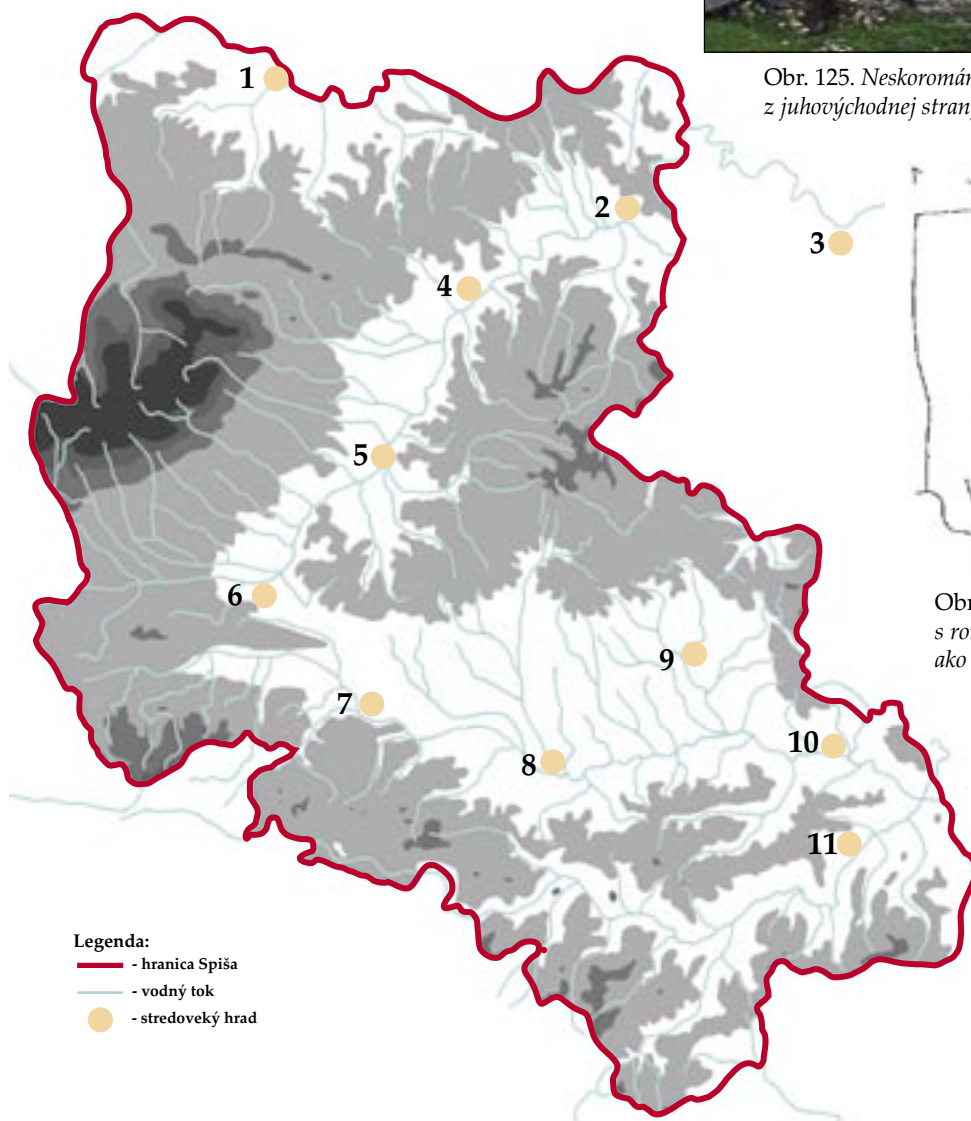
Obr. 124. Pozadie súsošia svätého Juraja z rovnomennej kaplnky v Kostole svätého Jakuba v Levoči s podobou Spišského hradu okolo roku 1507.

* Autor ďakuje kolegom Petrovi Glosovi a Miroslavovi Matejkovi za spoluprácu pri terénnych výskumoch a Magdaléne Janovskej a Jiřímu Varhaníkovi za konzultácie a pomoc pri spracovaní textu.

datovanie vzniku najstaršieho hradného komplexu, zatiaľ založené na výpovedi archeologických nálezov zistených pod základom veže. Z vrstvy pod múrom pochádza keramika, rámcovo datovaná do 11. – 12. storočia. Na jej základe autori výskumu zaradili výstavbu najstaršej časti hradu už do prvej polovice 12. storočia.¹⁴⁸ Pri nejednoznačnej výpovedi archeologických nálezov a samotnej architektúry sa dnes podľa historikov v kontexte celkového vývinu Spiša v 12. storočí ako pravdepodobnejšie javí položiť počiatky Spišského hradu až do druhej po-

Obr. 125. Neskorománsky Kolomanov palác v pohľade z juhovýchodnej strany.

Mapa 5. Opevnené sídla Spiša v stredoveku a na prahu novoveku: 1. Dunajec, 2. Lubovňa, 3. Plaveč (komitát Šariš), 4. Podolíneč, 5. Kežmarok, 6. Koetnica – hrad nad Popradom (?), 7. Zelená hora, 8. Markušovce (?), 9. Spišský hrad, 10. Richnava, 11. Gelnica.

Obr. 126. Rytina Kolomanovho paláca s románskou podobou severnej fasády, ako sa zachovala v ostení okna paláca.

lovice, ba až ku koncu 12. storočia, konkrétne do obdobia panovania uhorského kráľa Bela II. († 1196) a jeho syna Ondreja II. († 1235). Bez ohľadu na presnejšie datovanie išlo o mimoriadnu stavbu, ktorej analógie v širšom regióne pochádzajú až z neskoršieho obdobia.¹⁴⁹

Ďalšia významná etapa vo vývoji hradu je spojená s menom kráľoviča Kolomana,

¹⁴⁸ Adrián VALLAŠEK : *Predbežná správa o archeologickom výskume areálu Spišského hradu v roku 1976*. Archív Pamiatkového úradu SR T – 1120. Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*. Martin 1988, s. 31.

¹⁴⁹ Rozmermi je spišskej veži najbližší donjon v Břeclavi s priemerom 16,8m. Jeho datovanie nie je ustálené, predpokladá sa vznik okolo roku 1230, dendrochronologická analýza dubových pilótov zo základov posúva jej vznik do obdobia po polovici 13. storočia. Miroslav PĽAČEK: *Ilustrovaná encyklopédie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha 2001, s. 132.

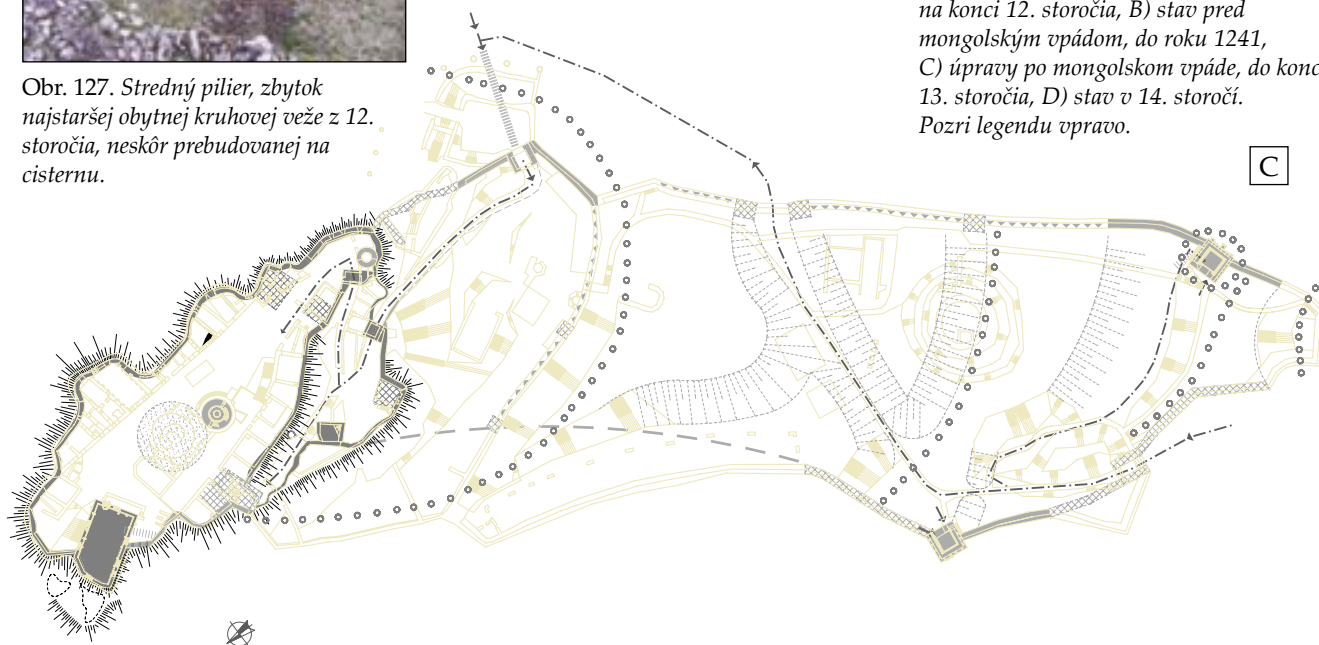
ktorý bol v roku 1221 nútený opustiť Halič a Spiš dostal ako údel. Z titulu nominálneho kráľa Haličska a Vladimírskaja si pre reprezentačné potreby nechal prestavať aj svoj sídelný hrad. Veľkorysá adaptácia sídla prebehla v dvoch etapách.¹⁵⁰ Prvú predstavovala výstavba obvodovej hradby obklopujúcej celú plochu vrcholovej terasy hradnej skaly s rozmermi približne 130x50 m. Múr opevnenia dôsledne lemoval okraj brala a na juhozápadnej strane bola do neho začlenená vežová brána. Pravdepodobne v krátkom čase po dostavbe opevnenia vznikla v najlepšie chránenej časti hradného areálu na severnom okraji hradného brala budova hradného paláca. Trojpodlažná bloková stavba s takmer pravidelným obdĺžnikovým pôdorysom mala vnútorné priestory halového charakteru bez pevného členenia murovanými priečkami.¹⁵¹ Prevádzkové spodné priestory vybavené jednoduchými pravouhlými oknami a prevetom boli samostatne prístupné portálom z nádvorja. Priestor druhého podlažia zaberala sieň vykurovaná kozubom a osvetlená pravidel-

Obr. 127. Stredný pilier, zbytok najstaršej obytnej kruhovej veže z 12. storočia, neskôr prebudovanej na cisternu.

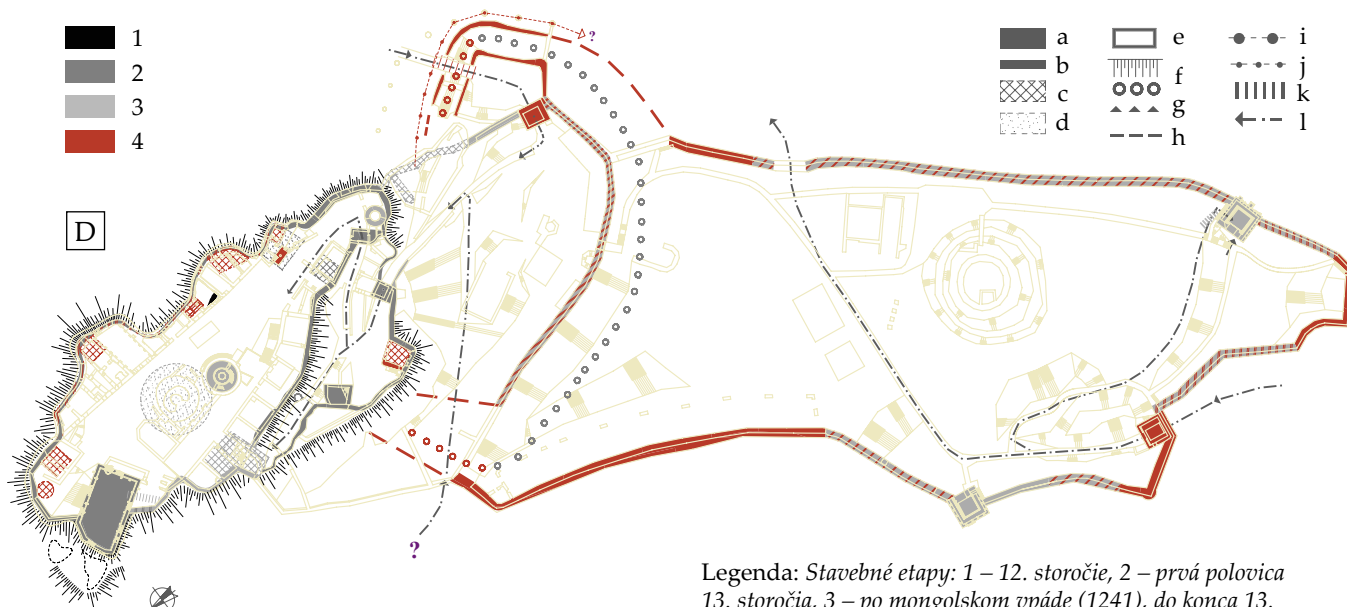

Obr. 128. Spišský hrad. Situácia: A) stav na konci 12. storočia, B) stav pred mongolským vpádom, do roku 1241, C) úpravy po mongolskom vpáde, do konca 13. storočia, D) stav v 14. storočí. Pozri legendu vpravo.

¹⁵⁰ Výstavba opevnenia a paláca je nepochybne dielom dvoch samostatných etáp, lebo pri vzniku paláca došlo k čiastočnému rozobratiu hradby, ktorá s umiestnením paláca nepočítala, respektíve s jeho začlenením do stavby. Podľa vyspelého opevnenia s náročnými detailmi je však pravdepodobné, že obe stavby sú dielom jedného realizátora.

¹⁵¹ Andrej Fiala predpokladá, že základom vnútorného členenia boli dva rady stĺpov pozdĺžne nesúcich prievlakové trámy stropu. Andrej FIALA : *Spišský hrad : Románsky palác : Nálezová správa z architektonicko-historického výskumu*. Archív Pamiatkového úradu SR T – 5470.

Legenda: *Stavebné etapy: 1 – 12. storočie, 2 – prvá polovica 13. storočia, 3 – po mongolskom vpáde (1241), do konca 13. storočia, 4 – 14. storočie; a) existujúce objekty; b) existujúce múry opevnenia, c) predpokladané objekty (dnes neexistujúce), respektíve nahradené neskoršou výstavbou, d) zaniknutý objekt (dnes preukázaný archeologickým výskumom), e) sekundárne úpravy staršieho objektu, f) val + priekopa, g) kurtiny, h) predpokladaný priebeh kamenného opevnenia alebo drevozemného valu, i) palisáda s murovanými piliermi, j) drevená palisáda, k) drevený mostík, l) predpokladaná prístupová komunikácia.*

Obr. 129. *Spišský hrad – letecký pohľad. Zakreslenie situácie: a) na konci 12. storočia, b) na konci 13. storočia.*

ne rozmiestnenými združenými oknami, z ktorých dve orientované na juh a západ mali na vnútornej strane sedačky.¹⁵² Horné podlažie pravdepodobne tvorili obytné miestnosti, z ktorých bolo možné vyjsť na drevenú vonkajšiu pavlač lemujúcu bočné priečelia stavby. Poznatky o pôvodnej podobe paláca významne doplnil nález dvoch kresieb zachytávajúcej stavbu ešte pred gotickými úpravami. Z nich vyplýva, že budova bola pôvodne zastrešená skrytou strechou a korunu muriva nad ňou ukončovala atika v podobe lastovičích chvostov.¹⁵³ Hradný palác rozsahom, dispozíciou a tvaroslovím v kontexte našej profánnej architektúry predstavuje výnimočnú stavbu. Jej pôvod je predmetom diskusií. Dobroslava Menclová a najnovšie aj Bibiana Pomfyová spišský palác dali do súvisu s palácovými stavbami štaufovských hradov.¹⁵⁴ Najpodrobnejšie sa zaradením stavby do širších súvislostí zaoberal Andrej Fiala, ktorý na základe kresieb zobrazujúcich atiky a celkového riešenia stavby s vonkajšími pavlačami palác od-

¹⁵² Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa : Architektonicko-historický výskum : Spišský hrad 2008*. Archív Slovenského Národného múzea (ďalej SNM) – Spišské múzeum, Levoča.

¹⁵³ Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 42. Interpretáciu oboch kresieb doplnila Magdaléna JANOVSKÁ : *Dve stredoveké podoby Spišského hradu*, in: *Zborník Acta Musaei Scepusiensis*, Levoča 2009, s. 37 – 70.

¹⁵⁴ Dobroslava MENCLOVÁ : *Spišský hrad*. Bratislava 1957, s. 30. Bibiana POMFYOVÁ : *Vybrané problémy k dejinám Spišskej stredovekej architektúry*, in: *Terra Scepusiensis : Stav bádania nad dejinami Spiša*, ed.: Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza. Levoča a Wrocław 2003, s. 181.

vodil od severotalianskych mestských stavieb.¹⁵⁵ Zatiaľčo typ sálovej stavby a použité tvaroslovie s bobuľovými hlavicami neposkytuje možnosť jednoznačnejšieho určenia pôvodu, ďalšie zistené detaily, predovšetkým atika s motívom lastovičích chvostov, podporujú Fialov predpoklad o inšpirácii severotalianskou svetskou architektúrou.¹⁵⁶ Z tohto okruhu môže vychádzať aj použitý motív pavlače, konštrukcia skrytej (kompluviálnej) strechy a povrchová úprava muriva škárováním.

Otázne je postavenie Spišského hradu po smrti Kolomana, haličského kráľa a slavónsko-chorvátskeho vojvodu (1241). Podľa Martina Homzu zveril kráľ Belo IV. správu kráľovského hradu do rúk miestneho prepošta Mateja.* Ten na základe panovníkovho poverenia z roku 1249 mal na hrade postaviť vežu a palác a prevziať na seba obranu a údržbu hradu. Pôvodný výklad listiny, ktorú Dobroslava Menclová¹⁵⁷ spojila s výstavbou románskeho paláca a veže, revidovali Andrej Fiala a Adrián Vallašek.¹⁵⁸ Za prepoštovo dielo označili predhradie, ktoré sa na západnej strane priložilo k hornému hradu a podobne ako pôvodný hrad ho opevňovala hradba vedená po okraji skalnej terasy. Opevnený priestor bol hradbou rozdelený na dve časti. V južnej, cez ktorú prechádzala prístupová cesta, bola k hradbe pristavaná obytná budova štvorcového pôdorysu. Severná časť mala vytvárať úzky koridor pozdĺž úpätia hradnej skaly a v mieste napojenia s opevnením hradného jadra mala vzniknúť ďalšia veža nepravidelného pôdorysu. Je pravdepodobné, že jej priestory boli spojené s románskym palácom cez ochodzu hradby a portál, ktorý vznikol úpravou pôvodného okna paláca.¹⁵⁹

Objekty západného predhradia spolu s budovou pri západnej hradbe horného hradu sú predmetom rôznych interpretácií statusu Spišského hradu v období okolo polovice 13. storočia. Andrej Fiala a Adrián Vallašek svoje vysvetlenie dispozície hradu založili na koexistencii kráľovského hradu (horný hrad s palácom a vežou) so samostatným prepoštovým predhradím s obytnou vežou. Oba celky mala komunikačne okrem prístupovej cesty spájať ochodza západnej hradby predhradia. Budovu pristavanú z vnútornej strany k opevneniu horného hradu pri vyústení hradby určili

Obr. 130. Spišský hrad: a) pohľad na románsku obrannú vežu v spodnom predhradí so strieľňami, chrániacu prístupovú cestu od spodnej brány k hradu (smer od Spišského Podhradia), b) románska vstupná brána na akropolu, pohľad smerom k románskemu predhradiu, c) detail zdobeného klenáku brány, d) obranná kruhová veža pri vstupnej bráne.

¹⁵⁵ Andrej FIALA : *Spišský hrad : Románsky palác*, s. 35 – 37.

¹⁵⁶ V prípade atiky však nie je úplne jednoznačné, či je pôvodnou súčasťou paláca. Kresby zobrazujú atiky aj na príľahlej obrannej veži, ktorá podľa najnovších názorov vznikla až po prvej polovici 13. storočia. Pozri Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

* Pozri predchádzajúci text Martina Homzu s. 244n (pozn. autora).

¹⁵⁷ Dobroslava MENCLOVÁ : *Spišský hrad*, s. 26 a 28.

¹⁵⁸ Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 42.

¹⁵⁹ *Tamže* a Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

ako pozostatok hradnej kaplnky postavenej medzi hradným palácom a prepoštovou vežou.¹⁶⁰ Spolužitie prepoštovho občasného sídla s kráľovským hradom spochybňuje Martin Homza. Listinu z roku 1249 považuje za doklad, že Belo IV. po Kolomanovej smrti hrad zveril do rúk prepoštovi Matejovi.* Aktuálny architektonicko-historický výskum Magdalény Janovskej datuje výstavbu predhradia ešte pred polovicou 13. storočia a prepoštovu stavebnú činnosť lokalizuje do horného hradu. Za vežu, ktorá podľa listiny z roku 1249 mala byť postavená na Spišskom hrade, považuje budovu pristavanú zvonka k západnej hradbe horného hradu. Podľa názoru uvedenej autorky tvorila jeden celok s príhlou stavbou odkrytou na vnútornej strane hradby (podľa Fialu kaplnka a dom kaplána). Budove západného predhradia považovanej za prepoštovu vežu na základe interpretácie kresieb románskeho hradu pripisuje strážnu alebo hospodársku funkciu.¹⁶¹

Napriek spomenutým rôznym názorom na interpretáciu jednotlivých častí hradu je zjavné, že výsledkom stavebnej aktivity realizovanej v priebehu prvej polovice 13. storočia bol na svoju dobu výnimočný hrad. Ojedinelým je celková rozloha hradného komplexu, jeho vybavenie veľkou obytnou vežou, trojpodlažným halovým palácom, ktorý bol doplnený ďalšími obytnými stavbami, a v neposlednom rade aj samotné členenie areálu na rozsiahle jadro a predhradie. Úroveň väčšiny dobových opevnených sídel výrazne presahuje aj vybavenie stavby tvaroslovnými prvkami. Táto podoba hradu vyplynula zo špecifickej funkcie hradu, ktorý vznikol ako reprezentačné centrum jedného z údelov Arpádovcov. Tomu sa prispôsobila i skladba a vybavenie sídla. Otvorenou otázkou ostáva, akým spôsobom bol hrad využitý po Kolomanovej smrti a predovšetkým zmysel prepoštových stavebných aktivít. Dikcia listiny z roku 1249 a hlavne samotný fakt, že prepošt do hradného areálu vybaveného vežou a palácom dopĺňal ďalšie stavby, skôr napovedá interpretácii, že na hrade sám nesídlil a delil sa o neho s kráľom povereným správcom Spiša, ktorými boli zvolenský predkovia rodu Balašovcov.

Popri Spišskom hrade mal byť ďalším oporným bodom centrálnej moci hrad na Zelenej hore

pri Hrabušiciach. Polohou v centre Spiša neďaleko veľkomoravských hradísk na Čingove zrejme nadväzuje na tieto staršie správne centrá. Ako naznačujú keramické fragmenty z najnovšej archeologickej sondáže, je možné, že predchodcom vrcholnostredovekého hradu bolo staršie opevnené sídlo.¹⁶² Výstavba kamenného hradu však zrejme súvisí až s konsolidáciou kráľovstva po mongolskom vpáde. Podľa aktuálnej interpretácie písomných prameňov listina z roku 1250, o ktorú sa tradične opieralo datovanie výstavby hradu pred prvú polovicu 13. storočia, je falzom pochádzajúcim zrejme z roku 1269 a pre osvetlenie počiatkov hradu majú zásadný význam ďalšie dokumenty z rokov 1269 a 1270.¹⁶³ Z analýzy majetkových vzťahov v okolí vyplýva, že stavba sa zrejme začala z kráľovskej iniciatívy tesne po polovici 13. storočia a ešte pred celkovým dokončením začala stagnovať. Vladimír Rábik predpokladá, že jednou z možných prekážok bol nezaujem až odpor miestnej šľachty voči dokončeniu pevnosti, ktorá by posilnila kráľovskú moc v regióne. Problém s napredovaním stavby mohol byť dôvodom, prečo panovník zveril dostavbu pevnosti miestnej autorite – spišskému prepoštovi. Iný názor má Martin Homza, ktorý zastáva kontinuálny vývoj na tejto lokalite a prvú fázu stavby kamenného hradu kladie pred rok 1241, vychádzajúc z dvojitého charakteru pôvodného spišského regiónu reprezentovaného dvoma politickými i cirkevnými centrami v Podhradskej kotline (Spišský hrad a Spišské prepoštstvo) a v hornej časti Hornádskej a Popradskej kotliny (Marcelov hrad/Zelená hora a spiškoštiavnické cisterciatske opátstvo). Na možný prestížny charakter hradu pre miestnu kopijnícku šľachtu poukazuje ich sťažnosť proti obyvateľom Letanoviec a Hejmutu adresovanú prepoštovi Mutimirovi v roku 1274. Práve týmto totiž pripadla z titulu kráľovskej vôle Bela IV. úloha hrad dokončiť. V 14. storočí sa stalo vlastníctvo hradného areálu otázkou sporu medzi prepoštstvom a spiškoštiavnickým opátstvom. Spor síce vyhralo opátstvo, ale ani ono, tak ako pred ním prepoštstvo, nepodniklo významnejšie kroky v smere dostavby hradu. Celá stavba tak spustla.¹⁶⁴

Výpoveď historických prameňov v niektorých detailoch dopĺňa výskum zachovaných pozost

¹⁶⁰ Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 42. Andrej FIALA : *Spišský hrad : Románsky palác*, s. 33.

* Pozri predchádzajúci text Martina Homzu s. 244n (pozn. autora).

¹⁶¹ Andrej Fiala a Adrián Vallašek za prepoštovu vežu považovali hranolovú stavbu pristavanú k priečnej hradbe deliacej predhradie. Pozri Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 42.

¹⁶² Michal SLIVKA : Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasno až vrcholnostredovekom období, in: *Terra Scepusiensis*, s. 431.

¹⁶³ Vladimír RÁBIK : Marcelov hrad a okolnosti jeho držby v stredoveku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 308 – 309.

¹⁶⁴ *Tamže*, s. 315 – 316.

statkov hradu. Zvyšky tzv. Marcelovho hradu sa rozkladajú na temene strmého návršia zvaného Zelená hora (hura) nad Hornádom v katastri Hrabušíc. Hradný areál s rozmermi 128x103m je po obvode vymedzený mohutnou hradbou (hrúbka 2,3m), do ktorej je na najvyššom bode na severnej strane zakomponovaná okrúhla, pôvodne zrejme obytná veža s priemerom 8,3m a na východnej strane aj dovnútra otvorená bránová veža. V rámci opevnenej plochy sa zatiaľ nepodarilo doložiť žiadne vnútorné členenie ani zástavbu, ktorá by spadala do počiatočného obdobia existencie hradu. Rozlohou a celkovou dispozíciou sa tzv. Marcelov hrad podobá kráľovským hradom z 13. storočia, ktoré v sebe spájali správnu, reprezentačnú a refugiálnu funkciu. Blízkou analógiou je podoba komitátnych hradov Starý Zvolen a Šariš z druhej polovice 13. storočia,¹⁶⁵ ale tiež torzo opevneného sídla na Hradovej nad Košicami. Všetky uvedené fortifikácie pokrývajú väčšiu plochu ako Marcelov hrad,¹⁶⁶ ale celkovým usporiadaním pozostávajú taktiež z centrálnej obytnej veže na chránenom mieste a rozsiahleho refugiálneho opevnenia. Celkovo je možné tzv. Marcelov hrad aj v kontexte historických prameňov interpretovať ako kráľovský hrad. Je pravdepodobné, že jeho vznik je reakciou na mongolské plienenie. Veľkorosý stavebný zámer začal pomerne skoro vzhľadom na svoju náročnosť a rozsah stagnovať. Výskumom zistená podoba je zrejme len zlomkom pôvodného zámeru, z ktorého sa podarilo realizovať len obvodové opevnenie a centrálnu obytnú vežu na najvyššom bode hradného vrchu.

Mongolský vpád do Uhorska zanechal významnú stopu v dejinách fortifikačnej architektúry, keď okrem iného osvedčil odolnosť murovaných opevnení. Jednou z bezprostredných reakcií bola v celej krajine výstavba refugiálnych pevností, ktoré mali charakter rozsiahlej opevnenej, trvalo neosídlennej plochy určenej ako útočisko obyvateľstva zo širšieho okolia. Na území Spiša vzniklo podobné opevnenie na Letanovskej skale, v typickej, ťažko dostupnej polohe nad prielomom Hornádu. Opevnenie útočiska s rozmermi približne 600x150m tvorila murovaná hradba dopĺňajúca úseky prirodzene chránené neprístupnými svahmi. Archeologický výskum zistil popri hradbe aj zvyšok pozorovacej strážnej veže a dokonca dve

Obr. 131. Hrad na Zelenej hore pri Hrabušiciach, známy tiež ako Marcelov hrad. Zachované zvyšky valcovej hradnej veže. Dole ukážky archeologických nálezov - ozdoba šiat a hlinená nádoba.

fázy výstavby opevnenia. Na základe zisteného sprievodného materiálu Michal Slivka predpokladá výstavbu prvotnej fortifikácie už v 12. storočí a jeho neskoršiu obnovu v súvislosti s druhým mongolským vpádom v roku 1278.¹⁶⁷ Výsledky výskumu naznačujú, že výstavba podobných útočísk sa nemusí viazať výlučne na mongolský vpád v roku 1241 – 1242, ale môže mať aj staršiu tradíciu. Letanovské opevnenie má najbližšie dobové analógie v podobných útočištných opevneniach na Sitne, na Hradovej nad Tisovcom, na Znieve a na Hradovej pri Košiciach. Predovšetkým refúgiá na Sitne a Hradovej nad Tisovcom majú veľmi podobný charakter opevnenia založený na kombinácii skalných zrázov doplnených murovanými hradbami.¹⁶⁸

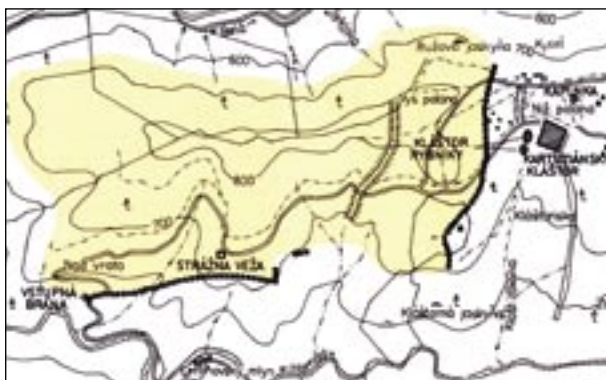
Odozvy mongolského vpádu mohli byť jedným z dôvodov, ktoré podnietili ďalšie rozširovanie a prestavby Spišského hradu realizované v druhej polovici 13. storočia. Ich podnetom nebolo zrejme priamo poškodenie hradu, ale skôr potreba ďalšieho zlepšenia opevnenia. V súvislosti s osudmi hradu v 13. storočí je otvorenou otázkou možné prežívanie pôvodnej veľkej obytnej veže ešte v priebehu druhej polovice 13. storočia. Pô-

¹⁶⁵ Okolo komitátneho hradu Starý Zvolen je opevnenie s rozmermi cca 480x150m. Podľa najnovšieho výskumu Petra Horanského a Miroslava Matejku najstaršie časti vonkajšieho opevnenia hradu Šariš je možné datovať už do druhej polovice 13. storočia. Za informáciu ďakujem autorom výskumu.

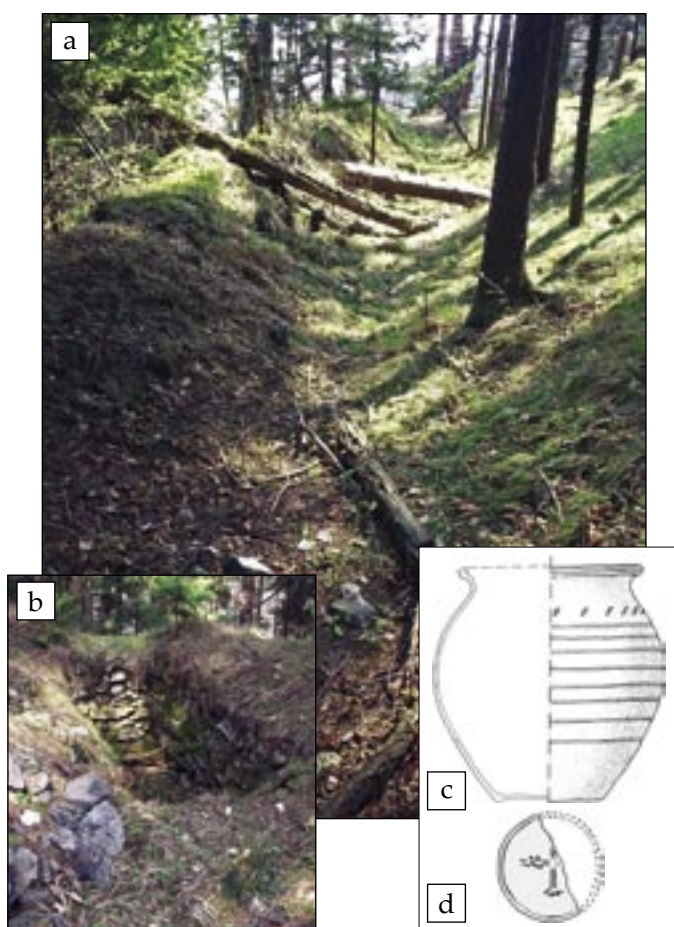
¹⁶⁶ Opevnenie vo Zvolene vymedzuje plochu cca 450x100m, v Košiciach má opevnený areál rozmerov cca 600x100m.

¹⁶⁷ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 153.

¹⁶⁸ Martin BÓNA a Michal ŠIMKOVIC : Opevnené sídla do začiatku 14. storočia, in: *Gotika*, s. 62 – 63.

Obr. 132. Plán refúgia na Skale útociška pri Letanovciach (Kláštorsk), ktoré podľa tradície vybudovali spišskí Sasi po roku 1241. Farebne naznačený jeho približný rozsah.

Obr. 133. Stopy rozsiahleho opevnenia refúgia vidno v teréne do dnešného dňa: a) priebeh opevnenia, b) detail múry, c) nádoba, ktorá sa našla v priestore strážnej veže, d) dno nádoby s krížikom.

vodný výskum predpokladal jej zánik v dôsledku poruchy podlažia ešte pred výstavbou opevnenia začiatkom 13. storočia.¹⁶⁹ Aktuálne sa ako pravdepodobná javí jej existencia aj po polovici 13. storočia. K zániku zrejme došlo až v priebehu jeho druhej polovice, čo by mohli dokladať mohutné kamenné bloky pochádzajúce pravdepodobne z pôvodného donjonu použité druhotne pri rozširovaní hradu v druhej polovici 13. storočia. Objavujú sa totiž v murivách obrannej okrúhlej veže pri vstupnej bráne horného hradu a vo východnej hradbe opevnenia pri vstupnej bráne do stredného predhradia. Pôvodný mohutný donjon nahradila mladšia, subtílnejšia, pôvodne zrejme štvorpodlažná obranná veža vybavená lučištníckymi strieľňami. Celkový charakter architektonických detailov, a predovšetkým štrbinové strielne naznačujú možnosť mladšieho datovania do obdobia po vpáde Mongolov, t. j. do druhej polovice 13. storočia.¹⁷⁰ Zachovaná dobová kresba aj na veži dokladajú jej pôvodné ukončenie cimburím v tvare lastovičích chvostov, čo spolu s veľkými strieľňami pre lučištníkov môže znovu svedčiť o inšpirácii staviteľov severotalianskymi stavbami.

Okrem veže by podľa najnovšieho výskumu hradu¹⁷¹ do obdobia druhej polovice 13. storočia mala patriť aj južná časť hradieb a veže veľkého juhozápadného predhradia, doteraz v literatúre považované za opevnené táborisko žoldnierov Jána Jiskru z 15. storočia.¹⁷² Na klesajúcom bočnom svahu hradného vrchu za využitia prirodzených terénnych a skalných výbežkov vzniklo samostatné rozsiahle opevnenie, z ktorého v rámci dnešného mladšieho predhradia stojí torzo hradieb s dvoma obytno-obrannými vežami a vstupnou bránou. Pôvodné opevnenie obklopovalo na plošine bočného svahu hradného vrchu rozsiahly priestor, ktorý sa zrejme k hradu pripájal zúženým koridorom – cestou. V smere od Spišského Podhradia k nemu viedla samostatná prístupová cesta, ktorá prekračovala opevnenie na juhozápadnej strane v mieste dodnes zachovanej, pôvodne dovnútra otvorenej brány. Prístupová cesta zrejme ďalej smerovala do hornej časti hradu pozdĺž východnej strany opevnenia až k novopostavenej bráne situovanej

¹⁶⁹ Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 35.

¹⁷⁰ Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

¹⁷¹ *Tamže*.

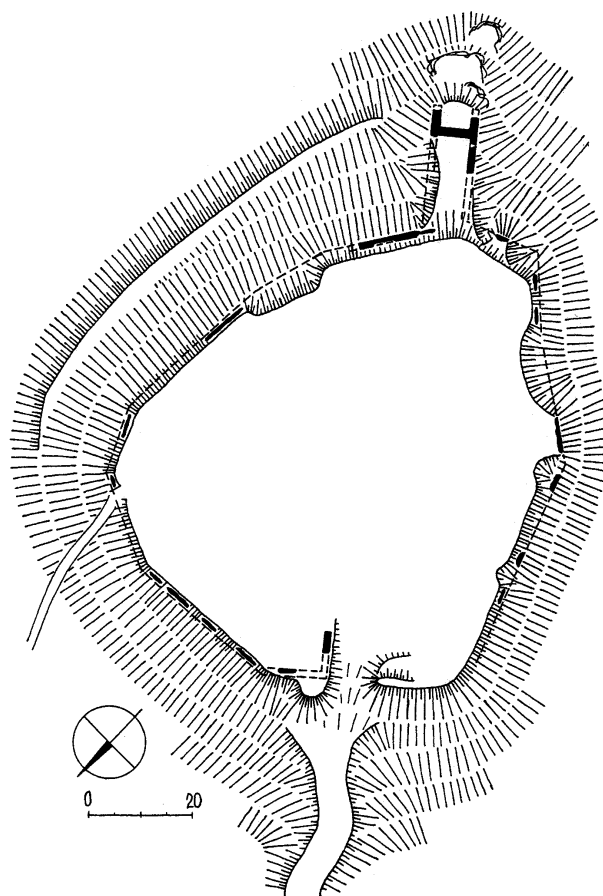
¹⁷² Dobroslava MENCLOVÁ : *Spišský hrad*, s. 80 – 81. Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 61.

Zjavne archaický tvar a vybavenie hradbových veží predhradia bol problémom, s ktorým sa snažili vysporiadať všetci bádatelia, ktorí sa vývojom hradu zaoberali. Andrej Fiala a Adrián Vallašek predhradie charakterizovali ako symbiózu: „... tradičných, už zastaraných foriem dispozície s pokrokovými detailmi, vyvolanými predovšetkým rýchlym vývojom palných zbraní“. *Tamže*.

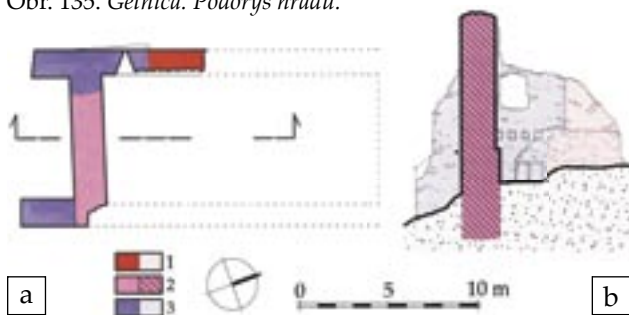
v mieste zachovanej neskorogotickej vežovej brány druhého predhradia. Okrem veľkého rozsahu opevnenej plochy sú pozoruhodným prvkom predovšetkým vyspelé fortifikačné detaily. Obranu hradieb okrem predpokladanej (a dnes nezachovanej) ochodze zlepšovala aj minimálne jedna štrbinová strieľňa¹⁷³ a obranné veže. Takmer intaktne zachované hranolové veže situované v juhovýchodnej a juhozápadnej časti opevnenia sú v jednotlivých podlažiach vybavené štrbinovými strieľňami a prevétni. Podľa sprístupnenia spodného podlažia priamo z nádvorja a rozmiestnenia strieľní je zjavné, že reagujú na priebeh opevnenia a sú jeho pôvodnou súčasťou. Na východnej veži, ktorá je takmer celou hmotou zatiahnutá do línie opevnenia sa strieľne nachádzajú len na čelnej strane orientovanej do predpolia hradu. Naproti tomu západná veža má strieľne na bočných stranách, južnej otočenej smerom k vstupnej bráne a severnej otočenej do predpolia hradu. Tu sú dokonca v jednotlivých podlažiach ich otvory osovo posunuté tak, aby rešpektovali ochodzu príľahlej hradby a cestu od vstupnej brány. Tento princíp obrany umožňujúci strelbu z viacerých úrovní je v kontexte dobových uhorských fortifikácií ojedinelý a radí sa medzi najvyspelejšie obranné stavby Karpatskej kotliny vôbec. Historický kontext a datovanie vzniku opevnenia na juhozápadnom svahu hradného vrchu azda objasňuje listina z roku 1270.¹⁷⁴ Autorka aktuálneho výskumu Magdaléna Janovská predpokladá, že dielom Fiocha menovaného v uvedenej listine je východná veža opevnenia. Vznik opevnenia vo funkcii refúgia, respektíve vojenského tábora spája s výstavbou vyššie menovaných opevnení v rámci severnej časti bývalého Uhorského kráľovstva, ktoré boli odpovedou na dôsledky mongolského plienenia. Nasvedčuje tomu aj vznik a rozvoj majetkov spišskej šľachty, synov jobagiónov, v okolí hradu v tomto období.¹⁷⁵ Spišský hrad ako celok bol v priebehu poslednej tretiny 13. storočia svedkom niekoľkých vojenských operácií v rámci vojenských revolt Spišiakov proti kráľovskej moci. Po polovici osemdesiatych rokov 13. storočia tu sídlila osobná garda Ladislava IV. Kumánskeho zložená z Neugerov a Kumánov. Okrem toho bola miestom, na ktorom sídlili, alebo sa istý čas zdržiavali kráľovskí regenti (Alžbeta Kumánska), či samotní uhorskí králi. Ondrej III. nakoniec práve tu, zaiste nie náhodou na jeseň v roku 1290 uskutočnil svoj sobáš

Obr. 134. Gelnica. Veduta hradu a mesta z roku 1879.

Obr. 135. Gelnica. Pôdorys hradu.

Obr. 136. Gelnický hrad, a) pôdorys a b) rez paláцovej budovy na južnej strane.

¹⁷³ Do súčasnosti sa zachovala jedna strieľňa v západnom úseku v blízkosti západnej veže smerom k vstupnej bráne.

Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

¹⁷⁴ Vladimír OLEJNÍK : Štátny archív Levoča (ďalej ŠA LE), in: Magdaléna Janovská : *Nálezová správa*.

¹⁷⁵ Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

s poľskou Fennenou. V tradícii Spišského hradu ako kráľovského sídla pokračoval neskôr Karol Róbert z Anjou a jeho synovia, neskôr Žigmund Luxemburský i po ňom Zápoľskovci.

Špecifický prípad opevneného sídla založeného zrejme z iniciatívy panovníka predstavuje hrad v Gelnici. Jeho história a stavebný vývoj sú úzko zviazané s príslušným baníckym mestom a patria k menej prebádaným stránkam dejín opevnených sídel Spiša. Výstavbu hradu odborná literatúra predbežne kladie do obdobia tesne po mongolskom vpáde.¹⁷⁶ V rámci konštituovania stredovekého mesta vznikol farský Kostol Panny Márie a pravdepodobne aj hrad situovaný na juhozápadnej strane bezprostredne nad údolím Hnilca. Jeho úlohou bola podobne ako v prípade kráľovského hradu na Glanzenbergu nad Banskou Štiavnicou pravdepodobne ochrana mesta a predovšetkým kráľovských regálnych práv. Hrad sa rozkladal na plochom temene návršia nad údolím Hnilca umožňujúcom spoľahlivú kontrolu nad prístupom k mestu i mestom samotným. Jeho areál s pôdorysom nepravidelného mnohoúhelníka s rozmermi cca 90x85m obklopovali zvyšky hradby s hrúbkou cca 130 cm. Celý opevnený priestor je dnes dôsledne zarovnaný a v podstate bez akýchkoľvek stôp po vnútornej zástavbe. Rozlohou a absenciou zvyškov zástavby Gelnica pripomína Marcelov hrad pri Hrabušiciach. Táto analógia však nemusí mať zásadnejšiu výpovednú schopnosť, lebo v prípade Gelnického hradu nemáme vôbec žiadne oporné body v otázke datovania obvodového opevnenia a vďaka novovekým terénnym úpravám nepoznáme ani vnútornú zástavbu hradného areálu. V literatúre sa objavili úvahy, že s pôvodným hradom môže súvisieť torzo stavby vysunuté z obrysu opevnenia na juhovýchodnej strane. Spracovatelia doterajších výskumov pripúšťali možnosť, že jej jadrom by mohla byť obytná veža.¹⁷⁷ Táto stavba sa však skôr javí ako dodatočne priložená k obrysu staršieho opevnenia a s pôvodným hradom veľmi pravdepodobne nesúvisela. Tento predpoklad vychádza predovšetkým z jej umiestnenia na nižšie položenom skalnom výbežku vrcholovej plošiny, ktorý sa nachádza mimo opevneného areálu na vrchole kopca. Samotný objekt prešiel zložitejším stavebným vývojom, pričom aj jeho staršie časti sú

zrejme zvyškom obrannej veže, alebo bašty dodatočne vysunutej z obvodovej hradby. S pôvodným hradom skôr môže súvisieť torzo mohutnej, dnes nezachovanej vežovej stavby zachytené na vedute mesta z roku 1879.¹⁷⁸ Pravdepodobne stála južne od vstupnej brány približne na mieste dnešného telekomunikačného stožiaru. Datovanie vzniku a podoba najstaršieho hradu v Gelnici ostávajú úlohou budúceho výskumu, pričom kľúčové otázky môže vyriešiť archeologická sondáž, ako i ďalšie, podrobnejšie archívne výskumy.

Výstavba ďalších oporných bodov v podobe murovaných hradov vyplynula predovšetkým z potreby posilnenia diaľkových ciest v severnom pohraničí kráľovstva. Skutočnosť, že opevňovaniu severnej hranice Uhorska nebola venovaná taká pozornosť ako napríklad západnej hranici s Českým kráľovstvom, je istým dokladom stability uhorsko-poľsko-kyjevskoruských vzťahov. Početnosť a doba vzniku pohraničných hradov v severnej časti Spiša výrazne zaostáva za masívnym opevňovaním západnej hranice v oblasti Malých Karpát a Považia za posledných Arpádovcov. Avšak po stránke spôsobu ich vzniku sa tu opakuje model použitý na uhorsko-českej hranici. V priebehu druhej polovice 13. až začiatku 14. storočia na spišskom úseku pohraničného pásma pôvodné konfínium so strážnymi osadami nahradili kamenné hrady kontrolujúce predovšetkým diaľkové cesty. Tieto pohraničné pevnosti využívali priaznivú geografickú situáciu bradlového pásma, ktorého skalnaté výbežky poskytovali výnimočne vhodné podložie pre stavbu strážnych hradov. Ich výstavba sa realizovala v priebehu druhej polovice 13. a na začiatku nasledujúceho storočia v období prechodného úpadku autority panovníka v Uhorskom kráľovstve. Budovanie pohraničnej línie tak neprebiehalo v réžii panovníka, ale na výstavbe strážnych hradov sa z jeho poverenia a na vlastné náklady podieľali aj šľachtické rody.

Modelovým príkladom tohto postupu je zrejme hrad Plaveč, ktorého vznik sa predbežne datuje pred rok 1294. K tomuto dátumu sa viaže prvá nepochybná zmienka o jeho existencii, v ktorej sa uvádza, že kráľ Ondrej III. zrušil šľachticovi Arnoldovi dispozičné právo na hrad a ako kompenzáciu mu poskytol dedinu Švábovce. V listine sa

¹⁷⁶ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 112. Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007, s. 119.

¹⁷⁷ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky* (s. 116) hovoria o obytnej veži s rozmermi cca 10x10m bez uvedenia datovania. Miroslav Plaček uvádza, že tvar budovy „...pripúšťa aj predstavu pôvodnej hranolovej veže na skalnom výbežku, ktorú s hradom spájala akýsi krčok“ Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 120.

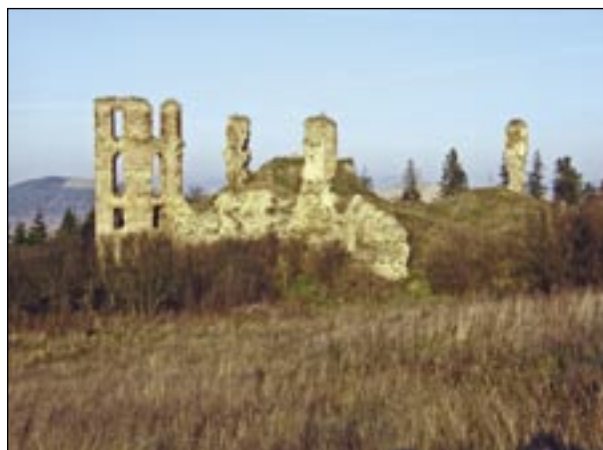
¹⁷⁸ Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, obr. 169.

priamo spomína, že Arnold hrad vystaval z poverenia kráľa na svoje vlastné náklady.¹⁷⁹ Hrad bol založený v priestore bývalej kráľovskej strážnej osady Polovcov vo výnimočne výhodnej strategickej polohe na strmom skalnatom výbežku nad zákrutou rieky Poprad, pozdĺž ktorej prebiehala diaľková cesta zo Spiša do Šariša, Poľska a na Haličskú Rus. V rámci komplexu dnešnej zrúcaniny ťažko poškodenej deštrukciami je možné identifikovať murivá stredovekého hradu, ktoré môžu byť zvyškom z Arnoldovho sídla. Na temene bradla sa dodnes zachovali fragmenty pôvodného jadra s približnými rozmermi 23 x 9 m vymedzené okrajmi vrcholového skalného platá a odtlačkom oblého nárožia v mladšej pristavanej stene. Torzá murív sú zrejme pozostatkom budovy so šírkou 4,7 m a zaoblenými nárožiami nad skalným zrázom na severnej strane. Dĺžkový rozmer stavby, ktorý je kľúčom k jej interpretácii, nie je možné pre úplnú deštrukciu nadzemných murív bez archeologického výskumu overiť. Napriek nejednoznačnej výpovedi terénnej situácie je možné podobu najstaršieho sídla aspoň rámcovo rekonštruovať. Murivá na vrchole skaly je možné interpretovať ako pozostatok obytnej veže, alebo skôr vežovej palácovej stavby, pri ktorej mohol byť pričlenený aj menší dvorček.¹⁸⁰ K pôvodnému jadrú patrilo aj nádvorie s rozmermi približne 25 x 25 m vymedzené hradbou so zaoblenými nárožiami situované na bočnom východnom svahu bradla.

Po vybudovaní Plavča vznikli ďalšie pohraničné hrady s istým časovým odstupom. Hrad Lubovňa postavili na ďalšom strmom výbežku bradlového pásma v strategicky významnej polohe nad križovatkou ciest vo vzdialenosti približne 12 km proti prúdu Popradu. Polohou nadviazal na staršiu obec, ktorej počiatky zrejme spadajú do prelomu 12. a 13. storočia, s prvou nepriamou zmienkou o kostole z roku 1235.¹⁸¹ Výstavba kamenného hradu zrejme spadá až do nepokojného obdobia nástupu Anjouovcov na uhorský trón. Skoršie datovanie predpokladajúce výstavbu už v priebehu druhej polovice 13. storočia sa zatiaľ opiera o prekonané predstavy o podobe pôvodného hradu a nálezy keramiky pochádzajúcej

Obr. 137. Letecký pohľad na zrúcaniny hradu Plaveč.

Obr. 138. Celkový pohľad na hrad Plaveč.

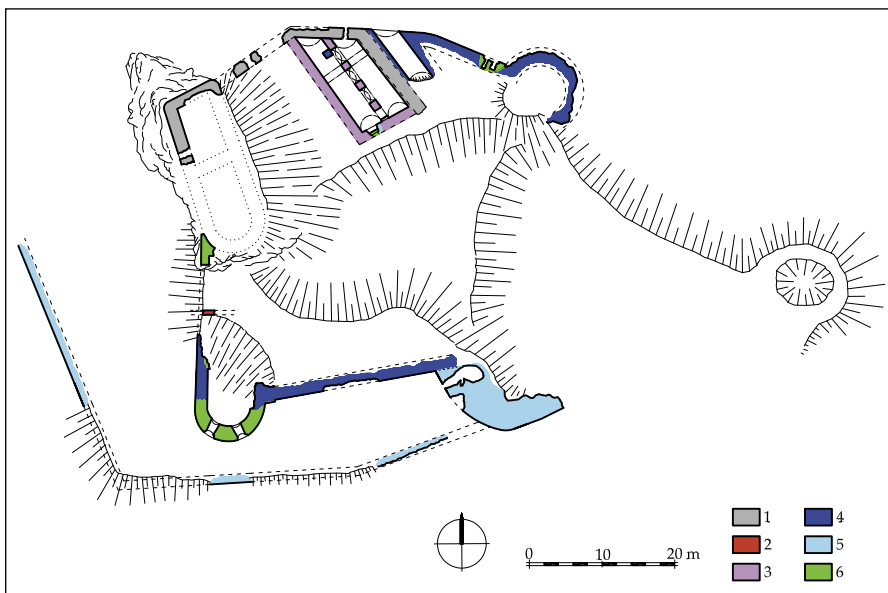

Obr. 139. Kresba hradu Plaveč od Viktora Miškovského z konca 19. storočia.

¹⁷⁹ Erik FÜGEDI : *Vár és társadalom 13. – 14. sz. Magyarországon*. Budapest 1977, s. 175.

¹⁸⁰ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 174 za jadro hradu považovali torzo stavby na vrchole skaly, ktoré podľa dokumentácie Viktora Miškovského určili ako obytnú vežu s vnútornými rozmermi 9 x 8 m. Aktuálne zameranie umožnilo korigovať rozmery ústrednej stavby. Pravdepodobne išlo o obytnú vežu s vonkajšími rozmermi 8,3 x cca 12 m, alebo skôr vežový palác s dĺžkou až 23 m zaberajúci celý vrchol skaly. V tom prípade by obľý odtlačok na južnej strane naznačoval existenciu polkruhovo zaobleného čela hradu. V podstate zhodne podobu najstaršieho hradu rekonštruoval aj Miroslav Plaček (Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 239). Za najstaršiu časť považovali len stavbu na vrchole brala. Tú interpretujú ako palác s dĺžkou cca 17 m a príslušný dvorček.

¹⁸¹ Miroslav ŠTEVÍK : K dejinám hradu Lubovňa a Starej Lubovne, in: Miroslav Števík a Michalela Timková : *Dejiny hradu Lubovňa*. Stará Lubovňa 2006, s. 15.

Obr. 140. Pôdorys hradu Plaveč s naznačením jednotlivých etáp výstavby: 1 – druhá polovica 13. až začiatok 14. storočia; 2, 3 – 14. a 15. storočie; 4, 5 – 16. storočie, 6 – 18. a 19. storočie.

z nepublikovaných sondážnych výskumov.¹⁸² Keramika z 13. storočia môže súvisieť skôr so strážnym bodom, ktorý mohol byť predchodcom hradu. Výstavbu kamenného hradu je možné podľa analýzy písomných prameňov a historických súvislostí mikroregiónu spracovanej Miroslavom Števíkom datovať zrejme až okolo roku 1307, pričom jeho zakladateľom by mal byť Omodej Aba, alebo panovník.¹⁸³ Prvá písomná zmienka pochádza z roku 1311. Hneď v nasledujúcom roku hrad dobyli kráľovské vojská.¹⁸⁴ Identifikácia murív, ktoré by bolo možné hodnoverne stotožniť s hradom z počiatku 14. storočia, patrí k zásadným

ďalšieho bádania sú neskorostredoveké a predovšetkým renesančné prestavby. Ich realizáciou sa výrazne pozmenila dispozícia jadra a do značnej miery prekryli pôvodný tvar vrcholovej časti vápencového bradla, ktoré ovplyvnilo pôvodnú podobu opevneného sídla. Staveniskom hradu bol výrazný vápencový hrebeň situovaný severovýchodne od staršej osady umožňujúci dokonalú vizuálnu kontrolu dlhého úseku údolia Popradu s križovatkou ciest. Hrad založili na úzkom vrchole skaly s dĺžkou cca 60 m a premenlivou šírkou 4 – 15 m. Napriek absencii hodnoverných datovacích prvkov za jeho prvotnú formu možno so znač-

problémom architektonicko-historického bádania. Formovanie jadra hradu s okrúhrou vežou v čele a palácom v zadnej chránenej pozícii zdanlivo napĺňa definíciu ranogoticko-bergfrídovej dispozície. Toto usporiadanie bolo dokonca považované za kritérium pri datovaní vzniku hradu.¹⁸⁵ Podrobný výskum veže a paláca priniesol nový pohľad na jeho stredoveký vývoj. Kľúčovým poznatkom je zaradenie oboch dominantných stavieb hradného jadra až do neskorého stredoveku.¹⁸⁶

Základným problémom

¹⁸² Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 199 predpokladajú výstavbu hradu už v druhej polovici 13. storočia. Oporou pre tento názor boli archeologické nálezy a predpokladaná dispozícia najstaršieho hradu s vežou v čele a palácom v zadnej chránenej polohe. Z architektúr hradnej veže a paláca spolu s konkrétnejším uvedením výsledkov archeologického výskumu vychádzal pri datovaní vzniku hradu do 13. storočia aj Peter ROTH : *Otázky k najstarším dejinám hradu Lubovňa vo svetle archeologického výskumu*, in: *Z minulosti Starej Lubovne : Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči 7 – 8*, ed.: Ivan Chalupecký. Levoča 1999 – 2000, *passim*.

¹⁸³ Miroslav ŠTEVÍK : *K dejinám hradu Lubovňa*, s. 15.

¹⁸⁴ *Tamže*, s. 16.

¹⁸⁵ Zaradenie hradu medzi tzv. bergfrídovej dispozície sformulovala Dobroslava MENČLOVÁ : *Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku*, in: Štefan PISOŇ : *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973, s. 416. V modifikovanej podobe tento názor zastávali aj Michal Slivka a Adrián Vallašek, ktorí predpokladali, že najstaršie jadro hradu tvorila okrúhla veža a palác na východnej strane brala vzájomne oddelené priekopou Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 200. Rovnako Peter ROTH : *Otázky k najstarším dejinám*, s. 66 – 71. Miroslav Števík v roku 2006 okrem tradičného zaradenia veže do stredoveku za súčasť pôvodného hradu pokladal západný palác situovaný za ňou. Pozri Miroslav ŠTEVÍK a kol. : *Lubovniansky hrad*. Stará Lubovňa 2006, s. 12 – 13.

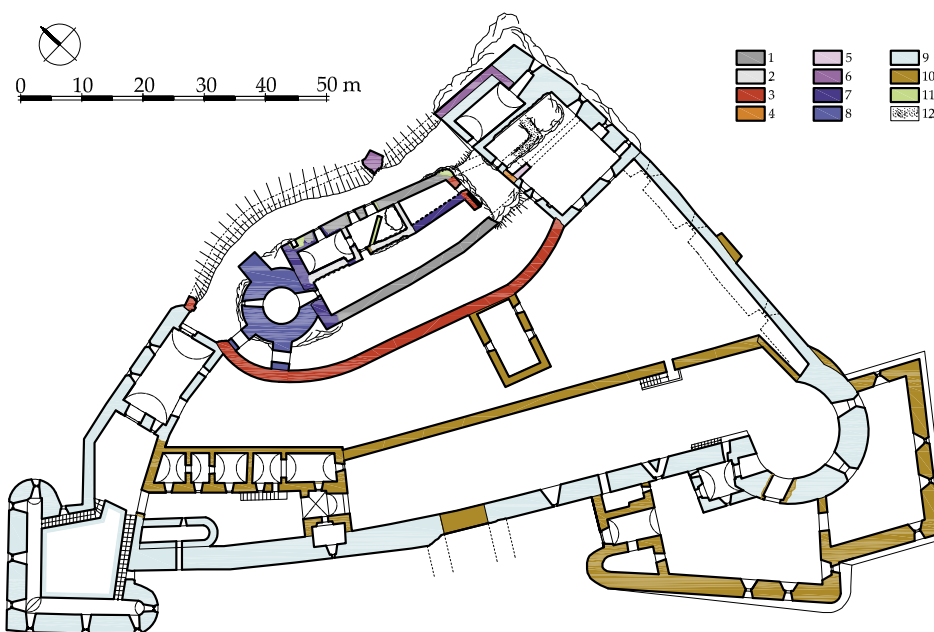
¹⁸⁶ Východiskom podrobného výskumu horného hradu bol pamiatkový výskum veže realizovaný súčasne s jej obnovou v rokoch 1999 – 2003 P. Glosom. Na jeho výsledky nadviazal výskum paláca za vežou (M. Šimkovic, P. Glos, M. Matejka z rokov 2004 a 2008). Pokračujúci výskum priniesol nové nálezy, korekciu a doplnenie pôvodných hypotéz z roku 2002 (Peter Glos a Michal ŠIMKOVIC : *Nové poznatky k podobe pohraničných hradov Lubovňa a Plaveč*, in: *Archaeologia historica*, roč. 28, 2004, s. 310). Publikované výsledky našli ohlas aj v odbornej literatúre. Najnovšia publikácia o dejinách hradu už akceptuje zaradenie veže do neskorého stredoveku Michaela TIMKOVÁ : *Stavebný vývoj hradu Lubovňa*, in: Miroslav Števík a Michaela Timková : *Dejiny hradu Lubovňa*, s. 123). Podobne aj M. Plaček v rámci hesla v *Encyklopédii slovenských hradov* vychádza z výsledkov výskumu, ktoré dopĺňa o vlastné pozorovania. Pozri Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 193.

nou pravdepodobnosťou pokladať najstaršie murivá v rámci súčasného západného hradného paláca. V jeho severnej a južnej obvodovej stene sa zachovali podstatné časti pôvodnej obvodovej hradby o hrúbke 1,8 m vymedzujúcej areál s predpokladanými rozmermi približne 40 x 15 m.¹⁸⁷ O vnútornej zástavbe a členení opevneného sídla sú len minimálne vedomosti. Z osadenia obvodových hradieb do terénu a opracovania povrchu skaly vyplýva, že južná časť opevnenej plochy bola zrejme situovaná nižšie a nachádzalo sa tu nádvorie. Na vyššie položené severné plató bola umiestená zástavba. V tejto časti sa podarilo zistiť zvyšky muriva dvojpriestorovej budovy pristavanej k hradbe. Za súčasného stavu poznania hradu nie je možné jednoznačne konštatovať, či je zvyškom pôvodného hradného paláca.

Takmer súčasne so vznikom Lubovne skupinu pohraničných hradov doplnil hrad Dunajec (Nedeca, Niedzica) postavený na 80 m vysokom brale nad Dunajcom Jánom, alebo Rikolfom z Veľkej Lomnice a Brezovice. Počiatky hradu boli datované predovšetkým na základe prvej písomnej zmienky pochádzajúcej z roku 1325.¹⁸⁸ Cenné poznatky osvetľujúce datovanie a najstaršiu podobu hradu doplnil archeologický výskum. Podľa jeho výsledkov je možné vznik najstaršej časti pohraničnej pevnosti datovať na prelom 13. a 14. storočia. Vtedy vzniklo drevozemné opevnenie pozostávajúce z drevenej budovy, cisterny a valového opevnenia, ktorej výstavbu autor výskumu pripisuje pánom z Lomnice a Brezovice. Vznik murovaného hradu sa spája až s nasledujúcim majiteľom, ktorým bol rod Drugetovcov. Viliam Druget medzi rokmi 1327 až 1330 vystaval na mieste drevozemnej pevnosti

Obr. 141. Letecký pohľad na hrad Lubovňa z juhu.

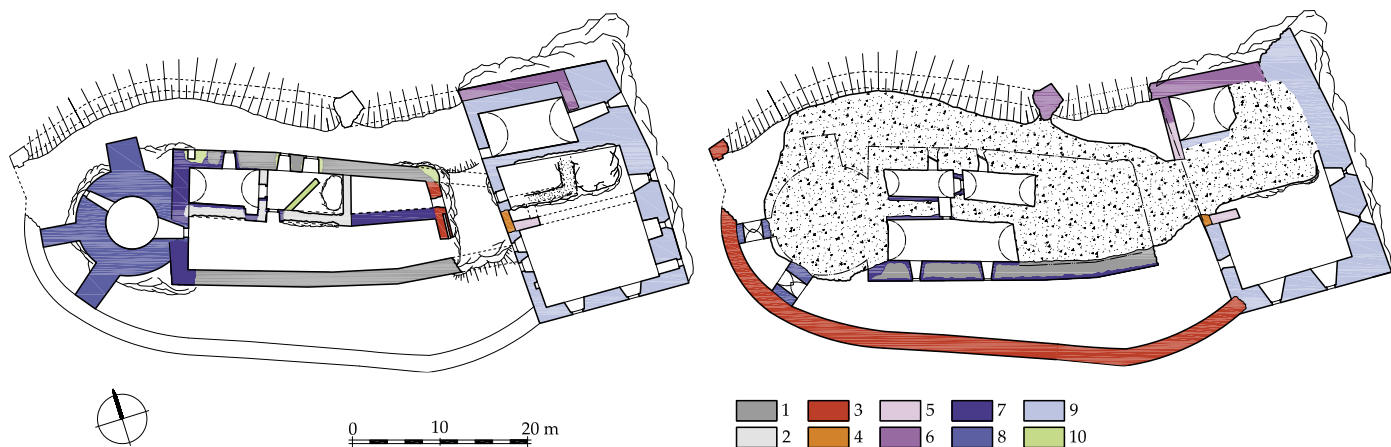
Obr. 142. Pôdorys hradu Lubovňa s naznačením jednotlivých etáp výstavby: 1, 2 – 14. storočie; 3 – koniec 14. až prvá polovica 15. storočia; 4, 5, 6 – 15. storočie; 7 – koniec 15. a začiatok 16. storočia; 8 – prvá tretina 16. storočia; 9 – okolo polovice 16. storočia; 10 – okolo roku 1642; 11 – mladšie; 12 – základové ryhy zasekané do skaly.

kamenný hrad, ktorý sa v jeho testamente z roku 1330 spomína ako *castrum de Dunaiecz a castrum lapideum*. Opevnený bol hradbou s dôsledne zaoblenými nárožiami (šírka cca 1,2; výška 4,5 m), ku ktorým sa na vnútornej strane prikladal štvorpodlažný vežovitý palác s rozmermi 21,8 x 9,2 m.¹⁸⁹ Táto dispozícia je blízke najstaršiemu jadrú Plav-

¹⁸⁷ Východná časť skaly v rozsahu dnešného renesančného paláca asi nebola súčasťou pôvodného hradu. Predpokladaná pôvodná priekopa pred palácom môže byť zvyškom vstupu. Nové zistenia zároveň korigujú pôvodne publikovanú predstavu o situovaní pôvodného hradného paláca do strednej časti renesančného východného paláca. Pozri Peter GLOS a Michal ŠIMKOVIC : *Nové poznatky*, s. 319.

¹⁸⁸ Stanisław K. MICHALCZUK, Piotr M. STĘPIEŃ a Tadeusz M. TRAJDOS : *Zamek Dunajec w Niedzicy*. Niedzica 2006. Alfred MAJEWSKY : *Zamek w Niedzicy*. Kraków 1987, s. 40 a Leszek KAJZER, Stanisław KOŁODZIEJSKI a Jan SALM : *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa 2001, s. 319 – 323.

¹⁸⁹ Leszek KAJZER, Stanisław KOŁODZIEJSKI a Jan SALM : *Leksykon zamków*, s. 319 – 323.

Obr. 143. Pôdorys jadra hradu Lubovňa v úrovni prízemnia s naznačením jednotlivých etáp výstavby: 1, 2 – 14. storočie; 3 – koniec 14. až prvá polovica 15. storočia; 4, 5, 6 – 15. storočie; 7 – koniec 15. až začiatok 16. storočia; 8 – prvá tretina 16. storočia; 9 – okolo polovice 16. storočia; 10 – mladšie.

Obr. 144. Detail reliéfu predely oltára z Hraničného zobrazuje Lubovňiansky hrad pred polovicou 16. storočia.

1	3	5	7	9
2	4	6	8	10

ča, ktoré je predbežne datované na koniec 13. storočia. Poznatky zistené o počiatkových etapách vývoja hradu zistené výskumami na Nedeci sú významným príspevkom k bádaniu počiatkov ďalších pohraničných hradov. Aj v ďalších prípadoch (napríklad na hradoch Lubovňa a Plaveč) je možné predpokladať, že budúce archeologické výskumy môžu odhaliť pozostatky starších drevozemných predchodcov murovaných hradov.

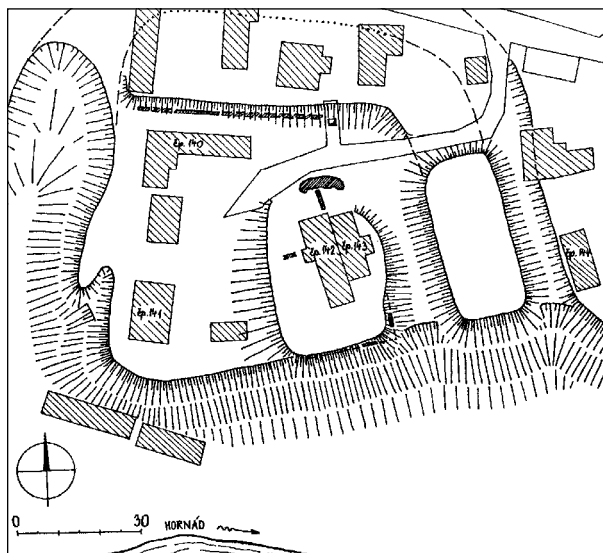
Sieť pohraničných hradov dohliadajúcich na komunikácie doplnil hrad v Richnave postavený hlbšie vo vnútrozemí v údolí Hornádu pri významnej diaľkovej ceste. Richnavský hrad zrejme vznikol ako súkromné sídlo rodu pánov z Perína (Perényi) a podobne ako v prípade Lubovne nadväzoval na staršiu osadu doloženú spolu s miestnym Kostolom svätej Kataríny už v roku 1303. Po roku 1322 sa dostala do vlastníctva Mikuláša z Perína, ktorý bol zrejme zakladateľom hradu.¹⁹⁰ Dodnes zachované zvyšky neumožňujú získať takmer nijaké hodnoverné poznatky o pôvodnej podobe a ďalšom vývoji opevneného sídla. Hrad založený na okraji vyvýšenej skalnej terasy nad údolím Hornádu po jeho zániku v 15. storočí úplne pohltila zástavba obce. Z jeho stavieb sa nad terénom zachovali len nepatrné zvyšky. Povrchový prieskum umožňuje identifikovať len základné členenie areálu a predovšetkým jeho vonkajšie opevnenie.¹⁹¹ Pôvodný hrad sa zrejme nachádzal na okraji terasy a jeho rozsah približne korešponduje s parcelami dnešných domov č. 142 a 143. Po obvode ho vymedzovala mohutná priekopa chrá-

¹⁹⁰ Na datovanie vzniku hradu Richnava sú podobne ako v ostatných prípadoch rozdielne názory. Výstavbu hradu pánmi z Perína predpokladá Miroslav Plaček (Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 253), ktorý uvádza aj možnú alternatívu vzniku sídla už za komesa Eugena koncom 13. storočia. Michal Slivka a Adrián Vallašek predpokladajú vznik hradu z kráľovskej iniciatívy už v druhej polovici 13. storočia. Pozri Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 189.

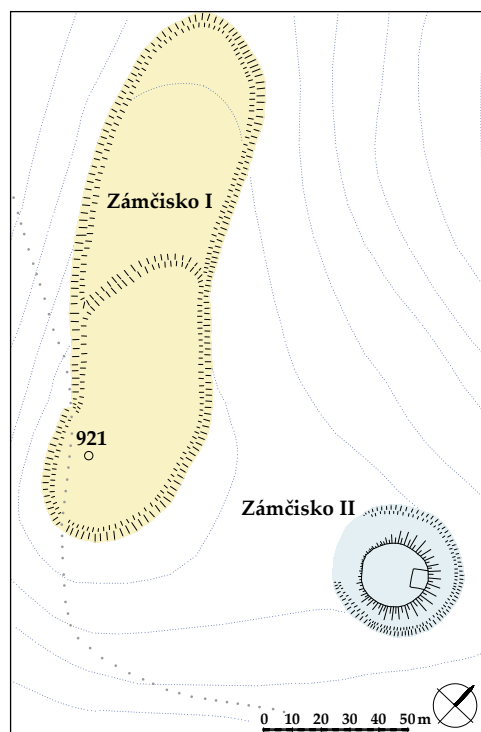
¹⁹¹ Základný náčrt pôdorysu hradu publikovali Michal Slivka a Adrián Vallašek : *Hrady a hrádky*, s. 188. Neskôr celé členenie areálu podrobne zdokumentoval a spresnil Miroslav Plaček (Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 253).

niaca sídlo predovšetkým od stúpajúceho svahu na severnej strane. Nadzemné torzo múru s hrúbkou okolo 2m je podľa polohy azda zvyškom mohutnej obvodovej hradby. Poznanie celkovej dispozície hradu, ako i jeho ďalších premien bude otázkou budúceho archeologického výskumu.

Prehľad hradov na Spiši založených v priebehu 13. a 14. storočia dopĺňajú dve lokality, pri ktorých je existencia hradu sporná, prípadne nejednoznačne doložená. V kastelogickej literatúre sa medzi stredovekými hradmi Spiša tradične uvádza aj opevnené sídlo v Markušovciach. Za priamy doklad o jeho existencii sa považovala listina kráľa Ladislava IV., ktorou Mikulášovi, synovi Mikuláša, povolil vystavať hrad. Na základe jej znenia sa predpokladalo, že jadrom komplexu opevneného kaštieľa v Markušovciach je práve hrad z konca 13. storočia.¹⁹² Čiastkový pamiatkový výskum stavby, v rámci ktorého bol realizovaný aj archívny výskum, však existenciu hradu s veľkou pravdepodobnosťou vylúčil. V prvom rade lokalizáciu stavby do Markušoviec, ktorá je predmetom povolenia, jednoznačne nepotvrďuje ani samotná listina.¹⁹³ Dokument neuvádza lokalitu plánovanej stavby sídla a neobsahuje ani rok vzniku. Rovnako nezodpovedanou otázkou je zatiaľ aj vzťah menovaného Mikuláša k pánom z Markušoviec.¹⁹⁴ Tieto skutočnosti spolu s absenciou ďalších písomných zmienok o hrade v priebehu 14. a 15. storočia a výsledkami čiastkového archeologického a architektonicko-historického výskumu v podstate vylučujú v Markušovciach existenciu hradu v zmysle súčasnej klasifikácie.¹⁹⁵ Ďalšou problematickou lokalitou je Kvetnica pri Poprade. Na vrchole polohy Zámčisko sú zvyšky pravekého hradiska a neďaleko neho na bočnom výbežku aj pozostatky stredovekej strážnej pevnosti z 15. storočia. Aktuálny archeologický výskum Mariána Sojáka zistil na staršom hradisku aj stredovekú kultúrnu vrstvu datovanú nálezmi keramiky a denárom kráľovnej Márie do 14. storočia. Autor výskumu považuje uvedené nálezy za potvrdenie staršej tradície, ktorá na Zámčisko lokalizuje stredoveký Popradský hrad.¹⁹⁶

Obr. 145. Pôdorys hradu Richnava.

Obr. 146. Poprad – Kvetnica. Situácia hradiska so stredovekými nálezmi (označené žltou) a pevností z 15. storočia (modrou).

¹⁹² Hilda FIALOVÁ a Andrej FIALA : *Hrady na Slovensku*. Martin 1966, heslo Markušovce. Eva KRIŽANOVÁ a Blanka PUŠKÁROVÁ : *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Šport 1990, s. 137 – 138. Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 155.

E. Križanová a B. Puškárová za jadro hradu považovali obytnú vežu. M. Slivka a A. Vallašek sa k podobe pôvodného hradu vyjadrili opatrne a uvažovali o jeho možnej súvislosti so suterénnymi priestormi pod nádvorím.

¹⁹³ Martin BÓNA a kol. : Výsledky doterajších výskumov šľachtického sídla v Markušovciach, in: *Dejiny stavieb* 2007, s. 23 – 43. Martin BÓNA a Michal ŠIMKOVIC : Výskum opevneného kaštieľa v Markušovciach, in: *Pamiatky a múzeá* (ďalej PM), roč. 57, 2008, č. 2, s. 8 – 13.

¹⁹⁴ Podrobnejšie pozri Henrieta ŽAŽOVÁ : Markušovský kaštieľ v archívnych prameňoch, in: PM, roč. 57, 2008, č. 2, s. 2 – 7. Martin BÓNA a kol. : Výsledky doterajších výskumov, s. 26.

¹⁹⁵ Martin BÓNA a kol. : Výsledky, s. 26. Najstaršia zistená časť kaštieľa je datovaná do 14. až začiatku 15. storočia. Ani archeologickým výskumom sa v rámci skúmanej časti kaštieľa nepodarilo zistiť žiadne nálezy korešpondujúce s obdobím konca 13. až 14. storočia.

¹⁹⁶ Marián Soják: Nad Popradom sa vypínal hrad. in: *Poprad XII.*, č. 49 zo dňa 29. júna 2001, s. 10 – 11. Marián Soják: Archeologický výskum nad Popradom. in: *Podtatranské noviny* 31. z 28. mája 2008.

Prípadné jednoznačné potvrdenie existencie hradu nad Kvetnicou a jeho presnejšie datovanie môžeme očakávať predovšetkým od prípadných budúcich výskumov, ktoré by okrem iného overili jeho rozsah a podobu opevnenia.

Okolo polovice 14. storočia pod vplyvom sformovania siete opevnených sídel dochádza k útlmu v zakladaní nových hradov a pozornosť sa pozvoľna presúva na prestavby a úpravy tých existujúcich. Po mohutnej stavebnej aktivite v priebehu 13. storočia na Spišskom hrade sa nasledujúce obdobie 14. storočia nieslo v znamení menšieho rozsahu prestavieb. Najvýznamnejšou zmenou bolo prepojenie pôvodne zrejme samostatných celkov hradu a opevnenej plochy na juhozápadnom svahu do jedného funkčného celku. Zmeny sa dotkli aj pôvodných brán v opevnení do spodného a stredného predhradia.¹⁹⁷

Za pôsobenia Drugetovcov a po nich nasledujúcich kráľovských kastelánov sa zrejme na Lubovnianskom hrade neuskutočnili žiadne rozsiahlejšie prestavby. Impulzom pre jeho rozširovanie bol zrejme až vzrast jeho významu v poslednej štvrtine 14. storočia a neskôr predovšetkým prechod časti územia Spiša do poľského zálohu. Novým potrebám nezodpovedala rozloha hradu na vrchole bradla a zrejme ani rozsah jeho obytných priestorov. Celkovú plochu pevnosti rozšírilo predhradie založené technicky náročným spôsobom do strmých bočných svahov bradla. Opevnenie vytvorilo oporný múr, pozdĺž ktorého vyrovnaním terénu vznikol priestor so šírkou okolo 6 m. Vstupovalo sa doň bránou s padacím mostom. Hradby azda už od počiatkov zosilňoval na lepšie prístupnej južnej strane zemný val.¹⁹⁸ Súčasne s výstavbou nového okruhu opevnenia, alebo v tesnej nadväznosti na jeho vznik pravdepodobne prišlo aj k rozšíreniu pôvodného hradného paláca. Azda už do tohto obdobia je možné datovať vznik obytného bloku s rozmermi cca 30 x 12 m,

ktorý zabral podstatnú časť staršieho hradu vrátane pôvodného nádvorja. Palác prevažne využil staršie múry opevnenia, len na východnej strane budovu vymedzila novopostavená stena so vstupným portálom z nádvorja. Vďaka početným mladším prestavbám nie sú výška ani vnútorné členenie paláca známe, z vnútorného vybavenia sa zachovali len odtlačky naznačujúce existenciu drevenej zateplenej izby na východnej strane. Pre presnejšie datovanie prestavby pôvodného hradu zatiaľ chýbajú spoľahlivé oporné body. Z hľadiska historického kontextu je najpravdepodobnejšie datovanie do poslednej štvrtiny 14. storočia,¹⁹⁹ alebo po prechode hradu do poľského zálohu v roku 1412. Druhým možným impulzom bol prechod hradu do poľského zálohu v roku 1412. Lubovňa sa totiž stala jeho centrom. Zachované detaily opevnenia predhradia a celková koncepcia prestavby poskytujú len rámcové oporné body pre časové zaradenie prestavby. Časť ostenia vstupnej brány predhradia s miestom pre padací most spolu s nálezom vlčej jamy umožňujú približné datovanie vzniku opevnenia do konca 14. až prvej polovice 15. storočia.²⁰⁰ Predpokladaná výstavba rozmerného hradného paláca by mohla patriť do kontextu podobných úprav starších šľachtických hradov z prelomu 14. a 15. storočia.²⁰¹ Po vzniku nového paláca a opevnenia sa v ďalšom priebehu 15. storočia pokračovalo s rozširovaním hradu. Bol naň využitý dovtedy zrejme nezastavaný koncový výbežok skalného hrebeňa na východnej strane. Na jeho ploche vznikli budovy tvoriace zázemie paláca. Podľa popisu hradu z polovice 16. storočia tu bola umiestnená hradná kuchyňa.²⁰² V nasledujúcom období si jej rozširovanie vynútilo korekciu staršieho opevnenia. Cieľom bolo vytvoriť rozšírený, približne pravouhlý priestor pre dostavanú severnú časť.²⁰³

S problémom rozšírenia obytných priestorov pôvodného hradu sa museli vyrovnáť aj majite-

¹⁹⁷ Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

¹⁹⁸ Val je vyslovene uvedený v popise hradu z roku 1564. V tom čase sa už nachádzal v rámci opevneného areálu a jeho vznik je najpravdepodobnejší v súvislosti s výstavbou predhradia.

¹⁹⁹ Miroslav ŠTEVÍK : Najstarší zachovaný popis hradu Lubovňa (okolo roku 1556), in: *K dejinám Podolínce a novovekého Spiša*. Stará Lubovňa 2006, s. 254.

²⁰⁰ Predpokladané datovanie vzniku brány a opevnenia začiatkom 14. storočia (Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 200) je potrebné vzhľadom na prítomnosť vyspelých fortifikačných prvkov ako je padací most a vlčia jama posunúť do obdobia po polovici 14. storočia.

²⁰¹ Podobné rozsiahle palácové stavby vznikli koncom 14. storočia v Slanci (18x18 m) a v Kapušanoch (40x10 m) po roku 1410 (Michal ŠIMKOVIC a Martin BÓNA : *Opevnené sídla za vlády Žigmunda Luxemburského*, in: *Gotika*, s. 201 – 202.

²⁰² V rámci pôvodného výskumu boli zvyšky stavby na východnom výbežku hradného brala interpretované ako zvyšok pôvodného paláca (Peter GLOS a Michal ŠIMKOVIC : *Nové poznatky*, s. 319). Doplnenie výskumu ukázalo, že pravdepodobne patrí k mladšiemu rozšíreniu hradu. V polovici 16. storočia sa stavba uvádza ako „stará kuchyňa“ (Miroslav ŠTEVÍK : *Najstarší zachovaný*, s. 255).

²⁰³ Predpoklad o dodatočnom rozšírení staršieho predhradia vychádza z nelogického zalomenia severnej hradby a pravouhlého ukončenia opevnenia na východnej strane.

lia hradu Plaveč. Neveľký rozsah vrcholovej časti brala neumožňoval zásadné zväčšenie pôvodnej stavby. Vzniknutý problém riešili vlastníci sídla dostavbou nového paláca. Ten sa z vnútornej strany priložil k hradbe vymedzujúcej nádvorie na protiľahlej strane dispozície. Z budovy je dodnes zachovaný len dvojtraktový, dodatočne zaklenutý suterén. Neumožňuje to však podrobnejšiu charakteristiku architektúry, ani datovanie vzniku nového paláca. Jeho staviteľom mohli byť Bubekovci, ktorí hrad získali na prelome 14. a 15. storočia.

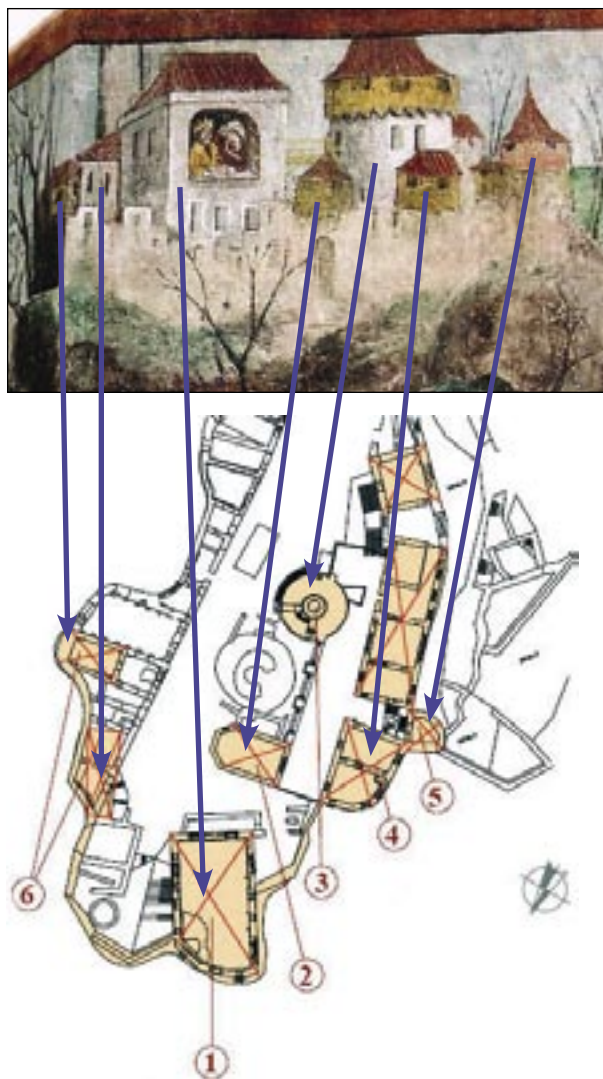
Podľa aktuálneho výskumu sa adaptácie obytných budov spadajúce do obdobia panovania Žigmunda Luxemburského (1387 – 1437) uskutočnili aj na kráľovskom Spišskom hrade. V duchu dobových názorov na komfort obytných budov a predovšetkým prezentáciu architektúry navonok²⁰⁴ bol prestavaný starší románsky palác. Na druhom poschodí tu vznikla veľká reprezentatívna sieň orientovaná do nádvorja zaklenutým arkierom. Na protiľahlej severnej strane sa dominantou priečelia stalo veľké pravouhlé okno s bohato profilovaným ostením. Okrem paláca sa stavebné úpravy dotkli aj budov využívaných prepoštom, teda tzv. Červenej veže a s ňou súvisiacich priestorov predpokladanej kaplnky. Zároveň došlo k rozšíreniu stredného predhradia západným smerom hradbou ukončenou drevenou alebo hrádzenou obrannou ochodzou. Do tohto obdobia môžeme zaradiť aj výstavbu predchodcu dnešnej neskorogotickej hradnej kaplnky.²⁰⁵

Vrcholnostredoveké prestavby sa uskutočnili aj na Nedeci. Ich realizácia spadá do viac ako storočnej držby hradu rodom Brezovický-Schvarc medzi rokmi 1347 až 1470. Podobne ako na predchádzajúcich hradoch bola pozornosť venovaná predovšetkým rozšíreniu obytných budov. Na pôvodný vežový palác nadviazalo ďalšie dvojpodlažné obytné krídlo obsahujúce veľkú sálu a kaplnku so zaklenutým presbytériom. S pôvodnou obytnou stavbou spojila novopostavené krídlo arkádová chodba nesúca v hornej časti krytú pavlač.²⁰⁶

Popri spomenutých adaptáciách existujúcich hradov je výnimočným príkladom vzniku nového opevneného sídla výstavba hradu v Podolínci. Mesto situované v strategickej polohe v údolí Popradu sa vyvíjalo od začiatku 13. storočia a na jeho sklonku získalo právo opevniť sa hradbami. Za vlády Žigmunda Luxemburského v roku 1408

Obr. 147. Gotická prestavba arkiera na južnej fasáde románskeho paláca, dole okno s kráľovským párom na jeho severnej fasáde.

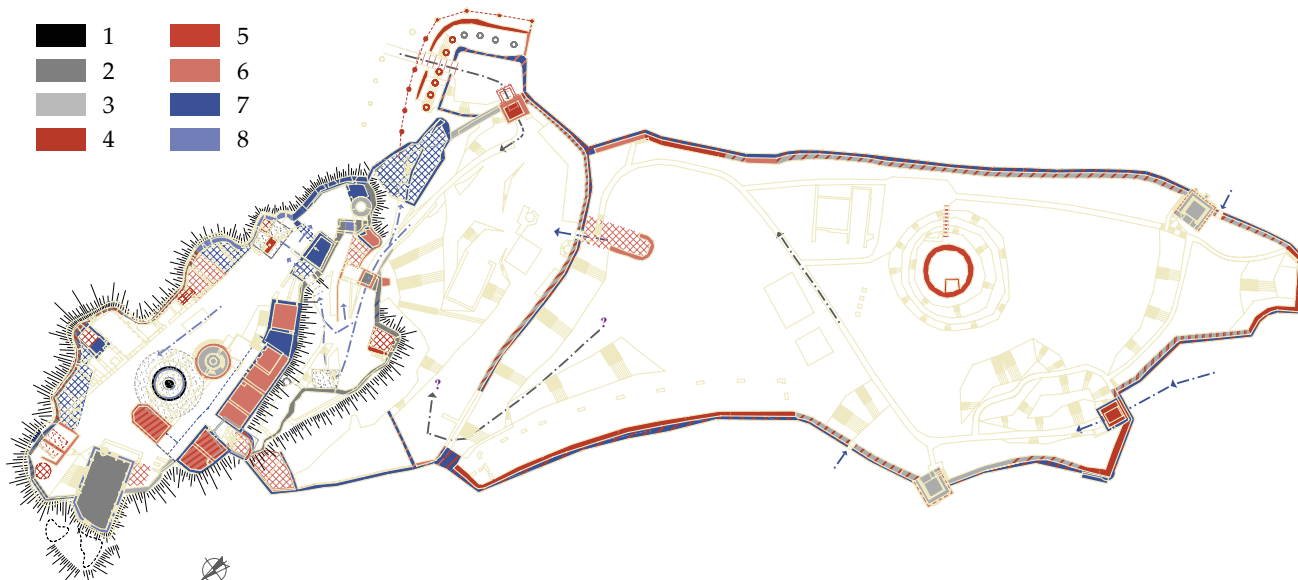

Obr. 148. Vyznačenie zástavby na vrchnom nádvorí Spišského hradu na začiatku 16. storočia: 1) románsky palác s oknom po gotickej prestavbe, 2) kaplnka, 3) kruhová veža po gotickej úprave a nadstavbe, 4) Paláce Zápoľskovcov – Dom kaplánov, 5) Okrúhla „Červená veža“, 6) Objekty – Východné krídlo.

²⁰⁴ K ostatným prestavbám hradov pozri Michal ŠIMKOVIC a Martin BÓNA : Opevnené sídla za vlády Žigmunda Luxemburského, s. 199 – 202.

²⁰⁵ Magdaléna JANOVSKÁ : *Nálezová správa*.

²⁰⁶ Stanisław K. MICHALCZUK, Piotr M. STĘPIEŃ a Tadeusz M. TRAJDOS : *Zamek Dunajec*. Leszek KAJZER, Stanisław KOŁODZIEJSKI a Jan SALM : *Leksykon zamków*, s. 319 – 323.

Obr. 149. *Stavebné etapy: 1 – 12. storočie, 2 – prvá polovica 13. storočia, 3 – po mongolskom vpáde (1241), do konca 13. storočia, 4 – 14. storočia, 5 – prvá polovica 15. storočia, 6 – druhá polovica 15. storočia, 7 – prvá polovica 16. storočia, 8 – druhá polovica 16. storočia. Legendu zakreslenia jednotlivých objektov pozri stranu 453.*

mesto získal spolu s hradom Ľubovňa do svojho majetku Imrich z Perína, ktorý v nasledujúcom roku dostal aj povolenie vystavať v meste hrad alebo pevnôstku. V krátkom čase po vydaní povolenia Imrich stavbu hradu aj realizoval. Potvrdenie jeho existencie obsahuje už záložná listina Žigmunda Luxemburského z roku 1412, ktorá uvádza mesto Podolínec s pevnôstkou. K objasneniu lokalizácie hradu v rámci mesta a jeho pôvodnej podoby významne prispel archívny výskum, ktorý umožnil zvyšok hradu jednoznačne stotožniť s dnešnou budovou Mestského úradu. Imrich z Perína si pre svoj hrad vybral strategicky významné miesto v západnej časti mesta na konci námestia pri vstupe diaľkovej cesty do areálu mesta. Táto poloha bola zjavne výhodná pre postavenie zemepanskej pevnosti. Analogickú situáciu využili kráľovský hrad v Bardejove aj mladší mestský hrad v Kežmarku. Novopostavený objekt zabral hranolovú vežu pôvodnej vstupnej brány a z vnútornej strany sa priložil k mestským hradbám. Napriek publikovaným výsledkom archívneho bádania pôvodná podoba hradu zo začiatku 15. storočia ostáva do istej miery nejasná. Spoločiteľné informácie o tom ako hrad vyzeral pochádzajú až z polovice 16. storočia, keď ho tvorila hradba s vežovou bránou vymedzujúca približne obdĺžnikový areál a palác pristavaný k opevneniu.²⁰⁷ Základnou otázkou pre budúci výskum

zostáva, okrem iného, predovšetkým datovanie a overenie vývoja trojtraktovej ústrednej budovy hradného paláca.

Smrťou panovníka Vladislava I. (III.) Jagelovského pri Varne v roku 1444 vstupuje Uhorské kráľovstvo do nepokojného obdobia poznamenaného bojmi o následníctvo. Jedným z dejísk tohto zápasu bol aj Spiš. Český šľachtic Ján Jiskra poverený ochranou práv Ladislava Pohrobka, syna uhorského kráľa Albrechta Habsburského, so svojou armádou obsadil časť dnešného územia Slovenska s centrom na Spiši. Zdá sa, že i napriek viac ako desaťročnému pôsobeniu Jiskru a následne bratríckych vojenských útvarov, nepriniesla táto etapa zásadné zmeny vo vývoji opevnených sídel. Najvýznamnejšie stavebné dielo vzniklo na Spišskom hrade, kde Jiskra po obsadení hradu oživil staršie, azda značne schátrané predhradie a umiestnil do neho poľný tábor svojich vojsk. Pre tento účel postavil v strede opevnenej plochy okrúhlu veliteľskú pevnôstku opevnenú priekopou s dômyselnou palisádou.

Ďalší podobný poľný tábor vojsk vznikol v priestore staršieho hradiska nad Kvetnicou pri Poprade. V jeho tesnej blízkosti sa nachádzajú relikty ďalšej veliteľskej pevnôstky okrúhleho pôdorysu, ktorá má v interiéri zvyšky obytnej stavby s rozmermi cca 7x7 m.²⁰⁸ Po vyhnaní Jiskru ostala na Spiši časť jeho vojsk, ktorá sa po strate velenia

²⁰⁷ Z publikovaného popisu vyplýva, že v polovici 16. storočia už hradný palác existoval v dnešnom rozsahu. Pozri Miroslav ŠTEVÍK a Jozef ČESLA: Pokus o rekonštrukciu hradu v Podolínci na základe popisu z roku 1765 a jeho porovnanie s popisom z polovice 16. storočia, in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed.: Miroslav Števík. Stará Ľubovňa 2003, s. 150.

²⁰⁸ Datovanie pevnôstky podporujú aj zistené archeologické nálezy. Pozri Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 180 a Marián SOJÁK: *Nad Popradom sa vypínal hrad*, s. 10 – 11. TENŽE: *Archeologický výskum nad Popradom*.

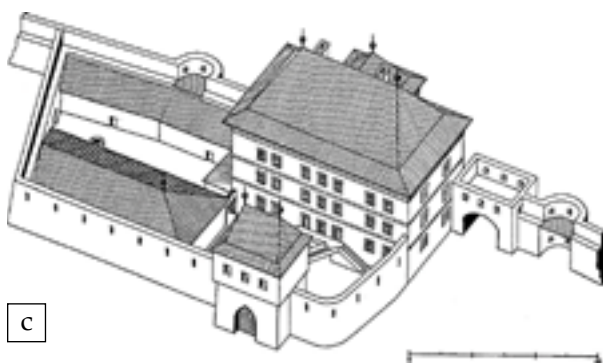
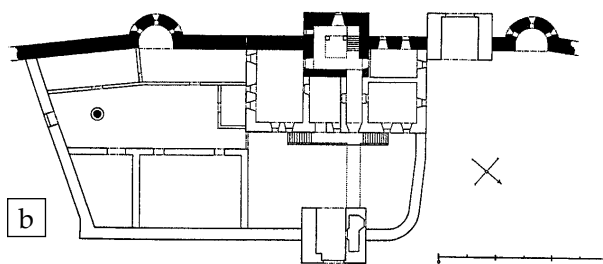
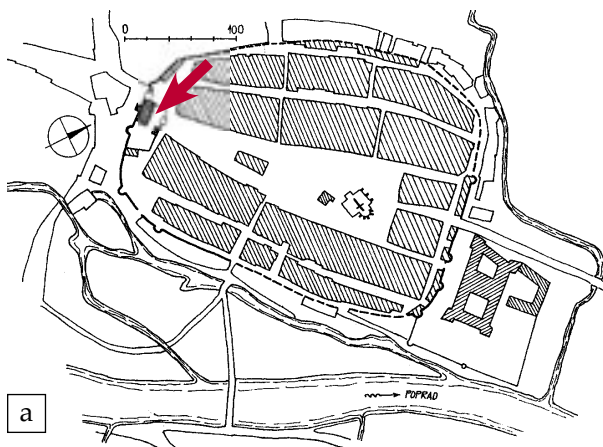
preformovala do lúpežných bratstiev, ktoré si ako operačné základne budovali opevnenia, tzv. tábory. Pre jeden z nich využili pozostatky stredovekého hradu na Zelenej hore pri Hrabušiciach. Podobne ako na iných lokalitách aj na Zelenej hore bratrci vyčlenili z rozsiahlej plochy tábora veliteľský objekt. Jeho pozostatky v podobe priekopy a torza murovanej stavby odkryl archeologický výskum Michala Slivku.²⁰⁹

Okrem „táborov“ sa významným oporným bodom organizovaných skupín bratříkov stali hrady Plaveč, Gelnica a Richnava. Pri všetkých uvedených sídlach môžeme predpokladať, že po ich obsadení bratrci zdokonalili opevnenia svojich operačných základní. Pokročilý stupeň rozkladu jednotlivých zrúcanín nám však neumožňuje tieto prestavby rozoznať a podrobnejšie zhodnotiť.

S porážkou bratříkov je spojený aj vzostup rodu Zápoľskovcov, s ktorým je zviazaná významná etapa vo vývoji neskorogotickkej architektúry regiónu. V roku 1464 sa Imrich Zápoľský stal dedičným spišským županom a zároveň majiteľom Spišského hradu. Od tohto roku začal spolu s bratom Štefanom s náročnou prestavbou hradu na neskorogotické opevnené sídlo. Súčasťou zámeru bola výstavba nového komplexu obytných budov v západnej a čiastočne aj východnej časti horného hradu. V takmer nezastavanom priestore pozdĺž západnej románskej hradby vznikli dva obytné trakty, ktoré na vonkajšej strane kopírujú priebeh opevnenia, ale smerom do nádvorja boli obrátené rovnými priechodmi s armovanými nárožiami. Južne situovaný palác na západnej strane mal na poschodí veľkú reprezentačnú miestnosť. Severný, s prepojením na emporu hradnej kaplnky, zrejme slúžil ako obydlie farárov. Obe stavby boli od seba oddelené úzkou uličkou, ktorá viedla k tzv. okrúhlej Červenej veži.²¹⁰ Kaplnku postavenú voľne na nádvorí v blízkosti palácov, tvorenú jednoduchým jednolodím, zaklenuli sieťovou klenbou na polkruhových podporách, sekundárne vsadených do staršieho muriva. Doplnkom palácov bola aj poschodová stavba besiedky, prepojená s chráneným priestorom malej záhrady orientovanej na juhovýchod. Výstavba objemnej hmoty palácového traktu v tesnej blízkosti centrálnej veže si vyžiadala aj jej prestavbu a zvýšenie. Nadstavba veže sa prejavila jej oplášťovaním, smerom nahor sa zužujúcim a doplnením o dve podlažia, ukončené na hornej strane vysadenou drevenou ochodzou na kamen-

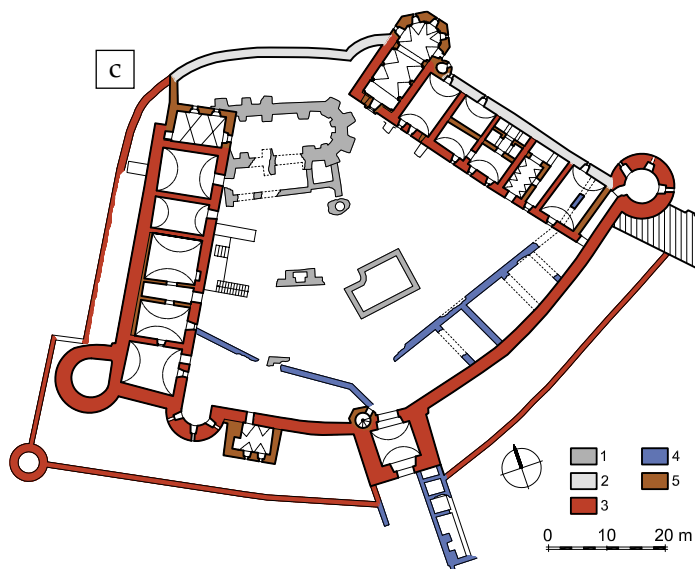
Obr. 150. Veduta Podolínca z roku 1811. Hrad naznačený šipkou.

Obr. 151. a) Pôdorys Podolínca s vyznačeným mestským hradom, b) pôdorys hradu, c) ideálna rekonštrukcia hradu v 18. storočí.

²⁰⁹ Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 204.

²¹⁰ Magdaléna JANOVSKÁ : *Dve stredoveké podoby Spišského hradu*, s. 37 – 70.

Obr. 152. a) Letecký pohľad na mestský hrad v Kežmarku, b) Kežmarský hrad s mestským opevnením na olejomalbe J. Zahradníčka z počiatku 19. storočia, c) pôdorys hradu: 1 – mestské hradby; 2 – kostol sv. Alžbety a ďalšie stredoveké stavby odkryté archeologickým výskumom; 3 – okolo roku 1465; 4, 5 – 17. storočie, d) súčasný pohľad na hrad od juhovýchodu.

ných konzolách.²¹¹ Početné zlomky tvaroslovia a omietok dokladajú náročné výtvarné vybavenie novopostavených objektov s maľovanými interiéromi aj exteriérovými fasádami a bohato členenými portálmi a oknami. Medzi najlepšie zachované detaily patria dvojité portály s oslím chrbtom vedúci na emporu kaplnky a okná palácov s plastickými parapetmi a prútni zbiehajúcimi sa do torcovaných a diamantovaných pätiiek. Popri náročnej úprave obytných priestorov bola značná pozornosť venovaná aj modernizácii opevnenia. Jej súčasťou bolo zosilnenie obrany vstupu do hradu. Brána predhradia na východnej strane prešla radikálnou úpravou, po ktorej získala podobu hranolovej veže vybavenej portálom s padacou mrežou a kľúčovou strieľňou. Pred bránou bolo zvýšené vysunuté predbránie, v ktorom sa prístupová cesta zalamovala a vstupovala do chráneného priestoru pred vstupom. Popri zaistení vstupu prešla adaptáciou aj západná hradba stredného predhradia v spodnej časti doplnená kľúčovými strieľňami, ktorá bola zvýšená, ukončená cimburím so zabudovanými štrbinovými strieľňami, s drevenou alebo hrádzenou ochodzou.

Premena hradu na neskorogotické rodové sídlo si niekedy v závere 15. storočia vyžiadala opätovné zapojenie veľkého predhradia na juhozápadnej strane do hradného areálu. Do začiatku 16. storočia sa to prejavilo opravou a čiastočnou prestavbou hradieb, ktoré dostali nové ukončenie s plnou predprsňou a strieľňami so zapažovacími trámami pre palné zbrane. Nadstavaná bola aj vrchná časť južnej vstupnej brány, ako aj cimburie oboch veží spodného predhradia.

Popri prestavbe Spišského hradu je s rodom Zápoľskovcov spojený aj vznik hradu v Kežmarku. Kežmarský hrad je výnimočným príkladom novostavby neskorostredovekého hradu. Súhlas na jeho výstavbu udelil rodu v roku 1463 panovník Matej Korvín pod zámenkou zlepšenia ochrany severnej hranice. Pevnosť zamýšľanú ako ochranu hranice Zápoľskovci využili na získanie kontroly nad mestom, ktoré dostali od panovníka. S výstavbou hradu začali zrejme bezprostredne po získaní mesta, lebo v písomných prameňoch sa hrad objavuje už v roku 1465.²¹² V rámci areálu opevneného mesta hrad zaujal strategickú polohu v blízkosti severnej brány na mieste Kostola svätej Alžbety poškodeného pri husitskom nájazde v roku 1433. Vďaka realizovaným výskumom je možné podobu neskorogotického hradu aspoň v základných črtách rekonštruovať. Opev-

²¹¹ Tamže.

²¹² Belo POLLA: Kežmarok. Výsledky historicko-archeologického výskumu. Bratislava 1971, s. 132 – 133.

nený komplex mal pomerne jednoduchú skladbu, ktorá však reflektuje aktuálne trendy vo vývoji opevnení. Na severnej strane hrad využíval existujúce opevnenie mesta. K nemu sa pripojili hradby vymedzujúce hradný areál približne štvrtkruhového tvaru od mesta. Základom fortifikácie je masívna hradba pokrývajúca budovy vnútornej zástavby, doplnená mohutnými valcovými vežami. Veže vystúpené celým objemom z línie opevnenia umožňovali obranu jednotlivých úsekov hradieb. Smerom od mesta opevnenie dopĺňovala priekopa a parkánová hradba vedená po jej vonkajšej hrane. Vnútornú zástavbu tvorili zrejme od počiatku 2 krídla obytných budov priložené k hradbám na západnej a severozápadnej strane. Severozápadné krídlo plnilo funkciu hradného paláca a z jeho pôvodného vybavenia sa dodnes zachoval sedlový portál a neskorogotické pravouhlé okná so stredovým krížom.²¹³ Napriek realizovaným výskumom pôvodná podoba hradu a jeho vývoj nie sú v dostatočnej miere objasnené. Otvorené otázky sa viažu predovšetkým k opevneniu, najmä k severnej časti s nelogickým zalomením priebehu hradby.

Ďalšie rozšírenie a opevnenie hradu sa pripisuje Zápoľskovcom aj na hrade Nedeca.²¹⁴ Z ďalších sídel do okruhu aktivít rodu Zápoľských môže patriť aj adaptácia časti Gelnického hradu. Stopy po neskorostredovekých prestavbách možno nájsť na najlepšie zachovanej budove na južnej strane. Pôvodná obranná bašta (?) vysunutá z obrysu opevnenia bola rozšírená na obytnú budovu obdĺžnikového pôdorysu s rozmermi približne 15x7m. Trojpodlažnú palácovú stavbu zaistili zo strany prudko klesajúceho svahu odstupňované oporné piliere. Hornú časť budovy zaberali dve obytné podlažia osvetlené oknami s bočnými sedačkami.

Na Nedeci prvé neskorostredoveké adaptácie opevnenia uskutočnili už predchodcovia Zápoľskovcov, ktorým sa pripisuje výstavba polkruhovej bránovej bašty chrániacej vstup do hradu. V zdokonaľovaní opevnenia pokračoval aj Imrich Zápoľský, ktorý hrad získal v roku 1470. Jeho dielom je výstavba predhradia vysunutého v smere prístupu na západnej strane. Opevnenie zosilňovala hranolová bránová veža a v mieste napojenia opevnenia na horný hrad aj okrúhla bašta vybavená strieľňami. V novovybudovanom priestore predhradia vznikla štvorpodlažná obytná bu-

Obr. 153. Celkový pohľad na renesančné opevnenie hradu Nedeca.

Obr. 154. Stavebné fázy hradu Nedeca po prestavbe v 16. a 17. storočí: a) zachované múry prvej fázy, b) nezachované múry prvej fázy, c) zachované múry prvej gotickej prestavby, d) nezachované múry prvej gotickej prestavby, e) zachované múry druhej gotickej prestavby, f) nezachované múry druhej gotickej prestavby, g) zachované múry z prelomu 16. a 17. storočia, h) nezachované múry z prelomu 16. a 17. storočia. 1 – horný hrad, 2 – brána a predbránie horného hradu, 3 – stredný hrad, 4 – brána a hala stredného hradu, 5 – dvor dolného hradu, 6 – vysunutá veža s bránou, 7 – hospodárska budova pri severnom múre spájajúcom veže (kurtina), 8 – hospodárska budova so studňou pri západnej kurtine, 9 – prebudovaný obytný priestor, 10 – pivnica pod dvorom (prebudovaná z pôvodnej vjazdovej haly), 11 – južná bašta (prebudovaná z gotickej obrannej bašty), 12 – malá bašta zo severu („baštka“). Podľa Piotr Stępień na základe merania J. Polaka z roku 1949.

²¹³ Tibor KALAFÚS: Z výsledkov architektonického prieskumu na Kežmarskom hrade, in: *Monumentorum tutela*, roč. 2, 1970, s. 214 – 220. Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA: *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 151 – 154.

²¹⁴ Stanisław K. MICHALCZUK, Piotr M. STĘPIEŃ a Tadeusz M. TRAJDOS: *Zamek Dunajec*. Alfred MAJEWSKY: *Zamek w Niedzicy*, s. 40.

Obr. 155. Rekonštrukcia tvaru hradu Nedeca po prvej gotickej prestavbe, ktorú urobil rod pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice (Schwarz). Pohľad severozápadný. Spracoval Piotr Stępień.

Obr. 156. Rekonštrukcia tvaru hradu Nedeca po druhej gotickej prestavbe na konci 15. storočia. Pohľad severozápadný. Spracoval Piotr Stępień.

Obr. 157. Pohľad na čelnú stranu paláca horného hradu Nedeca s neskorogotickou vežou v nároží.

dova, drevené hospodárske budovy a studňa. Modernizácia horného hradu sa prejavila predovšetkým vežovitou dvojpodlažnou nadstavbou nad severnou časťou pôvodného paláca.

Problematickou otázkou v rámci neskorostredovekých prestavieb hradov je vonkajší okruh hradieb na hrade Lubovňa. V tomto prípade akákoľvek bližšia charakteristika, ani časové zaradenie nie sú možné, lebo zo samotnej fortifikácie sa do súčasnosti nezachovali žiadne pozostatky.²¹⁵ Zatiaľ jediným svedectvom o jej podobe je vyobrazenie hradu na pozadí výjavu Zvestovania na oltárnom predele z Hraničného.²¹⁶ Na zobrazení hradu je schematicky zachytené vonkajšie opevnenie, ktoré na južnej strane lemovalo obrys stredovekého hradu. Hradbu zosilňovali štyri atypické, mierne kónické hranolové bašty s rozšírenými obrannými podlažiami so sedlovými strechami.

V Uhorskom kráľovstve na rozdiel od okolitých krajín hrady prežili koniec stredoveku a svoju funkciu si zachovali po niekoľko ďalších storočí. V južnejších častiach kráľovstva bola hlavným dôvodom, pre ktorý šľachta naďalej udržiavala a hlavne v duchu moderných princípov obrany a bývania rekonštruovala svoje hrady a kaštiele, turecká hrozba. Územie dnešného severného Slovenska síce nebolo bezprostredne ohrozené osmanskou expanziou, ale podobne ako ostatné časti krajiny bolo dejiskom zápasu o nástupníctvo na uhorský trón a neskôr aj bojov v rámci stavovských povstaní.

Na Spiši sa centrom stavebných aktivít v prvých dvoch tretinách 16. storočia stal hrad Lubovňa. Potreba zdokonalenia jeho opevnenia zrejme vyplývala z jeho prestížneho postavenia ako centra zálohovaného územia a sídla poľských starostov. Ku koncu 15., respektíve na začiatok 16. storočia sa datuje začiatok procesu postupnej adaptácie hradu. Etapovito prebiehala približne polstoročie. Prvým krokom realizovaným azda ešte koncom 15. storočia bola prestavba čelnej steny vrcholnogotického hradného paláca. Azda súčasne pod ním dodatočným vysekaním skalného podlažia vznikli suterénne priestory. Ich vytvorenie si zrejme vyžiadalo aj čiastkovú prestavbu nadzemnej hmoty paláca, čo sa prejavilo vznikom novej čelnej steny na západnej strane.

²¹⁵ Lokalizácia opevnenia v rámci dnešného hradu nie je jasná, pravdepodobne úplne zaniklo pri neskorších adaptáciách hradu v priebehu druhej štvrtiny 16. storočia. Rovnako jeho vznik je ťažké určiť. Je možné uvažovať, že fortifikácia vznikla v rámci niektorej z opráv hradu v druhej polovici 15. storočia. Pozri Miroslav ŠTEVÍK: *Lubovníanský hrad*, s. 16.

²¹⁶ Reliéf na predele oltára je považovaný za významný prameň pre poznanie neskorostredovekej podoby hradu. Podľa konzultácie s Dušanom Buranom je pri jeho interpretácii nutná istá opatrnosť, lebo podoba reliéfu je významne poznamenaná mladšími zásahmi a nie je vylúčené ani mladšie datovanie po polovici 16. storočia.

Po dokončení adaptácie paláca sa pozornosť sústredila na zdokonalenie opevnenia a predovšetkým jeho prispôbenie dobovej vojenskej technike. Prvým krokom bola výstavba okrúhlej sedempodlažnej veže, ktorá svojou polohou dokonale ovládala vstupnú bránu a prístup do hornej časti hradu. Jej interiér, ktorého jednotlivé priestory sú vybavené oknami a strieľňami, naznačuje, že mala výlučne strážnu a obrannú funkciu.²¹⁷ Veža svojou hmotou a polohou chránila ostatné budovy horného hradu a jej výška umožňovala vhodné rozloženie palných zbraní tak, aby pokrývali bezprostredné okolie horného hradu. Okolo doby jej vzniku sú v odbornej literatúre publikované rôzne názory. Celkový vzťah hmoty veže k štítovému múru západného paláca, komunikačné napojenie na palác, ako aj charakter pôvodných otvorov a ďalších detailov vylučujú doteraz preferované datovanie do počiatkovného obdobia existencie hradu.²¹⁸ Lubovnianska veža je príkladom ranej aplikácie obrannej stavby umožňujúcej využitie palných zbraní. Podobný typ fortifikácie predstavuje batériová veža hradu Šášov stojaca v analogickej pozícii v čele hradu nad vstupom a rozmerovo menšia južná veža hradu Revište.²¹⁹ Pre datovanie výstavby Lubovnianskej veže je kľúčový jej vzťah k príľahlému palácu a tiež zobrazenie hradu na predele oltára z Hraničného. Z nich vyplýva rámcové zaradenie vzniku veže do prvej štvrtiny 16. storočia.²²⁰ Ďalšie pokračovanie zdokonalenia fortifikácie sa zameralo na najprístupnejšiu južnú stranu bradla. Nové opevnenie nadviazalo na hradby hornej časti hradu a na nižšej terase hradného vrchu vymedzilo priestor približne lichobežníkového tvaru. Jeho najstaršou časťou je zrejme rondelová bránová bašta na juhovýchodnej strane. Jej vznik je možné na základe záznamu v *mestskej knihe* Lubovne datovať do roku 1528.²²¹ Približne súčasne mohla vzniknúť budova brány horného hradu s portálom v tvare oslieho chrbta. Od nej

Obr. 158. Renesančný palác Lubovnianskeho hradu. Súčasný stav.

zrejme pokračovala výstavba opevnenia smerom k existujúcemu rondelu. Proces kompletizácie fortifikácie zabral približne ďalších 30 rokov.²²² Kľúčovým úsekom vonkajšieho opevnenia bola južná strana s rondelom chrániacim vstup, ušnicovým bastiónom a ďalšou dnes zaniknutou baštou približne v strede hradby. Ťažiskovou stavbou tejto obrannej línie bol náročný ušnicový bastión s dvoma úrovňami strieľní. V spodnej časti obsahoval klenutú kazematovú chodbu s delovými strieľňami a odvetrávacími kanálmi. Múry hornej časti boli pôvodne podobne ako východná hradba spevnené zrubovou konštrukciou a hlineným zásypom, na ktorom boli pozície pre osem diel.²²³ Ušnice bastiónu umožňovali bočnou streľbou pokryť priestor pozdĺž múrov a zároveň chránili výpadové bránky. Do opačného nárožia opevnenia oproti bastiónu je osadená rondelová bašta z roku 1528, ktorá obsahovala vstupnú bránu s reprezentatívnym renesančným portálom, 3 komorové delové strieľne a obrannú ochodzu so strieľňami pre ručné zbrane. Popri bastióne a rondeli dokonalé pokrytie južného čela hradu umocňovala ďalšia, dnes zaniknutá bašta v strede hradby vybavená celkovo ôsmimi strieľňami

²¹⁷ Potvrďuje to aj popis hradu z roku 1564, ktorý vo veži uvádza väzenie, sklad, komoru s delami a izbu trubača. Pozri Miroslav ŠTEVÍK a Jozef ČESLA : Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa na základe popisu z roku 1564, in: *Z minulosti Starej Lubovne*, s. 54.

²¹⁸ Podrobnejšie pozri Peter GLOS a Michal ŠIMKOVIC : Pohraničné hrady, s. 310 – 314.

²¹⁹ Veža hradu Šášov vznikla niekedy začiatkom, respektíve v prvej polovici 16. storočia.

²²⁰ Prestavbu paláca rámcovo datujú neskorogotické portály v suterénoch pochádzajúce rámcovo z konca 15. až začiatku 16. storočia. Predel oltára z Hraničného, na ktorom je na pozadí vyobrazený hrad Lubovňa už aj s vežou v čele horného hradu, pre vznik veže môže slúžiť ako *terminus ante quem*. Reliéf pravdepodobne zobrazuje podobu hradu pred polovicou 16. storočia.

²²¹ Kniha uvádza, že v spomenutom roku postavili lubovnianski meštania pri vstupe do hradu baštu. Virginia MISLOVIČOVÁ : Súdna právomoc Starej Lubovne vo svetle najstaršej mestskej knihy, in: *Z minulosti Starej Lubovne*, s. 77.

²²² Postupné napredovanie a smer výstavby opevnenia dokladá popis hradu z polovice 16. storočia. V tomto období úsek hradby bezprostredne priliehajúci k rondelu z roku 1528 ešte nahrádzala palisáda pozri Miroslav ŠTEVÍK : Najstarší zachovaný popis, s. 246.

²²³ Miroslav ŠTEVÍK a Jozef ČESLA : Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa, s. 55.

Obr. 159. Neskorostredoveká veža hradu Lubovňa.

v troch úrovniach, obranná ochodza hradby a dve komorové strielne hradbového múru.²²⁴ Na obranu hradu palnými zbraňami boli teda vybavené nielen nárožné bašty, ale aj medzilahlé hradbové úseky. Progresívnym prvkom je predovšetkým využitie dvoch úrovní strielní na celom južnom a východnom úseku opevnenia a konštrukcii hradieb s hlinitým násypom na vnútornej strane. Jeho základom bola drevená zrubová konštrukcia vyplnená hlinou, ktorá bola na vonkajšej strane obmurovaná kamenným múrom. Zrub vyplnený hlinou vytváral na vnútornej strane plošinu o šírke cca 3m pre umiestnenie palných zbraní a zároveň zvyšoval odolnosť hradby proti účinkom delostrelby.²²⁵ Pravdepodobne ešte pred dokončením opevnenia v roku 1553 hrad zasiahol požiar, pri ktorom zahynul podstarosta Štefan Balinemet. Spôsobené škody sa stali podnetom pre rozsiahlejšiu adaptáciu hradu. Popri rekonštrukcii vyhooreného gotického paláca sa obytné priestory hra-

du rozšírili o novú palácovú stavbu osadenú na východnú stranu horného hradu. Nový, celkovo päťpodlažný palác je odvážne položený kolmo na úzky skalný hrebeň a jeho bočné steny zostupujú hlboko do strmých svahov brala. Priestory v spodnej časti položenej do svahu obsahovali sklady, pekáreň a pivovar. Vyššie boli obytné miestnosti a kuchyňa.²²⁶ Nad obytnými priestormi palác ukončovalo obranné podlažie. Dve jeho steny exponované oproti protiľahlým horským svahom lemovala podobná zrubová konštrukcia o šírke 2,2m vyplnená hlinou ako na hradbách vonkajšieho opevnenia, ktorá niesla delá. Okrem zosilnenia dvoch spomenutých stien paláca obranné podlažie umožňovalo delostreľbu smerom k okolitým návrším, ktoré hradu výškovo konkurujú a predstavovali potenciálnu hrozbu.

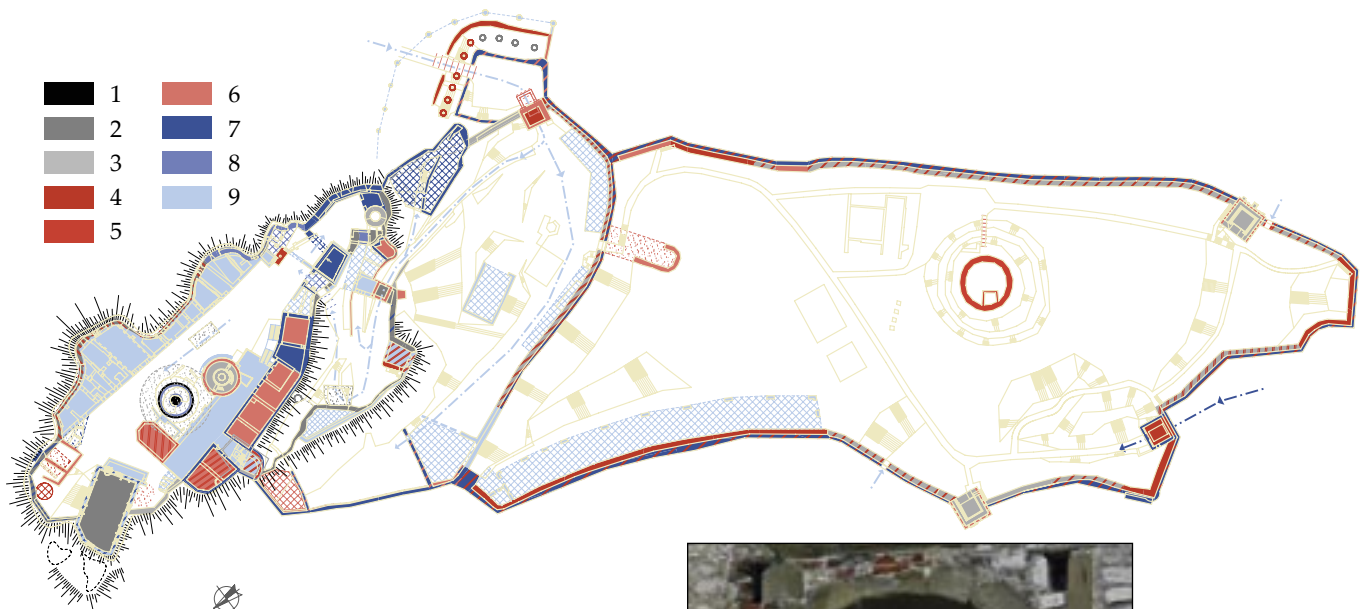
Prestavby Lubovnianskeho hradu realizované postupne od konca 15. storočia radikálne zmenili podobu stredovekého pohraničného hradu a transformovali ho na dobre opevnenú renesančnú pevnosť. Jadrom sa stal obytný komplex, ktorý popri pôvodnom gotickom paláci tvorila nová palácová budova obsahujúca okrem obytných priestorov aj nevyhnutné hospodárske zázemie. Vnútorný hrad obklopil postupne vystavaný veniec opevnenia umožňujúci obranu hradu palnými zbraňami. Jeho celková koncepcia už zjavne reaguje na možnosť ohrozenia hradu strelbou z priľahlých horských svahov. Časť opevňovacích prác má konzervatívnejší charakter, ktorý sa prejavuje v gotizujúcom tvare vstupného portálu do horného hradu. Aj hradná veža ešte svojou podobou vychádza z domácej tradície stredovekých obranných veží, zároveň je už doplnená o strielne pre palné zbrane. O málo mladšie južné opevnenie už vo výraznej miere reflektovalo progresívne dobové trendy v stavbe fortifikácií. Odborná literatúra z neho doteraz akcentovala predovšetkým náročný ušnicový bastión ako včasný príklad vyspelého druhu delostreleckej obrany s kazematami a dvoma úrovňami delových strielní.²²⁷ Inšpirácia vyspelými obrannými systémami sa však odráža aj v celkovej koncepcii a konštrukcii opevnenia. Pozoruhodné je rozmiestnenie palebných postov, ktoré citlivo reaguje na polohu hra-

²²⁴ Miroslav ŠTEVÍK a Jozef ČESLA ml. : Pokus o rekonštrukciu, s. 52. Z bašty sa zachovalo torzo s čitateľnou polohou dvoch bočných strielní.

²²⁵ Na východnej hradbe sú odtlačky drevenej konštrukcie a delové strielne dodnes zachované. O konštrukcii východnej časti južnej hradby hovorí popis hradu z roku 1564, ktorý spomína na vnútornej strane drevený „parkan“. Miroslav ŠTEVÍK a Jozef ČESLA ml. : Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa, s. 55.

²²⁶ *Tamže*, s. 54.

²²⁷ Gabriel LUKÁČ : Renesančný bastión na hrade Lubovňa, in: *Teki Krakovskie*, roč. 2, 1995, s. 123 – 126. Andrej FIALA : Pokrokové prvky fortifikačnej architektúry 16. storočia, in: *PM*, roč. 45, 1996, č. 3, s. 24 – 27.

Obr. 160. Stavebné etapy: 1 – 12. storočie, 2 – prvá polovica 13. storočia, 3 – po mongolskom vpáde (1241), do konca 13. storočia, 4 – 14. storočie, 5 – prvá polovica 15. storočia, 6 – druhá polovica 15. storočia, 7 – prvá polovica 16. storočia, 8 – druhá polovica 16. storočia, 9 – 17. storočie (prestaoby realizované Čákiovcami). Legendu zakreslenia jednotlivých objektov pozri stranu 453.

du. Okrem čelnej južnej strany s prístupovou cestou sú strieľňami umiestnenými na veži a hornom podlaží paláca pokryté aj okolité svahy oproti hradu poskytujúce obliehateľom vhodné polohy pre osadenie diel. Obrane proti účinkom delostreľby je prispôsobená konštrukcia časti hradieb s hlineným násypom na vnútornej strane. Vo svojej dobe je pozoruhodnou stavbou aj renesančný palác, ktorý popri obranných a prevádzkových priestoroch obsahoval aj obranné podlažie s delostreleckými pozíciami. Popri dobre zachovanej architektúre sú významným zdrojom poznania renesančného hradu písomné pramene a predovšetkým dva podrobné popisy hradu z obdobia tesne po polovici 16. storočia a z roku 1564. Popisy dávajú nahliadnúť do funkcie jednotlivých hradných budov a významne spresňujú datovanie a postup prestavieb. Ranorenesančné opevnenie Lubovne je v uhorskom kontexte príkladom skorého využitia vyspelých obranných prvkov umožňujúcich obranu palnými zbraňami, ušnicový bastión dokonca patrí medzi najranejšie aplikácie svojho druhu v Uhorsku. Fortifikácia je dielom majstrov oboznámených s vyspelými fortifikačnými stavbami v severotalianskej oblasti.²²⁸ Jej výstavba je spojená s menom významnej osob-

Obr. 161. Vstupná brána do horného hradu, postavená Turzovcami.

nosti svojej doby, krakovského starostu a vojvodu Petra Kmita, ktorý podobné opevnenie vystavoval aj na svojom rodovom sídle.²²⁹

Na Spišskom hrade po rozsiahlych stredovekých prestavbách mala adaptácia hradu v renesančnom duchu uskutočnená Turzovcami v roku 1531 podstatne skromnejší rozsah. Turzovci spojili do jedného celku paláce na západnej strane horného hradu arkádovou pavlačou. Zároveň položili základy zástavby na protiľahlej východnej strane a nahradili pôvodný vstup do horného hradu, ktorý zamurovali, novým osadeným vysoko nad terénom prvého predhradia. Systém opevnenia zvýšili a doplnili o nové zakončenie so strieľňami. Zároveň vybudovali nové delové pozície v severnej a južnej časti hradného jadra, v západnej časti prvého predhradia a vo východnej časti stredného predhradia.²³⁰

Novoveké osudy hradov Plaveč a Nedeca sú spojené so šľachtickým rodom Horvátovcov. Vojtech Horvát z Veľkej Lomnice získal Plaveč

²²⁸ Andrej FIALA : *Pokrokové prvky fortifikačnej architektúry 16. storočia*, s. 25 – 27. Účasť talianskych majstrov je doložená aj v písomných prameňoch, pozri Miroslav ŠTEVÍK a kol : *Lubovniansky hrad*, s. 19

²²⁹ Gabriel LUKÁČ : *Renesančný bastión na hrade Lubovňa*, s. 124.

²³⁰ Vladimír OLEJNÍK : *Identifikácia priestorov podľa Inventára z 8. mája 1674 : časť 5 a 11*, in: Magdaléna Janovská : *Nálezová správa*.

v roku 1505 a jeho potomkovia podľa svojho sídla prijali meno páni z Plavča (Plavečskí, Palocsay). Okolo roku 1530 Ján Horvát kúpil aj hrad a panstvo Nedeca. Horvátovci venovali značnú pozornosť zlepšeniu obrany sídelného hradu Plaveč, ktorého poloha na úpätí dlhého klesajúceho svahu bola už v období nástupu palných zbraní z obranného hľadiska značne nevýhodná. Tento hendikep mala kompenzovať výstavba nového opevnenia. Bočný svah a časť plochej šije hradného vrchu zabralo predhradie s nárožnými baštami na severovýchodnej a juhozápadnej strane. Z nich sa do súčasnosti zachovalo len silne poškodené torzo severovýchodnej bašty, ktoré neumožňuje bližšiu charakteristiku z hľadiska možnej obrany hradu palnými zbraňami. Ani nové predhradie zrejme dostatočne neriešilo ochranu hradu pred účinkami delostrelectva a tak v juhozápadnom nároží oproti prístupovej šiji vznikla ďalšia bašta. Zachované torzo dokladá, že bola vybavená komorovými striedňami s odvetrávaním, ktoré mohli byť prepojené kazematovou chodbou. Je pravdepodobné, že táto mohutná stavba vďaka niekoľkým palebným úrovniam chránila dobre prístupné severovýchodné predpolie hradu. Okrem nej citlivý priestor prístupovej šije pokrývala aj ďalšia bašta s priemerom cca 8 m vysunutá cca 30 m pred čelo hradu. Zachovaná konfigurácia terénu naznačuje, že mohla byť súčasťou ďalšej línie opevnenia spevňujúceho čelo hradu. Napriek značne deštruovanému stavu, v ktorom sa renesančné opevnenie Plavča zachovalo, je zjavné, že v ňom boli využité progresívne obranné prvky, ako sú delové striedne s odvetrávaním a azda aj kazematová chodba.

V priebehu prvej polovice 17. storočia sa uskutočnili posledné významné prestavby, ktorých cieľom bolo zlepšenie obranscapnosti jednotlivých hradov a tiež ich prispôsobenie dobovému obytnému štandardu. Dobré čitateľné sú tieto prestavby predovšetkým na hradoch Plaveč, Nedeca, Kežmarok a Lubovňa.

Hrad Nedecu sa Horvátovcom po roku 1530 nepodarilo dlhodobo udržať. Hrad tak v priebehu druhej polovice 16. storočia vystriedal niekoľkých majiteľov. Až v roku 1589 ho opätovne získal Juraj Horvát, ktorý v posledných deceniách 16. a na začiatku nasledujúceho storočia rozšíril a adaptoval obytné priestory horného hradu. V predhradí vznikla obvodová zástavba obytných a hospo-

dárskych budov s pultovými strechami krytými štítkovou atikou.²³¹ Podobné úpravy realizovali Horvátovci niekedy na začiatku 17. storočia aj na palácových budovách svojho rodového sídla v Plavči. Svedectvo o nich zachovávali už len historické fotografie ruiny zo začiatku 20. storočia a kresba Viktora Miškovského,²³² ktoré na fasádach horného paláca zachytávajú atiky rovnakého typu, aké sa dodnes zachovali na kaštieli v Strážkach a na hrade v Kežmarku.

Prestavbu hradu v Kežmarku uskutočnil v roku 1628 Štefan I. Tököli, ktorý opravil požiarom poškodený a zrejme len núdzovo opravený hrad. Tököliho adaptácia v zásade rešpektovala hmotu staršieho hradu, ktorú doplnili nové hospodárske krídla pozdĺž nezastavaných úsekov hradieb a hranolová obytná budova priložená z vonkajšej strany k opevneniu. Pôvodná gotická hradba bola zároveň zvýšená a ukončená dekoratívnou krikou atikových štítkov.²³³

Novoveké stavebné úpravy z prvej polovice 17. storočia v podstate dovŕšili vývoj dvoch najväčších hradov regiónu. Na Lubovni boli posledné významné prestavby realizované Stanislavom Lubomírskym v rokoch 1642 až 1647.²³⁴ Fortifikáciu zosilnila dostavba ďalšieho bastiónu osadeného do juhovýchodného nárožia pred starší rondel. Vznik bastiónu vyvolal úpravu vstupu do hradu a odstránenie príľahlej renesančnej bašty v južnej hradbe. Na rozdiel od staršieho bastiónu novopostavený mal jednoduchšiu konštrukciu, delové striedne boli situované na úrovni terénu a na hornej strane ho ukončovala ochodza so striedňami pre ručné zbrane so streleckými vežičkami v nárožiach. Zároveň dostali podobné vežičky spolu so zakončením typickými atikami aj ostatné časti opevnenia. Až v neskoršom priebehu 17. storočia zrejme došlo aj k prestavbe zastrešenia palácov, ktoré získali dodnes zachované ukončenie múrov tehlovým zuborezom a atikami, za ktorými boli skryté strechy. Takto opevnený hrad bol v rokoch 1656 až 1661 miestom, kde boli uložené poľské korunovačné klenoty.

Na Spišskom hrade uskutočnili čiastkové úpravy noví majitelia Čákiovci, ktorí hrad získali donáciou v roku 1638. Prestavba realizovaná v šesťdesiatych rokoch 17. storočia súvisí s pobytom Štefana Čákiho na hrade. Čáki sa sústredil predovšetkým na úpravu obytných budov horného hradu. Okrem scelenia a úprav existujúcich

²³¹ Stanisław K. MICHALCZUK, Piotr M. STĘPIEŃ a Tadeusz M. TRAJDOS : *Zamek Dunajec*. Alfred MAJEWSKY : *Zamek w Niedzicy*, s. 41.

²³² Miškovského kresbu publikovali Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 176.

²³³ Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s.153.

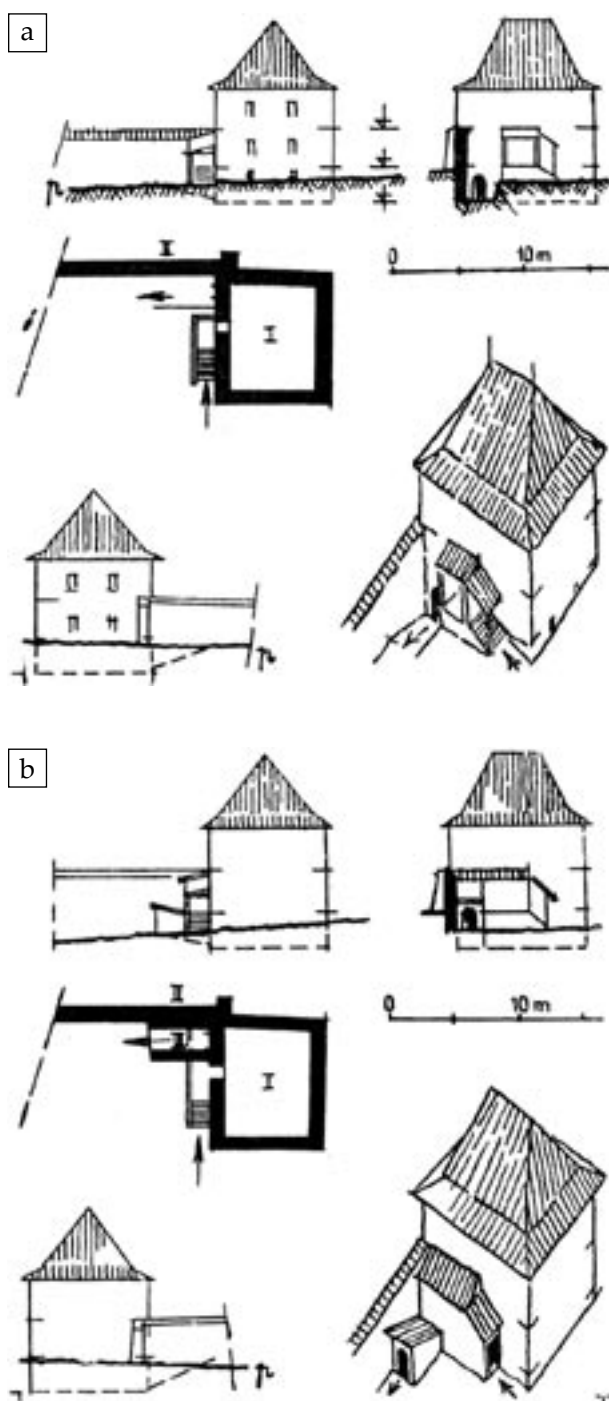
²³⁴ Miroslav ŠTEVÍK a kol. : *Lubovniansky hrad*, s. 19.

stavieb na západnej a východnej strane horného hradu vzniklo v románskom paláci horné obytné podlažie osvetlené veľkými oknami. Zároveň priečelia obytných budov dostali novú omietkovú úpravu s tmavosivým lemovaním nároží. Modernizácia obytných priestorov sa prejavila aj výmenou okenných výplní, svietidiel a predovšetkým vykurovacích telies. Okrem adaptácie palácov dal Čáki v neskorogotickvej kaplnke vytvoriť rodovú kryptu a nádvorie neďaleko veže spestrila záhradka, ktorú venoval manželke. Rozsiahlej hradnej fortifikácii nebola venovaná zásadnejšia pozornosť, len pred vstupnou bránou vzniklo predbránie vymedzené palisádou kotvenou do valcových stĺpikov s profilovanou hlavicou. Bodkou za vývojom hradu bola výstavba delostreleckého bastiónu na južnej strane horného hradu na začiatku 18. storočia.²³⁵

Postupné upokojenie politickej situácie na začiatku 18. storočia spolu s vysokými nákladmi na údržbu hradov viedlo k ich postupnému opusteniu. Svoju funkciu si od skončenia zálohu časti Spiša udržal len Lubovniansky hrad. Rozľahlý komplex Spišského hradu začal od konca 17. storočia upadať a neskôr bol dokonca zadelený medzi pevnosti, ktorých opevnenia mali byť strhnuté.²³⁶ Už skôr sa na zručaniny premenil hrad v Richnave, ktorého osud dovŕšilo aj rozoberanie múrov na stavebný materiál. Ešte v priebehu 19. storočia sa pomerne dobre prístupný Plaveč dočkal adaptácie na kaštieľ, ale po požiari v roku 1856 nasledoval veľmi rýchly rozklad poškodených budov. Celistvejšie sa zachovali len mestské hrady v Kežmarku a Podolínci, ktorých budovy boli v 18. a 19. storočí priebežne utilitárne využívané.²³⁷

Opevnené sídla nižšej šľachty

Popri dominantných hradoch spektrum opevnených sídel na Spiši dopĺňajú vidiecke rezidencie príslušníkov strednej a nižšej šľachty. Pre ich označenie sa v odbornej literatúre uplatňuje často nejednotná terminológia označujúca tieto sídla pojmami hrádok, kúria, dvorec či kaštieľ.²³⁸ Od hradov, ktoré sa ako pevnosti stavali v strategických a prirodzene chránených polohách, sa líšia predovšetkým svojím umiestnením a celkovým charakterom architektúry. Vidiecke rezidencie

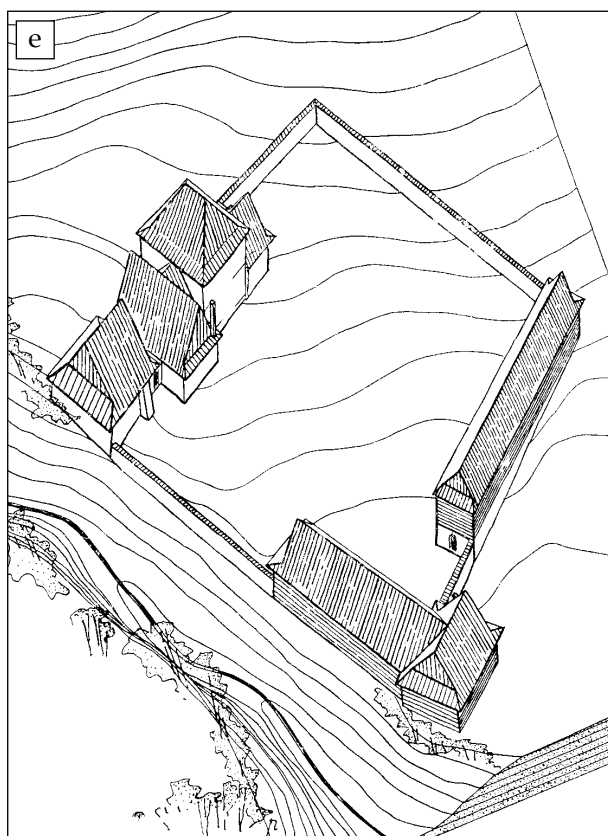
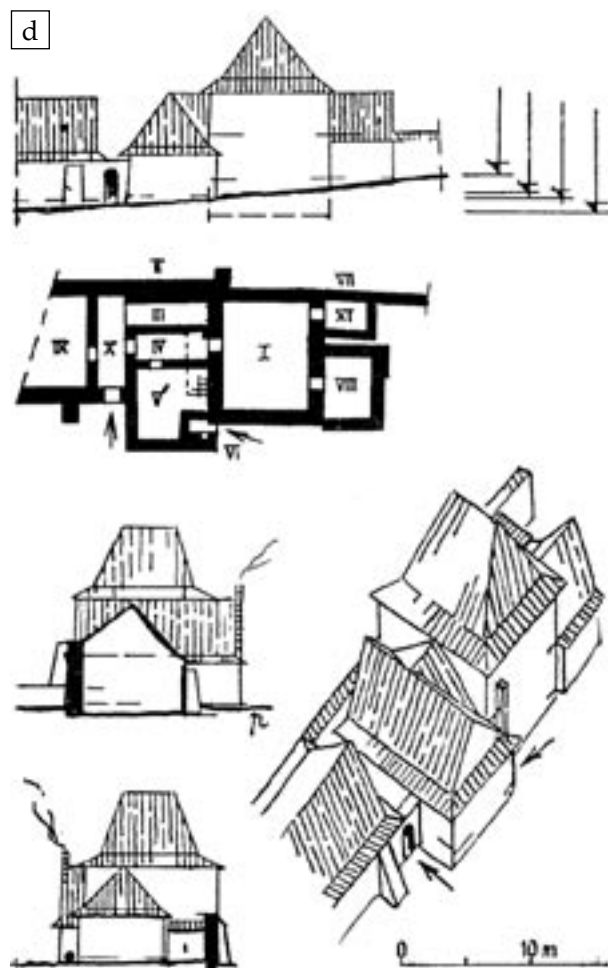
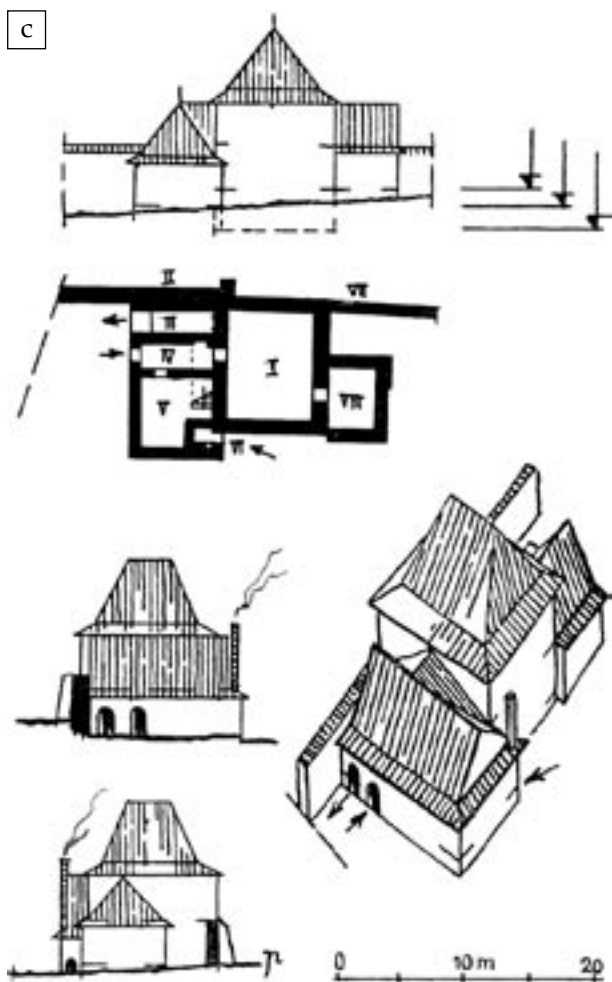
Obr. 162. Ideálna rekonštrukcia štyroch fáz vzniku opevnenej nižšej šľachty zo zaniknutej usadlosti Štefkovce: a) najstaršiu fázu reprezentoval typický jednopriestorový vežový dom, b) k veži pribudla klenutá chodba, c) prístavby reprezentujúce tretiu fázu, d) prístavby štvrtej fázy, e) ideálna rekonštrukcia záverečnej podoby tvrzde s príslušnými hospodárskymi budovami.

²³⁵ Andrej FIALA; Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ : *Spišský hrad*, s. 76.

²³⁶ *Tamže*, s. 80.

²³⁷ Miroslav PLAČEK a Martin BÓNA : *Encyklopédia slovenských hradov*, s. 153 – 154, 238 a 242.

²³⁸ Pod pojmom hrádok je možné chápať menšie opevnenia, respektíve opevnené sídla situované v strategických polohách, ktorých funkcia bola predovšetkým strážna a boli blízke skôr hradom. Pre vidiecke sídla príslušníkov šľachty sa aktuálne používa termín kúria alebo dvorec. Tieto rezidencie sa často postupným vývojom zmenili na kaštiele.

šľachty sú po stavebnej stránke značne jednoduchšie a ich prvotná funkcia bola sídelná a hospodárska. Vlastníci ich stavali v bezprostrednej blízkosti, respektíve priamo v intraviláne osád tvoriacich základ ich majetku. Opevňovacia funkcia je spravidla redukovaná na minimum a jej poslaním bolo zabezpečiť majiteľom útočisko pred náhlymi prepadmi a atakmi v rámci lokálnych vojenských akcií. Proces bádania je značne komplikovaný skutočnosťou, že stavby kúrií a hrádok nie sú tak dobre čitateľné ako hradné zrúcaniny tvoriace prirodzenú dominantu krajiny. Ich pozostatky často nachádzame ukryté v hmotách mladších kaštieľov, alebo sa v teréne zachovali vo forme málo výrazných náznakov. Sídla drobnej šľachty na území Spiša sú zatiaľ prebádané len skromne a budúci terénny výskum zrejme významne rozšíri počet zistených lokalít.

Potenciálne najstarším príkladom zemepanského hrádka na Spiši mohlo byť dnes už neexistujúce sídlo v Bušovciach zničené ťažbou hliny. Podľa dobovej fotografie hrádok tvarom pripomínajúci západoeurópske *motte* tvoril kužeľový pahorok s priemerom približne 20 m. O podobe zástavby na vrcholovej plošine nemáme žiadne informácie,

len analogické typy sídel umožňujú predpokladať jednoduché opevnenie a centrálnu obytnú budovu respektíve vežu. Podľa skromného súboru archeologických nálezov je možné život na hrádku rámcovo datovať do 12. – 13. storočia. Minimum informácií a úplný zánik objektu výrazne komplikuje jeho klasifikáciu. Michal Slivka a Adrián Vallašek predpokladali, že išlo o strážny hrádok chrániaci krajiniskú bránu Uhorského kráľovstva, čomu by mohol nasvedčovať aj pôvodný názov osady Stragar – Stráže.²³⁹ Hrádok popri bezprostrednej kontrole cesty mohol plniť funkciu sídla miestneho zemepána.

Od konca 12. storočia, no najmä v 13. storočí prichádza na Spiši k významným spoločenským pohybom, ktorých výsledkom bolo celkové navýšenie počtu príslušníkov šľachty, a to predovšetkým z radov miestnych obyvateľov (kopijníci a synovia jobagiónov, ale tiež hostí).^{*} Práve títo príslušníci nižších vrstiev šľachty si na svojich majetkoch začali budovať panské sídla. Dobro dokumentovaný je tento proces v prípade kúrie odkrytej archeologickým výskumom v katastri dnešných Nemešian. História vzniku sídla sa odvíjala od donácie panovníka Bela IV., ktorou v roku 1255 potvrdil Vitkovi a Čakanovi držbu štyroch popluzí zeme. Ich potomkovia si pôvodný majetok čoskoro rozdelili a Vitkovi synovia na svojom podiele založili osadu s kostolom a zemepanským sídlom. Autor archeologického výskumu dal panské sídlo a kostol pôvodne do súvisu so zaniknutou dedinou Zalužany.²⁴⁰ Podľa novšieho príspevku Miroslava Števíka je možné kúriu a kostol stotožniť s inou zaniknutou obcou Štefkovce.²⁴¹ Preskúmaný komplex kúrie svojou polohou a skladbou výstižne charakterizuje rezidenciu príslušníka nižšej šľachty. Pre jej výstavbu si miestni šľachtici vybrali v podstate nechránenú polohu na brehu potoka a na úpätí svahu, na ktorom stál kostol. Pôvodnú kúriu z 13. storočia tvorila bloková obytná budova s čiastočne zahĺbeným hospodárskym podlažím, nad ktorým boli zrejme ešte dve obytné podlažia. Areál pôvodného sídla bol vymedzený jednoduchým múrom.

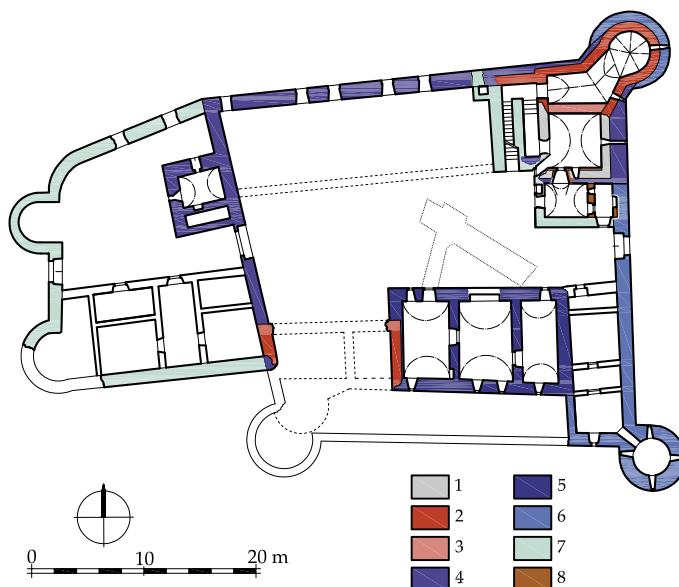
Podobný typ kúrie ako v Nemešanoch (Štefkovciach) sa aktuálne podarilo zistiť aj v Markušovciach. Dejiny obce sú od 13. storočia úzko zviazané s miestnym rodom pánov z Markušoviec (Mariášiovcov). Napriek doloženej dlhodobejšej držbe obce sú zatiaľ počiatky najstaršieho zisteného panského sídla datované až do 14., respektíve 15. sto-

Obr. 163. Letecký pohľad na opevnený komplex pánov z Markušoviec.

Obr. 164. Severozápadná časť opevneného areálu.

Obr. 165. Markušovce. Celkový pôdorys s rozkreslením jednotlivých fáz. 1 – 14. – 15. storočie, 2 – začiatok 16. storočia, 3 – pred rokom 1569, 4 – 7 – druhá polovica 16. storočia až 17. storočie, 8 a biele – mladšie.

²³⁹ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK : *Hrady a hrádky*, s. 110

^{*} K tejto téme pozri podrobne predchádzajúcu časť od Martina Homzu s. 187n (pozn. autora).

²⁴⁰ Belo POLLÁ : *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*. Bratislava 1962, *passim*.

²⁴¹ Miroslav ŠTEVÍK : *Zaniknutá stredoveká osada na Spiši (Zalužany)?*, in: *K dejinám Podolíncu*, s. 103 – 108.

Obr. 166. Letecký pohľad na barokovo prestavaný mladší kaštieľ v Markušovciach.

ročia. Listina, s ktorou sa tradične spájala výstavba hradu pánov z Markušoviec síce pochádza z roku 1284, ale jej kritický rozbor spolu s výsledkami architektonicko-historického výskumu opevneného kaštieľa tento predpoklad *de facto* vylúčil. V Markušovciach podobne ako v Štefkovciach (Nemešanoch) si páni z Markušoviec pre svoje sídlo vybrali polohu v tesnej blízkosti staršieho farského kostola dominujúcemu okoliu z vrcholu nízkeho výbežku nad údolím Hornádu. Na jeho protihľadej strane vo vzdialenosti cca 40 metrov od kostola vznikla najstaršia stavba rodovej rezidencie. Z nej sa v rámci mladšieho opevneného kaštieľa zachovalo čiastočne zahĺbené spodné podlažie blokovej budovy s rozmermi 6,9x7,3m. Podľa nálezu zvyšku pece a výlevky tento priestor zrejme slúžil hospodárskym účelom a nad ním je možné predpokladať existenciu jedného až dvoch obytných podlaží.²⁴²

Obytné budovy kúrií v Štefkovciach aj Markušovciach zapadajú do kontextu známych sídel príslušníkov šľachty z 13. až 14. storočia z ostatného územia Slovenska. Blízke paralely k ich dispozičným riešeniam sa podarilo zistiť v Topolčiankach, Šimovanoch, Poltári, Divíne, Parížovciach a v Žabokrechoch.²⁴³ Ich spoločným menovateľom je architektonická podoba blokovej ústrednej stavby štvorcového, prípadne obdĺžnikového pôdorysu. Čiastočne zahĺbené spodné podlažie zaberá hospodársky a skladovací priestor, prístupný samostatným vstupom z dvora. Nad ním sa nachádzali obytné podlažia sprístupnené samostatným zvýšeným vstupom. Táto jednoduchá blokova stavba bola rozšíreným typom zemepanského sídla po celé obdobie stredoveku.

V prípade vidieckych sídel šľachty sú ich ústredné obytné budovy vo väčšine prípadov je-

dinou identifikovanou a bližšie prebádanou časťou rezidencie. Ostatné stavby zázemia a opevnenia pre úplnú deštrukciu spravidla unikajú možnostiam výskumu. Výnimočnou lokalitou, na ktorej sa podarilo prebádať celý areál panského sídla, je kúria v katastri Nemešian (historických Štefkoviec). Výskum zdokumentoval takmer celú zástavbu a aj postupné rozširovanie pôvodnej kúrie v ďalšom priebehu stredoveku vyplývajúce z potrieb majiteľa. V priebehu 14. a prvej polovice 15. storočia ústrednú budovu postupne obklopili obytné prístavby s nutným hospodárskym zázemím. Prvé rozšírenie tvoril úzky chodbový trakt a prilahlá obytná „studená izba“. Vedľa nej následne vznikla ďalšia miestnosť s otvoreným ohniskom a chlebová pec. Ďalšia prístavba situovaná na východnej strane veže rozšírila plochu obytných priestorov druhého podlažia, s ktorými sa prepojila dodatočne vytvoreným portálom. Súčasne s obytnou izbou je datovaný vznik obvodového múru ohraničujúceho areál rozšíreného sídla. Južnú stranu komplexu oproti obytným stavbám zabrali hospodárske stavby, v rámci ktorých výskum identifikoval „ovčinec“ a kováčku vyhňu. Celkový charakter odkrytej kúrie dokumentuje, že mala slúžiť predovšetkým ako sídlo a hospodárske zázemie zemepána.²⁴⁴ Uvedené vrcholnostredoveké prestavby jediného sídla mali z dôvodu skromnejších možností majiteľa charakter jednoduchých prístavieb zachovávajúcich pôvodný charakter sídla.

Rozvoj obytnej i obrannej zložky šľachtických sídel v Uhorskom kráľovstve v priebehu vrcholného a neskorého stredoveku našiel svoj odraz aj u vidieckych sídel nižšej šľachty. Zvyšujúce sa nároky na kultúru bývania viedli k prestavbe ústredných budov z jednoduchých stavieb na zložitejšie obytné trakty. Zároveň rôzne vojnové udalosti si vynútili aj u vidieckych rezidencií výstavbu kvalitnejších opevnení. Adaptované komplexy kúrií sa tak stali základom šľachtických kaštieľov. V regióne Spiša je možné naznačený trend (aj pre malý počet prebádaných lokalít) doložiť až v neskorom stredoveku a na začiatku novoveku.

Premeny sídel nižšej šľachty v neskorom stredoveku a včasnom novoveku, v rámci ktorých došlo k postupnej zmene stredovekých kúrií na renesančné kaštiele, na Spiši výstižne ilustrujú dve preskúmané kaštiele v Markušovciach a v Strážkach. Početné prestavby a postupný nárast kom-

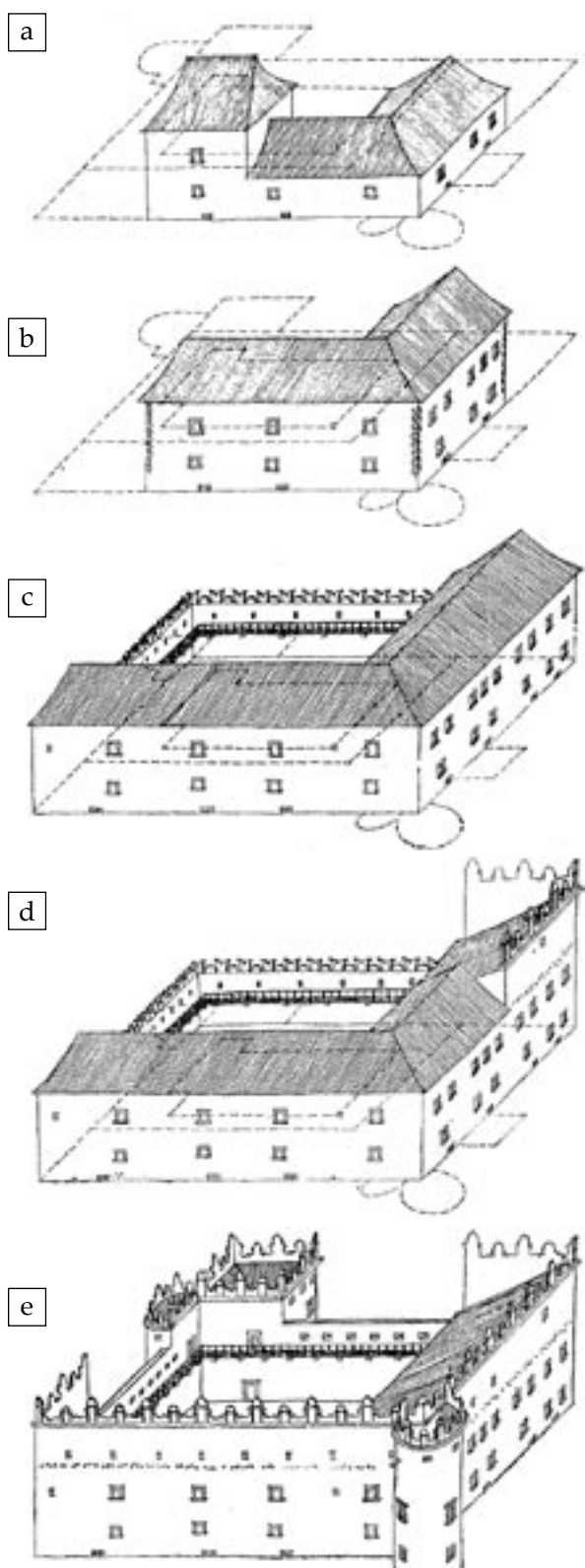
²⁴² Martin BÓNA a kol. : Výsledky doterajších výskumov, s. 26. Martin BÓNA a Michal ŠIMKOVIC : Výskum opevneného kaštieľa, s. 9.

²⁴³ Michal ŠIMKOVIC a Martin BÓNA : Opevnené sídla za vlády Anjouovcov, in: *Gotika*, s. 95, obr. 51.

²⁴⁴ Belo POLLA : *Stredoveká zaniknutá osada*, s. 79 a 153 – 156.

plexu opevneného kaštieľa v Markušovciach v priebehu 16. a 17. storočia charakterizujú vzrast spoločenského postavenia rodu pánov z Markušoviec a z toho vyplývajúce nároky na komfort rodového sídla. Neskorostredoveká prestavba pôvodnej kúrie je spojená s menom Štefana Mariášiho, spišského podžupana a kapitána Spišského hradu v službách Zápoľskovcov. Tento šľachtic bol fundátorom dvoch kaplniek v markušovskom kostole a začiatkom 16. storočia sa usiloval aj o prestavbu rodového sídla. Jeho snaha však narazila na nesúhlas Levoče a ďalších 13 spišských miest, ktoré protestovali u panovníka. Spor sa vyriešil dohodou, ktorou Mariášii v roku 1507 dostal súhlas na zväčšenie kúrie. Sídlo však nemohol na spôsob hradu alebo pevnosti obohnáť hradbami s baštami či zemnými valmi, ohradený mohol byť jedine jednoduchou ohradou a bez súhlasu levočských mešťanov nemohla byť vykopaná ani priekopa.²⁴⁵ Výsledky architektonicko-historického výskumu naznačujú, že Štefan Mariášii svoje záväzky vyplývajúce z dohody nedodrжал. K jeho stavebným aktivitám môžeme zaradiť rozšírenie pôvodnej nevelkej blokovej budovy prístavbou o šírke približne 4 m, ktorej súčasťou bola aj náročná valcová bašta spojená s pôvodnou stavbou spojovacím krčkom. Prestavba pôvodnej stredovekej budovy bola pravdepodobne spojená aj s celkovým rozšírením plochy sídla. Jeho rozsah naznačujú zvyšky ďalšej obytnej budovy situovanej v juhozápadnom nároží dnešného areálu, pri ktorej podľa dobovej dokumentácie bola ďalšia podobná bašta napojená krčkom. Obe stavby dokladajú, že v tomto období sa areál sídla rozrástol minimálne na plochu 30x30 m a dve jeho nárožia spevňovali okrúhle bašty.²⁴⁶ Mariášiovci sa v dobe bojov o nástupníctvo na uhorský trón postavili na stranu Zápoľskovcov. V dôsledku toho levočskí mešťania stojaci na strane Habsburgovcov využili situáciu a 25. novembra 1527 dobyli mariášiovské sídlo v Markušovciach, vypálili ho a hradby podkopali a zbúrali.²⁴⁷ Rozsah ničenia potvrdili aj výsledky výskumu, ktorý z neskorostredovekej kúrie zistil len spodnú časť obytných budov na úrovni prvého podlažia, vyššie úrovne a opevnenie zrejme zanikli v dôsledku spomenutého nájazdu Levočanov.

Po ňom markušovské sídlo načas prešlo do cudzích rúk. Späť do vlastníctva Mariášiovcov sa vrátilo až v roku 1560. S týmto dátumom je

Obr. 167. Strážky. Rekonštrukcia jednotlivých fáz vzniku kaštieľa: a) stav okolo roku 1500, b) prvá štvrtina 16. storočia, c) polovica 16. storočia, d) koniec 16. storočia, e) 17. storočie.

²⁴⁵ Henrieta ŽAŽOVÁ : Markušovský kaštieľ, s. 2 – 3.

²⁴⁶ Martin BÓNA a kol. : Výsledky doterajších výskumov, s. 26. Martin BÓNA a Michal ŠIMKOVIC : Výskum opevneného kaštieľa, s. 9.

²⁴⁷ Henrieta ŽAŽOVÁ : Markušovský kaštieľ, s. 2 – 3.

Obr. 168. Letecký pohľad na kaštieľ v Strážkach.

zrejme spojená aj rozsiahla adaptácia poškodenej kúrie, nakoľko v roku 1569 sa sídlo uvádza ako znovuvybudované. Rekonštrukcia budov staršieho sídla priniesla jej nadstavbu a zakomponovanie do rozsiahleho palácového traktu, ktorý zabral celú severnú stranu komplexu a spolu so staršou stavbou dosahoval celkovú dĺžku okolo 38 m a šírku približne 9 m. V krátkej časovej následnosti sa skompletizovalo opevnenie doplnené na východnej strane o priekopu. V ďalšom priebehu 16. storočia si zrejme narastajúci počet členov rodu vynútil výstavbu ďalšieho palácového krídla, dominujúceho dodnes na južnej strane celému opevnenému sídlu. Na jeho múroch sa zachovali zvyšky náročného tvaroslovie v podobe združených renesančných okien a tehlového oblúčikového vlysu pod strechou. Jeho vznik zrejme súvisí s písomne doloženou delbou panstva medzi dedičmi Pavla Mariášiho v roku 1589. Pavlovi štyria synovia si vtedy rozdelili aj panské sídlo a postupne prispôbovali pre bývanie svojich rodín. Opevnený kaštieľ do dnešnej podoby doformovali neskororenesančné prestavby realizované v priebehu 17. storočia. V rámci nich po zničení severného krídla vznikol v rohu opevneného areálu zmenšený palác a existujúcu fortifikáciu rozšírilo opevnené predhradie na západnej strane.²⁴⁸ V regióne Spiša zrejme podobný typ opevneného sídla zo 16. storočia predstavoval renesančný kaštieľ v Spišskom Štiavniku vystavaný Turzovcami na mieste zaniknutého kláštora. Aktuálny výskum v rámci dnešného kaštieľa identifikoval

renesančné jadro obklopené opevnením s náročnou valcovou baštou*.

V Strážkach sa podarilo doložiť vývoj kaštieľa od najstaršieho neskorostredovekého jadra datovaného do druhej polovice 15. až začiatku 16. storočia. Napriek predpokladom o existencii stredovekej strážnej veže či kláštora na mieste kaštieľa sa existenciu staršieho stredovekého opevnenia či sídla nepodarilo jednoznačne potvrdiť. Pôvodnú neskorostredovekú kúriu rodu Varkočovcov (Warkotsch) tvorila bloková dvojpodlažná budova, ku ktorej sa bezprostredne prikladali dve krátke krídla prízemných hospodárskych stavieb. V neskoršom priebehu 16. storočia po prechode sídla do vlastníctva rodu Horvát-Stančičovcov (Horváth-Stancith) postupne došlo k výškovému vyrovnaniu ústrednej budovy, jej rozšíreniu do dvoch dvojpodlažných krídel a uzatvoreniu nádvoria obranným múrom so strieľňami ukončeným atikou v tvare lastovičích chvostov. Tento dekoratívny prvok, ktorého vznik spolu s prestavbou kaštieľa spadá do doby okolo roku 1560, patrí medzi najstaršie príklady prenikania renesančného tvaroslovie na územie Spiša. Odlišný, náročnejšie stvárnený typ atiky bol charakteristický aj pre ďalšie etapy realizované v priebehu 17. storočia. Po čiastkovej nadstavbe juhovýchodného krídla, ktorého zvýšená časť bola zastrešená pultovou strechou krytou atikami sa okolo roku 1619 uskutočnila veľká neskororenesančná prestavba. Jej výsledkom bolo sformovanie uzatvorenej dispozície s dvoma dvojpodlažnými obytnými krídlami a náročnými vežami ukončenými charakteristickou členitou atikou, za ktorou boli kryté dovnútra spádované strechy. Obytné budovy na hornej strane ukončovalo podkrovné obranné podlažie so strieľňami. Obrannou ochodzou so strieľňami bol vybavený aj múr uzatvárajúci dispozíciu z dvoch strán.²⁴⁹ Popri kaštieľoch v Markušovciach a v Strážkach, ktoré svoju podobu získali zložitým vývojom od stredoveku, je príkladom novostavby neskororenesančnej rezidence mladší kaštieľ v Markušovciach. V roku 1643 ho postavil František Mariáš na úpäť návršia, na ktorom stojí farský kostol a staršie opevnené sídlo. Jeho vonkajší výraz pozmenili mladšie prestavby, ktoré však nepotlačili neskororenesančnú dispozíciu pozostávajúcu z ústrednej budovy so štyrmi náročnými vežami. Obranný charakter

²⁴⁸ Martin BÓNA a kol. : Výsledky doterajších výskumov, s. 26. Martin BÓNA a Michal ŠIMKOVIC : Výskum opevneného kaštieľa, s. 9.

* Za informáciu o nepublikovanom výskume ďakujem jeho spracovateľovi Ivanovi Gojdičovi (pozn. autora).

²⁴⁹ Margita MALOVECKÁ a Silvia PAULUSOVÁ : Kaštieľ v Strážkach : II. etapa výskumu a obnova, in: *Pamiatky a príroda*, roč. 18, 1989, s. 89 – 93.

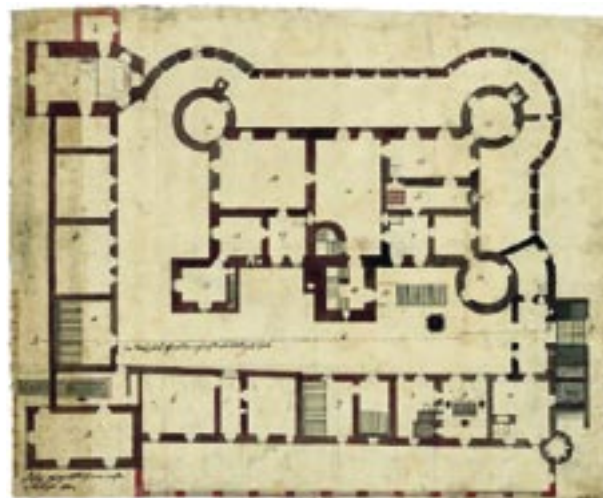
stavby, ktorá mala byť pôvodne ukončená štítkovými atikami, dokladajú ojedinele zachované kľúčové strielne.²⁵⁰

V Markušovciach aj Strážkach postupným, v niektorých prípadoch aj značne zložitým vývojom vznikli dva odlišné typy opevnených kaštieľov, schopných poskytnúť svojim majiteľom bezpečné sídlo v nepokojnej dobe stavovských povstaní. Celková skladba markušovského kaštieľa s opevnením vybaveným baštami, členením areálu na jadro a obranné predhradie a dvoma palácovými budovami, radí panské sídlo medzi popredné stavby svojho druhu v Uhorskom kráľovstve. Svojím výzorom a dispozíciou sa podobá skôr menším súdobým hradom a pod označením „hrad“ aj dlhodobo figuruje v odbornej literatúre. Od väčšiny opevnených renesančných kaštieľov (napríklad Divín, Nižná Šebastová, Pácin) sa Markušovce líšia zložitejším opevnením a rozvinutejšou dispozíciou obytných budov poskytujúcich obydlie viacerým príslušníkom rozvetveného rodu.

Kaštieľ v Strážkach vo svojej neskororenesančnej podobe predstavuje iný, v Uhorsku značne rozšírený typ renesančnej vidieckej rezidencie bez samostatnej fortifikácie. Základom obrany bola uzatvorená dispozícia zoskupená okolo ústredného nádvorja a kombinácia obrannej a obytnej funkcie obytných krídel a nárožných veží. Obytné podlažia kaštieľa boli podobne ako pri iných renesančných sídlach do exteriéru orientované veľkými pravouhlými oknami, ktoré bývali proti útokom zabezpečené mrežou. Hlavná váha obrany kaštieľa spočívala v podkrovnom obrannom podlaží vybavenom strieľňami. Charakteristickým prvkom zvyšujúcim obranyschopnosť stavby bolo ukončenie obytných traktov dovnútra spádovanými strechami krytými z čelnej strany typickou dekoratívnou atikou. Podobné riešenie je doložené aj v rámci neskororenesančných prestavieb hradov Kežmarok, Lubovňa, Plaveč a Nedeca. Mladšie sídlo v Markušovciach je príkladom novostavby pomerne rozšíreného typu neskororenesančného kaštieľa. Charakteristické je dispozičné usporiadanie pozostávajúce z ústrednej blokovej budovy vybavenej nárožnými vežami.²⁵¹ V jednoduchšej forme bez nárožných veží túto schému pravdepodobne opakoval aj kaštieľ v Holumnici.

Obr. 169. Letecký pohľad na kaštieľ v Spišskom Štiavniku.

Obr. 170. Pôdorys kaštieľa v Spišskom Štiavniku z 18. storočia, keď patrilo jezuitom.

Obr. 171. Spišský Štiavnik, kaštieľ. Súčasný stav.

²⁵⁰ Eva KRIŽANOVÁ a Blanka PUŠKÁROVÁ : *Hrady, zámky a kaštiele*, s. 138 – 139.

²⁵¹ Najbližšie analógie predstavujú kaštiele v Dolnej Mičinej a Klátovej Novej Vsi.

Stredoveká písomná kultúra na Spiši

Z formálneho hľadiska písomnú kultúru možno rozdeliť do troch hlavných skupín. Knižná kultúra zahŕňa produkciu a recepciu skriptórií (literárne kódexy), pragmatické spisomňovanie predstavujú produkty kancelárií (diplomatické písomnosti typu listín alebo úradných kníh) a napokon kultúra nápisov je odrazom tvorby a recepcie epigrafických pamiatok. Všetky tri hlavné druhy majú oficiálnu a neoficiálnu zložku. Do tej prvej je potrebné rátať väčšinu kódexov určených väčšiemu okruhu čitateľov, do tej druhej patria napríklad rukopisné záznamy osobného charakteru, ktoré sa obvykle odlišujú nielen obsahom, ale aj formou zápisu (napríklad často rozsiahle rukopisné glosy). V rámci pragmatickej kultúry medzi neoficiálne písomnosti možno zaradiť napríklad koncepty listín. Pri epigrafických pamiatkach sa za neoficiálne nápisy dajú označiť rôzne – väčšinou do omietky vyryté – neskorogotické grafity. Okrem spomenutých troch druhov písomnej kultúry (knížnej, diplomatickej a epigrafickej) jestvovala počas celého stredoveku aj kultúra ústna – opäť viac či menej oficiálna. Orálna kultúra pritom nezahŕňala len hrdinské príbehy ustáleného obsahu, ktoré interpretovali potulní speváci – *ioculatores*, rozprávky či ľudové príbehy, ktoré si po večeroch rozprávali v meštianskych domoch alebo dedinských chalupách, ale vo včasnom stredoveku sa každý prenos informácie dial osobne, prostredníctvom poslov a svedkov.

Znalosť a používanie písomnej kultúry boli vo včasnom stredoveku viazané na kresťanské štruktúry. V stredoeurópskych podmienkach kláštory a kapituly (spolu s kaplnkou na kráľovskom dvore) plnili funkciu jediných centier spisomňovania prakticky až do polovice 13. storočia. Monopol čisto cirkevných centier spisomňovania od konca 12. storočia len mierne narušila kráľovská kancelária. Mestské farnosti a mestská administratíva sa k predošlým pridali až od prelomu 13. a 14. storočia a napokon väčšia zaangažovanosť jednotlivcov (najmä svetských osôb) je typická pre laickú kultúru 14. a predovšetkým až 15. storočia. V súlade s touto všeobecnou schémou možno periodizovať aj písomnú kultúru na Spiši.

Najstaršie obdobie (približne do prvej tretiny 13. storočia) je typické len nepriamymi dokladmi písomnej kultúry skôr pasívneho charakteru (import základných liturgických rukopisov). V nasledujúcej etape (približne druhá a tretia tretina 13. storočia) treba predpokladať rozvoj knižnej kultúry v Spišskej Kapitule a v Spišskom Štiavniku a šírenie recipientov rukopisov do vznikajúcich šľachtických či mestských kostolov. Zároveň v regióne začína aktívna diplomatická činnosť v kapitule, cisterciackom kláštore a u jednotlivých spišských županov. Etapa 14. storočia je typická všestranným rozvojom spisomňovania (k domácim rukopisom a listinám sa pridávajú objednávky na epigrafické nápisy) a všeobecným nárastom alfabetizácie (kapitulská škola a mestské školy). V 15. storočí na rozdiel od kvalitatívnych skokov v predošlých obdobiach dochádza skôr ku kvantitatívnemu nárastu materiálu a recipientských vrstiev. Napokon na sklonku stredoveku možno pozorovať aj na Spiši prienik humanistickej vzdelanosti a nových druhov písiem.

Predpráce a heuristika

Pre historiografiu stredovekých kultúrnych dejín na Spiši môžeme konštatovať to isté, čo platí aj pre ostatné regióny dnešného Slovenska, že dejiny knižnej kultúry sú spracované takmer vyčerpávajúcim spôsobom, dejiny tzv. pragmatickej písomnej kultúry (administratívne a súdne písomnosti, činnosť kancelárií) sa už môžu oprieť o viac či menej početné či kvalitné predpráce, ale výskum stredovekých nápisov je zatiaľ len v začiatkoch.

Prvé významnejšie štúdie ku knižnej kultúre stredovekého Spiša boli publikované už koncom 19., respektíve začiatkom 20. storočia. Už János Csontos v príspevku o dejinách spišských knižníc v 15. storočí poukázal na množstvo rukopisov levočskej proveniencie v sedmohradskom Battthaneu (identifikoval 48 kusov), z knižnice na Kláštorsku identifikoval 1 rukopis a 6 inkunábul, z Lechnice našiel 20 kódexov a 9 inkunábul v Budapešti (v Univerzitej a v Széchényiho knižnici).²⁵² Medzi prvých, ktorí prispeli k výskumu stredovekej kniž-

²⁵² János Csontos: Adalék a szepességi XV. századi konyvtárakhoz, in: *Magyar Könyvszemle*, roč. 5, 1880, s. 329 – 363.

nej kultúre na Spiši, patrili aj Jozef Hradský,²⁵³ témy sa dotkol vo svojom diele o dejinách kapituly.²⁵⁴ Medzivojnové obdobie prinieslo len dve monografie k dejinám cistercitov v Spišskom Štiavniku, kde sa marginálne autori zmieňujú aj o tamojšej knižnej kultúre.²⁵⁵ Po druhej svetovej vojne neboli podmienky pre výskum s cirkevnými štruktúrami spojenej knižnej kultúry priaznivé, napriek tomu v päťdesiatych rokoch vyšla menšia štúdia o katalógu levočskej knižnice od Bélu Bálinta. V sedemdesiatych rokoch boli publikované 2 zásadné práce: Eva Selecká prepracovala diplomovú prácu do podoby knižného katalógu najmä zo Spiša pochádzajúcich rukopisov, inkunábul a starých tlačí uložených dnes v Alba Iulii, ktorý uverejnila spolu s cennou historickou štúdiou.²⁵⁶ Na ňu nadviazal Július Sopko, ktorý vo svojej štúdii zhrnul všetky dovtedy známe poznatky o knižnej kultúre stredovekého Spiša.²⁵⁷ Príspevok k dejinám spišských kartuziánov predstavujú štúdie Jozefa V. Gajdoša, Adrienne Fodor a Stanislaw Sroku.²⁵⁸ V súčasnosti najmodernejším katalógom rukopisov je práca Júliusa Sopka. K spišským inkunábulám sú k dispozícii práce Imricha Kotvana a Evy Frimmovej.²⁵⁹ Čiastkovým aspektom stredovekých spišských rukopisov sa venovali aj ďalší autori. Tak napríklad umenovednú zložku rozoberali Alžbeta Güntherová a Dušan Buran.²⁶⁰ Hudobnohistorické výskumy

pochádzajú najmä z pera Evy Veselovskej a Rastislava Adamka, paleograficky spracoval Spišský antifonár Juraj Šedivý.²⁶¹ Stručný pohľad na domácu vzdelanosť ponúkol Ivan Chalupecký.²⁶² Deziderátom do budúcnosti ostáva identifikácia na Spiši používaných kódexov a inkunábul v knižniciach západnej Európy a Poľska.

K výskumu pragmatických písomností prispeli už v 18. a 19. storočí spišské diplomatáre (Karol Wagner, Ján Bárdoši, Michal Schmauck). Zaslúžili sa o pomerne skorú heuristiku listín súvisiacich so stredovekým Spišom. V poslednom polstoročí sa znovu oživil záujem o cirkevné kancelárie. Listiny zo súkromného archívu Spišskej kapituly spracovala z obsahového hľadiska Magda Stanková-Feňarová.²⁶³ Erika Javošová a Miriam Kuzmíková zase uverejnili poznatky zo spracúvania archívneho fondu Hodnoverné miesto Spišská kapitula.²⁶⁴ Ku kancelárskemu styku (nielen produkcii, ale aj k recepcii) kláštora v Spišskom Štiavniku je využiteľná práca Pavla Jakubčina.²⁶⁵ Priamo diplomatický vývoj kapituly sa snažila postihnúť Adriána Švecová.²⁶⁶ Okrajové výpovede o kanceláriách spišských miest ponúkajú aj úvodné štúdie k edíciám právnych kníh zo Spiša od Ilpo Tapani Piirainen a Márie Paponovej.²⁶⁷ Doteraz nám chýba detailnejší pohľad najmä na mestskú diplomatiku na stredovekom Spiši.

²⁵³ JÓZSEF HRADSKÝ : *A XXIV királyi plébános testverülete és a reformáció a Szepességen*, Miskolcz 1895.

²⁵⁴ *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis nunc vero Cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti* (ďalej *Initia*), ed.: Josephus Hradsky. Szepesváralja 1901.

²⁵⁵ JÁN VENCKO : *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927. HONÓR DEÁKY : *A Sávniki apátság története*. Pécs 1937.

²⁵⁶ EVA SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*. Martin 1974 (vyšlo aj v maďarskom vydaní *A középkori Lócsei könyvtár*. Szeged 1997).

²⁵⁷ JÚLIUS SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed.: Richard Marsina. Košice 1974, s. 101 – 131.

²⁵⁸ VŠEVĽAD JOZEF GAJDOŠ : *Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku*, in: *V tichu kláštorov a knižníc*. Bratislava 2004, s. 87 – 101.

²⁵⁹ JÚLIUS SOPKO : *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin 1982 (ďalej *Súpis 1*). TENŽE : *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*. Martin 1982 (ďalej *Súpis 2*). IMRICH KOTVAN : *Inkunábuly na Slovensku*. Martin 1979. TENŽE a EVA FRIMMOVÁ : *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*. Martin 1996.

²⁶⁰ ALŽBETA GÜNTHEROVÁ a JÁN MIŠIANIK : *Stredoveká knižná maľba na Slovensku*, 2. vyd. Bratislava 1977. DUŠAN BURAN a JURAJ ŠEDIVÝ : *Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku*, in: *Gotika : Dejiny slovenskej výtvarnej kultúry* (ďalej *Gotika*), ed.: Dušan Buran. Bratislava 2003, s. 513 – 527 (k Spišu D. Buran na s. 525 – 527).

²⁶¹ EVA VESELOVSKÁ : *Stredoveké notované fragmenty v Štátnom archíve v Levoči, pobočka Poprad*, in: *Musica Scepusii veteris*, ed. Janka Petőczová. Bratislava a Prešov 2008, s. 45 – 70. RASTISLAV ADAMKO; EVA VESELOVSKÁ a JURAJ ŠEDIVÝ : *Spišský antifonár*. Ružomberok 2008.

²⁶² IVAN CHALUPECKÝ : *Vzdelanosť a kultúra spišských miest a mestečiek v 15. – 18. storočí*, in: *Historický časopis*, roč. 35, 1987, č. 3, s. 427 – 435.

²⁶³ MAGDA STANKOVÁ : *Regesty stredovekých listín a iných písomností archívu Spišského prepoštstva : Diplomová práca*. Bratislava 1961, s. 81. Autorka prácu neskôr publikovala ako inventár už pod novým menom: MAGDA FEŇAROVÁ : *Spišské prepoštstvo. Stredoveké listiny 1248 – 1526. Inventár*, Bratislava 1964, 161 str.

²⁶⁴ ERIKA JAVOŠOVÁ a MIRIAM KUZMÍKOVÁ : *Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly v stredoveku*, in: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*, vol. 3 – 4, ed.: Michal Slivka a Dušan Čaplovič. Bratislava 2000 – 2001, s. 265 – 271.

²⁶⁵ PAVOL JAKUBČIN : *Dejiny kláštora cistercitov v Spišskom Štiavniku : Diplomová práca*. Trnava 2007.

²⁶⁶ ADRIÁNA ŠVECOVÁ : *Činnosť hodnoverného miesta Spišskej kapituly v rokoch 1260 – 1314 : Diplomová práca*. Trnava 2002.

²⁶⁷ ILPO TAPANI PIIRAINEN a MÁRIA PAPONOVÁ (ed.) : *Das Recht der Spiš/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhoheutschen in der Slowakei*, vol. 1. Oulu 1992. TENŽE (ed.) : *Das Rechtsbuch der XI Zipser Städte*, Levoča 2003. TENŽE (ed.) : *Das Bergrecht von Göllnitz nach Aufzeichnungen im Stadtbuch von 1432 – 1583 und in einer Handschrift aus Kremnitz aus dem 16. Jahrhundert*, in: *Z minulosti Spiša*, roč. 9 – 10, ed.: František Žifčák. Levoča 2002, s. 95 – 109 a iné.

Epigrafické (nápísovú) pramene k stredovekému Spišu boli prvú raz širšie publikované už Karolom Wagnerom (aj keď len výber z 8 lokalít).²⁶⁸ Paradoxne odvtedy sa už objavovali len sporadicky zmienky o nápísoch (či skôr len o ich nosičoch) na margu umenovedných štúdií (napríklad K. Divalda,²⁶⁹ L. Šáškyho,²⁷⁰ novšie v *Gotike*²⁷¹), archeologických (M. Slivka publikoval nápisy z knižných kovanií²⁷²) alebo kampanologických prácach (J. Spiritza prepísal nápisy zo spišských zvonov a krstiteľní²⁷³). Mária Rákociová (predtým Chalupcká) spracovala v rámci diplomovej práce nápisy z Chrámu svätého Jakuba v Levoči.²⁷⁴ V poslednom čase sa epigrafii Spiša programovo venuje Juraj Šedivý.²⁷⁵ Zatiaľ chýba systematický korpus existujúcich stredovekých nápísov a ďalej prieskum kanonických vizitácií a novovekých rukopisov typu *historia domus*, ktorý by mohol priniesť informácie o ďalších dnes už zaniknutých alebo skrytých nápísových pamiatkach.

Počiatky písomnej kultúry na Spiši

Prienik písomnej kultúry na Spiš je spätý so vznikom prvých centier kresťanstva v regióne. Keďže osídlenie Spiša je v jeho centrálnych polohách doložené aj pre obdobie 9. storočia, možno v hypotetickej rovine uvažovať aj o počiatkoch cirkevnej štruktúry na Spiši už v tomto období.* Za archeologicky doložené najstaršie cirkevné centrum regiónu však môžeme pokladať až opevnené centrum situované severozápadne od dnešného kapitulného chrámu v lokalite Na pažiti, pochádzajúce asi z ranouhorskeho obdobia.²⁷⁶ Celková situácia (opevnené sídlo s viacerými objektmi – zrejme misijný benediktínsky kláštor, možno aj sídlo niekoho z nobility) evokuje spojenie svetského a cirkevného centra, známe napríklad

z Bratislavy, Ostrihomu, Boršodu či Bihoru.²⁷⁷ Misijné centrum bolo v neistých časoch odkázané na ochranu regionálneho predstaviteľa panovníckej moci (napríklad župana alebo sudcu), naopak jemu poskytoval zbor klerikov sakrálnu legitimizáciu moci a zvyšoval jeho sociálnu prestíž. Neisté je datovanie centrál – stavieb rotundového typu – v Bijacovciach, Levoči, Kežmarku, Stojanoch, či v Chrasti nad Hornádom, ktorých vznik niektorí kladú už do 12. storočia. Boli nielen centrami kresťanstva, ale aj ústnej (a zrejme aj písomnej) kultúry. Už v najstaršej perióde (v 11. a v 12. storočí) potrebovali totiž mnísi z kláštora Na Pažiti a klérus združený okolo najstarších cirkevných stavieb Spiša pre úspešnú pastoračnú činnosť základné liturgické knihy, ako boli sakramentár (obsahuje modlitby kňaza pri omši a udeľovaní sviatostí), lekcionár (výber z textov evanjelií a epištol zoradený podľa liturgického roku) prípadne evanjelistár či epištolár. Od 12. storočia tieto staršie typy rukopisov nahradzoval misál (kompletné texty pre celebranta omše), respektíve pre potreby spievaného textu notovaný graduál. V benediktínskom kláštore Na pažiti možno vlastnili aj písané reguly (pravidlá monastického života), ktoré mali ovládať všetci benediktínski mnísi alebo nejakú základnú právnu príručku (napríklad odpis synodálnych nariadení, aké mal vlastniť každý archidiakon). K častým druhom najstaršej literatúry patrili aj legendy svätcov (*vitae*) a knihy pre súkromnú liturgiu ako napríklad breviár (texty pre kanonické hodinky). Podľa Ivana Hlaváčka tvoria obaly niektorých mladších úradných kníh v Štátnom archíve v Levoči fragmenty kódexov písané ešte neskorokarolínskou minuskulou (z 12. storočia?).²⁷⁸ Keďže lokalizácia fragmentov je veľmi problematická až nemožná, nevieme, či naozaj pochádzajú z nejakých na Spi-

²⁶⁸ *Analecta Scepussii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepussii*), vol. 1 – 4, ed.: Carolus Wagner. Viennae, Possoniae et Cassoviae 1771 – 1778 (tu vol. 2, s. 332 – 357).

²⁶⁹ Kornel DIVALD: *Szepesvármegyje művészeti emlékei*, Brünn; Wien a Leipzig 1938.

²⁷⁰ Ladislav ŠÁŠKY: *Umenie stredovekého Spiša*, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 133 – 157.

²⁷¹ Dušan BURAN (ed.): *Gotika, passim*.

²⁷² Niektoré nápisy na knižných kovaniach publikoval Michal SLIVKA: *Archeologické doklady ku knižnej kultúre na Slovensku*, in: *Literárnomúzejný letopis*, roč. 24, 1990, s. 95 – 112.

²⁷³ Juraj SPIRITZA: *Spišské zvony*. Bratislava 1972. TENŽE: *Magister Iohannes Wagner de Nova Villa, pôvodca zvonov a bronzových krstiteľní z rokov 1479 – 1513*, in: *Z minulosti Spiša*, roč. 16, ed.: Ivan Chalupcký. Levoča 2008, s. 59 – 84.

²⁷⁴ Mária RÁKOCIOVÁ-CHALUPCKÁ: *Heraldické a epigrafické pamiatky v Chráme svätého Jakuba v Levoči: Diplomová práca*. Bratislava 1981.

²⁷⁵ Zatiaľ napríklad Juraj ŠEDIVÝ: *K datovaniu troch sporných epigrafických prameňov našich dejín*, in: *Studia historica Tyrnaviensia*, roč. 7, ed.: Vladimír Rábik. Trnava 2008, s. 53 – 69 (k nápísom zo Spišskej Kapituly a Bijacoviec).

* Pozri kapitolu Martina Homzu s. 233n (pozn. red.).

²⁷⁶ Naposledy ku komplexu Na pažiti vychádzajúc z názvov Adriana Vallaška – Michal SLIVKA: *Krisťanizačný proces na Spiši (K počiatkom Spišskej Kapituly)*, in: *Z minulosti Spiša* 9 – 10, s. 23 – 40.

²⁷⁷ Mária WOLF: *Modell des Burgwalls von Borsod*, in: *Europas Mitte um 1000: Katalog*, ed.: Alfred Wiczorek a Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000, s. 381.

²⁷⁸ Ivan HLAVÁČEK: *Úvod do latinské kodikologie*. Praha 1994, s. 72.

ši používaných rukopisov, alebo sa sem dostali až v neskoršom období (na konci stredoveku prekvital obchod s pergamenovou makulatúrou z rozobratých starších rukopisov, ktoré boli postupne nahrádzané tlačami).

Výskyt úradných písomností, ako sú listiny, v tomto období na Spiši ešte nepredpokladáme. Uhorské listiny predstavovali totiž až do konca 12. storočia zväčša len tzv. prijímateľské vyhotovenia (vystavili ich formálne králi alebo veľmoži, no napísané boli vo významných cirkevných inštitúciách krajiny, ktoré boli ich formálnymi adresátmi; formálni vydavatelia ich iba spečatili). Vlastnú produkciu spišských centier nepredpokladáme aj preto, lebo v Uhorsku mali do začiatku 13. storočia plnú právnu váhu prakticky len kráľovské listiny. Nariadenia kráľa alebo hlavných kráľovských hodnostárov boli v tomto období spišskému županovi sprostredkované prostredníctvom ústnych posolstiev. Neviedla sa ani žiadna písomná agenda ohľadom vlastníctva zeme a ľudí. Majetkové pomery dosvedčovali starí a dôveryhodní ľudia z daného regiónu – neskôr špeciálne na to určení laici zvaní *pristaldi*. Súdne rozhodnutia boli tlmočené ústne na súde župana alebo pri sporadických návštevách kráľa v regióne. Administratívna a súdna agenda včasnostredovekého obdobia v Uhorskom kráľovstve bola (nielen na Spiši) založená na orálnom odovzdávaní informácií a osobnom svedectve.

Ani včasnostredoveké (románske) epigrafické, t. j. nápisové pamiatky zrejme na Spiši nejestvovali, alebo išlo len o ojedinelé výnimky. Nápisov na náhrobkoch sa v Uhorskom kráľovstve do konca 13. storočia objavujú len v jeho dalmátsko-chorvátsko-slavónskej časti, respektíve ide o vzácne s dvorom alebo najväčšími urbánnymi centrami spojené výnimky. Rovnako ani nápisov na uhorských nástenných maľbách alebo na zvonoch, či krstiteľniciach nepochádzajú pred rokom 1200. Tabuľové maľby ako také sa ešte v našej oblasti neobjavujú a grafity možno vylúčiť vzhľadom na nízku úroveň všeobecnej alfabetizácie. Použitie prvých epigrafických nápisov sa dá očakávať len ako súčasť výzdoby importovaného liturgického náčinia (napríklad jednoduché nápisy typu *IH(ESUS)* na kalichoch a krížoch alebo *S(AN)C(TU)S NN.* na relikviároch).

Z uvedeného vyplýva, že písomnú kultúru Spiša až do konca 12. storočia možno charakterizovať (azda s výnimkou niekoľkých osôb z cirkevného centra na mieste neskoršej Spišskej Kapituly) ako *ilitterati*-kultúru, t. j. kultúru písma neznalých a písomnosti nepoužívajúcich jednotlivcov a skupín.

Rozvoj knižnej kultúry a počiatky zlistinňovania (13. storočie)

Prvotná rudimentárna písomná kultúra prešla počas 13. storočia procesom zásadného kvalitatívneho a kvantitatívneho rozvoja. Podobne ako aj v iných centrách krajiny koncom 12., respektíve začiatkom 13. storočia zanikla staršia tesná symbióza svetského a cirkevného centra (v Bratislave máme doložený presun kapituly z hradu v roku 1204). Na Spiši prišlo k odčleneniu oboch centier zrejme ešte skôr. Na hradnom vrchu vznikol zrejme už v druhej polovici 12. storočia Spišský hrad ako sídlo reprezentanta kráľovskej moci, oproti tomu v starej polohe začalo vedľa pôvodného kláštora (najstaršieho cirkevného aj svetského centra Spiša?) zrejme od konca 12. storočia fungovať prepošstvo (kolegiálna kapitula).²⁷⁹

Ďalším faktorom kvalitatívneho kultúrneho rozvoja regiónu bol pre obdobie 13. storočia proces intenzívneho doosídľovania krajiny. Jeho nositeľmi boli najmä nemecky hovoriaci „kolonisti“ (prichádzajúci či už zo Saska cez Poľsko, alebo z iných častí Uhorska), ktorí si so sebou zrejme priviezli aj vlastných farárov (súčasťou privilégii bývala slobodná voľba farára komunity), sčasti si volili svojich farárov spomedzi kanonikov kapituly. Na Spiši možno vďaka listinnej doloženým lokáciám a listinám pre dedičných richtárov sledovať intenzívne zakladanie nových sídel. Dôsledkom dosídľovania dovedy pomerne riedko obývaných častí Spiša sa v druhej polovici 13. storočia vytvorili stabilnejšie chotáre, vďaka čomu sa definitívne stabilizovala farská sieť. Neskoroarpádovské a neskoršie anjouovské obdobie je typické stavbou nových gotických kostolov v každej väčšej obci. Juraj Žáry toto obdobie výstižne charakterizoval ako „zakladateľské“.²⁸⁰ Veľké stavebné projekty iste pohltili väčšinu prostriedkov donátorov, ale napriek tomu v každom z nich

²⁷⁹ Listina z roku 1289, ktorou „spišský opát“ Ján (*Johannes abbas de Scepes*) rieši spor spišského prepošta Jakuba (*Jacobus prepositus ecclesie sancti Martini de Scepus*) a miestneho šľachtica, nedosvedčuje paralelnú existenciu oboch inštitúcií, lebo Ján bol opátom cistercitov. Archív Spišskej kapituly : Archívny fond Hodnoverné miesto Spišská kapitula (ďalej ASK: HMSK) 9 – 2 – 18 (1289 február 3).

²⁸⁰ Juraj ŽÁRY : *Dvojkoľové kostoly na Spiši*. Bratislava 1986, s. 32.

treba predpokladať (obvykle v sakristii spolu s kalicom, paténou a inými paramentmi) uchovávaný aspoň jeden misál, prípadne ďalšie liturgické knihy ako antifonár, graduál či breviár.

Dosídľovanie organizovali cirkevné inštitúcie (kláštor cistercitov, kapitula), ako aj regionálna nobilita (ako páni z Lomnice a Brezovice, z Hrhova alebo páni z Markušoviec). Ekonomický a iste aj kultúrny význam nových osadníkov zohľadnili aj ich kolektívne výsady, ktoré spišskí Sasi na čele s voleným spišským grófom so sídlom v Levoči dostali v roku 1271. Farári z najvýznamnejších sídel sa niekedy v druhej polovici 13. storočia (1298 schválený respektíve obnovený ich štatút biskupom Jakubom) združili do Bratstva 24 spišských kráľovských farárov, ktoré bolo významným kultúrnym činiteľom najmä v nasledujúcom období.²⁸¹ Kultúrna úloha bratstva bola v tom období zrejme väčšia než sídel mestského typu, ktoré začali sporadicky plniť všetky úlohy stredovekého mesta (vrátane tvorby vlastnej písomnej kultúry) až na samom konci 13. (Levoča, Kežmarok, Gelnica?) alebo až v 14. storočí.

Odhládnuť od kostolov vznikajúcich miest a cistercitského kláštora, za hlavné centrum knižnej kultúry Spiša v 13. storočí treba s určitou poľnohospodárskou povahou stále ešte cirkevné centrum v dnešnej Spišskej Kapitule. O tamojšej knižnici nevedno veľa, v kapitule ale vznikla určite už v priebehu niekoľkých desaťročí väčšia zbierka rukopisov. Náročné architektonické objednávky mali totiž svoj pendant aj v oblasti knižnej. Z roku 1273 sa zachoval testament prepošta kapituly Mutimíra, v ktorom, okrem iného, prepošt odkázal kapitule aj svoje knihy. Predstavujú zbierku základných cirkevných textov: na prvom mieste je uvedená *Biblia*, ďalej daroval prepošt kapitule dva tituly z okruhu praktickej pastorácie (okrajovo teológie): traktát Gregora I. o pastorácii (*Pastoralis*) a spis Petra Lombardského *Liber sententiarum*. Pastoračnej činnosti slúžili aj zbierky kázni (*libri sermonum*). Príklady kresťanského života – taktiež pre pastoračnú činnosť alebo pre osobné rozjímanie – mohol prepošt získať zo životov svätých

(*Passionale*). Didakticko-historické dielo Petra Comestora *Storia scolastica* mohlo byť používané napríklad pri výučbe v kapitulskej škole. Významná bola aj prepoštova malá zbierka kníh kanonického práva (*Decretum Gratiani* a *Decretales Gregorii IX.*). Okrem množstva iného majetku v prospech kapituly odkázal procesiovej Kaplnke Panny Márie ako súčasť zbožnej fundácie aj ďalší rukopis – misál.²⁸² Výnimočnosť testamentu pochopíme, keď si uvedomíme, že z celého 13. storočia (!) poznáme len niekoľko desiatok zmienok o približne stopäťdesiatich tituloch z celého územia Uhorského kráľovstva. Spišský prepošt Mutimír z nich vlastnil deväť. Na druhej strane treba povedať, že zmienky o knihách sú v tomto období ešte viacmenej náhodné a aj kvalita a kvantita kapitulskej knižnice nezávisela len od celkovej vzdelanostnej situácie v krajine alebo len od ekonomických možností kapituly, ale skôr od konkrétnej osoby prepošta. Tí sa navyše pohybovali v okruhu samotného panovníka a jeho rodiny (napríklad v kráľovskej kancelárii).

Nezanedbateľným faktorom pri počiatkoch vzniku farských „knižníc“ bola skutočnosť, že kanonici boli zároveň farármi v okolitých obciach.²⁸³ Tamojšie fary s pomocou týchto kanonikov, ktorí si iste požičiavali knihy z kapitulskej knižnice, mohli prechodne preklenúť nedostatok vlastných rukopisov. Okrem toho podobne ako fary v okolí Bratislavskej kapituly mohli aj obecné fary na Spiši profitovať z osobných „knižníc“ kanonikov. Niektorí z nich mohli svoje knihy odkázať po svojej smrti svojmu pôsobisku (buď kapitule, alebo fare). Takýmto spôsobom bývali darované najmä breviáre.

Približne v tom istom čase, možno len o málo neskôr ako Spišská kapitula s prepoštvom, vznikol kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku. Prvé knihy v kláštore zabezpečil materský kláštor (Morimond?), odkiaľ si prví mnísi priniesli prvotnú zbierku potrebných liturgických kníh (misál, antifonár, breviár), reguly(?), časti *Biblie*(?) a iné najdôležitejšie texty. Podľa Jozefa Vencka boli ešte v medzivojnovom období matriky v obciach v okolí

²⁸¹ Podľa práce: Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, s. 30 vzniklo bratstvo už v roku 1248. Pozri tiež predchádzajúci text Martina Homzu s. 277n (pozn. autora).

²⁸² Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky : Štátny archív Levoča : Archívny fond Spišská kapitula – súkromný archív (ďalej MV SR: ŠA LE, SASK): 12 – 1 – 1 (1273). *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* (ďalej MES), vol. 1 – 3, ed. Ferdinandus Knauz a Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874 – 1924 (tu vol. 2, s. 27 – 28, č. 11). Slovenský preklad pozri v časti Martina Homzu s. 246n (pozn. red.).

²⁸³ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (ďalej CDA), vol. 1 – 12, ed.: Gusztáv Wenzel. Pest 1867 – 1874 (tu vol. 9, s. 215 – 216, č. 152). Jednou zo stránok sporu bol *Magister Jacobus lector ecclesie sancti Martini et plebanus de Villa Latina*. Podobne MV SR: ŠA LE, SASK 3 – 1 – 13 (1415 júl 21): kanonik Mikuláš Specht bol zároveň farárom v Bystranoch (Ewlenbach). Magda STANKOVÁ : *Regesty stredovekých listín*, s. 103: kanonik Ján Jakubov bol farárom v Žehre.

Obr. 172. Mierne poškodená listina Spišskej kapituly z roku 1283.

Štiavniku obalené fragmentmi stredovekého biblického kódexu a tlačeného misála (inkunábuly).²⁸⁴ Makulatúra samozrejme mohla byť cudzej (prípadne aj neskoršej) proveniencie, minimálne jeden misál a časti *Bible* treba predpokladať aj v knižnici štiavnického opátstva už od jeho počiatkov.

Keďže spišský župan zrejme v tom čase ešte nemal vlastnú kaplnku s kaplánom (a tým pádom vlastnou „miniknižnicou“), môžeme na Spiši 13. storočia predpokladať jednu väčšiu knižnicu v kapitule (3 až 4 tucty rukopisov?), jednu menšiu u cistercitov v Štiavniku (pravdepodobne jedna, maximálne dve desiatky kníh). Jednotlivé rukopisy možno očakávať aj v kostoloch vznikajúcich miest (Levoča, Kežmarok, Spišské Podhradie, Gelnica, Spišské Vlachy a podobne) a vo vlastníckych kostoloch miestnej nobility (Hrhov, Žehra, Veľká Lomnica a podobne). Počet rukopisných kníh na Spiši ešte aj na konci 13. storočia iste neprekročil jednu stovku, čo je ale aj v iných uhorských župách mimo centra úplne bežná situácia.

Okolo prvej tretiny 13. storočia urobili obyvatelia Spiša zrejme prvý krok k vzniku domácej listinnej praxe. Pasívnu recepciu pragmatickej písomnej kultúry (listín a listov) môžeme v kapitule

(neskôr aj u župana) hypoteticky očakávať už od začiatku 13. storočia. O nerozvinutej diplomatickej aktivite kapituly by svedčilo, že keď v roku 1229 dostali dvaja familiári Kolomana Haličského zem na Spiši, do vlastníctva ich mal uviesť iba prislalá Polen.²⁸⁵ Od štyridsiatych rokov 13. storočia začínajú doklady pre prijímanie úradných písomností nielen v kapitule, ale aj v domácom laickom prostredí (nobilita). Odkedy sa v krajine šírili zásady kanonického práva, uprednostňujúceho písomné svedectvo pred ústnym, chcela mať i domáca šľachta písomné doklady na svoje majetky. Listiny síce ešte sami nevedeli prečítať, iste ich ani neuchovávali doma vo svojich obytných vežiach a dvorcoch, ale nechávali ich na neutrálnych miestach, ktoré netrpeli miestnymi konfliktmi ako napríklad v kapitule (v neskoršom období a najmä v prípade s mestami spojenej nobility v tamojších kostoloch). Ešte aj dnes tvoria takéto šľachtické „miniarchívy“ (napríklad Mariášiovcov) súčasť archívu kapituly.²⁸⁶

Na Spiši prešla od pasívneho prijímania listín k aktívnemu vydávaniu diplomatických písomností najskôr samotná kapitula. V jednej z úvodných formuliek jej listín 13. a začínajúceho 14.

²⁸⁴ Ján VENCKO : *Dejiny štiavnického opátstva*, s. 72 – 73.

²⁸⁵ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, vol. 2, ed.: Michaeli Schmauk (ďalej *Supplementum 2*). Szepesváraljæ 1889, s. 7, č. 4. Novšia edícia *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciæ* (ďalej *CDSI*), vol. 1 a 2, ed.: Richard Marsina. Bratislava 1974 – 1987 (tu vol. 1, s. 256, č. 359). Za upozornenie ďakujem Martinovi Homzovi.

²⁸⁶ Erika JAVOŠOVÁ a Míriam KUZMÍKOVÁ : *Verejnoprávna funkcia*, s. 269.

storočia – v tzv. arenge, ktorá tvorila akoby ideologické zdôvodnenie vydania listiny, sa píše: „Kedže zabudnutie je nepriateľom pamäti a veci dočasné [t. j. iba ústne dosvedčované] sú nestále, je potrebné, aby boli právne akty podporené včas písomným svedectvom“.²⁸⁷ Významným katalyzátorom rozvoja administratívnych písomností v kapitule (ale aj v kráľovstve ako takom) sa stalo rozšírenie inštitúcie tzv. hodnoverných miest. Toto uhorské špecifikum sa presadilo v prvej tretine 13. storočia s tým, že kapituly a najvýznamnejšie konventy sa ako hodnoverné (ale najmä v krajine aj jediné písma znalé) regionálne inštitúcie stali zároveň svet-skými administratívnymi centrami nahrádzajúcimi inde v Európe bežnejších verejných notárov. Uzatvárali sa pred nimi kúpno-predajné zmluvy, prepúšťali sa osobne závislé osoby, riešili sa spory, odpisovali sa listiny iných vydavateľov, podávali sa správy do centra a ich prostredníctvom sa posúvali pokyny z centra na miestnu úroveň. Významnejšie cirkevné inštitúcie (zväčša v centre krajiny ako Ostrihom, Vesprém, Stoličný Belehrad, Ráb) začali s vydávaním listín už v prvom alebo druhom desaťročí 13. storočia a do polovice 13. storočia mali na svojom konte už niekoľko desiatok listín (každá okolo 50 zachovaných textov), vydávanie listín v odľahlejších častiach kráľovstva (napríklad v Bratislave alebo na Spiši) začalo zrejme až okolo tretiny storočia.²⁸⁸ V týchto končinách listiny písali ešte najmenej jednu generáciu zmesou polokurzívnych alebo z knižných písiem pochádzajúcich tvarov písmen, čo svedčí o prítomnosti menej skúsených pisárov („notárov“). Problematika vzniku pragmatickej administratívnej kultúry v Uhorskom kráľovstve nie je zatiaľ dostatočne prebádaná, no je možné, že vzorom prvých listín hodnoverných miest boli kráľovské alebo pápežské listiny. Od konca 13. storočia sa v písme notárov hodnoverných miest – aj na Spiši – presadila uniformita písma, čo by mohlo svedčiť o akomsi centrálnom školení (vo vyšších kapitulných školách, napríklad v Ostrihomi?).

Z administratívnej činnosti Spišskej kapituly a jej členov sa zachovalo z 13. storočia približne 120 textov, čo je množstvo porovnateľné napríklad s produkciou Bratislavskej kapituly.²⁸⁹ Celkovo sa zo stredovekého obdobia (do konca 15. storočia) zachovalo spolu asi 4 000 jednotlivín. Už aj z tohto kvantitatívneho meradla je zreteľné, že 13. storočie je naozaj iba obdobím začiatkov diplomatickej praxe v Spišskej kapitule (ako aj v iných kapitulách kráľovstva). Richard Marsina uvádza vo svojej štúdii k diplomatáru 7 textov listín prepošta a kapituly do roku 1260. Za najstaršiu z nich považuje listinu zo 17. augusta 1245.²⁹⁰ Databáza uhorských listín z predmoháčskeho obdobia považuje za najstarší text odpis listiny kapituly z 10. decembra 1244 (zachovaný v odpise z roku 1289).²⁹¹ Gusztáv Wenzel uvádza ako najstarší diplomatický výtvor kapituly jej listinu pre škultéta z Nižných Ružbách, ktorú datuje do roku 1243. Podozrivý odpis však pochádza až z roku 1692.²⁹² Tak ako v iných kanceláriách boli kapitulné listiny písané na pergamene sýtohnedým až skoro čiernym atramentom (na rozdiel od pokročilého 14. alebo 15. storočia, keď prevažoval hnedý alebo svetlohnedý atrament a papier).

Listiny kapituly začínajú typickou úvodnou intituláciou *Capitulum ecclesie beati Martini de Scopus*,²⁹³ všeobecnou adresou a pozdravom, pokračujú s alebo bez ideologického zdôvodnenia (*arenga*), kapitula dáva na všeobecnú známosť, že – nasleduje opis situácie (*narratio*) a jej riešenie (*dispositio*), za ktorým bola uvedená formulka o spečatení (*corroboratio*) a dátum. V staršom období datovali kanonici listiny len rokom (bez dátumu), čo dosvedčuje výnimočnosť a sporadickosť najstarších listín. V spodnej časti bola listina preložená (*plika*) a pomocou šnúr na ňu v sakristii jeden zo vzdelanejších kanonikov, ktorý mal na starosti notárske funkcie, v prítomnosti viacerých spolukanonikov privesil pečať. V takejto forme boli zlistinňované svedectvá o kúpno-predajných zmluvách, o majetkových dohodách, o službách (napríklad loká-

²⁸⁷ Gusztáv WENZEL (ed.): CDA 10, s. 320, č. 206 (1298): „Quoniam memorie nouercatur obliuio; dignum est, ut acta temporaliter gesta scripture testimonio fulciantur“. Podobná arenga aj skôr. Pozri *tamže*, s. 127, č. 86 (1293). Neskôr MV SR: ŠALE, SASK 9 – 2 – 17 (1324 február 24): „Quoniam memorie novercatur obliuio et ea, que geruntur in tempore vacillant facile, necessarium est, ut acta temporaliter scripture patrocinio fulciantur“.

²⁸⁸ Josephus HRADSKÝ (ed.): *Initia*, s. 230 spomína metáciu Hadušoviec a Tomášoviec, ktorú mala vykonať Spišská kapitula vraj už v roku 1229, čo by mohol byť najstarší zachovaný doklad jej činnosti vo funkcii hodnoverného miesta.

²⁸⁹ Juraj ŠEDIVÝ: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava 2007, s. 63.

²⁹⁰ Richard MARSINA: *Štúdie k Slovenskému diplomatáru*, vol. 2, Bratislava 1989, s. 133.

²⁹¹ Magyar Országos Levéltár: *Diplomatikai Levéltár* (ďalej ako MOL, DL): 1029 (1244 december 10), in: *Mohács előtti oklevelek*, ed. György Rácz, CD-ROM: Budapest 1999.

²⁹² Gusztáv WENZEL (ed.): CDA 7, s. 146 – 147, č. 99.

²⁹³ Adriána ŠVECOVÁ: *Činnosť hodnoverného miesta*, s. 30 uvádza, že bežné kolísanie medzi *sancti* alebo *beati Martini* má istú pravidelnosť v tom, že v staršom období prevažuje tvar *sancti*.

cii územia prostredníctvom dedičného richtára), dohody ohľadom odškodnenia príbuzných za zabitie a podobne. V podobnej forme sa stretávame aj s hodnovernými („notárskymi“) odpismi iných listín (*tranzumpty*): po klasickom úvode nasleduje uvedenie dôvodu odpisu, formulka „ktorej (listiny) obsah je takýto“ a po nej od slova do slova odpísaný text predloženej listiny. Odlišnú formu majú správy panovníkovi alebo dvorským hodnostárom (relácie), ktoré začínajú vždy zdvorilým oslovením v tejto forme: „Najskvelejšiemu pánovi svojmu, pánovi NN. z Božej milosti jasnému kráľovi Uhorska Spišská kapitula posielá oddané modlitby. Dostali sme Vašu listinu s týmto obsahom“ (odpisuje sa listina kráľa či dvorského hodnostára), za tým sa uvádza, ako kapitula splnila nariadenie.²⁹⁴

Jeden zo znakov listiny vo verejnom záujme bol aj pomocný overovací znak – *chirograf*. Na podlhovastý pruh pergamentu boli pod seba napísané dva identické texty listiny. V priestore medzi nimi boli napísané písmená abecedy (obvykle iba A, B, C), ktoré boli od seba oddelené rozrezaním. Jednu listinu dostala stránka, druhá ostala v archíve kapituly. V prípade nezrovnalostí mohla byť vydaná listina konfrontovaná s jej duplikátom (*pariom*), odloženým v archíve kapituly.²⁹⁵ Prítomnosť *chirografu* je jasným svedectvom existencie archívu v kapitule.

Celkovo možno diplomatickú aktivitu Spišskej kapituly v 13. storočí rozdeliť na dve obdobia. Od štyridsiatych do konca šesťdesiatych rokov vystavovala kapitula listiny len sporadicky – jednu za niekoľko rokov. Toto obdobie, v zhode s Richardom Marsinom, treba označovať ako obdobie začiatkov kapitulnej kancelárie.²⁹⁶ Pre nasledujúce obdobie je však už typické pravidelné zlistinňovanie (priemerne niekoľko listín ročne). Možno ho teda označiť ako obdobie rozvoja. V anjouovskom období ho postupne vystriedala profesionálna kancelária (priemerne minimálne 15 až 20 listín ročne).

Písomné svedectvo však na Spiši ešte aj koncom 13. storočia nenahradilo inštitúciu osobného

svedectva úplne. Keď v roku 1292, teda krátko potom, ako ukradli kapitule pečať, prišli dve stránky do kapituly pre zlistinňenie predaja majetku, mali so sebou ešte aj svedkov.²⁹⁷

V celouhorských reláciách diplomatická činnosť Spišskej kapituly počas 13. storočia spočívala zaostávajúca za najdôležitejšími (sídlnymi) kapitulami, ako boli napríklad Ostrihomská, Vesprémska, Jágerská alebo Rábska, ktoré vyvíjali kancelárske aktivity od prvých desaťročí 13. storočia. Aj oproti podobne starým združeným kapitulám v centrálnych častiach krajiny (napríklad v Železnohrade / Vasvár) začala Spišská kapitula zlistinňovať neskôr. Zdá sa, akoby (menšie) združené kapituly v okrajových častiach krajiny (okrem Spišskej aj Bratislavská, Aradská, Požegská) trpeli nedostatkom dopytu po spisomňovaní alebo dokonca nedostatkom vlastného personálneho vybavenia. Spišská kapitula ale tento hendikep koncom storočia dobehla a vďaka priaznivej lokalizácii v priebehu nasledujúcich storočí kvantitou prevýšila aj viaceré kapituly, ktoré začínali vystavovať listiny aj o pol storočia skôr. Napríklad niekoľkonásobne prevýšila produkciu Vesprémskej alebo Vacovskej kapituly.

Je potrebné povedať, že v najstaršom období diplomatickej aktivity sa v kapitulách ešte striktno neodlišovalo zlistinňovanie prepošta a kapituly. Prepošti ako predstavení kapitul vydávali listiny aj pod vlastným titulom, respektíve spolu s kapitulou *Prepositus NN. et capitulum ecclesie NN*. Neskôr boli listiny vydávané takmer výlučne kapitulou, do ktorej sa právne rátal aj prepošt. Ten mal aj podiel na príjmoch z vystavovania listín. V 13. storočí boli listiny spišského prepošta vo verejnom záujme ešte bežné, v neskorších obdobiach vystavoval listiny skôr len v osobných záležitostiach.²⁹⁸ Tí spišskí prepošti, ktorí mali dvorské funkcie, pôsobili aj pri vydávaní kráľovských listín – ako napríklad prepošt Bartolomej, ktorý bol vicekancelárom Ladislava IV. a v roku 1283 písal osobne pre kráľa listinu.²⁹⁹ Medzi prvé

²⁹⁴ *Tamže*, s. 19 – 50 pozri ku konkrétnym formuláciám listín kapituly medzi rokmi 1260 a 1314.

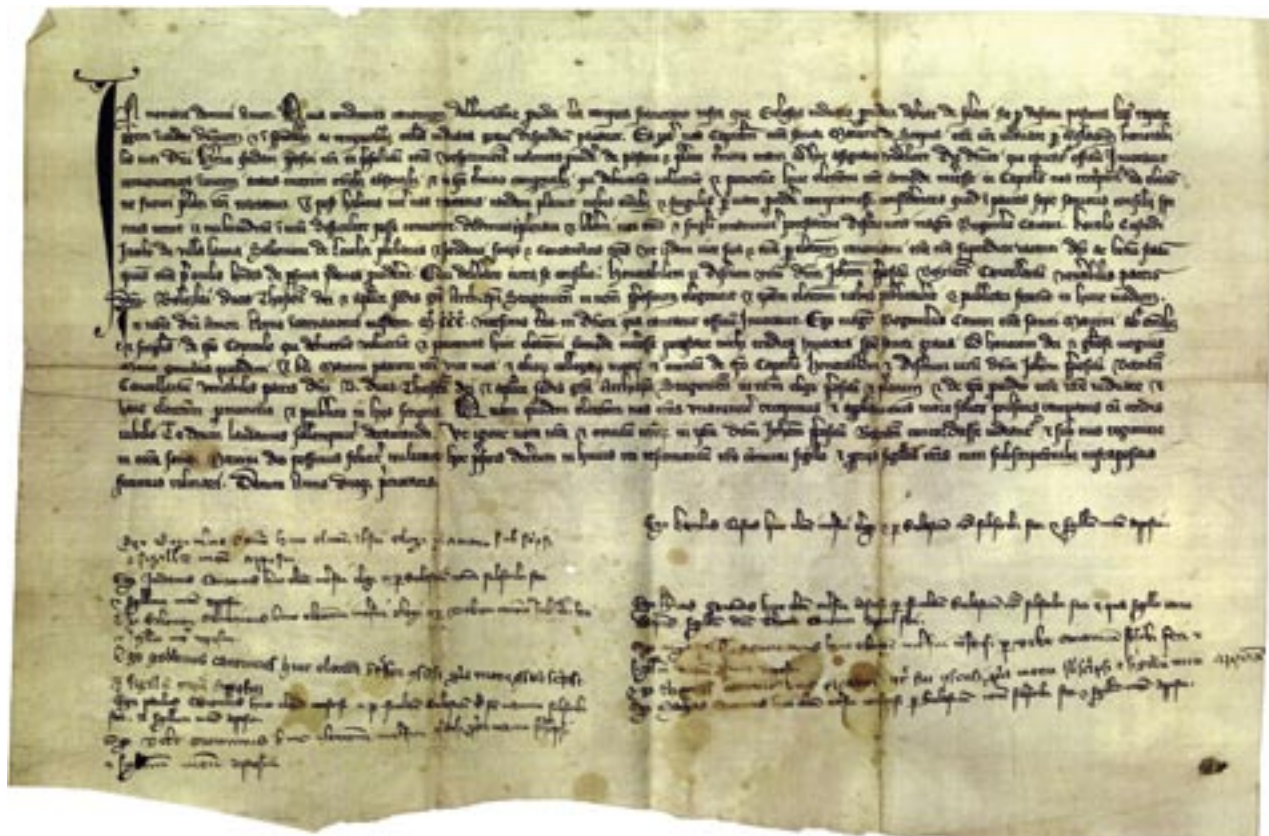
²⁹⁵ V listine Spišskej kapituly z roku 1333 – ASK, HMSK 8 – 1 – 15 (1333 november 05) – sa tento spôsob nazýva *littere intercise ordine alphabeti*. V listine z ASK, HMSK 3 – 1 – 11 (1313 december ?) je *chirograf* zo 4 listier, mimoriadne kaligrafický *chirograf* na listine 9 – 10 – 5 (z roku 1353) je dokonca z 5 listier. Veľmi pekné *chirografy* s výplňou písmen sú na listinách 4 – 1 – 4 (1439 júl 30) a 3 – 2 – 2 (1481 október 4).

²⁹⁶ Richard MARSINA : *Štúdie* 2, s. 135.

²⁹⁷ Gusztáv WENZEL (ed.) : CDA 10, s. 91, č. 64: „quod cum in spoliacione ecclesie nostre (...) sigillum nostrum fuisset perditum (...) nos itaque predictorum Gotscalci et Frolingi, (...) super eisdem, qui huius compositionis mediatores et testes extiterunt, iustis petitionibus salubriter inclinati, exhibitas nobis litteras sub noui nostri sigilli duximus rescribendas.“

²⁹⁸ Gusztáv WENZEL (ed.) : CDA 9, s. 377, č. 269. Ladislav IV. konfirmoval v roku 1284 listinu spišského prepošta Mutimíra z roku 1278.

²⁹⁹ Archív benediktínskeho opátstva v Tihány, novoveký odpis listiny z roku 1283: „Ladislavus, dei gracia Hungarie (...) rex (...) Datum per manus discreti viri magistri Bartolomei, prepositi ecclesie de Scepus, aule nostre vicecancellarii“ (citované podľa databázy Monasterium.net).

Obr. 173. Listina o voľbe spišského prepošta Jána I. (II.) z 13. februára 1323, ktorou jednotliví kanonici spišskej kapituly potvrdzujú jeho voľbu.

listiny prepoštov patrí povolenie prepošta Mateja z roku 1245, aby si Ján zo Žehry mohol postaviť na svojom majetku kostol.³⁰⁰

Podobne ako v iných komitátoch, tak aj na Spiši boli v tomto období okrem najvýznamnejších cirkevných inštitúcií diplomaticky aktívni zväčša len miestni župani. O aktivitách spišských županov síce Richard Marsina píše, že vydávali listiny už v päťdesiatych rokoch 13. storočia, ale na druhej strane sa domnieva, že v tomto období ešte nemali vlastného notára.³⁰¹ Keďže veľká časť najstarších listín uhorských županov bola vydaná spolu s cirkevnými prelátmi,³⁰² možno sa domnievať, že išlo o pragmatické prepojenie najvyšších predstaviteľov regionálnej súdnej a administratívnej moci (*optimati, nobiles*) s členmi inštitúcií, v ktorých boli písmami ználni ľudia (*litterati*). Spišský župan napríklad vydal listinu z roku 1258 spolu

s Matejom, spišským prepoštom, pričom župan je uvedený na druhom mieste (prepošt a župan opisovali hranice majetku v chotári Trstian).³⁰³ Na významnejšom mieste je uvedený prepošt, čo podporuje tézu, že kancelárska činnosť ešte aj u najvyšších svetských hodnostárov regiónu bola krátko po polovici storočia ešte iba v počiatkoch. Ani župani zrejme nemali vlastného pisára, ale spoliehali sa na klerikov v miestnych inštitúciách. Prvá listina oficiálne vydaná spišským županom, zachovaná v origináli pochádza zrejme až z roku 1262.³⁰⁴ Sporadicky sa s listinami spišských županov stretávame aj v šesťdesiatych až osemdesiatych rokoch, intenzívnejšia kancelárska aktivita je spojená až s menom župana Balda, ktorý prišiel na Spiš okolo roku 1290.³⁰⁵ Uňho už môžeme predpokladať vlastného notára. Typické členenie listiny spišského župana ilustruje napríklad listi-

³⁰⁰ Richard MARSINA (ed.): *CDSI* 2, s. 129, č. 194. Za upozornenie ďakujem Martinovi Homzovi.

³⁰¹ Richard MARSINA: *Štúdie* 2, s. 72 a 135.

³⁰² Belo IV. napríklad poveril v roku 1256 spišského župana Detrika spolu s Albertom opátom zo Štiavnika, aby uviedli do majetku Jordána syna Arnolda, na základe čoho (pravdepodobne písomne) informovali panovníka. Pozri Richard MARSINA (ed.): *CDSI* 2, s. 382, č. 549 (1256).

³⁰³ Richard MARSINA (ed.): *CDSI* 2, s. 414, č. 598 (1258 jún ante).

³⁰⁴ ASK: HMSK 3 – 1 – 2 (1262).

³⁰⁵ K jeho osobnosti pozri Vladimír RÁBIK: Spišský župan Bald(uin) a spoločenské pomery na Spiši za vlády posledného Arpádovca, in: *Studia archeologica Slovaca medievalia*, vol. 5, ed. Michal Slivka a Martin Homza. Levoča 2006, s. 28 – 29.

Obr. 174. Jedna z najstarších listín spišských vydavateľov mimo okruhu kapituly (rozsudok arbitrážnej komisie 4 farárov a 4 laikov v spore farára zo Spišskej Soboty a obyvateľov Matejoviec z 18. novembra 1287).

na z roku 1278: po čo najstručnejšom úvode (*Nos Ladizlaus comes de Scepus damus pro memoria, quod*), ktorý sa odlišuje od kvetnatejšieho štýlu kapitulských listín, ktoré si len málokedy odpustia adresu s pozdravom a *arengu*, nasleduje rovno narácia (stručný opis sporu o zem, kráľovho nariadenia, aby župan vec vyšetril) a dispozícia (v ktorej župan vytýčil hranice spornej zeme a potom ju vrátil pôvodným vlastníkom). Nasleduje jednoduchý záver s koroboráciou (*et sic litteras presentes sigillo nostro sigillauimus*) a datáciou (*Datum anno Domini MCC septuagesimo octauo*).³⁰⁶

Prvý diplomaticky aktívny svetský vydavateľ na Spiši bol, zdá sa, kráľom delegovaný sudca Aba. Najstaršia z jeho listín (zo začiatku októbra 1255) sa nezachovala, ale v nadväzujúcej listine kráľa sa spomína, že magister Aba, ktorého kráľ vyslal na Spiš pre usporiadanie majetkov, „nám ich opísal“ (*nobis rescripsit*). V listine spred marca 1256 sa dokonca píše konkrétne, že kráľ informácie videl *in litteris magistri Abe*. Text v poradí druhej z troch listín Abu sa dokonca zachoval celý.³⁰⁷ Magister Aba v nej dáva na všeobecnú známosť, že ho kráľ poveril premeraním pozemkových majetkov na Spiši, v rámci čoho opísal aj hranice

dvoch popluží, patriacich istým jobagiónom, čo spečatil vlastnou pečaťou.

Aj keď sa Ján Vencko domnieval, že cistercit-ský kláštor v Štiavniku bol od svojho založenia (podľa neho v roku 1223) hodnoverným miestom, je pravdepodobnejšie, že jeho verejná diplomatická činnosť sa rozvíjala len pozvoľna a nikdy sa úplne nepresadila. Jeden z opátov sa stal už za pápeža Inocenta IV. (1243 – 1254) spolu s priorom dominikánov z Blatného Potoka (Sárospatak) a spišským prepoštom jedným z delegovaných pápežských sudcov v istom spore.³⁰⁸ Korešpondencia s pápežom iste prebiehala v písomnej forme. V päťdesiatych rokoch bol štiavnický opát Albert spolu so spišským županom poverený právnymi úkonmi (obchôdzky hraníc). Správu panovníkovi v tomto prípade vystavila cirkevná osoba – teda opát Albert. Ten bol dokonca v roku 1262 obvinený, že vystavil falošnú listinu. Ďalšia listina opáta sa spomína v kráľovej listine z roku 1263 a napokon v plnom znení sa zachoval text jeho listiny z roku 1264.³⁰⁹ Sedemdesiate roky 13. storočia, pokiaľ ide o spisomňovanie dokumentov v Spišskom Štiavniku, predstavovali pasívnejšie obdobie, prerušené až v rokoch 1282 (štiavnický

³⁰⁶ Gusztáv WENZEL (ed.): CDA 9, s. 221, č. 157.

³⁰⁷ Všetky tri listiny pozri Richard MARSINA (ed.): CDSI 2, s. 340, č. 598 (1255 október in.), s. 360, č. 520 (1256 marec ante) a s. 355, č. 512 (1255).

³⁰⁸ Pre analýzu diplomatickej činnosti sme využili registry listín z práce Pavol JAKUBČIN: *Kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku*, s. 18 – 49.

³⁰⁹ *Tamže*, s. 19 a 20.

opát ako spoluvydavateľ) a 1283. Listina z roku 1283 je zároveň najstaršou v origináli zachovanou listinou štiavnického opáta a konventu.³¹⁰ Od deväťdesiatych rokov je vystavovanie listín opátom (zriedka aj konventom) častejšie a do konca 13. storočia vystavil(i) spolu aspoň desať listín (1278 spoluvydavateľ, 1286, 2x1291, 1293, 2x1294, 1295, 1297, 1299, 1300), počas prvého decénia 14. storočia nasledovalo ešte aspoň päť listín.³¹¹ Zdá sa, že Štiavnik naozaj plnil – sporadicky zrejme už od začiatku šesťdesiatych rokov 13. storočia – funkciu hodnoverného miesta. Pomerne nízky počet listín však svedčí o tom, že nemohol konkurovať kapitule, ktorej prestíž vydavateľa bola v rámci regiónu oveľa vyššia. Je príznačné, že stránkami v právnych aktoch boli nielen spišskí šľachtici, ale aj členovia kapituly (až 6 listín z celkovo asi 15). Potvrďuje to zásadu, že diplomaticky hocako aktívne centrum nemalo vydávať svedectvá týkajúce sa jeho samého. A tak sa Spišská kapitula – hoci oveľa významnejší vydavateľ listín – obracala v niektorých prípadoch na menej rozvinutú „kanceláriu“ cistercitov zo Štiavniku. Naopak štiavnickí cisterciti si dávali s obľubou odpisovať privilégiá v Spišskej kapitule.³¹²

Listiny počas 13. storočia začali vydávať aj menší vydavatelia ako napríklad Provincia spišských Sasov. Ich gróf spolu so štyrmi prísaznými vydal prvú listinu najneskôr v roku 1300, pričom ju spečatili vlastnou pečatňou.³¹³ Ako dokazuje prípad cistercitov zo Štiavniku, ktorí vystavovali listiny aj vo verejnom záujme, inštitúcia hodnoverných miest ešte v 13. storočí nebola vyšpecifikovaná a snahu vystupovať v „hodnovernej“ funkcii vidíme dokonca aj u neinštitucionalizovaných skupín. Tak napríklad v roku 1287 dosvedčili 4 obecní farári (zo Spišskej Belej, Popradu, Lubice a zo Šváboviec) spolu so štyrmi laikmi pokonanie medzi farárom zo Spišskej Soboty a obyvateľmi Matejoviec, ktoré spečatili „na večnú pamäť“ svojimi (iba štyrmi!) pečatňami.³¹⁴ Pre počiatky zlistinňovania v mestskom prostredí je zaujímavé, že jeden z oných štyroch laikov bol pravdepodobne (obecným?) rich-

tárom (*Ivanus iudex*) a druhý – nazvaný „múdry“ mohol byť jedným z prísazných (*Gotalcus sapiens*). Mestské lokality ako korporácie pristúpili k vydávaniu vlastných písomností až na samom konci 13. storočia. S prvými diplomatickými experimentmi začala zrejme mestská rada v Levoči (najstaršia dochovaná listina z roku 1294) a v Kežmarku (najstaršia mestská listina z roku 1301).³¹⁵ Listiny im napísal a zoštylizoval ešte miestny farár a mestská rada ju iba spečatila. Mestské kancelárie sa ku kapitulnej kancelárii a kláštorným kanceláriám pridali zrejme až po prvej tretine (väčšinou však až po polovici) 14. storočia.

V epigrafickej sfére svetskej časti spišskej spoločnosti v 13. storočí je možné sledovať poslednú fázu aliterárneho (nepísomného) vyjadrenia. Z 13. storočia pochádza viacero na svoju dobu umelecky náročných sepulkralných objednávok (náhrobné dosky s motívom kríža), ktoré boli realizované stále ešte bez akéhokoľvek textu. Ako príklad možno uviesť na svoju dobu náročné náhrobné dosky zo Žehry (koniec 13. storočia?) alebo Spišského Štiavniku (13. storočie?)*. Obrazové symboly na náhrobkoch (meč, kríž, štít a pod.) boli v tomto období ešte výrečnejšie ako prípadný text, keďže laickí recipienti boli ešte zväčša analfabeti. Ešte v prvej polovici 14. storočia bolo umenie písať vysoko cenené. Azda za písárske služby dostal jeden z mála spišských *litterati* dedinu Buglovce, ktorá sa už v roku 1319 nazýva „dedinou pisára“ (*villa scriptoris*).³¹⁶ Oproti tomu čítanie v druhej polovici 13. storočia na Spiši pomaly prestávalo byť magickou výsadou, ktorou sa vyznačovali iba miestni *clerici litterati*.

Prienik znalosti písma na inom ako pergamenovom materiáli dokumentujú ako prvé kruhopsy spišských pečatidiel. Nie je to špecifikum Spiša, ale typický uhorský jav, že do polovice 13. storočia predstavujú nápisy na minciach a pečatiach takmer jediné epigrafické pamiatky v krajine. Najstaršie pečate spišských majiteľov (a nápisy na nich) je potrebné hľadať u najvyšších predstaviteľov regionálnej cirkevnej a štátnej moci.

³¹⁰ MV SR: ŠA LE, SASK 7 – 4 – 3 (1283). Citované podľa MOL, DF 272434.

³¹¹ Štatistika na základe registrov. Pozri Pavol JAKUBČIN: *Kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku*, s. 22 – 25.

³¹² Pozri napríklad listinu z roku 1326: Pavol JAKUBČIN: *Kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku*, s. 27.

³¹³ Napríklad ASK: HMSP: 3 – 1 – 3 (1300 september 7). *Tamže* pozri aj listinu Spišskej kapituly: 3 – 4 – 13 (1300 október 7), kde je odpísaná listina tých istých vydavateľov z 23. júna 1300. Obe vydali: „Nos Iordanus comes Saxonum, Johannes Longus, Herrichus de Lubycha, Henningus de Balthmari villa et Herbordus Longus de Monte sancti Georgii iurati de Scepus“. Svedectvo o metácii spečatili stoličnou pečatňou (*sigillo provincie roboratas*).

³¹⁴ Pečate sú, žiaľ, natoľko poškodené, že sa nedá určiť, komu z nich patrili. MV SR: ŠA LE, SASK 9 – 2 – 10 (1287 november 18).

³¹⁵ Jozef NOVÁK: *Pečate miest a obcí na Slovensku*, vol 1. Bratislava 2008, s. 430 a 541.

* Pozri kapitolu Martina Homzu s. 252n (pozn. red.).

³¹⁶ Rainer RUDOLF a Fritz ZIMMERMANN: *Historisches Verzeichnis der deutschen Ortsnamen in der Slowakei*. Wien 1986, s. 194.

Cirkevné pečate analyzoval Vladimír Rábik.³¹⁷ Medzi celkovo najstaršie patrí iste pečať kapituly. Podľa Ladislava Vrteľa kapitula používala pečať s motívom svätého Martina deliaceho sa o plášť so žobrákom od roku 1270.³¹⁸ Na druhej strane V. Rábik datuje tú istú pečať už najneskôr na začiatok 13. storočia s tým, že nevylučuje dokonca ani jej existenciu už v druhej polovici 12. storočia.³¹⁹ Ak uvažujeme logicky, pečatidlo vzniklo približne v tom čase, keď kapitula začala byť diplomaticky aktívna (až po prvej tretine 13. storočia). Kruhopyš najstaršieho pečatidla +S(IGILLVM) CAPITVLI S(AN)C(TI) MARTINI DE CIPIS* pripomína ešte ranogotickú majuskulu. Písmu chýba snaha o plastické stvárnenie písmen, ktoré je typické pre neskoršiu vrcholnogotickú majuskulu. Z hľadiska vývoja písma je však vylúčené, aby pečatidlo vzniklo už v druhej polovici 12. storočia (muselo by mať text napísaný románskou kapitálou) alebo na začiatku 13. storočia (kruhopyš by bol realizovaný románsko-gotickou majuskulou).

Novšie pečatidlo vzniklo až okolo roku 1290. V roku 1288 totiž kapitulu vyplienili Kumáni Ladislava IV. a okrem iného ukradli kapitule aj pečať, a preto táto vyhlásila všetky listiny spečatené staršou pečaťou (*sub antiquo sigillo*), ktoré nebudú spečatené aj novou pečaťou (*novi sigilli renovate*), za neplatné.³²⁰ Prvýkrát sa nová pečať spomína v listine z roku 1292, jej najstarší dodnes zachovaný exemplár je privesený zrejme až na listine z roku 1297.³²¹ V kruhopyši novej pečate bola už použitá evidentne vrcholnogotická majuskula (v Uhorskom kráľovstve približne od poslednej štvrtiny 13. do konca 14., ojedinele do prvej tretiny 15. storočia).³²² Novšia pečať sa od staršej líši nielen modernejšími tvarmi písmen, zmene-

ným textom kruhopyš +S(IGILLVM) CAPITVLI E(C)CLESIE BEATI MARTINI DE SCEPVS, ale aj mierne odlišným rozvrhnutím a stvárnením figúr v pečatnom poli. Len o málo mladšia (spred polovice 13. storočia?) je zrejme pečať konventu cistercitov v Štiavniku. Vlastnú pečať mali aj diplomaticky aktívni opáti kláštora.**

V druhej polovici 13. storočia sa ku kapitule a kláštoru cistercitov pripojili aj svetskí majitelia pečatí, a tak sa kruhopyš pečatí spolu s nápismi na minciach stali sférou, v rámci ktorej prichádzala miestna šľachta častejšie do styku s písomným prejavom. Išlo najmä o spišských županov, ktorí pri výkone funkcie používali súkromné pečate.*** Koncom 13. storočia možno predpokladať aj začiatky spišskej komunálnej sfragistiky a s ňou spojené prvé nápisy v mestskom prostredí. Najstaršie nápisom sprevádzané pečate (s typickým textom *SIGILLVM CIVIVM IN* respektíve *DE NN.*, neskôr *SIGILLVM CIVITATIS NN.*) si dali zhotoviť zrejme komunity v Levoči (najstarší nepriamy doklad z roku 1294) a Kežmarku (najstaršia mestská listina z roku 1301).³²³ Najstarší zachovaný nápis z mestského prostredia na Spiši je zrejme pečať Gelnice z konca 13. storočia.**** Jej kruhopyš: +S(IGILLVM) CIVIVM DE GILNIZ pripomína ešte ranogotickú majuskulu (archaicky pôsobí najmä kapitálne N a pre 13. storočie typické vľavo uzavreté unciale M). Datovanie pred koniec 13. storočia však neumožňuje prítomnosť úzkeho V a tendencie k tvoreniu serifov (viditeľné najmä pri C, I, V).³²⁴ Okrem miest a komunít (napríklad spišských Sasov)³²⁵ si pečate (iste s nápismi) dali na konci 13. storočia zhotoviť aj príslušníci miestnej nobility, ako dokazuje listina datovaná na Veľkú noc v roku 1289. Jej vydavateľ Rikolf z Veľkej Lomnice ňou daroval les

³¹⁷ Vladimír RÁBIK : Stredoveké cirkevné pečate spišskej proveniencie (Sonda do problematiky), in: *Terra Scepusiensis*, ed.: Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 325 – 339.

³¹⁸ Ladislav VRTEĽ : *Osem storočí slovenskej heraldiky*, 2. vyd. Martin 1999, s. 52.

³¹⁹ Vladimír RÁBIK : Stredoveké cirkevné pečate, s. 328.

* Obrázok staršej pečate tu na s. 248, obr. 96 (pozn. red.).

³²⁰ Gusztáv WENZEL (ed.) : *CDA 10*, s. 90 – 91, č. 64. Treba poznamenať, že vyplienenie asi nebolo úplné, keďže v archíve Spišskej kapituly sa dodnes nachádzajú listiny aj spred tohto roku (hoci na druhej strane sa do archívu mohli dostať aj neskôr).

³²¹ MV SR: ŠA LE, SASK 8 – 1 – 26 (1297 jún 2). Erika Javošová a Miriam Kuzmíková : *Verejnoprávna funkcia*, s. 267

autorky uvádzajú aj najstarší výskyt staršej kapitulnej pečate na listine MV SR: ŠA LE, SASK 9 – 14 – 27 (1288). Autorky zaznamenali aj rozdiel v rozmeroch pečatí (staršia mala priemer 35, mladšia až 55 mm). Obrázok mladšej pečate tu v texte Henryka Ruciňského s. 400, obr. 58 (pozn. red.).

³²² K charakteristike písma uhorských pečatí: Juraj ŠEDIVÝ : Stredoveké uhorské pečate a ich písmo : K datovaniu pečatí analýzou ich písma, in: *Pečate a ich používatelia*, ed.: Júlia Ragačová. Bratislava 2008, s. 129 – 145.

** Obrázok pečate niektorých spišských prepoštov pozri tu s. 403, obr. 64 (pozn. red.).

*** Pečať Rolanda a Balda pozri tu s. 160, obr. 29 a s. 173, obr. 40 (pozn. red.).

³²³ Jozef Novák : *Pečate miest* 1, s. 430 a 541.

**** Pečať Gelnice pozri tu na s. 389, obr. 47 (pozn. red.).

³²⁴ Pozri Ivan CHALUPECKÝ : Pečate 16 spišských miest, in: *Historické štúdie*, roč. 11, 1966, s. 227 – 251.

³²⁵ Pečať provincie Sasov sa spomína napríklad v listine ASK, HMSK 3 – 1 – 3 (1300 september 7): „presentes dedimus litteras sigillo provincie roboratas“.

Ruda dvom lokátorom, aby ho kľúčovali a zakladali tam dediny. Ako sa v listine píše, Rikolf privesil na listinu svoju pečať, ale keďže osobné pečate nemali takú hodnovernosť, požiadal Rikolf prepošta a opáta zo Štiavniku, aby na listinu privesili svoje pečate ešte aj oni.³²⁶

Všestranný rozvoj písomnej kultúry za Anjouovcov

Rozvoj písomnej kultúry v anjouovskom období súvisí s celkovým hospodárskym a sociálnym rastom spišského regiónu, ale aj celej krajiny. Osídlenie Spiša sa ďalej zahusťuje s čím súvisí nárast počtu obyvateľstva aj jeho ekonomickej sily. Potom, čo v priebehu 13. storočia vznikla na Spiši relatívne hustá sieť fár s kostolmi, v 14. storočí prišlo k prestavbám starších ranogotických presbytérií. Podľa Juraja Žáryho sprevádzala prestavby v druhej polovici 14. storočia intenzívna produkcia ostatných umeleckých odvetví. K novej architektúre pribúdali nástenné maľby, oltáre, liturgické predmety ako kalichy, kríže či relikviáre, kamenné alebo liate krstiteľnice, zvony. Z kostolného priestoru tak vzniklo „komplexné dielo“.³²⁷ Vyššie spomenuté pamiatky sprevádzali na rozdiel od 13. storočia už nápisy. V každom vidieckom kostole už mali misál(y), azda aj notované rukopisy, neskôr zrejme zbierky kázní a *vitae sanctorum*.³²⁸

Hlavným duchovným a kultúrnym centrom regiónu bola v tomto období ešte stále Spišská kapitula s prepoštvom. Okrem kníh v centrálnej knižnici sú u jednotlivých kanonikov doložené aj súkromné knihy. Väčšiu zbierku kníh vlastnili prepošti. Jeden z nich Ján testamentárne daroval v roku 1348 svoje knihy kapitule (špecifikované sú len knihy kanonického práva) s výnimkou breviára.³²⁹ Táto zmienka poukazuje na výnimočné postavenie, aké mal pre každého člena kapi-

tuly breviár. Pomocou neho bol totiž formálne uvedený do kanonikátu, a preto sa predpokladá jeho vlastníctvo ak nie u všetkých kanonikov, tak aspoň u väčšej časti.³³⁰ Aj pri väzbe antifonára, ktorý je ešte aj dnes uložený v kapitulskej knižnici, použili podľa J. Sopka niekedy v 15. storočí už ako makulatúru fragment zo staršieho a v tom období už zrejme rozpadnutého breviára zo 14. storočia. V anjouovskom období je v kapitule okrem importov doložená aj pôvodná tvorba. Spis nazvaný *Breve necrologium Scepusiense* pochádza od spišského kanonika Pavla Benediktího († 1357).³³¹ Zachovalo sa len 19 fólií, ktoré obsahujú cenné zápiscky memoriálnej a historickej povahy.

Na konci arpádovského obdobia (za Ondreja III.) a potom v anjouovskom období sa politická situácia na Spiši stabilizovala a fundátorstvo sa stalo bežnou súčasťou svetskej reprezentácie, čo sa prejavilo nebyvalým rozmachom nových kláštorov. Už koncom 13. storočia pozvali Levočania do Draviec komunitu antonitov. V roku 1299 bola vydaná donácia územia, na základe ktorej boli v roku 1305 položené základy kartuziánskeho kláštora na Skale útočišťa (Kláštorko), do ktorého prišli v roku 1307 prví mnísi zo štajerského Seitz (dnes Žiče v Slovinsku). O niekoľko rokov neskôr (1319) už kartuziáni založili svoju fíliu v Lechnici (Červený Kláštor). Božohrobci zo šarišského Chmeľova založili v roku 1313 svoj nový kláštor v Lendaku. V roku 1314 bol založený benediktínsky kláštor v Štôle pod Tatrami. Okrem reholí staršieho vidieckeho typu vznikali po celej krajine od 13. storočia aj kláštory žobravých rádov viazané prevažne na mestské prostredie. Niekedy v priebehu druhej polovice 13. storočia vznikol kláštor dominikánov v Gelnici. Približne v tom istom období, bol založený františkánsky konvent v Levoči* a v priebehu 14. storočia ďalší v Spišskej Novej Vsi. Niekedy pred 1328 vznikol

³²⁶ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. I – XI, ed.: Georgius Fejér. Budae 1829 – 1844 (tu IX, s. 517, č. 373): „presentem paginam dedimus nostri sigilli munimine roboratam. In cuius eciam maioris firmitatis plenitudine honorabilium uirorum magistri Jacobi prepositi de Cypis et domini Johannis abbatis de ordine cisterciensis sigilla petiuimus appendenda.“ Za upozornenie na listinu ďakujem Petrovi Labancovi.

³²⁷ Juraj ŽÁRY: *Dvojkoľ'ové kostoly*, s. 44 – 47.

³²⁸ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.): *Bibliotheca Hungarica*, vol. 3: *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest 1994, s. 222 uvádza údaj, že v starej tlači zo Spišskej Kapituly B a 24 sa píše o akomsi inventári napísanom do najstaršieho pergamenového antifonára zo Žehry: „In vetustissimo quondam antiphonali templi Zegrensis in membrana (...) inventarium“.

³²⁹ Josephus HRADSKÝ (ed.): *Initia*, s. 248. Július SOPKO: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 104: „similiter et libros nostros decretales et alios excepto breviario.“

³³⁰ Juraj ŠĎEDIVÝ: *Mittelalterliche Schriftkultur*, s. 143.

³³¹ AI: Bathh, I 61. Edícia *Analecta Scepusii* 2, ed.: Carolus Wagner, s. 80 – 83. Július SOPKO: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 104: V rukopise je súdoby záznam: „Obitus Pauli Benedicti anno domini M° CCC° L° septimo, qui hunc librum propria manu scripsit.“

* Pozri kapitolu Martina Homzu s. 262n (pozn. autora).

ešte konvent augustiniánov – eremitov v Spišskom Podhradí.³³²

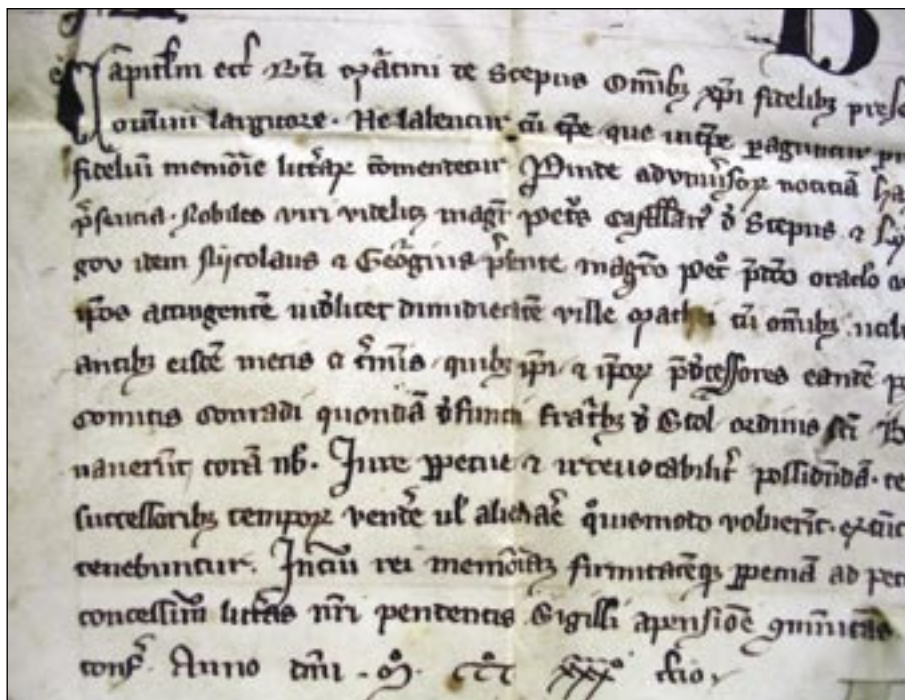
V každom z nových kláštorov vlastnili základnú literatúru (liturgia, teológia, právo, *vita*e, zbierky kázni, nejaké základné praktické príručky ako gramatiku, možno slovníky). Obvykle skúpa pramenná báza bola štedrá iba v prípade kartuziánov z Kláštoriska. *Kronika anonyrného kartuziána* ho-

vorí najskôr iba všeobecne o tom, že prvý rektor Andrej si so sebou z domovského kláštora priniesol „mnohé knihy“.³³³ O jednom z ďalších bratov – o pátrovi Konrádovi – píše kronikár, že bol skúseným pisárom, ktorý napísal a vyzdobil mnohé cirkevné knihy.³³⁴ Oproti predošlým klišé je nasledujúca informácia už konkrétna. V listine z roku 1338 totiž kláštor vymenúva knihy, ktoré vyčlenil zo svojej knižnice pre potreby filiálky v Lechnici. Uvádza *Bibliu* (alebo jej výklad?), graduály, antifonár, dva exegetické spisy – jeden od Augustína a druhý

od Gregora Veľkého, teologické kompendium od Huga Ripelina a dve knihy životov svätých.³³⁵ Nákup či darovanie kníh zrejme ešte stále prevažovali (medzi darcov kníh patrili miestny vyšší klérus a farári). Už v tomto období však treba v kláštoroch predpokladať aj vlastnú skriptorskú tvorbu.

Okrem kapituly a kláštorov sa na knižnej kultúre začali výraznejšie podieľať aj mestá a ich kostolné knižnice. Novým fenoménom vrcholné-

ho stredoveku boli kazatelia mestských kostolov, ktorých zamestnávali mestské komunity (niekedy prostredníctvom mestského farára). Oni prinášali do miest nielen aktuálne myšlienky (skúsení rečníci), ale aj knihy. Tak napríklad Peter z Opoľa bol najskôr kazateľom v Krakove, neskôr v Levoči. Jeden pasionál sám v roku 1371 odpísal a potom daroval Kaplnke svätého Juraja v Levoči.³³⁶

Obr. 175. Písmo listiny Spišskej kapituly z roku 1333 je podobné súdobému knižnému písmu.

Najvýznamnejším producentom listín bola na Spiši aj v 14. storočí kapitula. Z jej aktivít sa z prvého desaťročia 14. storočia zachovalo okolo 75 textov, z druhého asi 150 textov, z tretieho 200, zo štvrtého asi 165, z piateho približne 240, zo šiesteho asi 210, zo siedmeho asi 170 a z ôsmeho asi 135 jednotlivín. Do roku 1385 pribudlo ešte ďalších približne 70 kusov, teda spolu z obdobia Anjouovcov máme zachovaných približne 1 320 kusov

³³² Beatrix ROMHÁNYI : *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon : Katalógus. Sine loco* 1997 s. 34 – 57.

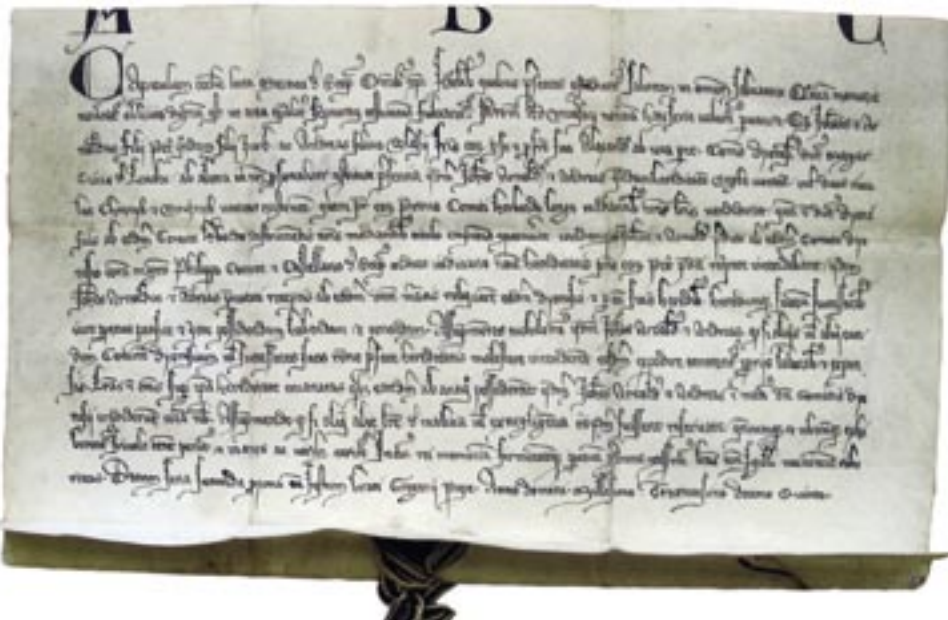
³³³ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 70: „qui etiam quamplures libros de domo professionis suae secum attulit.“

³³⁴ Tamže: „fuit enim egregius scriptor et quamplures ecclesiasticos libros scripsit ornatos stylo sive caractere“.

³³⁵ Starší autori ako Georgius FEJÉR (ed.) : *CDH IX*, 2, s. 197 – 198 uvádzajú, že listina pochádza z roku 1352: „Nomina autem librorum, qui dati sunt ad supradictam domum vallis s. Antonii haec sunt: Biblia manualia, Martyrologium, Graduale, et Antiphonale, Passionale, Homiliae B. Gregorii Super Ezechielem Prophetam, Augustinus super epistolas Ioannis, compendium Theologicae veritatis. Promittimus et priuilegium super villam Lechnicz (...) praedictis fratribus nostris concedere necessitate qualibet ingruente.“ Ako ma upozornil Vladimír Rábik, listina má byť správne datovaná už do roku 1338 (Vladimír RÁBIK: *Monumenta diplomatica*, s. 10). Je zaujímavé, že Csaba Csapodi – nie je jasné na základe akej zmienky (asi *Analecta Scepusii* 2, ed.: Carolus Wagner, s. 72, 197 – 198) – uvádza ešte aj dva misály, ďalší graduál, breviár, kolektár (modlitby kanonických hodín), a memoriálny zoznam zosnulých (zrejme bratov a podporovateľov kláštora – *liber defunctorum*): 2 *missalia conventualia*, *graduale*, *breviarium*, *collectarium*, *liber defunctorum*, *compendium theologiae veritatis* [Hugo Ripelin de Argentina], *antiphonale*, *super epistolas Iohannis* [Aurelius Augustinus], *Biblia manualis*, *graduale*, *homilie super Ezechielem* [Gregorius papa I.], *Martyrologium*, *passionale*.

³³⁶ Július SOROKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 108.

listín. Z uvedeného je zrejmé, že v kapitule došlo k posunu od sporadickej kancelárskej činnosti kapituly (od tretej tretiny 13. storočia), cez obdobie rozvoja kancelárskej praxe (na konci 13. a na začiatku 14. storočia), napokon k profesionálnej kancelárii (za Anjouovcov). Koncom vlády Ludovíta Veľkého sa javí menší dopyt po jej listinách.

Obr. 176. Príklad kaligrafickej (1315) a jednoduchšej (1319) listiny Spišskej kapituly. Kým prvá mala privesenú pečať, druhá mala len dorzálnu.

V každom prípade byrokratickejšia administratíva kapituly vystavovala oproti predošlému storočiu v niektoré dni aj tri listiny naraz (napríklad 18. septembra 1353 alebo 7. novembra 1359).³³⁷

Z hľadiska formy vydávala kapitula najmä listiny vo viac či menej zložitej privilegiálnej forme alebo jednoduchšie, tzv. uzavreté listiny. Druhý spôsob z hľadiska formy tvorili tzv. *litterae clausae* (po napísaní bola listina preložená a spečate-

ná tak, aby sa nedala otvoriť bez poškodenia pečate). Z obsahového hľadiska sa listiny Spišskej kapituly týkajú dosvedčovania kúpy, respektíve predaja majetkov, dohôd ohľadom majetkov, zálohu a podobne. Časté boli aj potvrdenia o protestovaní proti predošlým právnym aktom, alebo správy vyšším inštitúciám (*relácie*) o obchádzke

hraníc majetkov (*reambulácie*), alebo o uvedení do majetku. Zdá sa, že kapitula bola vo všeobecnom právnom povedomí najhodnovernejšou inštitúciou, ako by mohol svedčiť prípad z roku 1321, keď listinu, ktorou sa pokonali dve šľachtické stránky, vystavil formálne župan, ale ako píše, stránky sa dohodli, že si jeho listinu nechajú ešte „potvrdiť“ aj v kapitule.³³⁸

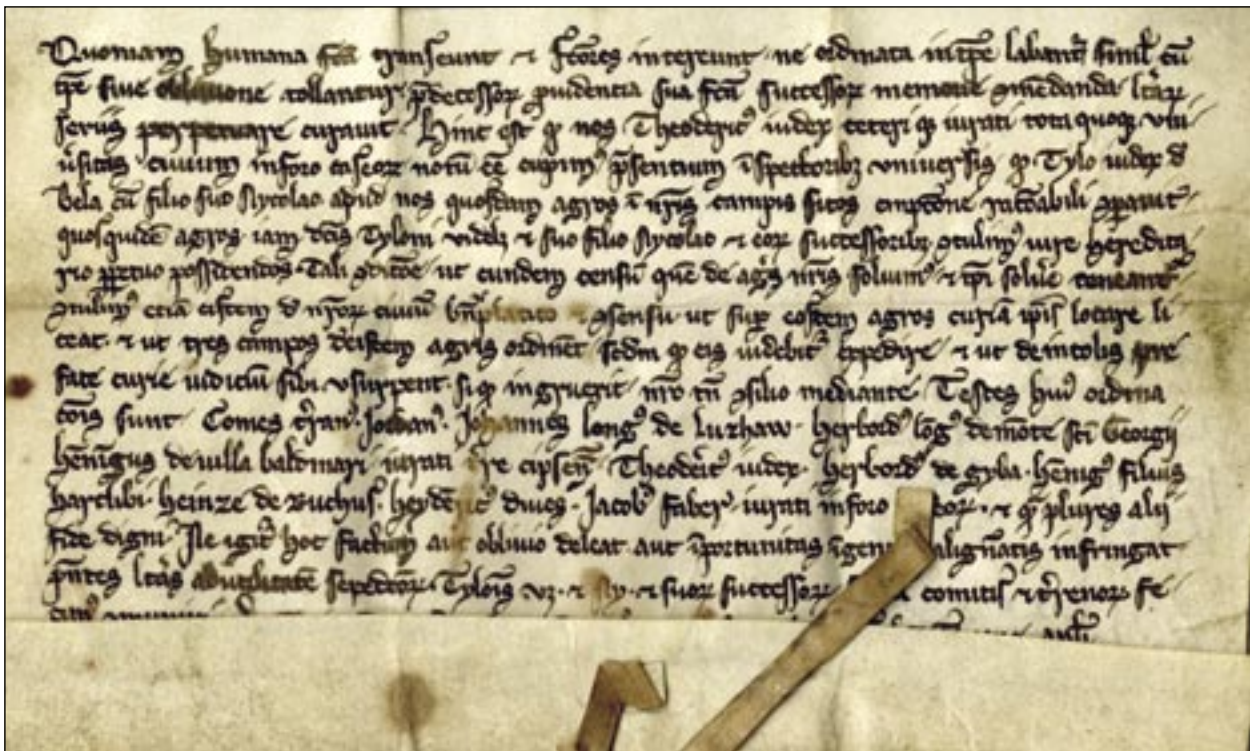
Ku kvantitatívnemu rozvoju zlistinňovania prispelo okrem vyššieho spoločenského dopytu po listinách aj šírenie papiera, ktorý sa na Spiši objavuje okolo polovice 14. storočia a na konci vlády Ludovíta je už v diplomatických písomnostiach pomerne bežný.

Sporadická diplomatická činnosť štiavnických opátov (len v malej miere vystavu-

júcich listiny spolu s konventom) začala zrejme už krátko po polovici 13. storočia. Okolo 15 dochovaných textov však svedčí o pomerne nízkej prestíži vydavateľa oproti „konkurenčnému vydavateľovi“, akým bola kapitula. Tá sa naopak na cisterciťoch obracala v záležitostiach, keď stránku tvorili jej členovia (asi tretina cisterciťských listín z 13. storočia sa dotýka členov kapituly). Z prvej polovice 14. storočia je zachovaných pomerne málo textov

³³⁷ Štatistiku autor vypracoval na základe databázy *Mohács előtti oklevelek*, ed. György Rácz.

³³⁸ Listina šarišského župana Mikcha bola inzerovaná v mladšom odpise Spišskej kapituly. Pozri: MV SR: ŠA LE, SASK 9 – 2 – 2 (1322 jún 1): „Nos magister Mykch (...) nostras contulimus litteras patentes sigillo nostro roboratas. Ceterum hanc ordinationem utreque(!) partes ad presenciam capituli Scepusiensis accedendo litteris eiusdem capituli assumpserunt confirmare. Datum ...“.

Obr. 177. Netradične arengou začínajúca listina Kežmaroku z roku 1302 ilustruje začiatky mestskej diplomatiky na Spiši.

a iba 2 alebo 3 originály.³³⁹ Z prvého až tretieho decénia je zachovaných len po 5 textov (z nich vždy časť je v prospech kapituly). Do polovice 14. storočia existujú len ďalšie 2 listiny (v oboch je zainteresovaná kapitula). Zdá sa teda, že činnosť hodnoverného miesta sa v Štiavniku nepresadila, po tretine 14. storočia upadla a napokon, po veľkej revízii hodnoverných miest Ľudovítom Veľkým v roku 1353, Štiavnik definitívne prestal vydávať listiny vo verejnom záujme (v notárskej funkcii). Paradoxne z tejto len sporadicky pracujúcej „kancelárie“ je známe meno notára – brata Domoslava. Ide o listinu z roku 1306, ktorá vznikla *per manus fratris Domoslavy*.³⁴⁰ Podobne sporadicky a vo vlastných záležitostiach vydávali listiny aj kartuziáni. Ani ich listiny nemali právnu silu vo verejnom záujme. Kartuziáni zo Skaly útočiska uzavreli v roku 1318 kúpno-predajnú zmluvu pred kapitulou.³⁴¹

Podobne ako v knižnej oblasti aj v listinnej oblasti začali byť aktívne mestské komunity. Odkedy sa v mestách vytvorila samospráva (*de iure* odkedy dostali privilégia, t. j. Spišské Vlchy od 1243, Gelnica od čias Bela IV., Kežmarok od 1269, Podolínec od 1289, Spišská Stará Ves od 1308, spoločne

práva Sasov na čele s Levočou od 1271 atď.) mohli vo vlastných záležitostiach vydávať listiny. Analogicky k západnej časti krajiny aj tu najskôr (v 13. a na začiatku 14. storočia) spisovali pre mešťanov listiny vo svojom mene cirkevné osoby (obecní farári).³⁴² Neskôr začali sporadicky listiny vydávať aj mestské rady, ale ešte stále ich reálne písali miestni farári alebo altaristi, možno aj námezdní pisári (rektor školy?). Naozajstné mestské kancelárie s trvalo zamestnanými pisármi sa na Spiši začali vytvárať zrejme až okolo polovice 14. storočia. Podľa databázy uhorských listín patrili medzi najstaršie diplomaticky aktívne mestá Kežmarok (listiny z 1301, 1348, 1368, kontinuálnejšie až z 15. storočia). Z produkcie Levoče uvádza databáza jednu listinu z roku 1360 (zachovanú iba v odpise) a ďalšie kontinuálne až od 15. storočia (1409, 1412, 1418, 2x1429, 2x1433 atď.). Drvivá väčšina ostatných sídel má zachované listinné texty až z 15. storočia.³⁴³ K sporadickým listinám sa od konca anjouovského obdobia pripája aj písomná kodifikácia mestských práv (vznikajú mestské knihy). Najstarším dochovaným textom (aj keď v mladších odpisoch) by malo byť okolo roku 1370 spísané *Spišské právo*

³³⁹ MV SR: ŠA LE, SASK 5 – 3 – 4 (1329) a 1 – 2 – 3 (1331 máj 11) – DF 272374 a 272185. Ján VENCKO : *Dejiny štiavnického opátstva*, s. 32 uverejnil fotografiu ďalšej originálnej listiny z roku 1328, ktorá mala byť v popradskom archíve.

³⁴⁰ Pavol JAKUBČIN : *Kláštor cisterciatov v Spišskom Štiavniku*, s. 25 – 29 a s. 24.

³⁴¹ ASK: HMSK 3 – 4 – 19 (1318 apríl 14).

³⁴² Pozri citovanú listinu: ASK: HMSK 9 – 2 – 10 (1287 november 18).

³⁴³ *Mohács előtti oklevelek*, ed.: György Rácz.

(*Zipser Willkür*), ktorým sa riadil vnútorný život v spišských mestách.³⁴⁴

storočí, majú texty realizované už výlučne vrchol-

Obr. 178. Nápis z Gánoviec S(ANCTVS) MARCVS ilustruje ešte ranogotické tvary blízke kapitále (typické vľavo uzavreté unciálne M, experimenty s vyplnením oblúku C, ležiace koncové S, a najmä rozťahnuté V).

Obr. 179. a) Na nápis z Kostola svätého Egida v Poprade vidieť už typickú vrcholgotickú majuskulu (plastická písmena, serif na R a zahnutie druhého drieku N v slove AARON), b) tvarovo blízke nápisom v Poprade sú aj texty z Podolínca (okolo polovice 14. storočia).

Epigrafické (nápisové) pamiatky sa od anjouovského obdobia objavovali už častejšie. Máme ich však doložené iba v cirkevnom prostredí. Jedinú výnimku tvoria pečate. Tie, ktoré vznikli v 14.

by išlo o vidiecku konzervatívnu napodobeninu nejakého staršieho textu, ktorú vytvoril *illetteratus* neumelo opisujúci predlohu, je potrebné nápis datovať najneskôr do prvej tretiny 14. storočia.³⁴⁸

majiteľom pečatidiel (Spišská kapitula a prepošti, štiavnickí cistercií a ich opáti) sa teraz pripojili nové kláštory.³⁴⁵ Okrem najstarších laických majiteľov pečatí (spišskí župani) vlastnili teraz už pečate aj príslušníci spišskej laickej nobility (páni z Markušoviec?, páni z Lomnice, páni z Hrhova?). Ku komunitám ako spišskí Sasi alebo mestám ako Gelnica, Kežmarok a Levoča sa od začiatku 14. storočia pridali napríklad Smolník (od roku 1327 sídlo mincovej komory³⁴⁶), Lubica (pečať na listine z roku 1364(?) vznikla pravdepodobne v prvej polovici 14. storočia), neskôr Matejovce a ďalšie.³⁴⁷

Prvé nápisy, ktoré neboli napísané na pečatiach a minciach (a teoreticky aj na liturgickom náčiní), sa na Spiši objavili zrejme až okolo roku 1300 ako texty sprevádzajúce nástenné maľby v miestnych kostoloch. Z hľadiska tvaroslovia sa ako najstaršie javia nápisy s menami evanjelistov na severnej stene lode kostola v Gánovciach. Text maľoval v písaní zrejme menej skúsený maliar, dôležité však je, že formy litier zodpovedajú ešte ranogotickej majuskule, v tejto forme bežne používanej v druhej polovici 13. storočia. Aj v prípade, že

³⁴⁴ Štefánia MERTANOVÁ: Vznik a vývoj spišského práva, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 91 – 101. Pozri aj viackrát citované práce Ilpo T. Piirainen.

³⁴⁵ Napríklad k pečatiam kartuziánskej kláštorní na Skale útočiska a v Červenom kláštore (príspevok k dejinám cirkevných komunít na Slovensku), in: *Genealogicko-heraldický hlas*, roč. 11, 2001, č. 2, s. 7 – 17.

³⁴⁶ Ladislav VRTEJ: *Osem storočí*, s. 136. Pozri aj Jozef NOVÁK: *Slovenské mestské a obecné erby*. Bratislava 1967, s. 150 a tab. 18, č. 1.

³⁴⁷ Jozef NOVÁK: *Pečate miest 1, passim*. Ivan CHALUPECKÝ: *Pečate 16 spišských miest*, s. 227 – 251.

³⁴⁸ *Súpis pamiatok na Slovensku*, vol. 1 – 2, ed.: Alžbeta Güntherová. Bratislava 1967 – 1968 (tu vol. 1, s. 368) datuje maľby všeobecne do polovice 14. storočia. Problém pri datovaní najstarších maľovaných nápisov z Uhorského kráľovstva ako takého je v nedostatku domáceho komparačného materiálu.

K mladším nápisom patria texty sprevádzajúce polpostavy prorokov a svätcov na triumfálnom oblúku z popradského Kostola svätého Egídia (dvadsiate roky 14. storočia),³⁴⁹ ktorých písmo má už evidentne modernejšie formy (vrcholnogotická majuskula typická pre 14. storočie). Na rozdiel od predošlého nápisu sa vrcholná gotika jasne prejavuje snahou o plastické stvárnenie písmen, o uzatváranie oblúkov (napríklad pri písmenách C alebo E) alebo vytváranie serifov či zahnutí driekov. Veľmi podobné tvary majú ešte aj najstaršie nápisy z Podolínce (pôvodne datované až po polovici 14. storočia).³⁵⁰

Vrcholnogotickou majuskulou boli realizované aj nápisy na scéne Zvestovania a svätého Antona v Dravciach z prvej štvrtiny 14. storočia. Milan Togner sa domnieva, že scéna Zvestovania je staršia (podľa neho z poslednej tretiny 13. storočia) a scéna z Legendy o svätom Antonovi mladšia (1310 – 1320).³⁵¹ Z porovnania sprievodných textov je však jasné, že ich napísal ten istý majster – pravdepodobne s talianskym školením (typicky nízko posadené brvno A). Stalo sa tak azda zároveň s maľbami. Zrejme až po polovici 14. storočia vznikli vysvetľujúce texty k tematicky veľmi zaujímavým nástenným maľbám Piláta a Kaina z Veľkej Lomnice (asi prelom druhej a tretej tretiny 14. storočia).

Takmer absentujúce epigrafické výskumy sa podpísali aj pod fakt, že na dvoch mimoriadne vzácných nástenných maľbách z anjouovského Spiša dodnes nebola rozoznaná disproporcía medzi použitým mladším písmom a staršou maľbou. Nápisy na ladislavovskom cykle z Veľkej Lomnice – *Ladiva est ista*, *Thepe pagan(us)* („Táto je Ladiva“ a „Thepe pohan“) nekorešpondujú s maľbou samotnou a sú realizované gotickou minuskulou mladšou o dve až tri generácie oproti maľbe, datovanej približne do rokov 1310 – 1320.³⁵² Text na pseudolistine na freske Korunovania Karola Róberta z Anjou zo Spišskej Kapituly, datovaný bežne v literatúre exaktne do roku 1317, pochádza až zo 16. či 17. storočia (ostatné texty na maľbe sú dokonca až z druhej polovice 19. storočia).³⁵³ Do-

pĺňania starších malieb pôvodne bez textov novými neskoršími textami svedčí nielen o rastúcej recipientskej vrstve písma znalého spišského obyvateľstva, ale aj o tom, že nástenné maľby (alebo prinajmenšom ich časť) sa stali živou súčasťou inštitucionálnej reprezentácie, ktorú nielen neustále pripomínali, ale aj dopĺňali a „vylepšovali“.

Obr. 180. Zaujímavosťou Ladislavovského cyklu z Veľkej Lomnice je použité minuskulné písmo, ktoré je najmenej o dve generácie mladšie ako samotná maľba.

Okrem cirkevného prostredia bol až do polovice 14. storočia prevažujúcim (do 13. storočia jediným) vizuálnym symbolom reprezentujúcim majiteľa (v kostole napríklad fundátora) jeho erb. Štít s erbovým znamením – či na náhrobku alebo na svorníku v kostole – bol vo svojej dobe jasne čita-

³⁴⁹ Nevhodný reštaurátorský zásah (v 19. storočí?) poznačil nielen fresky, ale aj písmo. Reštaurátor si niektoré tvary písmen doslova vymyslel (použil pre 14. storočie absolútne nemysliteľnú kapitálu). K datovaniu malieb pozri Mária NOVOTNÁ : Stredoveké nástenné maľby Kostola svätého Egídia v Poprade, in: *Terra Scepusiensis*, s. 193 – 201.

³⁵⁰ K datovaniu malieb v Podolínci pozri napríklad Alžbeta GÜNTHEROVÁ (ed.) : *Súpis pamiatok 2*, s. 490.

³⁵¹ Milan TOGNER : Nástenné maliarstvo na Slovensku : Štruktúra umeleckého druhu, technika, funkcia a obsah, in: *Gotika*, s. 131 – 133.

³⁵² K maľbe napríklad Ivan GERÁT : Naratívne nástenné cykly vo vidieckom prostredí, in: *Gotika*, s. 157.

³⁵³ Juraj ŠEDIVÝ : K datovaniu troch sporných, s. 53 – 69. Fyzikálnou analýzou to potvrdili aj reštaurátori, ktorí pod nápismi našli zinkovú bielobu. Eva SPALEKOVÁ a Ladislav SZÉKELY : Korunovanie Karola Róberta Madonou v Spišskej Kapitule, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 54, 2006, č. 2, s. 9 – 13.

teľným a aj dostatočným symbolom. Zo Spiša existujú doklady o textoch sprevádzajúcich náhrobky ako hlavný druh (posmrtnej) reprezentácie laikov (ich sprítomnenia sa na verejnosti) až z konca 14. storočia (Juraj z Bystrian/Eulenbach, 1392). Zaujímavá skupina nápisov je spojená s liatymi nosičmi (zvonky a kovové krstiteľnice). Okolo roku 1357 vznikla v Spišskej Novej Vsi na Spiši veľmi produktívna dielňa Konráda Gála.³⁵⁴ Mimoriadny konzervativizmus zvonových nápisov (jednoduché texty vrcholnogotickou majuskulou typu „Ó, kráľ slávy, príď v pokoji“ / *O REX GLORIE VENI CVM PACE*) neumožňuje exaktnejšie datovanie. Juraj Spiritza datuje síce 4 spišské zvonky do 14. storočia (veľké zvonky v Matejovciach, Slovenskej Vsi a Tvarožnej, ako aj stredný zvon v Spišskej Sobote), ale prítomnosť nemčiny v nápise zvonu z Matejoviec, ako aj podobné tvary s nápismi na zvonoch Jána Weygela tvoriaceho v dvadsiatych rokoch 15. storočia svedčia o mladšom datovaní zvona. Niekedy na konci tohto obdobia vznikli aj jednoduché nápisy na kalichoch ako napríklad z Betlanoviec (*ihesus?*) alebo z Lendaku (*iesvs*).³⁵⁵

Laicizácia a vrchol gotickej písomnej kultúry neskorého stredoveku (posledná štvrtina 14. až posledná štvrtina 15. storočia)

Na konci 14. storočia stúpila všeobecná vzdelanosť v krajine. Na Spiš masovejšie prichádzali, respektíve sa vracali absolventi univerzít a vyšších mestských škôl. Dopyt po písma znalých vzdelancoch narastal v dôsledku komplikovanejšej administratívnej, súdnej a ekonomickej byrokracie krajiny aj regiónu. Potrebovala ich už nielen cirkev, ale aj mestá a väčšie mestečká, či sídla väčších feudálov. Azda aj preto sú od tohto obdobia častejšie zmienky o „literátoch“. Napríklad Imrich „Literát“ zastupoval prepošta a kapitulou v súdnom spore. V inom spore podali žalobu na kapitolu, že jej ľudia odňali Michalovi „Literátovi“ vinice a iný majetok.³⁵⁶

Títo „literáti“ boli väčšinou bývalí študenti alebo dokonca absolventi artistických fakúlt. Po po-

lovici 14. storočia vznikali univerzity aj v strednej Európe, čím sa stali dostupnejšie aj pre študentov zo Spiša. Najstaršou z nich bola univerzita v Prahe (1348), o niečo neskôr vznikla univerzita vo Viedni (1365) a krátko pôsobiaca domáca univerzita v Páfkostolí (1367). Pre spišskú písomnú kultúru mala nepochybne najväčší význam geografická a kultúrna blízkosť univerzity v Krakove (založenej v roku 1364). Rozmach štúdií je badateľný najmä v poslednej štvrtine 15. storočia, keď sa upokojilo pohnuté husitské obdobie. To bolo poznamenané úpadkom univerzít, z ktorých nútene či zo strachu odišlo množstvo pedagógov alebo študentov. Jeden z prípadov má úzky vzťah aj k Spišu: po učenej debате na krakovskej univerzite musel v roku 1431 zasiahnuť samotný kancelár univerzity Zbignev Olešnický, ktorý pohrozil interdiktom, ak z univerzity neodídu stúpenci Husových myšlienok. Medzi nimi bol vraj aj istý Mikuláš Czipser – altarisť Kostola Panny Márie v Krakove. Odišiel pravdepodobne (naspäť?) na Spiš, keďže niektoré svoje kódexy odkázal spišským majiteľom.³⁵⁷ Prílev laických intelektuálov a nižšieho kléru spojeného s mestami (kazatelia, altarisť) bol zreteľnejší o to viac, že od konca 14. storočia nevznikli na Spiši žiadne nové kláštory. Len niekedy po smrti Žigmunda Luxemburského sa etablovalo spoločenstvo begínok v Spišskom Podhradí.³⁵⁸

Ekonomický rozvoj Spiša sa prejavil v budovaní dvojloďí typických pre tento región (okrem Lendaku, ktorého dvojloďie je asi už zo štyridsiatych rokov 14. storočia, pochádza väčšina zo zvyšných 16 dvojloďí z čias vlády Žigmunda Luxemburského).³⁵⁹ Na druhej strane pôsobili nepriaznivo husitské výboje a akcie bratříkov. Napríklad v roku 1431 vypálili husiti Lechnicu a ukradli knihy, v roku 1433 Kežmarok a Spišský Štiavnik. V tom istom roku do Prahy odviekli spišského prepošta a vzdelanca Juraja z Kežmarku, ktorý tam následne umrel.³⁶⁰ Naopak zálohovanie 13 spišských miest pôsobilo v kultúrnej oblasti skôr rozvojovo (Bratstvo 24 farárov ostalo kompaktné, od zástupcov poľských panovníkov prichádzali objednávky manifestujúce poľský vplyv).

Kvalitatívne novým javom neskorého stredoveku bol prienik nelatinských jazykov do pí-

³⁵⁴ Juraj SPIRITZA : *Spišské zvonky*, s. 37.

³⁵⁵ Ilona CÓNOVÁ : *Gotické zlatnícke liturgické predmety na Slovensku : Katalóg*, vol. 1 – 2, Bratislava 1995 – 1996. (Citované podľa rukopisu v Archíve Pamiatkového úradu SR, vol. 1, s. 17 a vol. 2, s. 76.)

³⁵⁶ Magda STANKOVÁ : *Regesty stredovekých listín*, s. 108 a 117.

³⁵⁷ Lechnickým kartuziánom. Pozri Budapešť : Univerzitná knižnica Codex Latinus (ďalej BP: UKn. Cod. lat.) 90 a druhý Augustínovi z Vrbova (AI: Bath, I 160). Július SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 109.

³⁵⁸ Beatrix ROMHÁNYI : *Kolostorok*, s. 64.

³⁵⁹ Juraj ŽÁRY : *Dvojloďové kostoly*, s. 56 – 63.

³⁶⁰ Csaba CSAPODI a Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 102.

Obr. 181. Listina Spišskej kapituly z roku 1400 dokazuje, že nemčina nebola cudzia ani kanonikom.

somnej kultúry. Predtým (v 13. storočí a v prvej polovici 14. storočia) sa v písomnostiach objavovali geografické názvy v slovenčine, nemčine či maďarčine. V listine z roku 1290 sa napríklad spomína slovensky znejúci vodný tok „Dubov“, o kúsok ďalej „vrch zvaný Burg“.³⁶¹ V najstaršom období sa slová z vernakulárnych, „národných“ jazykov využívali aj na označenie etnických skupín. Napríklad významného levočského meštana Dionýza prezývali „Maďar“.³⁶² „Dialektové“ slová prenikali do písomností aj ako odborné termíny (najmä nemecké právne výrazy).³⁶³ Celistvé texty v nelatinských jazykoch sú na Spiši doložené až v druhej polovici 14. storočia. Prvé dlhšie nelatinské texty sa objavujú v nemčine a najskôr v diplomatickej oblasti (v listinách a mestských knihách). Medzi prvé dochované dlhšie texty (aj keď zachované až z neskorších odpisov) môžeme zaradiť Spišské právo (*Zipser Willkür*) z roku 1370. V roku 1400 napríklad vystavil *Johannes Duryng lantgrove und XXIII richter des landes Zips* nemeckú

listinu. Jej hodnoverný odpis zhotovila v tom istom roku kapitula (s úvodnou a záverečnou formulou v latinčine).³⁶⁴ O jednu až dve generácie neskôr sa nemčina objavuje aj v kódexoch. Farár zo Spišských Vlách si napríklad písal nemecké poznámky (glosy) do kódexu s latinskými kázňami (BP: UKn: Cod. lat. 65). Modlitby v nemčine sú súčasťou rukopisu s kázňami z roku 1480 (AI: R II 29).³⁶⁵ Oproti ostatnému územia Uhorského kráľovstva sa nemčina objavuje veľmi skoro aj v epigrafickej sfére – konkrétne na nápisocho levočských moralít (už na začiatku 15. storočia), ktorých didaktická funkcia sa obracala na nemecky hovoriace meštianstvo nepoznajúce latinčinu.³⁶⁶

Niekedy od polovice 15. storočia môžeme očakávať aj prieniky kratších českých či slovákizovanou češtinou písaných textov. Vo viacerých prípadoch je ťažké s istotou určiť, či už ide o texty napísané na Spiši, alebo len o importy z českého prostredia (napríklad AI: II 79, f. 185v: *Tot konec z toho pisma*). Podobne konvolút rukopisov

³⁶¹ Text listiny z 28. mája 1290 zachovaný v odpise odpisu z roku 1546. Pozri: MV SR: ŠA LE, Archívny fond (ďalej AFo.) Spišská Kapitula – súkromný archív 3 – 2 – 1 (1546 jún 11): „inter duas aquas et Zech appellatas (...)“, ďalej je hora nazývaná v reči ľudu „Z Kameňa(?)“ („in monte wlgariter Scemene nuncupato“) a o kúsok nižšie „vrch zvaný Burg“ („ad quendum tollem, qui wlgariter Burch dicitur“). Alebo ten istý fond 14 – 834 – 834 (1277?): „mons Strva(?) horka vocatum“, t. j. „vrch zvaný Strmá(?) hôrka“.

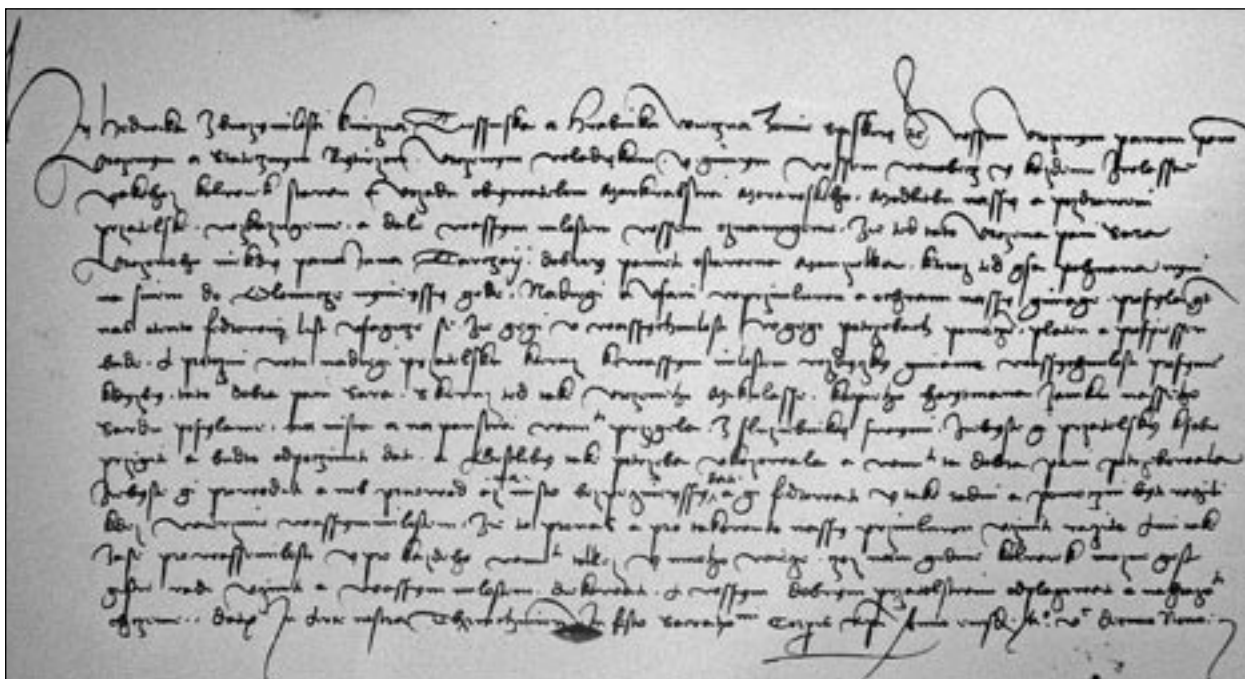
³⁶² MV SR: ŠA LE, SASK 9 – 2 – 16 (1315 marec 10): „comes Dyonysius dictus Magar, civis de Leuche“.

³⁶³ Pozri napríklad: MV SR: ŠA LE, SASK 8 – 1 – 14 (1329 august 16): „cum terra super mensuram resultare theutonice ‚ubersar‘ nuncupata.“

³⁶⁴ ASK – HMSK: 3 – 2 – 1 (1400 október 21).

³⁶⁵ Július Sopko (ed.): *Súpis 2*, s. 99, 204.

³⁶⁶ K nápisom pozri Milan TOGNER: Cyklus siedmich skutkov milosrdenstva a siedmich smrteľných hriechov, in: *Gotika*, s. 679 – 680.

Obr. 182. Ochranný (sprievodný list) pre Sáru Tárcai, ktorý vydala v roku 1518 tešínska kňažná a „spišska hrabinka“, vdova po Štefanovi Zápoľskom Hedviga po česky.

(AI: I 106) patriaci pôvodne špitálskemu kostolu v Levoči má číslovky *geden, druhy, trzyety, czwerty*.³⁶⁷ Prvým súvislejším slovenským útvarom sú zrejme *Spišské modlitby* spísané okolo roku 1480.³⁶⁸ V kódexoch importovaných z Poľska sa objavujú glosy v poľštine (napríklad v rukopise BP: UKn., Cod. lat. 79 z prvej tretiny 15. storočia).³⁶⁹ Prienik češtiny do úradných písomností iste súvisel s dlhodobším pobytom husitov, bratříkov a českých žoldnierov Jána Jiskru, ale aj česky hovoriacich laikov zdržiavajúcich sa na Spiši najmä krátko po prvej polovici 15. storočia. Češtinu v korešpondencii používali aj najvyššie postavení hodnostári Spiša (Štefan a Imrich Zápoľský, Hedviga Tešínska, Turzovci). Celkovo však kvalita českých textov nedosiahla úroveň napríklad susedného Šariša.³⁷⁰

Knihy sa v 15. storočí nenachádzali len vo vlastníctve prelátov (respektíve kapituly, kláštorov, farárskych bratstiev, či jednotlivých fár), ale aj u jednotlivcov z nižšej vrstvy kléru (farárov, kazateľov, oltárnikov/altaristov). Dokonca kvantitatívne druhá skupina už zrejme prevažovala. Tak napríklad rukopis z Alba Iulie (AI: II 121)

má vlastnícku poznámku oltára (*Fuit Nuthardi et pertinet ad capellam*), ďalší kódex napísaný Petrom Moravusom z Tešína (AI: I 76) patril Valentínovi Beiszovi, altaristovi v levočskom špitálskom kostole (daroval ho v roku 1429 oltáru). Oltárniectvá v 15. storočí zakladali najmä fundátori z vrstvy mešťanov, sú teda jedným z kamienkov v mozaike postupnej laicizácie neskorého stredoveku. Ďalším sú kazatelia. Napríklad v roku 1440 bakalár Tomáš zo Sliezska, pôsobiaci ako kazateľ na Spiši, daroval 1 rukopis (AI: I 70) Kostolu svätého Jakuba v Levoči a 3 kostolu v Spišskej Novej Vsi (AI: II 64, II 80, II 85). Podobne Ján Benedikti, ďalší košický kazateľ a bakalár práv z Vroclavi, daroval knižnici Bratstva 24 spišských farárov 3 právnické rukopisy (AI: II 6, II 7, II 23).³⁷¹ Na prelome 14. a 15. storočia boli napísané texty konvolútu, ktorý podľa vlastníckeho záznamu na prvom fóliu používal Ambróz, farár v Spišských Vlachoch. Odkázal ho levočskému Kostolu svätej Alžbety (AI: I 53). Ten istý kúpil z Viedne pochádzajúci kódex (AI: II 96). Podľa Jozefa Hradského dal Hildebrand, farár v Spišskej Novej Vsi, zviazať svoj

³⁶⁷ Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 108.

³⁶⁸ Pozri napríklad *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva*, ed.: Jozef Minárik, 2. vyd. Bratislava 1997, s. 73 – 76: „Post sermonem: Máte zvedeti dny sväté tohto téhodne, a tak nejprve budete meti etc.“

³⁶⁹ Július Sopko (ed.) : *Súpis* 2, s. 119 – 120.

³⁷⁰ Pozri edície česky písaných listín z Kežmarku, Levoče, či Podolíncu *Jiráskovo bratrstvo v dokumentech : Středověké listy ze Slovenska*, ed.: Václav Chaloupecký. Bratislava a Praha 1937 (napríklad č. 43, 44, 58, 78, 106). Ide o korešpondenciu mešťanom a mestu Bardejovu. Pozri tiež *Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia*, ed.: Branislav Varsik. Bratislava 1956.

³⁷¹ Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 110 – 111.

rukopis sumy od Alexandra de Hales.³⁷² Ján, farár z Lubic, vlastnil teologický konvolút z roku 1409 (BP: UKn., Cod. lat. 50).³⁷³

Počas 15. storočia sa rozrastali aj kláštorné knižnice. Najlepšie sa zachovali kódexy z knižnice kartuziánov v Lechnici. V druhej polovici 15. storočia kartuziáni vlastnili už niekoľko desiatok rukopisov. Okrem základných liturgických kódexov (misály, breviáre) im patrili napríklad

volút teologických textov z roku 1417 (BP: UKn., Cod. lat. 55), o rok mladší odpis kázni od Martina z Ostravy (BP: UKn., Cod. lat. 56), dielo Pavla zo sliezskeho Strubergu z roku 1418 (BP: UKn., Cod. lat. 57 aj 58). Z Poľska sa do Lechnice dostalo aj dielo Jána de Balbis de Ianua, odpísané v roku 1444 (BP: UKn., Cod. lat. 63), teologický a kázňový konvolút z polovice 15. storočia (BP: UKn., Cod. lat. 64), ako aj kázne z druhej polovi-

Obr. 183. Antifonár zo Spišskej Kapituly.

aj konvolúty teologických traktátov (BP: OSzK, Clmae. 186, UKn., Cod. lat. 42), konvolút s prevahou kázni z prelomu 14. a 15. storočia asi českého pôvodu s odpismi Spiša sa dotýkajúcich listín (BP: UKn., Cod. lat. 48). Do konvolútu traktátov a kázni, napísaného medzi 1412 a 1413, v roku 1445 už inventarizovaného v Lechnici (BP: UKn., Cod. lat. 53), zapísali mnísi z Lechnice aj poznámky týkajúce sa výpočtu sviatkov a kalendára. Kartuziáni (asi tiež z Červeného Kláštora) vlastnili aj teologický konvolút z roku 1413 (BP: UKn., Cod. lat. 54). Do lechnickej knižnice patrili aj ďalší kon-

ce 15. storočia (BP: UKn., Cod. lat. 80). Teologický kódex (BP: UKn., Cod. lat. 62) daroval Lechnici profesor krakovskej univerzity Matej z Kobylina. Z Krakova pochádza aj kódex rozličného obsahu (chronologické tabuľky, teologické traktáty a kázne) zo štyridsiatych rokov 15. storočia (BP: UKn., Cod. lat. 65), ako aj kázne s menšími dielkami (BP: UKn., Cod. lat. 70). Ďalší kódex (BP: UKn., Cod. lat. 79) daroval v roku 1489 kláštornému kartuziánovi v Lechnici Václav, altarista v niektorom z krakovských kostolov, podobne daroval kódex knižnici aj doktor práv Mikuláš z Olkuša (Olkusz), kantor

³⁷² Jozefa Hradského (1895) cituje Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.): *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 165: „In Iglo pro mea pecunia intrologari feci“.

³⁷³ Július Sopko (ed.): *Súpis* 2, s. 79 – 83.

v Kostole svätého Floriána na predmestí Krakova (BP: UKn., Cod. lat. 83), testamentárne bol kláštora v Lechnici odovzdaný v roku 1447. Poľského pôvodu sú aj ďalšie lechnické rukopisy z 15. storočia (BP: UKn., Cod. lat. 84, 86, 90, asi aj 92, 108). Nevedno, kedy sa sem dostal *Starý zákon* českého pôvodu odpísaný v prvej polovici 15. storočia (BP: UKn., Cod. lat. 68) alebo teologické traktáty (BP: UKn., Cod. lat. 59). Dielo Bonaventúru a Jána Husa z roku 1424 (BP: UKn., Cod. lat. 60) bolo súčasťou lechnickej knižnice zrejme už od neskorého stredoveku. Kázne z prvej štvrtiny 15. storočia

Obr. 184. Pisár Juraj z Kežmarku použil v Spišskom graduáli neskorogotickú minuskulu sprevádzanú čiernymi kadelami a farebnými lombardami s fleuronée (výrez).

prešli do Lechnice od akéhosi Ondreja (BP: UKn., Cod. lat. 61). Konštitúcie rádu (BP: UKn., Cod. lat. 101 a 103) boli možno odpísané miestnymi skriptormi, podobne ako latinsko-nemecký glosár (BP: UKn., Cod. lat. 82).³⁷⁴ Pôvod kníh z Lechnice jasne poukazuje na (nielen) kultúrnu previazanosť Spiša s Malopoľskom. Zároveň analýza obsahu rukopisov napovedá, že knižnica kartuziánov v Lechnici nebola úzkou vedeckou a teoretickou knižnicou, ale bola praktickou zbierkou pre pastoračnú činnosť (prevaha praktickej teológie a kázni). Z vedeckej spisby sa objavujú len kratšie

útvary v rámci konvolútov (napríklad komputistické alebo medicínske texty).

Z knižnice ďalšieho kartuziánskeho kláštora (na Skale útočišťa / *Lapis refugii*, dnes Kláštorská) pochádza napríklad *Nový zákon* spolu s návodom, ako sa správať v kapitule (BP: UKn., Cod. lat. 77), alebo graduál z konca 15. storočia (SNK v Martine). O prítomnosti kníh na Kláštorsku svedčia aj nálezy knižných kovaní (podľa minuskulných nápisov z 15. storočia).³⁷⁵ K najdôležitejším knižným zbierkam neskorostredovekého Spiša patrila určite aj knižnica v Spišskej Kapitule. Žiaľ, vieme o nej oveľa menej ako o lechnickej: koncom 14. storočia do nej patrili okrem iných asi aj misál BP: Clmae. 92.³⁷⁶ V súčasnosti vlastní kapitula iba dva rukopisy: graduál Juraja z Kežmarku z roku 1426 a antifonár z prvej polovice 15. storočia.³⁷⁷ Možno z kapituly by mohol pochádzať aj spišský breviár bližšie neznámej proveniencie (BP: OSzK Clmae. 132).³⁷⁸ Na konci stredoveku môžeme medzi jej členmi predpokladať aspoň polovicu kanonikov s čiastočným alebo ukončeným vysokoškolským vzdelaním.³⁷⁹

Najväčšou spišskou knižnicou sa na sklonku stredoveku stala zrejme levočská

knižnica, ktorej súčasťou sa stali rukopisy rôznej proveniencie (knihy Fary svätého Jakuba a iných levočských kostolov, Bratstva 24 spišských farárov, viacerých – aj laických – intelektuálov, alebo nižšieho kléru. Spolu zatiaľ 117 rukopisov). Veľká väčšina jej kníh sa v súčasnosti nachádza v rumunskej Alba Iulii a bola naposledy zinventarizovaná Evou Seleckou a Júliusom Sopkom. Okrem iného sa v nej nachádzali biblické rukopisy (AI: R II 24, 68), breviáre (AI R II 46, 102, 125, III 94) a žaltár (najstarší rukopis zbierky z konca 12. alebo začiatku 13. storočia – AI: R III 75). Mimoriadne početné sú

³⁷⁴ Bližšie k jednotlivým kódexom pozri Július SOPKO (ed.): *Súpis 2*, alebo *Catalogus codicum latinorum mediæ aevi Bibliothecae universitatis Budapestinensis*, ed.: Péter Tóth. Budapest 2006.

³⁷⁵ Michal SLIVKA: Archeologické doklady knižnej kultúry na Slovensku, in: *Literárnomúzejný letopis*, roč. 24, 1990, s. 95 – 112.

³⁷⁶ Július SOPKO (ed.): *Súpis 2*, s. 28 – 29.

³⁷⁷ Július SOPKO (ed.): *Súpis 1*, s. 228 – 229. Rastislav ADAMKO; Eva VESELOVSKÁ a Juraj ŠEDIVÝ: *Spišský antifonár*. Ružomberok 2008.

³⁷⁸ Július SOPKO (ed.): *Súpis 2*, s. 36 – 37.

³⁷⁹ ASK: HMSK 3 – 2 – 2 (1481 október 4) spomína na prvom mieste medzi prítomnými svedčiacimi kanonikmi Pavla zo Znojma a Juraja z Levoče, ktorí boli označení za magistrov slobodných umení (*arcium litterarum magistri*).

teologické traktáty od Mikuláša z Dinkelsbühlu, Henricha Totting de Oyta, Petra Lombardského, Tomáša Akvinského, Benedikta z Marseille, Huga Ripelina (AI: R I 33, 37, 69, 71, II 35, 61, 82), morálna teológia od Henricha de Frimaria (AI: R I 41) alebo Bartolomea de Sancto Concordio (AI: R II 43). V levočskej knižnici boli aj exegetické texty napríklad od Henricha z Langensteinu (výkladový slovník k Biblii – R I 65), Mikuláša Gorranusa (výklad Lukášovho evanjelia – AI: R I 63, výklad Matúšovho evanjelia – AI: R I 67), Hayma de Auxerre (komentáre k epištolám svätého Pavla – AI: R I 52, 75), Huga a Sancto Caro (postila k Jánovmu evanjeliu – AI: R I 59). Veľkú časť tvorili rôzne kázňové rukopisy (AI: R I 36, 72-74, 106, 118, II 26, 60, 126 a iné). Pre praktické potreby boli hojne zastúpené aj jednoduché právne príručky ako text Jána Andreaeho o príbuzenských vzťahoch (AI: R I 33), komentár Jakuba de Zochis k 4. knihe dekretálov (AI: R I 38), výťah z kanonického práva spolu s tabuľkami Martina z Opavy k dekrétom (AI: R I 62, R II 22), repertórium rímskeho a kanonického práva od Jána Calderiniho (AI: R I 78), ale aj *Justiniánov kódex* rímskeho práva (AI: R II 4, 43) či dekretále Gregora IX. (AI: R II 111). Knižnica by nebola kompletná bez životov svätých (*Legenda aurea* od Jakuba de Voragine – AI: R I 76, R II 101, 105). Praktickou pomôckou bol latinsko-nemecký slovník od Žigmunda Senfftlebena z Podolínce z prelomu 15. a 16. storočia (AI: R III 47). Vedecká literatúra v užšom slova zmysle sa takmer nevykytuje, ak nepočítame komputistický textík (AI: R I 8) či astronomické tabuľky (AI: R I 56). Z krásnej literatúry vlastnila levočská knižnica odpis Iuvenalových *Satír* z roku 1461 (AI: R I 45) a *Gesta Romanorum* (AI: R II 75).³⁸⁰

V 15. storočí boli vlastníkami kníh v stále väčšej miere aj laici. Napríklad z Viedne pochádzajúci kódex (AI: R II 96) vlastnili dvaja levočskí mešťania Mikuláš Bogner a Peter Crewschin. Laici v tomto období však knihy aj sami prepisovali.

Už v poslednej tretine 14. storočia (ale najmä v 15. storočí) vzrástol počet laických *litterati*. Laikom bol pravdepodobne notár Peter, ktorý odpísal postilu Mikuláša Goranského (AI: I 67), alebo iný spišský notár pochádzajúci zrejme z Talianska, ktorý medzi rokmi 1380 – 1401 odpísal právnu príručku (AI: R I 8). Konvolút s dielami Tomáša Akvinského a Byda de Senis napísali tri ruky, z ktorých jedna patrila Jánovi Borhardimu, bratovi levočského notára. Umenie písať ovládali už nielen notári v mestských kanceláriách, ale aj niektorí členovia mestskej rady. Mikuláš, richtár z Popradu, dokonca už v roku 1386 prepísal glosy k žalmom od Mikuláša Goranského.³⁸¹ Alfabetizáciu v mestskom prostredí na Spiši v 15. storočí môžeme označiť ako masovú. Širším mestským vrstvám boli prístupné mestské školy v Levoči (najstaršia zmienka z roku 1417³⁸²), Kežmarku, Spišskej Novej Vsi a v ďalších mestách. V Smolníku pôsobila škola napríklad v rokoch 1456 – 1457.³⁸³ Možno laický študent z Bugloviec napísal v roku 1434 kódex na krakovskej univerzite, ako vyplýva z poznámky *Finitum in scolis beate Marie Cracovie anno 1434 per Nicolaum de Schreybirdorff*.³⁸⁴

Okrem recepcie importov je dôležitá aj vlastná pisárska aktivita: V roku 1410 odpísal benediktín Peter zo Štôly jedno z diel inšpirujúcich neskoršie duchovno-obrodné hnutie *devotio moderna* pod názvom *Malogranatum*.³⁸⁵ V roku 1415 odpísal traktát Jána Gersona neznámy pisár v kláštore v Lechnici.³⁸⁶ Azda v tom istom kláštore vznikol aj konvolút textov Izidora Sevilského, Pseudoaugustína, Aegidia Columnu, Mateja z Krakova a iných.³⁸⁷ V roku 1430 odpísal kázne Henricha z Vestfálska na krakovskej univerzite pôsobiaci Ján Kos z (Spišského?) Podhradia. Do toho istého kódexu boli zviazané aj texty s exegetickým obsahom, ktoré o rok neskôr odpísal scholastik Štefan Blum de Othin pôsobiaci v Odoríne.³⁸⁸ Texty kázňí Jana Miliča z Kroměříža odpísal v roku 1433 kežmarský kaplán Gašpar Lamprecht. Neskôr

³⁸⁰ Július Sopko (ed.): *Súpis 2*, s. 53 – 55, 143 – 268.

³⁸¹ Július Sopko: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 110 – 113.

³⁸² Ivan CHALUPECKÝ: *Vzdelanosť a kultúra*, s. 428 (cituje V. Ružičku).

³⁸³ V roku 1464 napríklad staviteľ Juraj (*Meister Jeorge Steymmetz*) písal, že okrem iného postavil novú peknú školu v Levoči („in der Lleusche do eyn schoen schulle“). Pozri Éva GYULAI: *Docta manu – placibilia opera*, in: *A magyar iskola első évszázadai (996 – 1526)*, ed.: Katalin Szende a Péter Szabó. Győr 1996, s. 97 – 108 (citát na s. 107).

³⁸⁴ Július Sopko: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 110 cituje fol. 253v z rukopisu v Alba Iulii: R I 142.

³⁸⁵ MV SR: *Archív mesta Bratislavy*, sign. EL 9. Július Sopko (ed.): *Súpis 1*, s. 59 – 60. Míriam HLAVAČKOVÁ: *Kapitula pri Dóme svätého Martina – intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava 2008, s. 167 – 168.

³⁸⁶ BP: UKn. Cod. lat. 53. Július Sopko: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 118: „Volumen Valli sancti Anthonii in Lechnicz carthusiensis ordinis.“

³⁸⁷ BP: UKn. Cod. lat. 55. Július Sopko: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 119.

³⁸⁸ AI: Bath, I 33 (fol. 279vb: „Et est scriptum per Johannem Kos de Suburbio in studio Cracoviensi“; fol. 180vb: „per manus Stephani Blum de Othin, scolastici nunc existenti in Odorino“). Július Sopko: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 110.

sa stali súčasťou zborníka uloženého v knižnici špitálskeho kostola v Levoči (neskôr v levočskej knižnici, dnes v Alba Iulii II 63).³⁸⁹ Medzi rokmi 1448 a 1456 odpísal väčšinu textov kázni a teologických spisov aj s kompiláciou vlastných kázni Bartolomej zo sliezskeho mesta Ziębice (*de Monstriberg*), farár v Spišských Vlachoch. Okrem neho sú v rukopise zreteľné aj ďalšie tri pisárske ruky – možno tiež zo Spiša.³⁹⁰ Medzi rokmi 1462 – 1479 vznikol zborník praktickej pastoračnej činnosti s kázňami, synodálnymi uzneseniami a výňatkami z kanonického práva, dokonca s textom o ochrane proti moru. Texty pochádzajú z pera Jána Gerardiho de Aranyas.³⁹¹ Z konca 15. storočia pochádza teologická suma skompilovaná Jánom z Kežmarku (AI: R IX 56).³⁹²

Odpisovanie alebo kompilácia teologických či homiletických textov bola už v 15. storočí bežná v celom Uhorskom kráľovstve. Spiš je však výnimočný aj svojou bohatou historickou spisbou.³⁹³ Prvé zápisy historického charakteru vznikali ako súčasť kalendárií liturgických rukopisov ako spomienka na úmrtie významných osôb (často fundátorov alebo dobrodincov kostola). Už zo 14. storočia pochádza tzv. *Liber diurnalis (cum necrologio ecclesie Scepusiensis* – R. I. 61), t. j. osemnásťfóliový zlomok breviára s kalendárom, v ktorom sú poznámky o úmrtiach spišských farárov. Podľa jednej poznámky bol najstarším pisárom textu už v roku 1307 Pavol Benedikti.³⁹⁴ Július Sopko píše aj o ďalšom breviári spišského pôvodu alebo prajmenšom používanom na Spiši, ktorý má v kalendárii nekrologické záznamy domácich farárov, pochádzajúcom z pera akéhosi Mikuláša (AI: II 102). Jednoduché krátke záznamy memoárového charakteru boli obľúbené aj neskôr: napríklad do staršieho rukopisu (AI: I 53) zaznamenal farár v Spišských Vlachoch Ambróz krátky opis levočského požiaru z roku 1462. Neskôr kódex odkázal

levočskému Kostolu svätej Alžbety.³⁹⁵ Podobne bakalár na krakovskej univerzite Krištof Petschmesing z Levoče vo svojom kódexe Iuvenalových *Satír* a *De arte poetica* napísal krátky záznam o požiari Krakova z roku 1461 a o zavraždení šľachtica Ondreja de Thaczin.³⁹⁶ Iný breviár uhorského pôvodu (AI: III 40) má na začiatku kalendár so záznamami o úmrtí spišských farárov striedaný so záznamami o iných udalostiach (napríklad 1490 korunovácia Vladislava). Pisárom breviára bol istý Mikuláš de Thorda. Nevieime, kde vznikol, ale už v roku 1461 patrilo kostolu v *Budamer* (Budimír v Šariši), istý čas sa zrejme používal aj na Spiši.³⁹⁷ Množstvo nekrologických záznamov v rôznych kalendáriách svedčí o tom, že členovia Bratstva 24 spišských farárov (a možno aj ďalší) si zaznamenávali výročia úmrtí svojich kolegov, aby sa mohli modliť za spásu ich duší (neskorogotický variant staršieho *Verbrüderungsbuch*).

Po tom, ako mešťania dostali v anjouovskom období pod svoj vplyv administratívne písomnosti (vznik mestských kancelárií, spisovanie meštianskych testamentov laickými notármi), sa vo väčších mestských centrách upriamila pozornosť laikov aj na knižnú oblasť, dovtedy monopolne ovládanú klérom. K najstarším dokladom literárnej tvorby v spišských mestách azda možno priradiť už pamätnú knihu mesta Kežmarok (Csaba Csapodi uvádza, že kniha *Mirabilia urbis Kesmarkiensis* bola spisovaná medzi rokmi 1433 – 1474 a potom 1475 – 1547).³⁹⁸ *Spiškosobotská kronika* podľa charakteru opisovaných údajov vznikla na Spiši krátko po polovici 15. storočia. Keďže uvádza aj informácie, ktoré nie sú známe z celokrajinských kroník, je možné, že jej kompilátor využil nejaké staršie spišské naračné pramene.³⁹⁹ Na konci stredoveku písali historické záznamy na Spiši aj vzdelaní jednotlivci ako napríklad levočský richtár Konrád Sperfogel, ktorého zápi-

³⁸⁹ Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 108.

³⁹⁰ BP: UKn. Cod. lat. 65: Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 109.

³⁹¹ Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 112 – 113.

³⁹² Július Sopko (ed.) : *Súpis 2*, s. 266 – 267.

³⁹³ Špeciálne k spišskej historiografii pozri Vendelín JANKOVIČ : Spišská historiografia, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 159 – 172. Novšie Ivan CHALUPECKÝ : Kroniky a kronikári mesta Levoče, in: *Pohľady do minulosti : Zborník prednášok z histórie*, vol. 1, ed.: Mária Novotná, Levoča 2001, s. 24 – 37.

³⁹⁴ Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, s. 18 – 19.

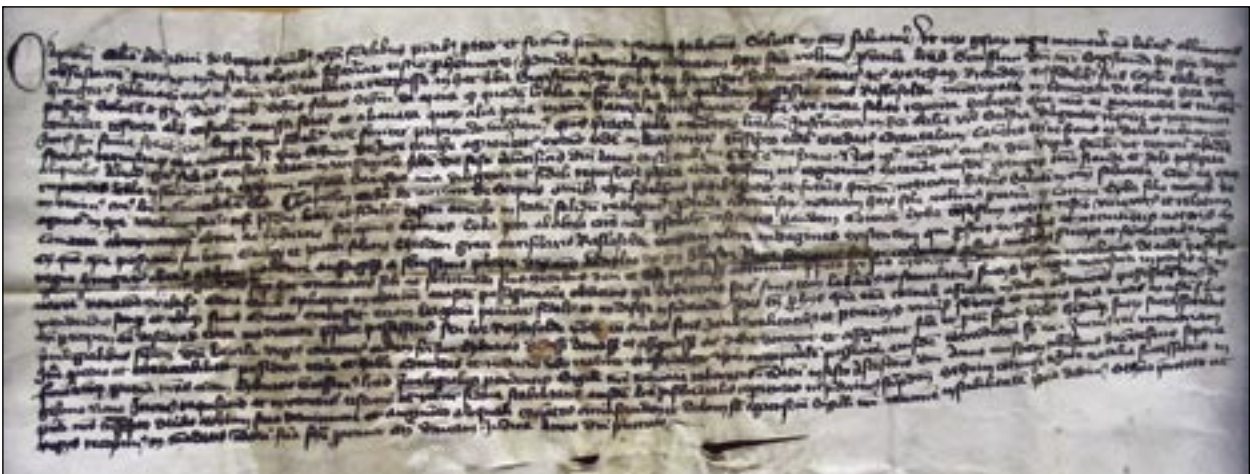
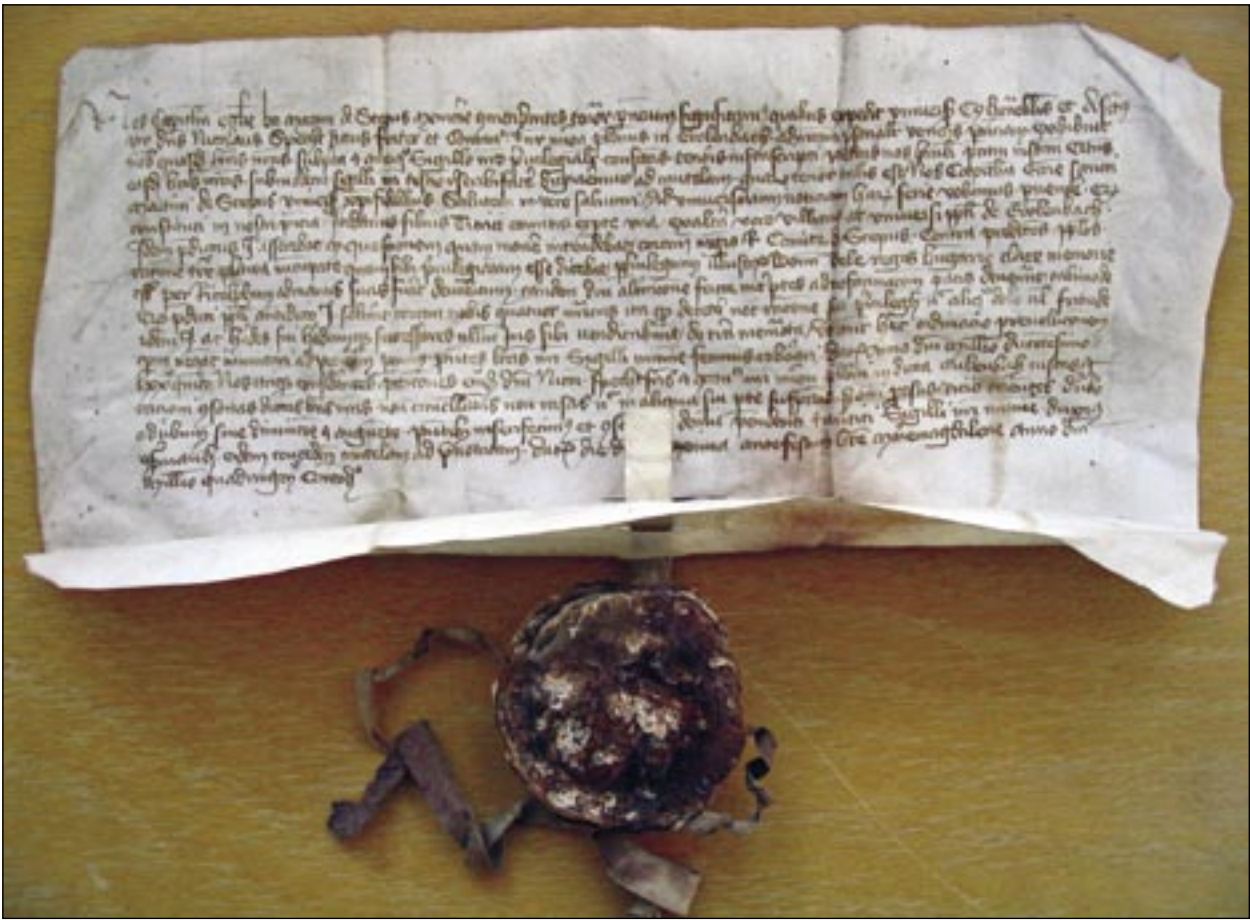
³⁹⁵ Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 108.

³⁹⁶ Historické poznámky pozri v BP: Országos Széchényi Könyvtár (ďalej OSzK), sign. Clmae. 180, fol. 52v: „Anno Domini 1461, eo anno, quo incolae urbis Cracoviensis dominum Andream, heredem de Thaczin, in monasterio sancti Francisci in sacristia intemerunt. Eodem eciam anno consules civitatis eiusdem decollabantur, eodem fere medietas eiusdem urbis igne consumebatur.“ Citované podľa: Július Sopko : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 111.

³⁹⁷ Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, s. 19, 62.

³⁹⁸ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 168.

³⁹⁹ Spiškosobotská kronika, ed. a trans. Július Sopko, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, ed. a trans.: Július Sopko. Budmerice 1995, s. 104 – 111.

Obr. 185. Príklady kaligrafickej a jednoduchšej listiny Spišskej kapituly z roku 1415 (hore) a 1401 (dole).

sy vznikli pred rokom 1537.⁴⁰⁰ Historické zápisy boli dokonca umiestnené ako poloverejné zápisy (v tzv. Henkelovej knižnici v Levoči – v prvom decéniu 16. storočia) alebo v úplne verejnom priestore, ako bola južná predsieň levočského Kostola svätého Jakuba (nápisy z dejín mesta od

roku 1431 do roku 1494 zhotovené na konci 15. storočia). Spišské cirkevné prostredie už zrejme nestíhalo súperiť s mestským. Z kláštorného prostredia poznáme iba *Kroniku anonymného kartuziána* z Kláštora (vznikla pred prvou tretinou 16. storočia).⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Sperfoglova kronika, ed. a trans. Július Sopko, in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, s. 224 – 280.

⁴⁰¹ *Analecta Scepusii* 2, ed.: Carolus Wagner, s. 69 – 79. ANONYMNÝ KARTUZIÁN : *Fundatio Lapidis Refugii, seu Monasterii Beati Joannis Baptistae*, trans. a ed.: Naďa Ráčová (Citované podľa internetu <http://klastorisko.sk/klaster/dejiny/kronika.php>).

Neskorý stredovek je dobou postupnej stagnácie kancelárie Spišskej kapituly a naopak rozvoja kancelárií spišských miest, župy a vôbec laických vydavateľov (aj verejných notárov). Šľachtici už neboli recipientmi listín len výnimočne (ako v 13. storočí) alebo zriedkavo (ako v prvej polovici 14. storočia), ale jej príslušníkov v neskorom stredoveku pomocou listín bežne predvolávali, oni žiadali písomne o odročenie súdov, podávali námietky a podobne. Dialo sa to síce stále prostredníctvom hodnoverného miesta, ale písomná administratíva sa stala už bežnou súčasťou života šľachty a mešťanov.

Z produkcie kapituly existuje zo Žigmundovho obdobia zachovaných asi 1200 až 1300 textov listín (čo je priemerne asi 25 listín ročne). Do nástupu Mateja Korvína je ich zachovaných takmer 300 (priemerne 15 ročne). Z Korvínovho obdobia približne 700 listín – väčšinou v origináli (priemerne cca 22 ročne). Do konca 15. storočia (kým sa začal v kapitule viesť autentický protokol) kapitula vystavila ešte najmenej 150 ďalších listín (priemerne okolo 15 ročne).⁴⁰² Zo štatistiky sa zdá, že diplomatická aktivita kapituly nemala len stúpajúcu tendenciu, ale že periódy vyššej kvantity sa striedali s pasívnejšími obdobiami. Menšia aktivita mohla súvisieť s udalosťami regionálneho či celokrajinského významu, ale možno súviseli aspoň okrajovo aj s personálnou situáciou v kapitule. Celkovo vystavila kapitula do konca 15. storočia najmenej 4 000 listín, čo je číslo porovnateľné so zachovanými jednotlivinami Bratislavskej alebo Budínskej kapituly. Počet zachovaných listinných textov zo Spišskej kapituly je napríklad v porovnaní s tak významnou kapitulou akou bola Rábska, skoro dvojnásobný a s Vesprémskou asi trojnásobný. Veľký počet dochovaných textov je zapríčinený jednak dobrou zachovanosťou archívu, na druhej strane asi aj faktom, že hodnoverné miesto Spišská kapitula nemalo v severovýchodnej časti Uhorského kráľovstva (Orava, Liptov, Spiš a Šariš) žiadnu konkurenciu. O to väčší regionálny význam v diplomatike má jej listinná produkcia v stredoveku.

Napriek svojmu významu neboli kancelárie cirkevných inštitúcií veľkými miestnosťami určenými len na písanie. Obvykle notári písali na rôznych miestach (v sakristii, vo vlastnom priestore kanonika-notára, vonku na dvore). Keď v roku 1423 kanonik a doktor práv Matej v Ostrihome exkomunikoval troch Levočanov, uviedol, že listinu vystavil v priestore oddelenom stĺpmi.⁴⁰³ Cirkevné kancelárie na konci stredoveku patrili už ku konzervatívnym vydavateľom. Jediné novum bolo objavenie sa registrov a autentických protokolov. Najstarší z nich bol v kapitule vedený asi až od roku 1499, ale ojedinele sú v ňom zviazané aj hárky so staršími textami.⁴⁰⁴

Podobne ako v ostatných častiach krajiny bola diplomatická činnosť hodnoverných miest síce významná, no kvalitou (štruktúrou a formou) ju už počas žigmundovského obdobia začínali dobiehať mestské kancelárie. Produkciu kapituly predstavovali totiž stále len jednotliviny – listiny. V mestách sa však vytváral nový druh diplomatického materiálu – úradné knihy. Archívy spišských miest sú poškodené (okolo roku 1330 napríklad zhorel levočský archív, ďalší významný požiar mesta bol v roku 1431⁴⁰⁵), preto je ťažké načrtnúť začiatky tamojšej mestskej diplomatiky. Medzi najstaršie mestské knižné texty v meste patrilo právo spišských Sasov *Spišské právo – Zipser Willkür* z roku 1370(?).⁴⁰⁶ Len o málo neskôr – v roku 1383 začali viesť najstaršie zápisy v mestskej knihe v Spišskej Novej Vsi.⁴⁰⁷ Od tridsiatych rokov 15. storočia je doložená fungujúca kancelária v Kežmarku (notári Ján, Juraj a Egídius *Literatus* a ďalší písali listiny a viedli účtovné a daňové knihy). Je príznačné, že notár Ján bol zároveň pisárom spišského župana Jána z Perína.⁴⁰⁸ Približne od roku 1432 viedla mestskú knihu aj Gelnica.⁴⁰⁹ V žigmundovskom období vznikli mestské knihy ako výraz pokročilej administratívy aj v Smolníku a v iných menších mestách. Na konci stredoveku začali listiny vydávať aj richtári, respektíve mestské rady menších mestečiek – napríklad v roku 1488 vydal listinu Filip, richtár zo Spišského Podhradia.⁴¹⁰ Mestská kniha v Spišskej Sobote vznikla

⁴⁰² Štatistiku autor vypracoval na základe elektronickej databázy *Mohács előtti oklevelek*, ed. György Rác.

⁴⁰³ Magda STANKOVÁ : *Regesty stredovekých listín*, s. 81: „in portico alme ecclesie Strigoniensis“ – azda v rajskom dvore.

⁴⁰⁴ Erika JAVOŠOVÁ a Miriam KUZMÍKOVÁ: *Verejnoprávna funkcia*, s. 269.

⁴⁰⁵ *Chronicon quod conservatur in Monte sancti Georgii*, ed.: Béla Pukánszky, in: *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 2, ed.: Emericus Szentpétery, Budapest 1938, s. 284: „czu derselbin czeit ist dy stat Lewtscha verprant, und aldo sein auch dy altin prife des landis des meiste teil verprant“ a s. 285.

⁴⁰⁶ *K Zipser Willkür* pozri: Ilpo Tapani PIIRAINEN a Mária PAPSONOVÁ (ed.): *Das Recht der Spiš/Zips* a iné.

⁴⁰⁷ Za upozornenie ďakujem Vladimírovi Rábikovi.

⁴⁰⁸ Virginia MISLOVIČOVÁ : *Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku*, in: *Terra Scepusiensis*, s. 409 – 410.

⁴⁰⁹ Ilpo Tapani PIIRAINEN (ed.): *Das Bergrecht von Göllnitz*, s. 95 – 109.

⁴¹⁰ MV SR: ŠA v Prešove – pobočka Bardejov, AFo., Mesto Bardejov, č. 2673 (1488 november 17).

Obr. 186. Jedna z náročnejšie zdobených listín mesta Levoča (z roku 1497).

niekedy v prvom decéniu 16. storočia.⁴¹¹ Z iných svetských vydavateľov boli zvlášť aktívni župani z rodu Zápoľskovcov – kým tí pred nimi vydali od roku 1262 niekoľko desiatok listín, Imrich Zápoľský vydal len medzi rokmi 1462 – 1487 vyše 80 listín a Štefan Zápoľský ich len medzi rokmi 1490 a 1497 vydal vyše 70.⁴¹²

Listiny kláštorov zaznamenali naopak regres. V 15. storočí vydávali vo vlastnej záležitosti listiny a listy členovia kláštorov cistercitov zo Štiavniku, kartuziánov zo Skaly útočiska, františkánov z Levoče a ďalší. Ich diplomatickú činnosť možno charakterizovať ako veľmi sporadickú.⁴¹³ Vladimír Rábik napríklad identifikoval len 13 listín z produkcie oboch kartuziánskych kláštorov.⁴¹⁴ Väčšina zo spišských kláštorov zanikla v 15. storočí alebo v priebehu prvej polovice 16. storočia (1433 zanikol kláštor františkánov v Spišskej Novej Vsi, 1530 cistercitov v Spišskom Štiavniku, okolo 1540 františkánov v Levoči, 1543 kartuziánov na Kláštorisku, okolo 1550 augustiniánov v Spišskom Podhradí, 1554 božohrobcov v Lendaku, okolo 1560 kartuziánov v Lechnici, 1569 dominikánov v Gelnici).⁴¹⁵

Od 15. storočia sa na Spiši objavuje nový fenomén – verejní notári, ktorí do istej miery začali

konkurovať kapitule vo vystavovaní listín verejnej povahy. Z domácich notárov sú známi napríklad Štefan Karih zo Spišských Vlách alebo Gregor Mikulášov Tatár z Betlanoviec.⁴¹⁶

Žigmundovo obdobie je prelomovým aj v epigrafii. Zatiaľ čo na jeho začiatku ešte pri nápisoch prevažuje vrcholnogotická majuskula, postupne ustupuje v prospech gotickej minuskuly, ktorá v 15. storočí nadobúda neskorogotickú podobu s typickými vlasovými ozdobnými ťahmi, aké nájdeme napríklad na nápisoch z nástenných maľieb v Slatvine. Najstaršie nosiče nápisov, akými boli aj na Spiši pečate, sa v období Žigmunda a jeho nasledovníkov stali už bežnou súčasťou života. Vlastné pečatidlo (zväčša s nápisom) mal zrejme už každý významnejší šľachtic, mešťan či klerik. Väčšie mestá si objednávali k starším aj nové menšie pečatidlá s nápismi v gotickej minuskule (napríklad Smolník si k staršej pečati z prvej tretiny 14. storočia dal zhotoviť novú niekedy v prvej polovici 15. storočia⁴¹⁷).

Podobnou technikou ako na pečatidlách (gravírovaním) aj v 15. storočí boli vytvorené veľmi časté nápisy na kovaniach kódexov či inkunábul (väčšinou len s nápisom *Maria*). Kovania ako ar-

⁴¹¹ Božena MALOVCOVÁ : Vznik a charakter najstaršej zachovanej spišskosobotskej mestskej knihy z rokov 1579 – 1930, in: *Z minulosti Spiša* 9 – 10, s. 119 – 129.

⁴¹² *Mohács előtti oklevelek*, ed. György Rácz.

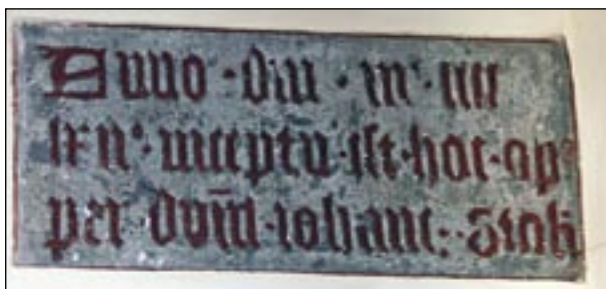
⁴¹³ Kartuziáni z Kláštoriska napríklad – Archív Gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove – AFo. Rubrum claustrum, č. 937 (text listiny 1338 apríl 10 v odpise z 1355), č. 936 (1352 apríl 26). Archív mesta Košice, Collectio Schwartzbachiana č. 569 (1484 december 6). Františkáni z Levoče napríklad MOL DL 63824 (1441 október 9).

⁴¹⁴ K listinám kartuziánov pozri Vladimír RÁBIK: Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia, in: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*, vol. 6, ed.: Michal Slivka. Levoča 2007, s. 7 – 22.

⁴¹⁵ Beatrix ROMHÁNYI : *Kolostorok*, s. 27 – 64.

⁴¹⁶ V archíve opátstva v Pannonhalme je listina zo 4. apríla 1514, ktorú vydal „Stephanus, natus Martini Karih de Olazy, terre Scepusiensis, Strigoniensis diocesis, publicus sacra apostolica auctoritate notarius.“ Pozri aj notársky inštrument ASK: HMSK 10 – 1 – 15, ktorý v roku 1517 vydal verejný notár *Gregorius Nicolai Thathar de Bethlenfalwa*.

⁴¹⁷ Ladislav VRTEL : *Osem storočí*, s. 136: „s(igillum) : sancte : caterine : s[moln]icjen(sis)“.

Obr. 187. Fundátorský nápis spišského prepošta Jána Stocka z roku 1446 v sakristii kapitulskeho kostola.

cheologické doklady o prítomnosti kníh sa našli napríklad na Kláštorisku, ale aj v šľachtickej kúrii v Zalužanoch, alebo v mestskom hrade v Kežmarku (pôvodne Kostol svätej Alžbety).⁴¹⁸ Tou istou technikou vznikali aj razidlá, ktorými zhotovovali texty na slepotlačiacich knižných väzieb.⁴¹⁹

Z 15. storočia pribúda kvantum nápisov. Len v Kostole svätého Martina v Spišskej Kapitule ich nájdeme hneď niekoľko: v sakristii sa nachádza klasický fundátorský nápis, ktorý dal zhotoviť prepošt Ján Stock v roku 1462 na počesť začatia stavby sakristie: *Anno d(omi)ni m cccc / lxii inceptu(m) est hoc op(us) / per d(omi)n(u)m ioha(n)ne(m) Stok*. Zvon Jána zvaného Zvonolejár datuje text do roku 1446: *ANNO +DOMINI +MILLESIMO +CCCC +XLVI +IOHANNES +GLOKENGISSE +VON +DEM +NEUEN +MARKT*. Málo nápisov sa oproti tomu zachovalo z monastického prostredia, čo je zrejme spôsobené skorým zánikom kláštorov.

Obr. 188a. Dedikačný nápis na kamennej krstiteľnici z obce Kurimany (druhá polovica 14. storočia) je ešte dokladom vrcholnogotickej majuskuly.

Obr. 188b. Nápis na kovovej krstiteľnici z Popradu-Velkej (1440) sú už príkladom klasickej gotickej nápisovej minuskuly používanej od žigmundovského obdobia pre väčšinu nápisov.

Epigrafická produkcia sa v tomto období zrejme presunula viac do kostolov v mestskom a čiastočne aj v dedinskom prostredí. V nich nájdeme nápisy rôzneho obsahu. Napríklad formalizované krátke nápisy identifikujúce meno postavy z nástennej či tabuľovej maľby ako napríklad nápisy z Ladislavovej legendy v Bijacovciach: *Ladisl[aus]* alebo zmienené vo Veľkej Lomnici: *Thepe, Ladiva est ista*. Identifikovať môžu nielen postavu, ale celú scénu typickými výrokmi (najmä citámi z Biblie). Dobrým príkladom sú nápisy na Oltári Panny Márie zo Spišskej Soboty pravdepodobne zo šesťdesiatych rokov 15. storočia (Šalamún: *Tota pulcra es amica mea (et)c(etera)*; Izaiáš: *Ysaias Ecce virgo concipiet et pariet*; anjel: *Surge Yoachim*; anjel: *ave gracia plena dominus tecum*). Ďalej môžu nápisy dedikovať dielo, ako z druhej polovice 14. storočia pochádzajúci nápis na kamennej krstiteľnici z Kurimian (*IOHANNES*), poukazujúce na Jána Krstiteľa.

Veľmi časté sú nápisy datujúce (ukončenie) diela. Takým je napríklad nápis na drevených stallách v kežmarskom Kostole svätého Kríža (1469), text na ráme obrazu z Levoče z roku 1484 (*Nicolaus de Leuczia anno d(omni) 1484 hc(?)*), alebo nápis na drevenej kalvárii v Kostole svätého Juraja v Spišskej Sobote z roku 1489. Podobne datujú nápisy aj dokončenie krstiteľníc v Lubici (1463) alebo Kežmarku (1472). Často sa vyskytuje kombinácia funkcií – napríklad na Oltári svätej

⁴¹⁸ Michal SLIVKA, *Archeologické doklady*, s. 95 – 112.

⁴¹⁹ Veľmi pekná ukážka textu je na koženej väzbe inkunábuly *Liber sententiarum* od Petra Lombardského (pozri Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, obr. 8).

Kataríny z Kežmarku nápis na svätožiare identifikuje sväticu, dedikuje jej obraz a zároveň datuje maľbu: *Sancta Katherina ora pro nobis deum a(nno) d(omi)ni m(illesimo) 493*.

Viac o objednávateľskom zázemí prezrádzajú fundátorské nápisy ako napríklad nápis vyrezaný do drevenej tabule, ktorá kedysi tvorila súčasť stalla v Dravciach. V archíve Pamiatkového úradu SR sa zachovala fotografia z roku 1967, na ktorej je už iba jeho ľavá polovica (*In honorem · et laudem · omn[ium sanctorum ...] / Religios(us) · frat(er) · alb(er)tus · cr[ucifer...]*). Škoda, že nápis gotickou minuskulou na tympanóne kostola v Hrabušiciach

(zrejme zo začiatku 15. storočia) je už nečitateľný, lebo umiestnenie nad figúrou, ktorou by mohol byť fundátor alebo dobrodinec kostola, by mohlo naznačovať, že išlo o nápis podobný tomu z Draviec zachovávaný *memoria* dobrodinca.

Zaujímavá je disproporcija medzi dochovanými nápismi na dielach súvisiacich s cirkevným prostredím (hlavne v mestách) a takmer absenciou nápisov na laických budovách alebo artefaktoch. Z nie až tak vzdialených Košíc je dochovaných do konca 15. storočia niekoľko desiatok meštianskych náhrobkov, zo Spiša iba jeden zo 14. storočia. Nachádza sa v Kaplnke svätého Juraja v levočskom chráme a dal ho zhotoviť levočský mešťan Juraj z Bystrian, ktorý zomrel v roku 1392: *anno d(omi)ni mil(les)s(imo) ccc/xcii in octava corporis (Christi) obiit georgius ule(n)/bach fundator hui(us) capelle orate p(ro) eo*. Ďalšie sepulkrálné jednotliviny pochádzajú až z druhej polovice 15. storočia (náhrobok gelnickej meštianky Gertrúdy a spišských županov z rodu Zápoľskovcov).

Nápisy na liatych nosičoch (zvonoch a kovových krstiteľniciach) sa svojou funkciou vymykajú spomedzi ostatných. Funkciu reprezentácie a posmrtnej spomienky fundátorov mohli vzhľadom na verejné umiestnenie splňať iba texty na krstiteľniciach. Napriek tomu aj na nich sa zväčša vyskytujú len dedikačné a datujúce texty ako napríklad na latinsko-nemeckom nápise krstiteľnice

Obr. 189. Drevená tabuľa z Draviec s fundátorským nápisom.

v Poprade-Veľkej: *anno / domini / m / cccc / xxxix / ys / das / verc / gegosen / yn / sanct / yohanes / ere / ere / etcetera // sancte / sancte / yohannes / ora / pro nobis*. Nápis na krstiteľnici z Kežmarku datuje jej vznik do roku 1472. Z toho istého kostola pochádza aj datovanie na nápisovej páske portálu južnej predsiene (1498) a iste z toho istého obdobia na tom istom portáli sa nachádzajú mierne zdeformovaný dedikačný nápis *Jesus · ma-ria · amen*.

Približne od polovice 14. storočia na Spiši začali byť aktívni domáci zvonolejáři.⁴²⁰ Ich nápisy sú typické mimoriadnym konzervativizmom (vrcholnogotická majuskula ešte aj v 15. storočí – ako napríklad na Veľkom zvone z Bijacoviec spred roku 1492⁴²¹). Ich formulár je však veľmi jednoduchý (zväčša len *O REX GLORIE VENI CVM PACE*). Juraj Spiritza datuje do 15. storočia vyše 20 spišských zvonov (z toho explicitne datované sú: 1426 v Spišskej Kapitule, 1475 v Ľubici, 1486 v Spišskej Novej Vsi, 1490 v Jamníku, 1494 v Hôrke a 1500 vo Vrbove).⁴²² Liturgických predmetov s nápismi sa zachovalo pomerne málo. Možno ešte z konca 14. storočia pochádza kalich s nápisom vo vrcholnogotickej majuskule z Lendaku.⁴²³ Pre Spiš je zaujímavý skorý prienik nemčiny do nápisovej oblasti. Tá sa objavuje na levočských moralitách z Kostola svätého Jakuba (freskové cykly smrteľných hriechov a kardinálnych cností) už v prvom alebo druhom decénií 15. storočia

⁴²⁰ Juraj SPIRITZA : *Spišské zvony*, s. 37.

⁴²¹ Juraj ŠEDIVÝ : K datovaniu troch sporných, s. 64 – 66.

⁴²² Juraj SPIRITZA : *Spišské zvony*, s. 77 – 81.

⁴²³ Foto: Archív Pamiatkového úradu SR.

Obr. 190. *Levoča - Kostol svätého Jakuba. Lenivosť z cyklu siedmich smrteľných hriechov s nápisom: „reyt · her · noch · v(ir) · sint · v(er)lori(n) / an · gotis-di(n)ste · v(ir) · trege · vori(n)“.*

(pre porovnanie v Bratislave a okolí až v poslednej tretine 15. storočia).

Na rozdiel od listín, kde sa arabské číslice objavujú už v druhej polovici 14. storočia, na spišských nápisoch je ich použitie doložené až okolo roku 1450. Zdá sa, že úplne najstarším dokladom by mohlo byť datovanie na svorníkoch z kostola v Spišskej Novej Vsi, na ktorých vidieť arabskú jednotku na mieste tisícky a typickú gotickú štvorku na mieste stovky a desiatky, posledná číslica je nečitateľná: 144[?]. Bežnejšie sa arabské číslice na Spiši vyskytujú od konca 15. a začiatku 16. storočia (napríklad pastofórium s datovaním 148[4] z kostola v Dravciach, číslice na slnečných hodinách na Kaplnke Zápoľskovcov v Spišskej Kapitule z obdobia okolo roku 1500, letopočet na stallách v Spišskej Belej z roku 1502 alebo v Kežmarskom Kostole svätého Kríža z roku 1518).

Humanistické impulzy a gotický konzervativizmus na sklonku stredoveku

Koniec 15. a začiatok 16. storočia je – nielen pre Spiš – prelomovým obdobím, keď vedľa seba koexistujú neskorá gotika a skorá renesancia. Do-

konca v rámci tej istej pamiatky sa môžu objaviť texty v neskorogotickom písme a v ranohumanistických formách. Humanizmus sa v Uhorsku šíril najmä dvoma hlavnými kanálmi – prostredníctvom kráľovského dvora a vysokých cirkevných hodnostárov (ako Ján zo Sredny alebo Ján Pannonius). Okrem nich sa o šírenie znalosti antických diel a nových humanistických foriem písma zaslúžili uhorskí vzdelanci (opisovaním kódexov a korešpondenciou s talianskymi adresátmi) a univerzity (v prípade Spiša najmä krakovská). Napríklad bakalár Krištof Petschmessing z Levoče odpísal v roku 1461 počas svojho pobytu na univerzite v Krakove Iuvenalove *Satiry* a zrejme sám napísal *De arte poetica* (so zjavnou Aristotelovou inšpiráciou), ktorými neskôr obohatil levočskú knižnicu. Nevedno odkiaľ získal texty Vergília, Lucana, Ovídia, Iuvenala a Tibulla, zviazané v konvolúte pochádzajúcom z Talianska, Peter zo Štôly (AI: II 82).⁴²⁴

V tomto období vďaka kníhtlači došlo aj na Spiši k výraznému vzrastu počtu kníh. Lacnejšia kniha sa stala kvantitatívne novým prvkom. Vďaka kníhtlači sa znižovali náklady, aj keď tlače do konca 15. storočia (*inkunábuly*) boli ešte ručne rubrikované a ilustrované, nezriedka bývali kratšie tlače zviazané ešte spolu s rukopismi. Spomedzi spišských inkunábul v Alba Iulii (pôvodne z Levoče) najviac pochádza od talianskych tlačiarov (najmä z Benátok – 26 kusov), z Nemecka (najmä z Norimbergu a Štrasburgu). Najstaršou z nich sú podľa Evy Seleckej v roku 1472 vytlačené Izidorove *Etymologie* od tlačiara Günthera Zeinera z Ulmu.

Aj medzi starými tlačami zo 16. storočia prevládajú nemecké a talianske tlače, ku ktorým sa pridružuje menej jednotlivín zo švajčiarskych tlačiarň.⁴²⁵ Dodnes sa na pôvodnom mieste používania (?) zachovala inkunábula *Gratiánovho dekrétu* s komentárom od Bartolomeja Brixenského (1474 – 1479 vytlačená v Benátkach), ktorá je uložená v Archíve Spišskej kapituly (bez signatúry).⁴²⁶

Najvýznamnejšou spišskou knižnicou už nebola kapitulská, ale levočská. Skončili v nej knihy nižšieho kléru z mesta, okolia alebo z Bratstva 24 spišských farárov. Dostal sa do nej napríklad dvojdielny breviár a „iné knihy“, ktoré pôvodne pred rokom 1500 daroval kazateľ Hermolaus z Kežmarku, kazateľ v Ľubici miestnemu kosto-

⁴²⁴ Július SOPKO : Stredoveké rukopisy na Spiši, s. 111 – 112.

⁴²⁵ Eva SELECKÁ : Stredoveká levočská knižnica, s. 22 a 25 – 26.

⁴²⁶ Naposledy k nej: Dušan BURAN : Gratiánov dekrét s komentárom Bartolomeja Brixenského, in: *Gotika*, s. 792. Ďakujem archívárovi kapituly Vladimírovi Olejníkovi za upozornenie.

lu.⁴²⁷ Okolo roku 1513 altarista Žigmund Senfftleben napísal latinsko-nemecký slovník zrejme určený ako pomôcka pre formulovanie kázní v nemčine (prekladáním z latinských *sermones*) (AI: R III 47 / LM 8). Je zaujímavé, že na knihe je pripevnený kus reťaze, čo svedčí o tom, že bola súčasťou verejnej knižnice (*liber catenatus*).⁴²⁸ Aj altarista Servác z Levoče dal na reťaz upevniť knihu, ktorú získal na základe testamentárneho odkazu od iného altaristu menom *Sclavus* (AI: III 94). Na základe toho sa môžeme domnievať, že levočská knižnica mala verejnú časť (obvykle bývala nazývaná *bibliotheca maior*) s verejne prístupnými základnými študijnými kódexmi a internú (*bibliotheca minor*) prístupnú len pre knihovníka (respektíve poverenú osobu).

Profesor teológie Ján z Kežmarku (niekdajší farár v Spišských Vlachoch) vlastnil homiletický konvolút z konca 15. storočia (BP: OSzK, Clmae. 75).⁴²⁹ Ten istý je zároveň autorom impozantnej teologickej sumy (AI: R IX 56 / LM 26), ktorá sa neskôr (1519) dostala do vlastníctva Jána Henckela, ako sa píše vo vlastníckej poznámke.⁴³⁰ Už spomenutý Ján Henckel bol levočským farárom a sám vlastnil väčšiu zbierku kníh. V roku 1496 mu odkázal svoje knihy kanonik Juraj Leudeschit. V Alba Iulii sa zachovali 3 rukopisy s jeho vlastníckym záznamom (AI: I 93, II 78, Var. 288). Väčší súbor kníh vlastnil aj levočský kaplán Juraj Molnerius, ktorému patrili určite 3 rukopisy (AI: I 48, II 29 a II 77). Podľa Júliusa Sopka ich možno získal už počas svojich štúdií vo Viedni.⁴³¹ Menšie zbierky vlastnili stále aj kanonici. Napríklad spišský kanonik Juraj Leudeschit vo svojom testamente odkázal v roku 1496 notárovi akúsi formulárovú knihu a postilu, inému kanonikovi Andrejovi de Szalók zanechal mi-

Obr. 191. Inkunábula zo Spišskej Kapituly ilustruje prechod medzi masovou výrobou (tlačený text) a ručnou prácou (iluminácie a rubrikácia).

sál a zvyšné knihy odkázal Jánovi Henckelovi.⁴³² Typickou ukážkou knižnej kultúry na rozhraní stredoveku a novoveku je konvolút drobných tlačí a krátkych rukopisov, ktorý sa nachádza v súkromných rukách.⁴³³ Zozbieraný a zviazaný bol asi počas druhého decénia 16. storočia. Nachádza sa v ňom množstvo drobných kurzívnych prípisov a vzhľadom na uhorské, ale aj poľské konotácie by mohol byť spišskej proveniencie. Podľa obsahu prevažujú diela hudobného charakteru, ale aj z historiografie.

⁴²⁷ Emma BARTONIEK: *Codices latini medii aevi*. Budapestini 1940, s. 362 (OSzK: Sign. Clmae. 399): „hanc partem hyemalem breviarii testamentaliter cum parte alia adiuncta estivali“ (OSzK: Clmae. 400?): „et aliis diversis libris legavit.“

⁴²⁸ Eva SELECKÁ: *Stredoveká levočská knižnica*, s. 20, 68.

⁴²⁹ Július SOPKO: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 120.

⁴³⁰ Eva SELECKÁ: *Stredoveká levočská knižnica*, s. 19, 62. Na fol. 34v: „Hec summa compilata est per honorabilem dominum Joannem de Kesmark sacre pagine professorem quondam plebanum in Olassy et tandem per honorabilem dominum Franciscum presbiterum cecum mihi Joanni Henckel donata anno 1519 gratificationis gratia.“

⁴³¹ Július SOPKO: *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 106 – 109.

⁴³² Csaba CSAPODI – Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.): *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 172.

⁴³³ Aj touto formou ďakujem pani Dagmar Hložekovej z Antikvariátu Steiner za zapožičanie diela.

Obr. 192. *Graduál kartuziánov z Kláštoriska – Lapis Refugii (začiatok 16. storočia?). Príklady typických neskorogotických písárskych iniciálok (kadel).*

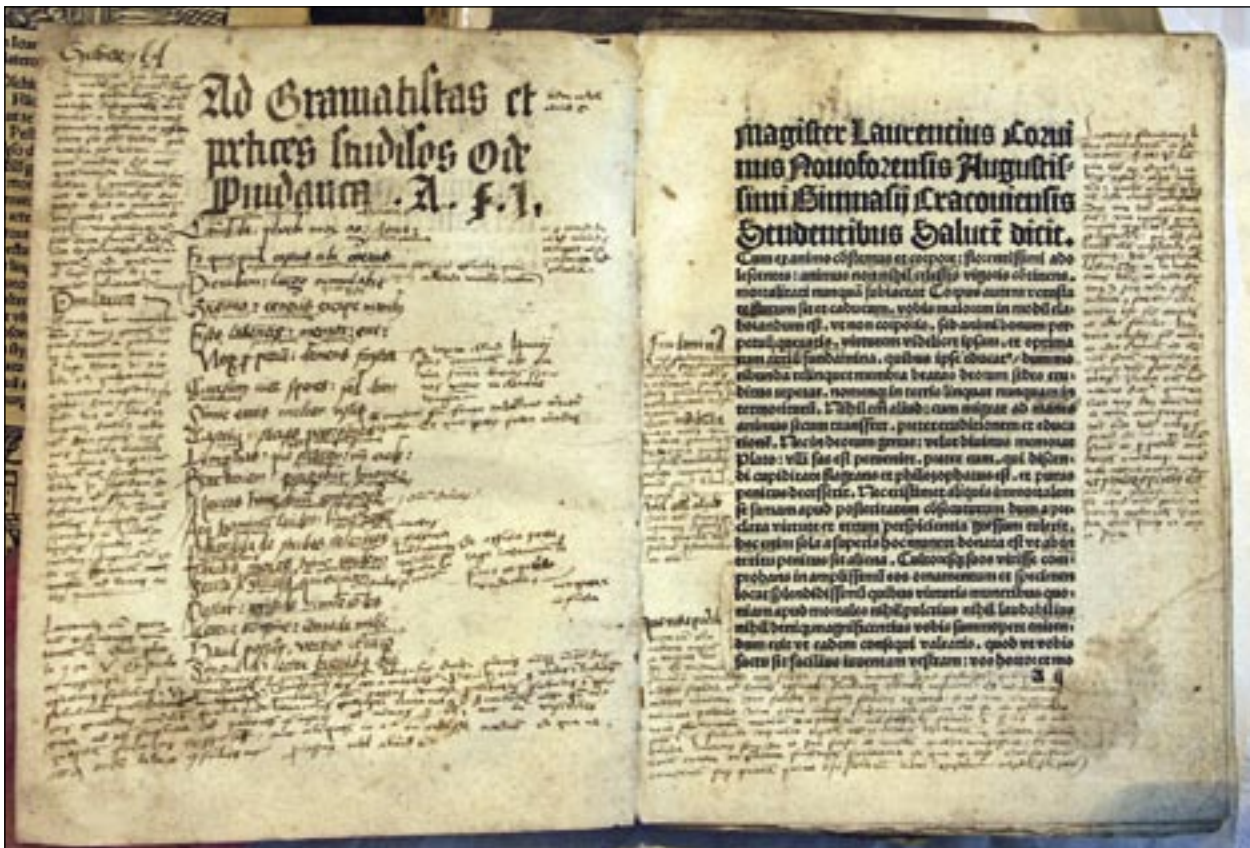
Obr. 193. *Väzba kartuziánskeho graduála z Kláštoriska s typickou dobovou bronzovou sponou a nápisom „mária“. Dole ukážka iniciály iluminátora kartuziánskeho graduála.*

Lídrami v diplomatickej oblasti sa na prelome 15. a 16. storočia stali mestské kancelárie, ktoré vydávali jednotliviny, ale viedli aj špecializované úradné knihy (protokoly zo zasadnutí mest-

skej rady, súdne zápisy, príjmy a výdavky mesta a podobne). Ako odraz nevyhnutnej byrokratizácie kancelárie hodnoverného miesta pri kapitule, ktorá za mestskými aj tak zostávala, vznikli na samom konci 15. storočia autentické protokoly. Šetrili materiál a čas (nebolo treba písať ďalšiu listinu rovnakého znenia, t.j. *par*, aby si ju odložili do archívu, ale do knihy zapísali len dôležité údaje bez niektorých formuliek, navyše zápisy boli napísané veľmi rýchlym kurzívnym písmom).

Vlastnú úradnú knihu si viedlo aj bratstvo farrárov (matrika bratstva, ktorá sa neskôr stala súčasťou levočskej knižnice – arcibiskup Batthyányi sa vyhovára, že nezaplatí za knižnicu, kým mu nedo-

dajú k ostatným knihám aj matriku, ktorá je na zozname dohodnutých kníh). Je asi totožná s mladším odpisom, ktorého názov *Liber seu registrum fraternitatis venerabilium dominorum viginti quatuor*

Obr. 194. Konvolút tlači a rukopisov z druhého decénia 16. storočia, typická kniha intelektuála na sklomku stredoveku.

plebanorum regalium in Scepus, in se continens recepta, data, exposita, acta (...) ordinatum per honorabilem dominum Laurentium Hyldebrandi de Wogendrössel (...) ab anno dominice incarnationis 1520 je známy skrátene ako *Matricula Molleriana*.⁴³⁴

K prechodu medzi neskorogotickými a rano- renesančnými nápismi dochádza na textoch z pečaťných kruhopisov už v šesťdesiatych rokoch 15. storočia, keď sa sporadicky začínajú objavovať kapitálne tvary. Na tesaných kamenných nápiso- ch sa renesančné (t. j. kapitálne) prvky objavu- jú od osemdesiatych rokov toho istého storočia. Asi o decénium neskôr môžeme datovať prechod k ranej renesancii v oblasti nápisov na tabuľových a nástenných maľbách. Na liturgických predme- toch ako kalichy dominuje gotická minuskula až do konca 15. storočia. Na najkonzervatívnejších nosičoch (zvonky a krstiteľnice) sa humanistické písma ako výraz renesančnej estetiky presadzujú až koncom prvej štvrtiny 16. storočia.⁴³⁵

Veľmi silné objednávateľské zázemie mali spišské sepulkrálne pamiatky tohto obdobia (1494 Gertrúda Molnerin v Gelnici, 1487 Imrich

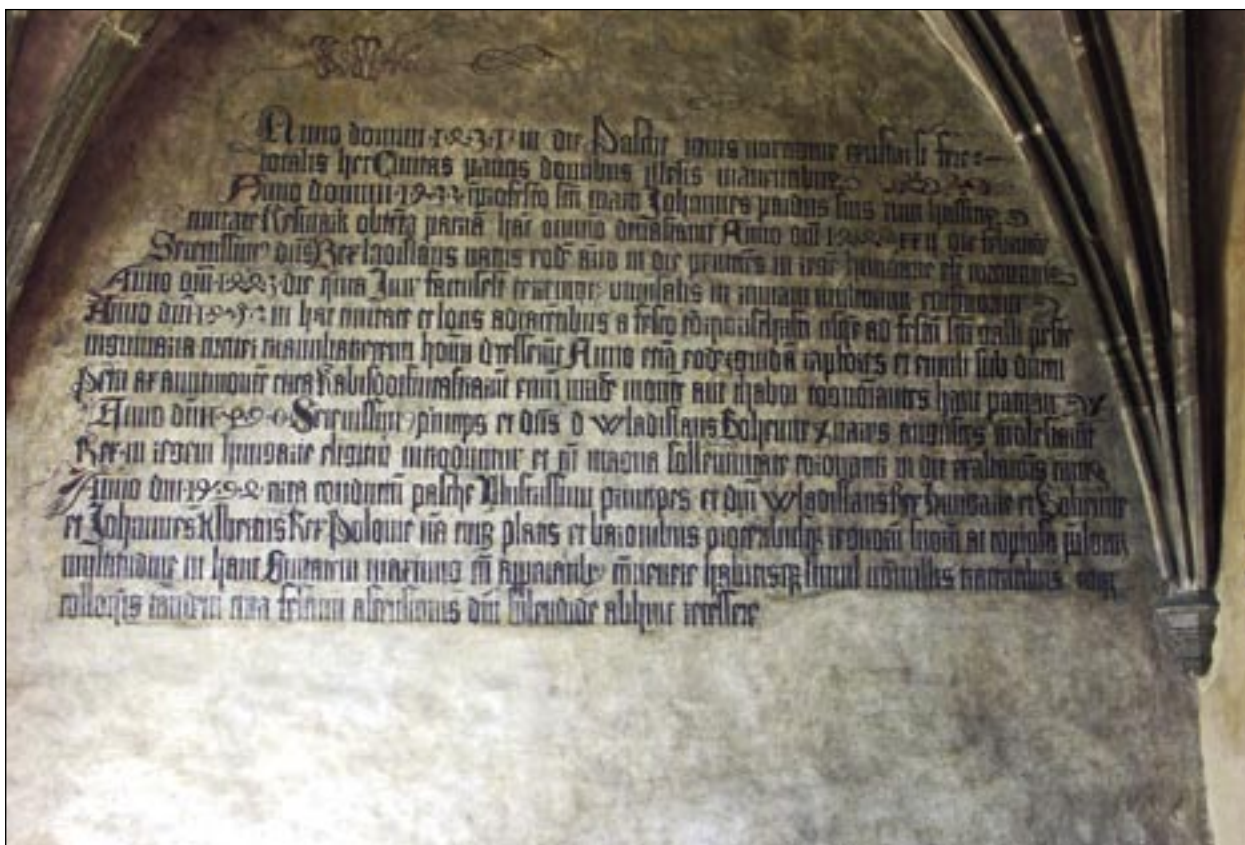

Obr. 195. Listina kapituly z roku 1525 prezrádza individuálny duktus. Pragmatické rýchle písmo bez snahy o estetickú pôsobivosť naznačuje, že je už len čistým nosičom informácie.

Zápoľský v Spišskej Kapitule, 1499 Štefan Zá- poľský tamže, 1508 Ján Turzo v Kostole svätého Jakuba v Levoči, 1516 Štefan Mariáši v markušov- skom kostole a ďalší). Typické pre rozvíjajúcu sa

⁴³⁴ Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, s. 10 a 19.

⁴³⁵ Bližšie pozri: Juraj ŠEDIVÝ: Epigrafické písma z územia Slovenska medzi neskorou gotikou a renesanciou, in: *Zborník FF UK v Bratislave – Historica*, roč. 47, 2008, s. 7 – 26.

Obr. 196. Ešte okolo roku 1500 boli nápisy z južnej predsiene levočského mestského kostola realizované neskorogotickou minuskulou s typickými gotickými tvarmi arabských číslíc.

Obr. 197. Formy renesančného písma sa vracajú ku klasickým antickým vzorom (kapitály). Príklad z okna tzv. Henkelovej knižnice v Levoči (okolo 1520).

renesanciu je postupné opustenie klasickej stredovekej obdĺžnikovej formy na výšku orientovanej náhrobnej tabule s textom obchádzajúcim po bokoch ústredné pole s krížom alebo erbom, či vyobrazením v prospech tumb (pri náročnejších objednávateľoch), alebo náhrobnej dosky s polom pre (vodorovne umiestnený) text a s polom pre vyobrazenie (menej náročný objednávateľia). Zároveň dochádza k nahradeniu klasickeho gotického textového formulára (*Hic sepultus est NN*

znalosťou písma. Ryté nápisy do omietky možno nájsť napríklad v Žehre: *s(an)c(tu)s rex Ladislaus* pod maľbou kráľa Ladislava a mnohé ďalšie v sakristii vo Veľkej Lomnici. Písané grafity sú časté vo vnútri zvonov (vo včasnom novoveku tam zvečnili svoje mená zvonári – napríklad vo zvone zo Spišskej Kapituly, zo Spišskej Novej Vsi alebo z Bijacoviec). Práve posledná lokalita je unikátna tým, že najstaršie grafity vo vnútri Veľkého zvonu ho datuje: *Janko campanator anno 149[2]*. Meno

/ *Anno Domini XY obiit NN*) moderným kvetnatejším renesančným slovníkom.

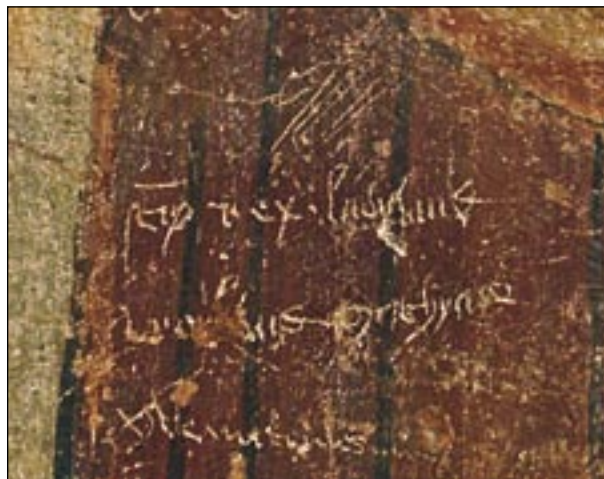
Od začiatku 16. storočia začína pri nápisoach na oltároch prevažovať ranohumanistická kapitála, akú nájdeme napríklad na krídle so scénou Zvestovania z Rakús (*AVE GRACIA / PLENA / D(OMI)N(V)S TECVM*) s typickým epsylonovým *E* a v spodnej časti s rozťahnutým *M*.

Zaujímavým fenoménom neskorostredovekého a ranonovovekého Spiša sú ryté či písané grafity. Tie z 15. storočia súvisia s už takmer všeobecne rozšírenou

zvonára môže svedčiť o jeho slovenskom pôvode.⁴³⁶ Počet grafity nápisov stúpol najmä po prvej štvrtine 16. storočia a súvisí s protestantským ikonoklazmom. Luteráni a anabaptisti si nevážili oltárne či nástenné maľby, alebo sochy s náboženskými motívami, pokladali ich za škodlivé modly a dešpekt vyjadrovali zrejme „podpisovaním“ sa na ne prostredníctvom jednoduchých nápisov *Hic fuit NN.* („Tu bol NN.“). Takéto grafity nájdeme napríklad v Spišskej Sobote v Kostole svätého Juraja na Oltári svätej Anny, na oltárnej maľbe majstra Tucherovho oltára zo Spišského Štvrtka alebo na južnej exteriérovej stene Kaplnky Zápoľskovcov v Spišskej Kapitule.

Na začiatku 16. storočia vzniklo veľké množstvo liturgických náčiní s nápismi. Krátke nápisy na kalichoch ilustrujú prienik humanistických písiem ako napríklad nápisy v ranohumanistickej majuskule na kalichu zo Spišského Hrhova (*ACCIPIAM ET NOMEN DOMINI CALICEM SALVTARIS*), z evanjelického kostola v Levoči (*IHESVS*), z Popradu-Velkej zo začiatku 16. storočia alebo na kalichu zo Spišskej Teplice z roku 1538 (*O MARIA // IHESVS // S(ANCTVS) MA(THEVS) // S(ANCTVS) MAR(CVS), S(ANCTVS) LV(CAS), S(ANCTVS) IO(HANNES)*). Na druhej strane nápis na kalichu zo Spišskej Belej, realizovaný ešte neskorogotickou minuskulou, dokladá zotrvačnosť gotiky (kalich je explicitne datovaný do roku 1515).⁴³⁷ Nápis na základni kalicha zo Spišského Hrhova dokonca ilustruje koexistenciu oboch štýlov – na texte z prvej polovice 16. storočia sa objavuje renesančná kapitála (*INRI*) vedľa upadnutej gotickej minuskuly nápisu *domin(us)*.⁴³⁸

Na záver môžeme konštatovať, že spišská knižná kultúra nezažila jednoduchý lineárny vývoj. Obdobia konjunktúry, objednávok a väčších nákupov sa striedali s etapami úbytku kníh pre ich prirodzené opotrebovanie, prekonanie ich obsahu (vtedy boli rozoberané na makulatúru), alebo ubúdali v dôsledku vojenských akcií či požiarov. Svojich majiteľov menili aj darovaním, výmenou či odcudzením. Nové knihy si Spišiaci obstarávali zahraničnými importmi (v najstaršom období naj-

Obr. 198. Grafity vyškriabané do omietky v kostole v Žehre.

skôr z juhonemeckého a severotalianskeho priestoru, neskôr od 14. a 15. storočia aj z Čiech, Moravy, zo Sliezska, z Rakúska a hlavne z Malopoľska).⁴³⁹ Kartuziáni zo Skaly útočiska v roku 1352 svojej filiálke darovali 8 („prebytočných“) rukopisov zo svojej knižnice, ktorá mala predtým logicky aspoň dve až tri desiatky kódexov. O približne 150 rokov neskôr sa spomínajú konkrétne len štyri rukopisy.⁴⁴⁰ Medzi kláštormi tej istej rehole dochádzalo často aj k výmene. Napríklad kartuziáni z Lechnice získali jeden svoj kódex z bratského kláštora v dnešnom Városvölde. Iným spôsobom získania knihy bola kúpa v zahraničných centrách (kláštory, univerzity, neskôr talianski alebo nemeckí kníhkupci). Zbierky kníh v regióne obohacovali aj Spišiaci vracajúci sa zo študijných či pracovných ciest po Európe – napríklad Peter z Opole bol najskôr kazateľom v Krakove, neskôr v Levoči, so sebou si na Spiš priniesol aj svoje knihy. Jednu sám v roku 1371 odpísal a daroval Kaplnke svätého Juraja v Levoči (AI: II 101).⁴⁴¹ Spišské rukopisy vznikali aj vlastným odpisovaním v rámci regiónu. Knihy mohli majitelia získavať aj nelegálne – napríklad v rokoch 1414 – 1416 vznikol spor medzi cistercitmi zo Štiavnika a kartuziánmi zo Skaly útočiska, lebo vraj kartuziáni odniesli z refektára cistercitov nejaké knihy.⁴⁴²

⁴³⁶ Bližšie k zvonu aj grafity pozri Juraj ŠEDIVÝ : K datovaniu troch sporných, s. 64 – 67.

⁴³⁷ Ilona CÓNOVÁ : *Gotické zlatnícke liturgické predmety*, s. 147, 82, s. 110, s. 133, 139. K datovaniu autorky pozri aj TÁŽE : *Gotické zlatnícke liturgické predmety na Slovensku : Inventár*, in: *Galéria. Ročenka SNG*, 2002, s. 99 – 122.

⁴³⁸ Ilona CÓNOVÁ : *Gotické zlatnícke liturgické predmety*, s. 146 a nasledujúce foto.

⁴³⁹ Medzi kódexmi stredovekej levočskej knižnice je napríklad vlastnícky záznam Dryslaus Peczka z Čiech (I 63). Iný zborník napísal Peter Moravus z Tešína (I 76). Ďalší zborník bol predtým, ako prišiel na Spiš, používaný v rakúskom Bercholsdorfe (II 88). Dvaja Levočania vlastnili zborník viedenskej proveniencie (II 96). Bližšie Július SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 108.

⁴⁴⁰ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 171: dva antifonáre, dva graduály „a iné knihy“.

⁴⁴¹ Július SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 118 a 108.

⁴⁴² MOL DL 43379. Citované podľa Pavol JAKUBČIN : *Kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku*, s. 40. Prítomnosť knihy v jedálni nie je výnimočná, keďže jeden z mníchov mal vždy pri jedle ostatným predčítavať.

Obr. 199. Grafity na zvone z Bijacoviec z deväťdesiatych rokov 15. storočia dokazuje, že na konci stredoveku vedel písať aj jednoduchý zvonár Janko.

Naopak staré kódexy a listiny sekundárne využívali na iné účely. Napríklad v latinsko-nemeckom slovníku od altaristu Žigmunda Senfftlebena (R III 47 / LM 8) je voviazaný notársky inštrument z roku 1467, v ktorom sú spomenutí kňazi Jakub Heinisth z Levoče a spišský prepošť Ján Stock.⁴⁴³ Podobne ako súčasť väzby (na pergamenovú predzádku) rukopisu Mikuláša z Schreybirdorfu použili fragment z misála asi z 13. storočia.⁴⁴⁴

Celkovo sa zdá, že kontakty Spiša v oblasti knižnej kultúry možno pozorovať najmä s blízkymi regiónmi, ako sú Šariš, Košice a blízke zahraničie, najmä Krakovsko. Sumárne možno konštatovať, že Spiš spolu so Sedmohradskom a podunajskou oblasťou (Bratislava, Trnava, Ostrihom, Vacov, Budín, Stoličný Belehrad, Vesprém, Šopron), s banským mestami na území dnešného Slovenska (najmä Štiavnica, Kremnica a Bystrica) patrili ku kultúrne najviac rozvinutým oblastiam Uhorského kráľovstva.

Ak ide o obsah, je paradoxné, že zo Spiša sa zachovalo málo liturgických rukopisov, aj keď tie museli byť aj v malých dedinských kostolíkoch. Zachované texty z Levoče však dávajú tušieť prakticky orientované knižnice, v ktorých mohli súčasníci nájsť praktickú teológiu, pastoračné

príručky (spovedné sumy, zbierky kázni), aktuálne spisy cirkevných reformátorov. Vlastnú tvorbu v rámci regiónu charakterizuje J. Sopko ako „nenáročná kompilácia“. Antických autorov reprezentoval iste Donatus (autor najrozšírenejšej latinskej gramatiky), ktorého dielo sa na Spiši síce nezachovalo, ale patrilo do štandardnej výbavy každej školy. Právo reprezentujú knihy kanonického (2 tituly sú spomenuté už v testamente prepošťa Mutimíra) aj rímskeho práva, čiastočne aj praktická príručka pre notárov Pietra de Unzola *Aurora novissima*, ktorú vlastnilo bratstvo.

Z vedeckej spisby treba spomenúť bohatú historiografiu, z iných oblastí napríklad krátky traktát o more Jána Gerardiho de Aranyas alebo krátky návod na udržiavanie zdravého tela či astronomické tabuľky. Zachovalo sa až sedem rôznych slovníkov a glosárov. Jeden z nich (výkladový slovníček BP: OSzK 82) má aj poznámky botanického charakteru (o liečivých rastlinách).⁴⁴⁵

Pokiaľ ide o ceny kníh, v tridsiatkovom (colnom) registri z Kežmarku je záznam, podľa ktorého v roku 1484 zaplatili ako poplatok za prevoz kníh trikrát po 20 a raz 25 (spolu 85) zlatých, v nasledujúcom roku 20 a 20 (spolu 40) zlatých.⁴⁴⁶ Približne v tom istom období (1496) odkázal spišský kanonik Juraj Leudeschit v testamente 14 zlatých kláštora v Levoči za to, že stratil jednu ich knihu (podľa Csabu Csapodiho misál).⁴⁴⁷ Ak by naozaj misál stál okolo 15 zlatých, clo predstavujúce približne 3 – 4 % z hodnoty prevázaných kníh by zodpovedalo približne 6 náročnejším rukopisom v roku 1484 alebo 3 v roku 1485.

Bohatá je aj spišská stredoveká diplomatická tvorba. Od jednoduchých recipientov listín z kráľovského dvora a cirkevných centier (koniec 12. a prvá polovica 13. storočia) prikočila Spišská kapitula a štiavnické opátstvo k vlastnej diplomatic-

⁴⁴³ Eva SELECKÁ : *Stredoveká levočská knižnica*, s. 20, 86.

⁴⁴⁴ Július SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 110: rukopis v AI: Bath, I 142.

⁴⁴⁵ Július SOPKO : *Stredoveké rukopisy na Spiši*, s. 122 – 125.

⁴⁴⁶ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 168. Cituje IVÁNYI, Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvtaryomdák Magyarországon 1331 – 1600*. Budapest 1937, s. 14.

⁴⁴⁷ Csaba CSAPODI A Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.) : *Bibliotheca Hungarica* 3, s. 172.

kej aktivite (pred polovicou 13. storočia). Približne o jednu až dve generácie neskôr sa k nim pripojili župa(n) a najväčšie mestá. Od 15. storočia sa pragmatická (administratívna a súdna) kultúra stali bežnou súčasťou života stredovekých Spišiakov.

Aj v epigrafickej sfére je evidentný podobný rozmach. Od pôvodne aliterárneho vyjadrovania dochádza v 13. storočí k prvej nápisovej tvorbe na pečatiach, od 14. storočia sa nápisy objavujú aj na nástennej maľbe, pričom spektrum nosičov sa od žigmundovského obdobia rozšírilo na prakticky všetky známe materiálové, ako aj obsahové druhy.⁴⁴⁸

Záverom treba konštatovať, že je zázrak, koľko stredovekých písomných pamiatok sa na Spiši napriek všetkým pohromám (vojenské zrážky stredoveku, kurucké povstania a protestantské obrazoborectvo, nevhodné reštaurátorské zásahy neogotiky, pohromy posledného storočia) zachovalo. Nie je to len výsledok zhody ekonomických okolností (región na konci stredoveku schudobnel a odvtedy nezažil väčšiu konjunktúru), ale zrejme aj oproti iným našim regiónom väčšej pôvodnej kvantity pamiatok, ako aj vzťahu domácich obyvateľov k nim.

⁴⁴⁸ Už po odovzdaní môjho textu vyšla štúdia Vladimír OLEJNÍK : Písomné poklady Spišskej Kapituly, in: *Acta Musei Scepusiensis 2008*, ed.: Mária Novotná. Levoča 2009, s. 9 – 34. Po zalomení textu som bol upozornený na texty, týkajúce sa písomnej kultúry stredovekého Spiša, ktoré som žiaľ nezohľadnil pri písaní kapitoly, preto ich spomínam aspoň na tomto mieste. Adrienne FODOR : Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500 : Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion, in: *Armarium : Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*, ed.: Piroška Dezsényi Szemző a László Mezey. Budapest 1976, s. 49 – 70 a Stanisław A. SROKA : Związki kartuzów spiskich z Polską w dobie średniowiecza, in: *Z dziejów kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską : Prace Komisji Środkowoeuropejskiej*, vol. 4, 1996, s. 47 – 50. Ku histórii vzájomných kontaktov pozri aj Stanisław A. SROKA : Contacts of the Zips (Spisz) Carthusians with Poland in the Middle Ages, in: *Analecta Cartusiana*, vol. 130, 1997, s. 87 – 113 a TENŽE : Źródła do dziejów średniowiecznego Spisza w archiwach i bibliotekach krakowskich, in: *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*. Bydgoszcz 2002, s. 73 – 81. Digitalizácia najstarších tlačí a rukopisov, ktoré pochádzajú z Lyceálnej knižnice v Kežmarku v súčasnosti prebieha na Bielefeldskej univerzite v Nemecku. Pozri *Digitalisierte Drucke und Handschriften aus dem Bestand der Zipser Bibliotheken*. Citované podľa internetu: <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/kesmark> (pozn. autora).

Osobnosti neskorostredovekého Spiša (výber)

DRUGET Filip I. (1288 – 1327)

Filip I. Druget patril medzi najvýznamnejších členov francúzsko-neapolského šľachtického rodu Drugetovcov a spolu so svojim bratom Jánom I. bol zakladateľom uhorskej vetvy tohto rodu. Do Uhorska prišiel z Talianska v sprievode Karola Róberta začiatkom roku 1301. Za svoje verné služby kráľovi získal rozsiahle majetky najmä v oblasti severného Spiša a Zemplína, spoločenské postavenie a kráľovu priazeň.

Filip I. bol predovšetkým skúseným vojakom. Po boku kráľa sa zúčastnil všetkých výprav proti odbojným uhorským oligarchom a tým sa pričínil o získanie uhorského trónu a upevnenie kráľovskej moci Karola I. Róberta z Anjou. Osobne sa vyznamenal v boji proti synom nebohého Omodeja z rodu Abovcov v bitke pri Rozhanovciach (15. júna 1312), ktorú vojsko Karola I. Róberta vyhralo. Kráľ svoje víťazstvo završil následnou konfiškáciou rozsiahlych majetkov Abovcov a časť z nich daroval svojim najbližším a najvernejším stúpencom, medzi ktorých patril aj Filip I. Druget. Okrem toho bol Filip v roku 1315 menovaný za kastelána Spišského hradu a podobne ako pred ním iný Talian Bald, sa stal aj spišským županom. Súčasne bol aj županom Abovskej stolice.

Nasledujúci vývoj udalostí však ukázal, že nie všetci kráľovi stúpeneci boli podobne spokojní s odmenami, ktorých sa im od kráľa dostalo. Žiadali Karola Róberta, aby im priznal právo na tie majetky, ktorých sa neoprávnene zmocnili už v roku 1301. Na čelo tohto nového odboja proti kráľovi sa postavili župan Zemplínskej a Užskej stolice Peter Peteň ml. a palatín Kopas. Usilovali sa zosadiť Karola Róberta z trónu a na jeho miesto dosadiť buď vnuka Bela IV. – Juraja I., haličsko-volynské knieža, alebo jeho otca knieža Leva. Realizáciu tejto lákavej predstavy však zmarili Tataři, ktorí napadli haličsko-vladimírské hranice jeho panstva. Napriek tomu ale Lev podnikol niekoľko neúspešných vojenských vpádov do Uhorska. Vážnosť situácie od kráľa vyžadovala, aby začal s nespokojencami čím skôr rokovať. Túto úlohu zveril vždy lojálnemu Filipovi Drugetovi, no napriek snahe vyjednávania nepriniesli žiadúci výsledok, a tak boj proti kráľovi vyvrcholil v máji 1317 pri Bačkove (okres Sečovce). Kráľovské vojsko zvíťazilo a medzi od-

menených patril znovu Filip I. Druget. Dostal najmä východoslovenské majetky Petra Peteňa (hrady Zemplín a Jasenov, priľahlé dediny, ďalej hrady v Lubovni, Plavči, Brekove a Trebišove), ako aj značnú spoločenskú prestíž. V roku 1319 sa stal palatínom Uhorského kráľovstva a sudcom Kumánov. Popri funkciách spišského a abovského župana, ktoré zastával od roku 1315, bol v rokoch 1322 – 1326 aj gemerským županom a zároveň kráľovským pokladníkom. Filip I. Druget zomrel v roku 1327. Nemal mužského potomka, celý jeho majetok sa vrátil kráľovi. Ten však z úcty a vďačnosti, ktoré k Filipovi a jeho rodu za verné služby prechovával, daroval všetky tieto majetky Filipovmu bratovi Jánovi I.

(Nora Verešová)

Obr. 200. Listina spišského župana Filipa Drugeta s pečatou.

DRUGET Viliam I. (? – 1342)

Viliam I. bol mladším synom Jána I. a podobne ako pred ním jeho strýko Filip I., aj on sa výraznou mierou pričínil o povznesenie rodu Drugetovcov. Patril medzi najvýznamnejších a najbohatších uhorských feudálov 14. storočia. Po smrti strýka Filipa I. zdedil a zveľadil rozsiahly drugetovský majetok. Viliam I. sa však stal nástupcom svojho strýka aj v rovine spoločenského rastu a uplatnenia. Podobne ako Filip I. aj on bol predovšetkým vojakom, vždy verne a oddane slúžiacim svojmu kráľovi, čo neostalo bez povšimnutia a odmeny. V rokoch 1327 – 1342 bol županom spišským a abovským, v rokoch 1329 – 1341 šarišským, v roku 1339 hevešským, v rokoch 1327 – 1340 gemerským a v rokoch 1329 – 1330 aj boršodským županom.

Viliam I. bol kráľovým obľúbencom, čomu nasvedčuje aj jeho účasť na mnohých výpravách

a cestách Karola I. Róberta za hranice Uhorska. V roku 1331 sprevádzal niekoľko tisícové vojsko s Karolom I. Róbertom do Poľska. Pred odchodom do Poľska zanechal svojmu mladšiemu bratovi Mikulášovi I. testament, v ktorom mu odkázal svoje hradné panstvá získané v roku 1327 a navyše k nim pridal aj ďalšie panstvá Tokaj, Dunajec, Sokol a Myslinu. Po návrate z Poľska ho v roku 1334 kráľ Karol I. Róbert menoval za palatína. V tejto funkcii zotrval do roku 1340, kedy sa z vlastnej vôle úradu vzdal a stiahol sa do ústrania, túžiac po zaslúženom odpočinku. Viliam I.

Obr. 201. Erbová pečať Viliama Drugeta z roku 1337 s rodinným erbom Drugetovcov.

Druget zomrel niekedy po 21. júli 1342, krátko po smrti Karola I. Róberta (16. júl 1342). Údajne sa však ešte zúčastnil na korunovácii mladého kráľa Ludovíta I. Nakoľko Viliam I. nezanechal po sebe žiadnych potomkov, všetky jeho majetky a vlastnícke práva mali pripadnúť kráľovskej korune. Avšak kráľ Ludovít I. za veľké zásluhy rodiny Drugetovcov rozdelil jeho majetok pozostalým bratom Mikulášovi I. a Jánovi II.

(Nora Verešová)

FIOL Švajpolt /Sebald Vehl/Sebald Vayl
(? – 1525 Levoča?)

Pôvodom Nemec narodený v Bavorsku. Preslávil sa ako prvý tlačiar slovanských kníh. Ako technicky nadaný sa ešte v Nemecku naučil kníhtlačiarstvu umeniu, rozumel kovom i dobovej technike (v roku 1489 ako krakovský mešťan získal od poľského kráľa Kazimíra výsadu dodávať čerpacie stroje do olkušovských baní na olovo). Práve on s finančnou podporou Jána Turzu založil v roku 1483 v Krakove tlačiareň. V roku 1491 tu za pomoci Rudolfa Borsdorfa (autor matice cyrilských písmen vyhotovených v olove) vydal prvé cirkevno-slovanské tlače *Osmoglasnik* (*Oktoich*) a *Časoslovec*. Vyvolalo to rozporuplné reakcie. Krakovský biskup ho predvolal pred cirkevný

súd, ktorý ho uznal vinným zo šírenia herézy. Z väzenia sa dostal až v roku 1492. Podľa názoru významných autorít i názoru levočského archiára Viktora Greschika našiel útočisko v spišskej Levoči, kam sa presťahoval, podľa všetkého, aj jeho tlačiarenský podnik. Jeho osudy v Levoči sú však neisté. Fiolovej tlačiarne sa pripisujú ešte tlače *Psaltír s Vozslédovanijem*; *Triod postnaja* a *Triod cvětnaja*, ktoré dodnes patria k najvzácnejším slovanským inkunábulom.

(Martin Homza)

GÁL Konrád Majster (14. storočie)

Medzi najstaršími a reprezentatívnymi pamiatkami stredovekého zvonolejárstva na Slovensku nachádzame dodnes používané kvalitné gotické zvony a súbor jedinečných dvojdielných bronzových gotických krstiteľníc v tvare kalicha prevažne na území Spiša. Pochádzajú z tzv. Gálovskej dielne a sú charakteristické veľmi príznačnou reliéfnou i epigrafickou výzdobou a dokonalým stvárnením. Sú konkrétnym dôkazom rozmanitosti a vyspelosti zvonolejárského remesla na území Spiša v stredoveku, spolu s nezachovanými liatymi bronzovými svietnikmi, lustrami, tabuľami, plastikami, liturgickými nádobami a ďalšími

Obr. 202. Symbol svätého Lukáša Evanjelistu na krstiteľnici zo Švedlára.

početnými artefaktmi, aj doteraz stále neobjavenými, ktoré spoločne patria do jeho náplne.

Zakladateľom najvýznamnejšej a najstaršej zastúpenej stredovekej mimokláštornej zvonolejárkej dielne zo Slovenska bol Majster Konrád (Gál). Gálovská dielňa (alebo aj *Gálovská kovolejárreň*) v Spišskej Novej Vsi bola činná v rokoch 1357 – 1516 a podľa mena rodiny, z ktorej pochádzala väčšina jej majstrov, dostala v odbornej literatú-

re svoj zaužívaný názov (od *Gaalnaw*, skrátené *Gaal/Gál*). Majster Konrád Zvonár (*Conrad campanista*) prišiel spolu s bratmi Mikulášom a Jánom (*Nicolaus et Johanni Campanorum fusoribus*) do Uhorska, kde sa najskôr spomína na dvore Ľudovíta I. Veľkého z Anjou v uhorskom Vyšehrade. V roku 1357 tu pre kráľovské rezidenčné sídlo odliat jeden z pravdepodobne najväčších známych zvonov stredovekej Európy (s dolným priemerom 280 cm, výškou 300 cm a s hmotnosťou asi 13 000 kg, podľa odhadovej rekonštrukcie na základe archeologických nálezov formy zvona a liacej jamy). Za tento obdivuhodný výkon mu kráľ Ľudovít udelil viaceré výsady. Bol to počiatok jeho závratnej zvonolejárskej kariéry, v ktorej následne svoju činnosť, ako aj pôsobenie dielne

Obr. 203. Krstiteľnica zo Švedlára pripisovaná Konrádovi Gálovi.

svojich nasledovníkov presunul do oblasti Spiša so sídlom v Spišskej Novej Vsi. Bol tu ľahký prístup k bohatým zásobám potrebnej medi a palivového dreva a tiež blízkosť Krakova ako zdroja cínu. V slovenskej kampanologickej literatúre sa zatiaľ bez podrobnejšieho poznania hypoteticky uvažuje aj o tzv. predgálovskej dielni (napríklad krstiteľnice v Tvarožnej, Starej Lesnej a v Košiciach), pôsobiacej pravdepodobne rovnako na

Spiši ešte pred nástupom dielne majstra Konráda, ktorá tu následne mohla nadviazať na jej činnosť, pričom prevzala aj jej výzdobné matrice. Za prácu majstra Konráda sa u nás považuje aj bronzová krstiteľnica vo Švedlári (pôvodne odliata pre dnes už zaniknutú obec Tichá Voda), na ktorej umiestnil desať odliatkov zmenšeného erbu kráľa Ľudovíta, ďalej veľký zvon v Kysaku z roku 1375 – najstarší dosiaľ známy zachovaný datovaný zvon zo Slovenska, ako aj veľký zvon v Hrabušiciach zo 14. storočia, ktorý podľa tradície pôvodne pochádzal z kartuziánskeho kláštora na Kláštorisku (*Lapis refugii*) na Spiši. Najnovšia, zatiaľ nepublikovaná štúdia Juraja Spiritzu (v spoluautorstve s M. Ostrolúckou a J. Petrovičom) mu pripisuje aj zaniknutý zvon v Batizovciach, zaniknutý zvon zo Spišského hradu (s archeologicky nájdeným fragmentom), zvon z Nižných Lapší (dnes vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach), ako aj tzv. stredný zvon z kampanily v Poprade – Spišskej Sobote. Hypoteticky s ním dáva do súvisu aj úlomky zvona nájdené v Krypte svätého Leonarda na krakovskom Vaveli.

Vo zvonolejárskej činnosti po Konrádovi na prelome 14. a 15. storočia pokračoval lejár Ján zo Spišskej Novej Vsi (Johannes Glockengiesser, uvádzaný tiež ako Ján Weygel), ktorý sa v rokoch 1386 – 1389 zdržiaval v Poľsku, kde zanechal dva zvony v Mariánskej bazilike v Krakove, a pripisuje sa mu aj zvon Urban v Bieči (Biecz). Po Jánovi už v 15. storočí pôsobili ďalej v tradícii Konrádov predpokladaný synovec – Mikuláš mladší (veľký zvon v Harichovciach) a tiež zvonolejár Matej (*Mathias, Mattes Glockengisser de Nova Villa*), ktorých vystriedala iná lejárska generácia – bratia Vincent a Pavol (*Vincentius fusor campanarum a Paulus dictus Gaal*), pravdepodobne vnuci Konrádovho brata Mikuláša staršieho. J. Spiritzu najnovšie k dielni priraduje na základe interpretácie uncíálnych iniciál MG, použitých na niektorých spišských zvonolejárskych artefaktoch (krstiteľnica v Ľubici, Kežmarku), ešte ďalšieho člena – monogramistu MG, ktorý bol pôvodne stotožňovaný s Matejom Gálom. Posledným známym a veľmi významným majstrom dielne bol Ján Wagner (*magister iohannes [Wagner] de nova villa, Hannes Wagner*), pôsobiaci v rokoch 1475 – 1513 (s pokračovaním jeho neznámeho tovariša popri jeho vdove Uršuli do roku 1516, podľa zistení J. Spiritzu). Jeho vrcholné práce (krstiteľnica v Spišských Vlachoch) sú už ranými ukážkami renesančného umenia na Spiši.

Dielni pripisované mimospišské práce, ako sú hodinový zvon Dómu svätej Alžbety v Košiciach z roku 1516, zaniknutý zvon magistra Augustína

z Turne nad Bodvou, zaniknutý zvon z Revúcej, existujúci zvon zo Žehne, Gemerskej Polomy, Janíka, Čečevojec, z Partizánskej Lupče či zvon v Sabinove, Bardejove alebo krstiteľnica v Štítniku, popri iných ešte vzdialenejších lokalitách – zvon z Nižných Lapší (dnes Poľsko), zvony v Krakove, krstiteľnica z Liptovskej Teplej (dnes v Národnom múzeu v Budapešti), krstiteľnica v Gyöngyösi – spoločne poukazujú na vplyv a rozšírenie jej produkcie okrem domovského Spiša aj na širšom území, a to nielen východného Slovenska počas jej celého pôsobenia.

Najnovšie spoločné medzinárodné slovensko-maďarské výskumy činnosti dielne majstra Konráda a jeho pokračovateľov prinášajú aj závažné nové zistenia a interpretácie (skupina odborníkov Maďarského národného múzea vo Vyšehrade a Juraj Gembický zo Slovenska, 2007 – 2009), spolu s podrobnou novodobou dokumentáciou a s následne pripravovanou medzinárodnou výstavou – expozíciou, s katalógom, ako aj s rekonštrukciou Konrádovho zvona vo Vyšehrade v najbližšej budúcnosti.

(Juraj Gembický)

HENCKEL Ján (1481 – 1539)

Pochádzal z neznámej, ale vplyvnej rodiny Henckelovcov z Levoče, ktorá sa od začiatkov 15. storočia tešila na Spiši veľkej úcte. Henckelovci boli pravdepodobne spríbuznení s Turzovcami. Predok rodiny Mikuláš Henckel sa stal po roku 1412 grófom Provincie 11 miest. Mikuláš Henckel mladší, absolvent Viedenskej univerzity, sa stal spišským kanonikom. Na počiatku 16. storočia dvaja bratia Ján a Sebastián boli levočskými farármi a dvaja iní – členmi mestskej rady. Jeden z nich vykonával dokonca funkciu richtára.

Ján Henckel sa narodil v roku 1481. Študoval vo Viedni, Krakove a v Bologni. Po návrate sa stal prepoštom Jágerskej kapituly. Na začiatku roka 1514 ho mestská rada v Levoči menovala za farára pri Kostole svätého Jakuba. Stal sa tiež členom Bratstva Božieho Tela. Každým kúskom tela bol humanistom. Udržoval kontakty s Erazmom Roterdamským. Počas jeho pôsobenia bol dokončený hlavný oltár v Kostole svätého Jakuba. Henckel mal vplyv na jeho záverečnú podobu. V roku 1520 povolal z Krakova známeho anglického humanistu Leonarda Coxa, ktorý sa stal riaditeľom školy v Levoči. Po dvoch rokoch však odišiel do Košíc. Henckel bol dobre informovaný o postupe reformácie v nemeckých krajinách. Neboli mu ľahostajné a sám sympatizoval s pohľadmi Luthera. V tomže roku 1520 objednal u Majstra Pavla z Levoče renesančný oltár do Kostola svätého Jakuba. Stal sa tiež

turnianskym arcidiaconom. Okrem toho sa mu podarilo vytvoriť rozsiahlu zbierku kníh, ktoré sa nachádzali v Levoči, a vytvoril tak významnú knižnicu, pre ktorú nechal vybudovať zodpovedajúce miesto pri Kostole svätého Jakuba. Jeho odvážne náhľady narážali na odpor niektorých predstaviteľov miestnej moci. V dôsledku toho sa v roku 1522 presťahoval do Košíc. Zakrátko nato ho ako svojho kazateľa a svedníka pozvala k dvoru kráľovná

Obr. 204. Podobizeň Jána Henckela na Oltári svätého Jána v Kostole svätého Jakuba v Levoči z roku 1520 s nápisom dosvedčujúcim Henckelovu fundáciu.

Mária z rodu Habsburgovcov, žena Ľudovíta II. V roku 1530 sa zúčastnil na augsburskom sneme. Osobne poznal Martina Luthera i Filipa Melanchtona. V roku 1531 sa stal vroclavským kanonikom. Pred smrťou zložil z vlastnej iniciatívy prísahu, že nie je protestantom. Umrel vo Vroclavi.

(Henryk Ruciński)

HRHOVSKÝ Benedikt (? – 1518)

Benedikt bol v 15. storočí jedným z mála členov rodu pánov z Hrhova, ktorému sa podarilo aspoň sčasti nadviazať na úspechy zakladateľskej generácie. V rokoch 1444 až 1447 a následne 1448 až 1451 je doložený v prameňoch ako spišský podžu-

pan (kapitán). Jeho celý život bol spojený s úsilím o podržanie a rozšírenie svojich majetkov. Svedčia o tom mnohé spory, ktoré viedol jednak v rámci svojej rodiny, napríklad voči vlastnému bratovi spišskému kanonikovi Františkovi, a na druhej strane voči iným rodom. Zachoval sa nám Benediktov protest voči bratovi z roku 1413, lebo mu chcel zabrať jeho majetky v Nižných Repašoch. Podobne sa sporil v roku 1437 s Detrikom a Michalom, pánmi z Lomnice a Brezovice. Postupne rozširoval svoje majetky v sídle rodu v Hrhove, kde v roku 1424 za 18 zlatých kúpil od levočského mešťana bližšie neurčený pozemok. Ďalšie majetky tu získal od brata Františka, ktorému ich odobral panovník Žigmund Luxemburský za falšovanie listiny v roku 1430. Okrem Hrhova išlo o pozemky v Toporci, vo Vlkovej, v Malom Toporci a Nižných Repašoch. Mali pripadnúť Benediktovým potomkom. Po smrti brata Františka sa Benedikt dostal pre dedičstvo do sporu so Spišskou kapitulou. Keďže František zanechal kapitule svoje majetky, ale všetky listiny od nich mal u seba Benedikt, kapitula mu ich obsadila. O rok neskôr došlo medzi nimi k dohode, podľa ktorej kapitula vydala Benediktovi vinice v Olaszliszke a na oplátku jej Benedikt odovzdal majetky vo Fričovciach. Ďalšie majetky získal v Krompachoch, Lapšiach a v Tribši, ktoré zobral v roku 1439 do zálohu za 90 zlatých od Mikuláša z Brezovice. Rok predtým získal za 50 zlatých taktiež od neho pozemok vo Vlkovej. Za manželku mal Kláru, dcéru Martina z Betlanoviec (Betlenfalvi). Mal s ňou 5 detí Annu, Františka, Benedikta, Mikuláša a Ladislava. Mikulášov syn, vnuk Benedikta, taktiež menom Benedikt študoval na Krakovskej univerzite, kde svoje štúdiá dokončil v roku 1482. Následne bol 14 rokov spišským kanonikom (1496 – 1512) a v rokoch 1508 správcom Spišského prepoštstva.

(Diana Duchoňová)

JODOK z Nálepkova // *Jodocus de Wagendrisl*, OCart (1465 ? – 1508)

Narodil sa vo Vondrišli (dnešné Nálepkovo) v Hnileckej doline. Nie je známe, kedy presne vstúpil do rehole, vieme len, že v období rokov 1500 – 1508 pôsobil ako prior kartuziánskeho kláštora na Skale útočišťa (*Lapis Refugii*) pri Letanovciach. Pochádzal pravdepodobne zo zámožnej rodiny, keďže ešte počas pôsobenia svojho predchodcu v úrade priora sám financoval stavbu, či skôr prestavbu jednej z mníšskych ciel. Popri Jánovi Monesserovi z Kežmarku či Gabrielovi zo Spišskej Novej Vsi teda patril k jedným z mála predstaveným kartuziánskych mníchov domáceho pôvodu.

V osobe priora Jodoka sa súčasne naplňajú dve roviny mníšskeho ideálu – *vita contemplativa*

i *vita activa*. Nielen láska ku knihám, charakteristická pre celý kartuziánsky rád, ale i oduševnenie a nemalý talent spôsobili, že sa stal jedným z najvýznamnejších skriptorov konventu. Svoje diela sám iluminoval. Podľa záznamu Anonymného kronikára sa po ňom zachovali dva antifonáre, dva graduály a mnoho iných cirkevných kníh.

Po nástupe do funkcie priora nadviazal na veľkolepý plán obnovy a prestavby kláštorného komplexu svojho predchodcu Andreja. Popri rekonštrukcii viacerých mníšskych ciel sa postaral o nové zariadenie a výzdobu kostola, vybavil ho novými kalichmi, monštranciou, kadidelnicou, ale aj zdobenými drevenými lavicami z dielne

Obr. 205. Iniciala z kartuziánskeho misálu zo Skaly útočišťa (koniec 15. začiatok 16. storočia) s podobizňou anonymného mnícha. I takto mohol vyzerat Jodok z Nálepkova.

levočského majstra Šimona Beera. V období jeho priorátu kartuziánsky kláštor na Skale útočišťa finančne či majetkovými donáciami v hojnej miere podporili i predstavitelia vysokej šľachty (napr. Štefan Mariáši). Najviac sa o nový rozkvet kláštora zaslúžila Hedviga Tešínska, vdova po uhorskom palatínovi Štefanovi Zápoľskom. Podľa Anonymného kronikára darovala okrem iného peniaze na prestavbu starých a výstavbu nových mníšskych ciel, na rekonštrukciu kostola a jeho výzdoby, nové oltáre a obrazy, ale i vinice v tokajskej oblasti, čím sa zaradila k najštedrejším mecénom kartuziánov na Spiši. Je možné, že práve prior Jodok ako hlavný predstaviteľ konventu navyše znalý miestnych pomerov bol nakoniec *spiritus movens*, ktorý ju k týmto dobročinným aktivitám podnietil.

(Naďa Rácová)

LAZARUS / Michal ROŽEŇ / *Michael Rozen de Mytta* (1490 ? – 1542)

Pod menom Lazarus je známy ako tvorca najstaršej zachovanej mapy Uhorska z roku 1528.

Hypotézy o jeho identite dlho vychádzali len zo skromných údajov tejto mapy, kde sa uvádza, že bol tajomníkom ostrihomskeho arcibiskupa Tomáša Bakóca, a tiež zo zoznamu kanonikov Ostrihomskej kapituly, kde je od roku 1510 Lazarus Rosetus rovnako uvedený ako jeho tajomník. Vzhľadom na spomínané meno Rosetus sa uvažovalo o jeho talianskom (Roseti), či maďarskom pôvode (Rózsás Lázár). V poslednom období sa však objavila aj nová identifikácia stotožňujúca Lazara so šľachticom zapísaným v roku 1508 v matrike viedenskej univerzity ako *Michael Rozen de Mytta*, ktorej autorom je Juraj Žudel.⁴⁴⁹

Michal Rožeň sa narodil v Rožňových Mitiaciach v Trenčianskej stolici. Pri vysviacke, pravdepodobne v roku 1509 alebo 1510, dostal rehoľné meno Lazarus. Počas pôsobenia v službách ostrihomskeho arcibiskupa začal s prácami na mape Uhorska. Z neznámych dôvodov ju však nedokončil a odišiel do Trenčína na dvor Hedvigy Tešínskej. Práve ona mu potom mala dopomôcť k úradu opáta cisterciatskeho kláštora v Spišskom Štiavniku, ktorý zastával v rokoch 1518 – 1542. Počas bojov o uhorský trón stál striedavo na strane Jána Zápoľského aj Ferdinanda Habsburského.

Lazarova mapa vyšla tlačou v roku 1528 v Ingolstadte pod názvom *Tabula Hungariae* a na jej vydaní sa podieľali viedenski humanisti Georg Tannstetter (*Collimitius*) a Johann Spiesshaimer (*Cuspinianus*). Zvláštnosťou je, že ju chybné orientovali, v dôsledku čoho je otočená o viac ako 45 stupňov doľava. Na mape je potrebné vyzdvihnúť najmä zakreslenie vodných tokov a podrobnej sídelnej siete. Uprednostnenie slovenských geografických názvov pre územie Slovenska pred latinskými, maďarskými či nemeckými názvami svedčí jednoznačne o slovenskom pôvode jej autora Michala Rožeňa alias Lazara.

(Veronika Kucharská)

MARIÁŠI Štefan (? – 1516)

Na prelome 15. a 16. storočia sa stal najvýznamnejším členom rodu pánov z Markušoviec Štefan. Bol druhým synom Ladislava Mariášiho a Anny Čehi (Csehi). Už v roku 1492 sa stal kastelánom šarišského hradu a podžupanom Šarišskej

Obr. 206. Detail: Poprsie Štefana Mariášiho z jeho náhrobnej dosky v Markušovciach.

Obr. 207. Náhrobná doska Štefana Mariášiho s epitafom a štiepeným erbom s arpádovským dvojkřížom.

⁴⁴⁹ Juraj ŽUDEL : Osobnosť Lazara, tvorca mapy Uhorska z roku 1528, in: *Slovenská archivistika*, roč. 42, 2007, s. 32 – 59.

stolice, v roku 1494 ho pramene spomínajú ako kapitána šarišského hradu. V roku 1500 ho Hedviga Tešínska, vdova po palatínovi Štefanovi Zápoľskom, vymenovala za spišského kapitána namiesto vážne chorého Pavla Durholca. Štefan Mariáši mal v ďalšom období veľký vplyv na výchovu budúceho panovníka Jána Zápoľského na dvore v Budíne. V roku 1504 udelil panovník za jeho zásluhy rodu erb. Štefan sa veľkou mierou zaslúžil o rozšírenie majetkov rodu. V období rokov 1489 až 1513 skoro každoročne pripojil k rodovým državám nejaký majetok v rámci Spišskej stolice. Okrem toho koncom 15. a začiatkom 16. storočia si dal Štefan pod vplyvom renesancie prestavať kúriu v Markušovciach. Kúriu opevnil vybudovaním bást a priekopy, čo sa nepáčilo obyvateľom Levoče a 13 spišských miest. Obávali sa, že opevnené sídlo bude narúšať voľný pohyb kupcov na dôležitej obchodnej ceste. Podali sťažnosť panovníkovi Vladislavovi II., a to aj v mene Spišskej stolice. Štefan sa síce bránil, že sťažnosť určite nebola napísaná v mene stolice, avšak nestihol už zabrániť tomu, aby panovník zasiahol. Dňa 15. júla 1507 panovník vydal nariadenie, v ktorom mu zakazuje, aby prerobil kúriu na opevnený hrad, a zároveň mu pripomenul, že porušil sľub, ktorý mu dal pri povolení prestavby kúrie, že pôjde iba o drobné úpravy. Napokon na veľký nátlak, predovšetkým zo strany obyvateľov Levoče, sa Štefan dohodol na istých ústupkoch pri prestavbe kúrie.

Dohoda bola jeho čiastočným víťazstvom, pretože sa Levočania museli zmieriť s vtedajším vzhladom kúrie. Mala štyri body, ktorých obsah je nasledovný. V prvom meste žiadalo, aby sa markušovský kostol nestal súčasťou hradu, ale neboli proti, aby bol urobený nejaký priechod z kostola do hradu. V druhom bode sa opisovalo, akým spôsobom sa môže hrad opevniť, a to iba oplotením, bez priekopy. Osobitné povolenie na stavbu priekopy bolo možné získať iba s povolením mestskej rady Levoče. Tretí bod hovoril o zákaze prichýliť do hradu nepriateľa mesta, alebo Spišskej stolice. Zároveň mal byť Štefan a jeho potomkovia dobrými susedmi mesta a stolice. V poslednom bode si Levočania nárokovali na isté výhody pri platení mýta v Markušovciach a v Prešove. Touto zmluvou nastal aspoň provizórny mier medzi Levočou a Mariášiovcami. Miestom jeho posledného odpočinku sa stala krypta markušovského hradného kostola. Štefan Mariáši sa zaskvel aj ako podporovateľ kartuziánskych mníchov zo Skaly útočiska, ktorým daroval mlyn a rybník v obci Smižany.

(Diana Duchoňová)

MOLLER Juraj (? – 1558)

Už v roku 1515 bol kazateľom v Levoči. Potom sa stal farárom vo Veľkej Lomnici, následne v Spišskej Belej. V roku 1530 bol ustanovený za farára v Levoči. Bol rozhodným protivníkom protestantizmu. Mal bohatú knižnicu. Počas pobytu vo Veľkej Lomnici sa stal seniorom Bratstva 24 spišských kráľovských farárov. Reformácia sa i napriek tomu šírila i na Spiši v zrýchlenom tempe. Napokon prepošť Ján Horváth, ktorý viedol svetský spôsob života a vymáhal čoraz väčšie sumy od spišských farárov, v roku 1544 prestúpil na protestantskú vieru a oženil sa. Moller vtedy rezignoval z funkcie seniora bratstva, ktorého členovia

Obr. 208. Aktuálna väzba a ukážka písma jej autora.

sa tiež ženili. V tomže roku 1544 bol do Levoče povolán luteranizmom ovplyvnený kazateľ, ktorý začal zápas s katolicizmom a udeľoval prijímanie pod oboma spôsobmi. Moller, na ktorého útočili zo všetkých strán, upadol do chudoby, obzvlášť po požiari Levoče v roku 1550, keď zhorel i Kostol svätého Jakuba. Žil z podpory mestskej rady. Nakoniec zlomený v starobe prešiel i on na Lutherove vyznanie. Zanechal po sebe kontinuuáciu protokolov Bratstva 24 farárov, známu ako *Matricula Molleriana*, v ktorých detailne predstavil udalosti na Spiši od roku 1519.

(Henryk Ruciński)

PAVOL Majster z Levoče (1460 – 1540)

Bol najslávnejším spišským sochárom. Bol tvorcom, okrem iných nádherných diel, slávneho hlavného oltára v Kostole svätého Jakuba v Levoči (tvoril ho v rokoch 1507 – 1517), ktorý sa môže vyrovnávať oltáru Víta Stvoša (Veit Stoß/Wit Stwosz)

v Mariánskom kostole v Krakove. I napriek tomu, že činnosť Pavla pripadla na prvú polovicu 16. storočia, jeho umenie, okrem niektorých kusov, je umením neskorogotickým. Pavol vo svojom čase dosiahol slávu jedného z najlepších umelcov, prinajmenšom v strednej Európe. Dnes je už slávny aj vo svetovom meradle. Nevedno, odkiaľ pochádzal. Jeho priezvisko je neznáme. Do Levoče prišiel už ako zrelý umelec na začiatku 16. storočia. V roku 1506 bol prijatý do exkluzívneho Bratstva Božieho Tela. Vyplýva z toho, že do tohto času sa musel stať osobou známou a ctenou. Pravdepodobne už bol ženatý. Oženil sa do rodiny patrícia a mestského architekta a niekoľkonásobného richtára. V rokoch 1515 – 1517 bol starším v Bratstve Božieho Tela. Takáto pocta ho čakala po tom, ako dokončil hlavný oltár. Práce vykonával nielen pre Levoču, ale i pre mnoho iných subjektov. V Prešove si dokonca prenajímal dom. Pracoval na objednávkach pre Prešov, Bardejov, Banskú Bystricu, Spišskú Sobotu, Spišskú Novú Ves, etc. Dokonca i pre Hornú Ochoťnicu (Ochoťnica Górna) v Horciach (Gorce). Nie vždy sa dá určiť, ktoré diela vytvoril samotný Pavol a ktoré diela stvorili jeho jednotliví uční. Mal kontakty s Vítom Stvošom, ktorého vzory využíval, ale nebol žiakom Stvoša. Nevieme tiež, na ktorom mieste prišlo k stretnutiu oboch umelcov – v Krakove, či ešte v Norimbergu. Keďže v Levoči v danom čase neexistoval rezbársky cech, je pravdepodobné, že patril do takéhoto krakovského cechu. Do Levoče Pavla pozval azda Polirer, levočský richtár z roku 1503. Plnil funkciu kostolného otca (*vater*) a do jeho kompetencie patrila i starostlivosť nad kostolom. Stal sa svokrom Pavla. Ladislav (Laslo), syn Polirera a švager Pavla, nakoniec v roku 1544 v Levoči presadil protestantizmus. Majster Pavol zostal horlivým katolíkom. Ako mecénka sa v jeho prípade zaskvela i Hedviga, tešínska kňažná a vdova po Štefanovi Zápoľskom. O niečo skôr si Zápoľskovci objednali u Majstra Pavla oltár v Hrabušiciach. Majster Pavol sa príliš nestaral o verejné veci. Jedno volebné obdobie plnil funkciu člena mestskej rady. Oproti tomu svoje príjmy dopĺňal obchodom s vínom, ktoré dovážal do Krakova. Mal tiež, ako kázal dobový zvyk, záhradu, polia a lúky. Veľkosť Majstra Pavla spočívala v tom, že na jednej strane bol dokonalým architektom svojich oltárov, na druhej strane prejavoval veľký zmysel pre detail. Vďaka tomu sú jeho diela zrozumiteľné obyčajnému divákovi. Oltáre staval na princípe trojuholníka a oválu. Na princípe trojuholníka je postavený hlavný oltár v Kostole svätého Jakuba. Zásadu oválu využil pri oltároch, ktoré spracoval v štýle renesancie. Príkladom tu môže byť Oltár svätých Jánov, ktorý

Obr. 209. Panna Mária z plánovaného Oltára Smrti Panny Márie od Majstra Pavla z Levoče.

vyrobil na objednávku Jána Henckela a dokončil ho v roku 1520, či tiež Oltár svätej Anny Samotretej v Kostole svätého Jakuba. Majster Pavol bol dobrým znalcom teológie, človekom hlboko veriacim, čo sa výrazne odzrkadľuje aj v jeho dielach.

(Henryk Ruciński)

Obr. 210. Svätý Juraj zabíja draka od Majstra Pavla z Levoče. V Kostole svätého Jakuba v Levoči.

TURZO Juraj (? – pred 1458)

Spišským rodom európskeho významu boli Turzovci z Betlanoviec, potomkovia kopijníckej šľachty. Ako kopijníci sa v roku 1396 po boku kráľa Žigmunda Luxemburského zúčastnili bitky s Turkami pri Nikopole. Zahynuli tu dvaja Turzovci. Za túto krvavú obeť, ako i za iné zásluhy Žigmundovi v listine z 19. marca 1430 Jurajovi z Betlanoviec a jeho nevlastnému synovi Martinovi, kastelánovi na Hanigovskom hrade, synovi nebohého Bartolomeja, panovník daroval majetky v Turčianskej stolici. Martin zostal pri vojenskom remesle. Už v roku 1426 bol aj kastelánom Spišského hradu (zostal vo vlastníctve Turzovcov, s prestávkami, do roku 1460). Juraj Turzo tu bližšie identifikovaný nie je, uvádza sa iba ako syn Jána z Betlanoviec. V tom čase už mohol byť levočským mešťanom a obchodníkom. V roku 1436 bol totiž Juraj Turzo z Levoče naplno zapojený do pravidelných a rozvinutých obchodných kontaktov s Krakovom. Jeho dlhoročným obchodným partnerom bol krakovský mešťan Peter Grazer. Sortiment tovarov, s ktorými obchodoval, tvorili napospol artikle diaľkového obchodu – orientálne korenia, vzácne tkaniny, južné plodiny, ale aj poľské olovo. Okrem Levoče a Krakova sa ako ďalšie miesta odbytu spomínajú Košice a Viedeň. Excentricky položená Viedeň sa tu nespomína náhodne. Vo Viedni bol Turzovým obchodným partnerom Šimon Pötel, ktorý v tom čase viedol najväčšiu obchodnú spoločnosť udržiavajúcu čulé obchodné kontakty na jednej strane s Benátkami, na druhej s Uhorskom. Prostredníctvom Pötela sa Turzo dostával k tovarom z diaľkového obchodu z Benátok, za ktoré platil dodávkami medi zo Slovenska. Surovinové zdroje mu poskytoval spišsko-gemerský medenorudný revír (Gelnica, Smolník), kde boli Turzovci zainteresovaní aj ako banskí ťažbári. Ako zámožný levočský mešťan sa Juraj Turzo stal aj členom levočskej mestskej rady. V marci 1452 zastupoval mesto Levoču na rokovaníach uhorských stavov s Jánom Huňadym a rakúskymi stavmi vo Viedni. 14. septembra 1452 požičal Mikulášovi Brcalovi z Dobrej 2 130 kremnických dukátov, za čo dostal do zálohu Spišský hrad s 3 dedinami, mýto v Spišskom Podhradí a v Koli-

Obr. 211. Lev alebo vlk? Identifikácia heraldického motívu na erbe v klenbovom svorníku Kaplnky „Zápoľskovcov“ v Spišskom Štvrtku môže definitívne rozriešiť otázku jej staviteľa.

novciach, polovičný podiel na zisku z tridsiatkov v Košiciach, Bardejove, Levoči, Kežmarku, Humennom a v Starej Lubovni a iné výsady. Pre ďalší rozvoj Turzových obchodných stykov (najmä s Poľskom) to malo ohromný význam. V mandáte kráľa Mateja Korvína z 21. mája 1458 sa prvýkrát stretávame s menami synov vtedy už nebohého Juraja Turzu – Martinom, Jánom a Teofilom. Spolu s mešťanmi Smolníka a Švedlára sa synovia Juraja Turzu u kráľa sťažovali na výčiny kastelánov hradov Krásna Hôrka a Szádvár (dnes v Maďarsku) voči uhliarom pracujúcim v okolitých lesoch. Narušenie výroby dreveného uhlia vážne postihlo prácu v hutách, na ktorej boli sťažovatelia (ako banskí ťažbári a obchodníci s kovmi) bytostne zainteresovaní. Ešte 10. novembra 1460 bol Spišský hrad v rukách Turzovcov, ale pripravovalo sa jeho odovzdanie kráľovi. Juraj Turzo už v tom čase nežil, Spišský hrad mali odovzdať jeho synovia. Kráľ Matej Korvín v liste Bardejovčanom konkrétne spomína Martina Turzu a jeho bratov.

(Marián Skladaný)

TURZO Ján (1437 –1508)

Zakladateľ bohatstva, slávy a veľmožského postavenia rodu Turzovcov. Zaiste najvýznamnejšia z postáv spišských dejín. Jeho historický význam spočíva predovšetkým v tom, že sa natrvalo zapísal do dejín európskeho baníctva ako technik, metalurg a banský podnikateľ. Bol prostredným z troch synov Juraja Turzu. Po roku 1465 založil filiálku turzovskej rodinnej firmy v Krakove, z ktorej sa čoskoro stala centrála turzovského obchodného domu. Prispelo k tomu vedúce postavenie empória tejto oblasti, ale nemalou mierou sa o to pričínal i sám, keďže sa ukázal ako najschopnejší pokračovateľ svojho otca v obchodnej a podnikateľskej

činnosti. Stal sa prototypom ranokapitalistického veľkopodnikateľa v karpatskej oblasti, akým bol v Nemecku v tom čase augsburský kupec a bankár Jakub Fugger Bohatý (1459 – 1525). Nebolo preto vecou náhody, keď sa títo dvaja veľikáni stretli ako rovnocenní partneri v spoločnom podniku *Ungarischer Handel* (1494 – 1526).

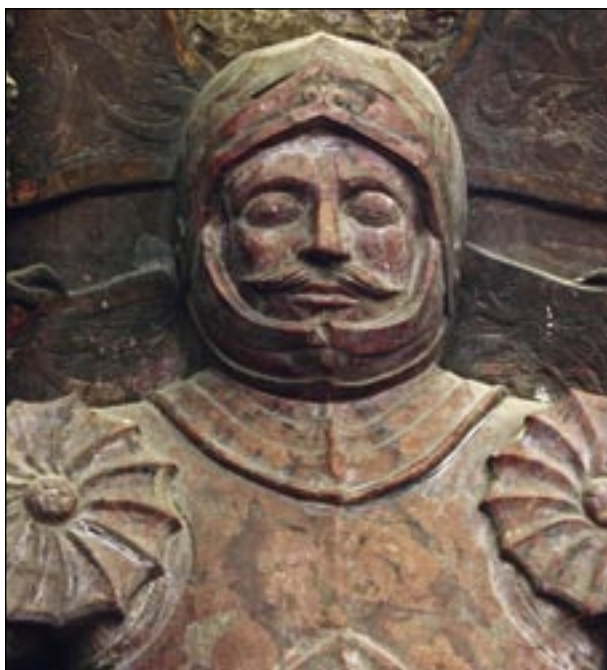
Ján Turzo sa narodil v Levoči. V staršej historickej spisbe sa traduje, že študoval na talianskych

univerzitách (Padova, Rím). Publikované matriky týchto univerzít to nepotvrdzujú. Podobne ako jeho neskorší spoločník Jakub Fugger mal byť Ján Turzo predurčený pôvodne na duchovnú dráhu a vysvätený dokonca za kňaza, avšak ani toto tvrdenie nie je podložené. Rovnako nepotvrdené sú aj údaje o pobyte Jána Turzu v Benátkach, kde mal stráviť svoje „učňovské roky“ a zoznámiť sa s Jakubom Fuggerom. Prvé hodnoverné správy o Jánovi Turzovi oproti tomu pochádzajú až z rokov 1458, 1460 a 1462 a sú z rodného Spiša, kde vystupuje spolu so svojimi dvoma bratmi ako syn a dedič nebohého Juraja Turzu. V Krakove, ako levočský mešťan, je po prvýkrát zmienený v roku 1463. Zkrátka sa však Ján Turzo presťahoval z Levoče do Krakova natrvalo a v roku 1465 získal krakovské právo. V Krakove už žila Marta, sestra Jána Turzu (najneskôr od roku 1463), vydatá za krakovského mešťana a obchodného partnera Turzovcov Jána Tesznara. Trvalé usídlenie mladého Jána Turzu v Krakove je potrebné považovať za cielavedomý počín zo strany levočských Turzovcov smerujúci k získaniu priamej účasti ich obchodnej firmy na početných výsadách mesta Krakova. Bolo to najmä právo skladu, vďaka ktorému nadobudol Krakov v 15. storočí kľúčové postavenie v obchode so slovenskou meďou. Aj preto, že bol zároveň hlavným exportérom poľského olova (Olkuš/Olkusz) do Uhorska, ktoré bolo potrebné pri hutníckom spracovaní drahých kovov a na Slovensku sa v stredoveku vo významnejšej miere neťažilo. Poľsko bolo na drahé kovy obzvlášť chudobné a až do 16. storočia prakticky celú spotrebu krylo z dovozu. Ten – vzhľadom na ochranné hospodársko-politické opatrenia okolitých štátov – nebol bez problémov. Hľadali sa preto spôsoby, ako získať ďalšie zdroje zlata a striebra. Striebro ako stopový prvok obsahovali olovené rudy slieszko-krakovského revíru a striebro obsahovala aj slovenská tzv. čierna meď. Dlhoročné skúsenosti Turzovcov z obchodu so slovenskou meďou a poľským olovom, ich priamy kontakt s výrobou, dali zrod myšlienke získavať striebro metalurgickou cestou zo slovenskej medi obsahujúcej striebro a poľského (olkušovského) olova obsahujúceho striebro. Na tomto princípe vznikla najneskôr v roku 1469 huta v Mogile (pri Krakove), a to na základe dohody s opäť miestneho cisterciatskeho kláštora. Ján Turzo ju vlastnil spolu so švagrom. Práve tu bola „moderná“ hutnícka technológia, ktorá bola neskôr uplatnená a do priemyselných rozmerov rozvinutá v turzovsko-fuggerovskom mediarskom podniku v Banskej Bystrici.

V Krakove sa Jánovi Turzovi podarilo pomerne rýchlo preniknúť do radov mestského patriciátu.

Obr. 212. Figurálna náhrobná doska Stanislava III. Thurzu (+1625), palatína a spišského a šarišského župana.

Obr. 213. Figurálna náhrobná doska Krištofa III. Thurzu (†1614), kráľovského komorníka, spišského a šarišského župana.

Pomohli mu k tomu aj jeho 2 manželstvá s dcérami vplyvných krakovských mešťanov. Z obidvoch manželstiev mal Ján Turzo spolu 5 synov a 5 dcér. Z prvého pochádzali synovia Ján (1466 – 1521), ktorý najprv spolu s otcom a potom po jeho smrti viedol turzovsko-fuggerovský podnik (za manželku mal dcéru Ulricha Fuggera Annu), a Stanislav (1471 – 1540), olomoucký biskup; dcéry Magdaléna, vydatá za vrocavského mešťana Marxa Mölichu, po jeho smrti druhýkrát vydatá za Juraja Zebarta, krakovského mešťana a obchodníka, a Margaréta, vydatá za Konráda Krupku, jedného z najznámejších krakovských mešťanov tých čias. Z druhého manželstva pochádzali synovia Alexej (1490 – 1543), vysoký uhorský kráľovský hodnostár za Ľudovíta II. Jagelovského a Ferdinanda I. Habsburského, a Ján (1492 – 1558), ktorý ako feudálny pán v Sliezsku bol istý čas aj kremnickým komorským grófom a zomrel ako spišský župan; dcéry Hedviga, vydatá za banskobystrického faktora spoločnosti *Ungarischer Handel* Jána Metzlera, Katarína, vydatá za Rajmunda Fuggera, a Uršuľa, ktorá zomrela slobodná v mladom veku.

Pre obchodníka s kovmi a majiteľa scedzovacej (odstriebrovačnej) huty, ktorá sa nachádzala dosť ďaleko od surovínovej základne, malo rozhodujúci význam zabezpečenie pravidelného a trvalého prísunu čiernej medi a olova. Olovo získaval z Olkuša, kam prenikol jednak prostredníctvom svojho švagra a spoločníka v Mogile Jána Tesznara, jednako aj sám, keď sa v roku 1471 podujal spolu s Norimberčanom Kiliánom Staudem, že tam postaví čerpacie banské stroje na odvodňovanie baní. Medz získaval zo spišsko-gemerského banského revíru, ale už z roku 1474 sú doklady aj o spracúvaní banskobystrickej medi v Mogile. O rok neskôr sa Ján Turzo veľmi intenzívne usiloval preniknúť ako banský podnikateľ do stredoslovenskej banskej oblasti. Prišiel sem na čele podnikateľskej spoločnosti zväčša krakovských mešťanov, ktorá sa ponúkla stredoslovenským banským mestám, že za podiel na vyťaženej rude postaví v okolitých baniach čerpacie a iné ťažné stroje. Zmluvu stredoslovenských banských miest – Kremnice, Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice, Novej Bane, Pukanca, Banskej Belej a Lubietovej – s krakovskou podnikateľskou spoločnosťou z 24. apríla 1475 potvrdil aj kráľ Matej Korvín a povolil spoločnosti stavať podobné banské stroje aj v iných oblastiach Uhorska. Celé podujatie napokon skrachovalo, pretože technik spoločnosti a staviteľ banských strojov Majster Peter z Gdanska nesplnil svoje záväzky voči spoločnosti ani na Slovensku, ani v Olkuši, kde mal v tom čase podobné poslanie. Pokusy Jána Turzu o prenik-

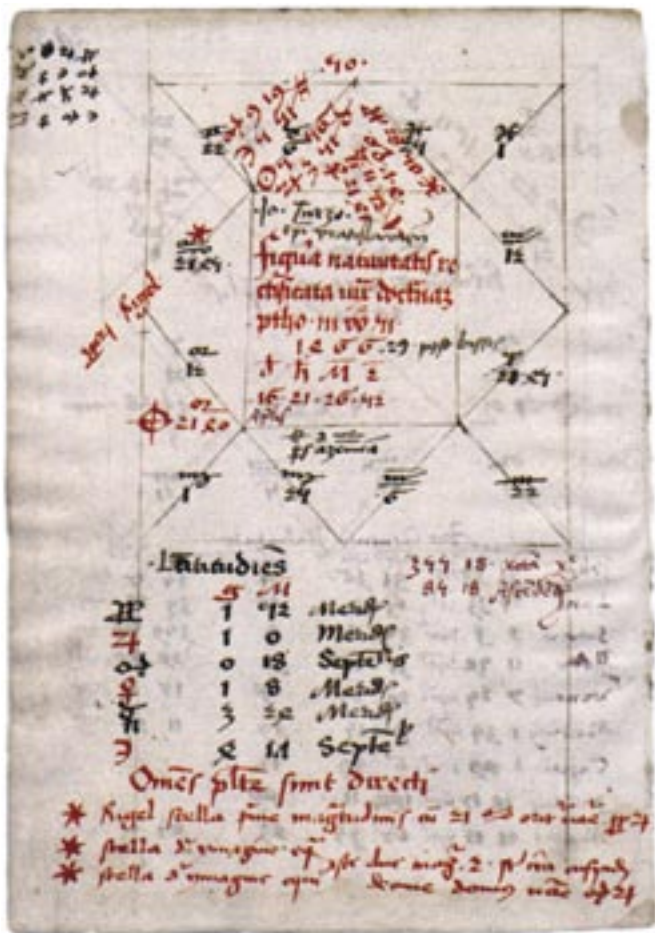
nutie do stredoslovenského baníctva by sa týmto neúspechom asi neboli skončili, keby sa k tomu nepridružila ďalšia prekážka. Koncom roku 1476 sa uhorský kráľ Matej Korvín oženil s neapolskou princeznou Beatrix Aragóňskou. Podľa starých uhorských zvyklostí pripadli jej ako uhorskej kráľovnej úžitky zo stredoslovenských banských miest a zvolenského hradného panstva. Princenin taliansky sprievod vedel doceniť hodnotu tohto kráľovninho vena a dokázal ho chrániť aj pred prípadnou konkurenciou. Pre Jána Turzu bola cesta do stredoslovenských banských miest nadhlo uzatvorená. Svoju podnikateľskú aktivitu musel preto zamerať iným smerom. V roku 1473 sa s ním stretávame prvýkrát v Kutnej Hore, kde sa jeho meno spája s počiatkami sciedzania kutnohorskej medi. V súvislosti s hutníckou prípravou surovej medi na tento proces sa o pár rokov neskôr angažuje v saskom Geyeri, až napokon v rokoch 1478 – 1496 sa pokúsil o šťastie vo vzdialenejšom Goslari (Harz). V spoločnosti so saskými banskými podnikateľmi a obchodníkmi s kovmi sa podujal odvodniť zatopené rammelsberské bane a poradiť pri zhutňovaní kovov. Pravou podstatou Turzovej podnikateľskej činnosti v Goslari bol však záujem o produkty goslarského baníctva, predovšetkým o striebro, ktoré goslarské oloveno-medené rudy obsahovali.

V Krakove nadobudol Ján Turzo medzičasom rozsiahly majetok. Bol vlastníkom 7 domov, z ktorých 2 sa nachádzali na krakovskom námestí. Od roku 1477 sa stal členom krakovskej mestskej rady (*consul civitatis Cracoviensis*). Zaslúžil sa o povolanie Víta Stvoša do Krakova a o financovanie jeho svetoznámeho Mariánskeho oltára. V dobových prameňoch je známy ako *erector et aedificator tabulae in Ecclesia beatae Virginis Mariae*. V rokoch 1477 – 1487 bol jedným zo štyroch, neskôr jedným z troch krakovských radných, ktorí dozerali nad stavbou oltára a spravovali fundáciu na tento účel (vyzbierali 2 808 zlatých). Pri dokončovaní oltára okolo roku 1485 dodal 3 hrivny zlata, z ktorých zlatník Bernhard vyhotovil zlaté pláty na pozlacovanie oltára. Okrem odborníkov z odboru baníctva sa mu podarilo do Krakova pritiahnúť Švajpolta Fiola. Práve on s finančnou podporou Jána Turzu založil v roku 1483 v Krakove tlačiareň, v ktorej ako prvý na svete použil cyrilské písmená a vytlačil tu prvé liturgické texty v cirkevnoslovanskom jazyku. Po nepochopení tohoto diela Fiolovi zasa ponúkol azyl v Levoči.

Až v druhej polovici osemdesiatych rokov 15. storočia, keď bol kráľ Matej Korvín zamestnaný vojnami v Rakúsku a svoju kráľovskú rezidenciu preniesol do Viedne, začal Ján Turzo postupne

obnovovať staré kontakty so stredoslovenskými banskými mestami. Finančne podporoval upadajúcich banskobystrických ťažbárov, aby sa postupne zmocňovali ich baní. Zdá sa, že už v tom čase mal Ján Turzo v úmysle vybudovať veľký mediarsky podnik na spracovanie banskobystrickej medi obsahujúcej striebro. Chcel tak urobiť so starými podnikateľskými spoločníkmi z Goslaru – s Ulrichom Schützom zo Saskej Kamenice (Chemnitz) a s Martinom Bauerom z Lipska (Leipzig). Keď sa mu však neskôr ponúkla príležitosť spojenia s Fuggerovcami, dal prednosť silnejšiemu partnerovi. S Fuggerovcami vstúpili Turzovci do priamych obchodných kontaktov prostredníctvom Norimbergu, kde krakovskú firmu Jána Turzu zastupoval jeho syn Juraj (7. novembra 1489 sa stal norimberským mešťanom) a fuggerovskú firmu prostredný z troch bratov Fuggerovcov – Juraj Fugger.

Po predbežnom dohovore z 15. decembra 1494 bola dňa 16. marca 1495 v Bratislave uzavretá zakladacia zmluva spoločného turzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku. Fuggerovskú rodinnú firmu pri tomto akte zastupoval najmladší z bratov Fuggerovcov – Jakub, za turzovskú stranu boli prítomní Ján Turzo so synom Jurajom. Ján a Juraj Turzo sa zaviazali, že postavia pre spoločný podnik v Banskej Bystrici hutu, v ktorej budú pripravovať na striebro pomerne chudobnú špaňodolinskú meď pre scedzovací proces. Huta mala týždenne produkovať okolo 300 centov medi (čo predstavovalo takmer 18 ton). Ako protihodnotu mali Fuggerovci na tri roky prevziať nákladníctvo celého podniku. Tento poskytnutý úver na svoju polovicu nákladov mali Turzovci Fuggerovcom po 3 rokoch vrátiť. Táto tzv. *šplajsovacia* huta bola technologickým jadrom prevádzky banskobystrického mediarskeho podniku. Jej predobrazom bola stará Turzova huta v poľskej Mogile a odborníci z Mogily ju zrejme aj postavili alebo v nej v prvých rokoch pracovali. Preto dostala pomenovanie „poľská huta“ (*Polacken – Hütte*). Postavili ju na potoku Moštenica severovýchodne od Banskej Bystrice. Cez poľskú hutu sa dostával do podniku celý objem surovej medi. Jej hlavným produktom bola tzv. bohatá meď s vysokým obsahom striebra. Bohatá meď sa mala podľa pôvodných plánov scedzať mimo hraníc Uhorska, čím sa mal obísť zákaz vývozu striebra z krajiny – 3 scedzovacie huty podniku, v ktorých sa z banskobystrickej medi oddeľovalo striebro, boli s ohľadom na ďalší odbyt medi a striebra projektované veľmi premyslene. Smerom na Benátky postavila turzovsko-fuggerovská spoločnosť scedzovaciu hutu vo Fuggerau (v Korutánsku), sme-

Obr. 214. Horoskop rektora krakovskej univerzity Jána Turzu II., syna Jána Turzu narodeného 1492.

rom na Norimberg a nemecké trhy scedzovaniu huty v Hohenkirchene (v Durínsku) a smerom na Poľsko, Rusko, baltské prístavy etc. začali stavať scedzovaniu huty v sliezskom Tešíne. Túto tretiu scedzovaniu huty nakoniec nedostávali, pretože Turzovci dostali v roku 1496 od kráľa Vladislava II. povolenie na stavbu scedzovacích hút priamo v Uhorsku s tým, že odcedené striebro nemusí odovzdávať do kráľovskej komory a môžu s ním slobodne obchodovať vrátane vývozu za hranice Uhorska. Tretiu scedzovaniu huty spoločnosť postavila v rokoch 1496 až 1497, tiež v Moštenici na rozdiel od šplajsovacej huty, ktorú nazývali „poľská“, novopostavená scedzovacia huta dostala pomenovanie „nemecká“, keďže bola postavená za pomoci odborníkov z Norimbergu. Keď začali naplno pracovať všetky 3 scedzovacie huty podniku, poľská huta v Moštenici ich už nestačila zásobovať bohatou meďou. Preto turzovsko-fuggerovská spoločnosť od roku 1500 uviedla do prevádzky väčšiu a modernejšiu hutu v Tajove. V scedzovacích hutách sa banskobystrická meď podrobila poslednej fáze hutníckeho spracovania: za pomoci olova sa z nej oddeľovalo (sciedzalo) striebro.

To, čím prispeli k vnútornej organizácii, zabezpečením prevádzky a technologickej vybavenosti banskobystrického mediarskeho podniku Turzovci, významne doplnili svojím kapitálom, ale najmä zabezpečením odbytu pre veľké kvantá banskobystrickej medi na európskych trhoch Fuggerovci. Počiatkové zvýhodnenie Turzovcov v spoločnosti sa postupne odbúraval. Fuggerovský úver, ktorým sa financovala výstavba mediarskeho podniku, bol podstatne vyšší, ako sa pôvodne predpokladalo. V rokoch 1496 až 1499 bolo medzi Fuggerovcami a Turzovcami uzavretých niekoľko dohôd, v ktorých sa na polovicu rozdelilo vlastníctvo baní, hút a ďalších nehnuteľností a presne polovičný mal byť aj podiel oboch strán na zisku. Prejavil sa tu predsa len vplyv mocného fuggerovského kapitálu, do ktorého závislosti sa kapitálovo slabší Turzovci museli zákonite dostať. Nadobudnuté bohatstvo im však stačilo na to, aby sa už zo synov Jána Turzu stali vysokí svetskí a cirkevní hodnostári v Uhorsku, Poľsku, Sliezsku a na Morave a aby sa z obchodného domu spišských Turzovcov stala veľmi skoro jedna z najmajetnejších uhorských magnátskych rodín, pre ktorú obchod a banské podnikanie prestávali byť dôstojným zamestnaním.

Činnosť Jána Turzu v spoločnosti *Ungarischer Handel* bola vyvrcholením jeho podnikateľskej činnosti a priniesla Turzovcom najväčšie zisky. Okrem dozoru nad produkciou suroviny a hutníckou prevádzkou v Banskej Bystrici sa Ján Turzo usiloval zabezpečiť spoločnosti monopolné postavenie v stredoslovenskej banskej oblasti, čo sa mu podarilo v roku 1499, keď dostal do prenájmu Kremnickú banskú a mincovnú komoru, a tým aj kráľovské príjmy z ťažby drahých kovov. Na konci 15. storočia už Turzovci kontrolovali produkciu medi a drahých kovov v stredoslovenskom banskom revíre a mali významný podiel na ťažbe medi (a azda aj striebra) v oblasti Smolníka a Gelnice. Pre Jána Turzu to však bolo stále málo. V polovici deväťdesiatych rokov sa pokúsil o ťažbu striebra v poľských Tatrách. Od Michala Belkona z Kazimierza, Mateja Hutmana a Jána Glazera z Nového Targu zobral do prenájmu ich skrachovanú striebornú baňu a pokúsil sa v nej ťažiť striebro. A celkom na sklonku života sa Ján Turzo usiloval preniknúť aj do tretej významnej banskej oblasti v Uhorsku do Sedmohradska. V roku 1505 si Ján Turzo prenajal zatopené zlaté bane vo Veľkej Bani (Baia-Mare), pokúsil sa ich odvodniť, a preto navrhol stavbu obrovského čerpadla na vodný pohon. Nedostatok vody ako pohonnej sily v zime a v lete mala vyriešiť umelá vodná nádrž, prvá svojho druhu v Uhorskom kráľovstve. Aj v tomto prípade sa prejavili vynikajúce technické

schopnosti Jána Turzu. Ako sedemdesiatročný stariec osobne kontroloval priebeh stavebných prác – a tu ho zastihla 10. októbra 1508 aj smrť. Stal sa podobne ako mnohí ďalší na tejto stavbe pracujúci robotníci obeťou morovej epidémie. Jeho telesné pozostatky boli prevezené do Levoče. Pochovaný je v Kostole svätého Jakuba v Levoči.

Obchodné aktivity turzovsko-fuggerovskej spoločnosti zasiahli takmer celú Európu, ba siahali až do Indie. Ohromné zisky upútali pozornosť dvora mladučkého Ľudovíta II. Kráľ v čase osmanskej hrozby v polovici roku 1525 odstúpil od spoločnosti dedičov Jána Turzu. Nie veľmi kompetentné činy kráľovskej administratívy viedli ihneď k rozkladu výsledkov, ktoré Turzovci dosiahli.

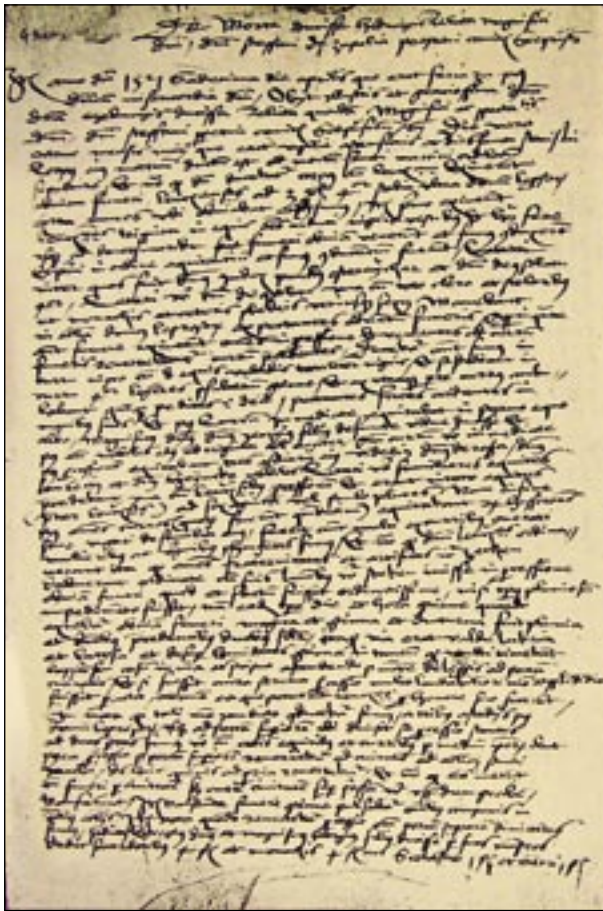
(Marián Skladaný)

Vrkoč Krištof / Warkoč / Warkotsch (? – 1520)

Sliezsky šľachtic prišiel do Uhorska koncom osemdesiatych rokov 15. storočia ako familiár v službách Hedvivy Tešínskej a jej manžela, spišského dedičného župana Štefana Zápoľského. Krátko na to začal z jeho poverenia zastávať post hradného kapitána a zároveň aj kapitána mesta Kežmarok (*capitaneus castris et civitatis*). Spojenie oboch funkcií malo pravdepodobne za cieľ zmierniť napätie v meste, ktoré vyvolali najskôr výstavba hradu priamo v meste začiatkom šesťdesiatych rokov 15. storočia a následne vznik závislosti slobodného kráľovského mesta Kežmarok na nových zemepánoch – rodine Zápoľskovcov. Stavba, ktorá mala mesto chrániť, sa tak paradoxne stala príčinou sporov na dlhé obdobie. Na jednej strane stálo mesto, ktoré sa nechcelo vzdať svojho autonómneho rozhodovania v právnych záležitostiach, na druhej hrad a jeho úradníci, vykonávajúci nariadenia v mene svojich pánov. I napriek ústretovosti Zápoľskovcov ako zemepánov tak isté napätie stále pretrvávalo. Krištofa Vrkoča (slovenskú podobu mena zachovala dobová česká listina Jána Čecha z roku 1501 v podobe Krzistoff Wrkotcz) spájali so Zápoľskovcami aj osobnejšie vzťahy. Jeho manželka, Katarína Tárcaiová, sa stala dôverníčkou Hedvivy Tešínskej a po svadbe jej dcéry Barbory Zápoľskej s poľským kráľom Žigmundom I. v roku 1512 ju sprevádzala do Krakova ako jej dvorná dáma. Vďaka vernému pôsobeniu svojho manžela v službách Zápoľskovcov sa Katarína ako členke rodu pánov z Lomnice a Brezovice podarilo získať späť aj časť rodového majetku – Strážky. Tie ešte v roku 1470 po vymretí jednej vetvy rodu zabral Imrich Zápoľský. Po jeho smrti ich Vrkočovi daroval jeho brat Štefan Zápoľský. Krištof Vrkoč zomrel v roku 1520. Úradom kežmarského kapitána následne Hedviga poverila jeho syna Gašpara. Dlhoročný kežmarský kapitán

Obr. 215. Náhrobný kameň Krištofa Vrkoča z Kostola svätého Kríža v Kežmarku.

Obr. 216. Opis slávnostného pohrebného sprievodu tešínskej kňažnej a spišskej panej Hedvivy z rodu Piastovcov, ako ho zachytil Konrád Šperfogel vo svojej dobovej kronike z počiatku 16. storočia.

Obr. 217. Pečať tešínskej kňažnej Hedvivy Zápoľskej z rodu Piastovcov.

je spolu so svojou manželkou pochovaný v Kežmarku, v Kostole Svätého Kríža.

(Veronika Kucharská)

ZÁPOĽSKÁ Barbora (1495 – 2. októbra 1515)

Sobášna politika Zápoľskovcov zaznamenala veľký úspech v roku 1512, keď sa Barbora stala manželkou poľského kráľa Žigmunda I. Tento zväzok pomohol Zápoľskovcom, prinajmenšom na určitý čas, získať silného politického spojenca a posilniť predovšetkým pozície Jána Zápoľského a jeho strany v zápase o moc v krajine. Prvé plány ohľadne možného manželského zväzku medzi Barbarou Zápoľskou a Žigmundom Jagelovským sa objavili už v roku 1505. Žigmund bol vtedy sprostredkovateľom v spore medzi bratom Vladislavom II. a Jánom Zápoľským. V roku 1506 po smrti brata Alexandra sa stal Žigmund poľským kráľom a litovským veľkokniežaťom. Jeho nástup znamenal zároveň začiatok nového politického kurzu voči Uhorsku. Žigmund sa tu usiloval o získanie podpory v kruhoch uhorských magnátov. Pre tento plán našli Zápoľskovci oporu v osobe Hedviginho bratranca, vplyvného tešínskeho kniežaťa Kazimíra. Sobáš nakoniec podporil aj Vladislav. Domnieval sa, že tým aspoň čiastočne uspokojí ambície Jána Zápoľského. Ešte pred svadbou uzavrel Žigmund so Zápoľskovcami aj politickú dohodu. V januári 1512 vyslal Žigmund do Trenčína posolstvo, aby dohodlo posledné podrobnosti ohľadom sobáša. 8. februára bola Barbora v Krakove korunovaná za poľskú kráľovnú a ako veno obdržala od Žigmunda sto tisíc zlatých a tiež rozsiahle majetky v Poľsku. V roku 1513 sa im narodila dcéra Hedviga a v roku 1515 Anna. Krátko po pôrode druhej dcéry Barbora Zápoľská zomrela. Najprv bola pochovaná v Kaplnke Nanebovzatia Panny Márie v Krakove. V roku 1533 bolo jej telo prenesené do Žigmundovej kaplnky na Vaveli. Dnes sa nachádza v zadnej časti kráľovských hrobov poľských kráľov na Vaveli.

(Veronika Kucharská)

ZÁPOĽSKÁ Hedviga/ *Hedvigis ducissa Thesseniensis* (okolo 1469 – 1521)

O prvom manželstve Štefana Zápoľského je len zopár nejasných údajov. Podľa nich mal mať za manželku Katarínu z rodu Drugetovcov z Humenného a z tohto manželstva dve dcéry – Kristínu (spomínaná aj ako Margaréta), ktorá bola vydatá za Jána Drugeta, a Veroniku, manželku Petra z Budkoviec (de Butka). V roku 1486 sa jeho druhou manželkou stala Hedviga, tešínska kňažná z rodu sliezkych Piastovcov. Z tohto manželstva

sa narodili synovia Ján (1487), Juraj (1494), a dcéry Barbora (1495) a Magdaléna (?). Po smrti Štefana Zápoľského ako vdova počas nasledujúcich dvadsiatich rokov výrazne pôsobila vo viacerých oblastiach a podstatne určovala ďalšie smerovanie rodu. Aktívne sa angažovala v hospodárskych záležitostiach, keď sa ujala správy rozsiahlych majetkov Zápoľskovcov, viedla sobášnu politiku, v cirkevnej oblasti bola štedrou mecénkou. K územiu Spiša sa viaže najmä jej podpora kartuziánskeho kláštora na Skale útočiska a tiež v Lechnici, fundácia rodinnej hrobky – Kaplnky Božieho Tela v Spišskej Kapitule, či jej ďalšie fundácie oltárov v spišských kostoloch (napríklad Mlynica, či Hrabušice). Jej celoživotná činnosť bola súčasťou napĺňania ambiciózneho plánu s prvoradým cieľom získať kráľovskú korunu pre svojho najstaršieho syna. Hedviga Tešínska zomrela 16. apríla 1521 v Trenčíne, odkiaľ jej telo previezli do Spišskej Kapitulky a pochovali v rodinnej hrobke.

(Veronika Kucharská)

ZÁPOĽSKÝ Imrich (? – 1487)

Po nástupe Mateja Korvína na uhorský trón sa v druhej polovici 15. storočia dostalo do popredia viacero nových, dovtedy takmer neznámych rodov, šľachticov nižšieho pôvodu či familiárov z okruhu jeho rodiny. Vytvorenie a povýšenie novej, oddanej vrstvy na úkor starej rodovej aristokracie sa stalo jedným z charakteristických znakov Matejovej politiky. V mimoriadne úspešnom vzostupe tejto novej vrstvy sa tak zároveň odzrkadľoval úspech a kariéra Huňadyovcov, otca a syna, ktorých rodový pôvod zďaleka prevyšovali ich vojenské a politické schopnosti a nadanie. Prečo sa Matej spomedzi mnohých rozhodol vyzdvihnúť práve bratov Zápoľskovcov, dodnes nie je celkom jasné, najčastejšie sa spomínajú práve ich vojenské zásluhy, šikovnosť a vernosť, niektoré hypotézy pripúšťajú i pokrvné zväzky s Huňadyovcami. Rod Zápoľskovcov, z ktorého v priebehu necelých šesťdesiatich rokov vzišli dvaja uhorskí palatíni, poľská kráľovná a dvaja korunovaní uhorskí kráľi, tak zasiahol nielen do dejín regiónu Spiša, ale významne, ba až osudovo i do chodu celého Uhorského kráľovstva. Presné genealogické počiatky rodu Zápoľskovcov sú dosiaľ nejasné. Vzhľadom na to, že ich pôvod bol pravdepodobne chorvátsko-slavónsky, môžeme ich priezvisko de Zapolya naozaj odvodzovať od majetku Zapolja v Požeckej župe v Slavónsku.

Imrich Zápoľský bol prvým známejším členom rodu. Oprávnené ho možno pokladať za zakladateľa jeho slávy. Kariéru začal na dvore Jána Huňadyho. Pôsobil tu ako pisár. Jeho vzdelanie

Obr. 218. Detail kachlice z Kláštora so štylizovanou postavou kňažnej Hedvigy (?), podporovateľky kláštora.

Obr. 219. Pravdepodobný portrét kňažnej Hedvigy Zápoľskej, ako fundátorky z oltára v Mlynici.

Obr. 220. Náhrobný kameň Imricha Zápoľského z Kaplnky Božieho Tela na Spišskej Kapitule.

zdôrazňoval aj prívlastok *Deák* (čiže *Litteratus*), vyskytujúci sa pri jeho mene v skoršom období. Po smrti Jána Huňadyho prešiel do služieb jeho syna Mateja. Stal sa komorským grófom vo Veľkej Bani a v rokoch 1459 – 1464 vykonával aj funkciu kráľovského pokladníka. Obdobie päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 15. storočia bolo pre Imricha Zápoľského mimoriadne úspešné. Disponoval už veľkým majetkom a značné sumy si od neho požičiaval aj samotný kráľ. Za tie potom Imrich dostával do zálohu majetky predovšetkým na území Zemplínskej a Abovskej župy, ale aj v iných župách. Nebolo výnimkou, že po čase sa niektoré z nich, často najmä v prípade „platobnej neschopnosti“ kráľa, stali trvalou súčasťou jeho majetkov. Obdobným spôsobom začali Zápoľskovci získavať aj majetky na Spiši. Imrich vyplatil Turzovcom záloh za Spišský hrad a ten následne prešiel pod jeho správu. Spolu s bratom Štefanom vyplatili v roku 1462 Jiskrovým kapitánom Brcálovi a Bartošovi 16 tisíc zlatých, za ktoré postupne získali mestečká z Provincie 11 spišských miest, tiež Spišský Štiavnik, banské mestá Gelnicu, Smolník a Nálepko a aj slobodné kráľovské mesto Kežmarok. V roku 1465 daroval Matej Korvín Imrichovi Zápoľskému Spišský hrad a k nemu prináležiace hradné panstvo do dedičnej držby a zároveň mu udelil titul dedičného spišského župana (*comes perpetuus terrae Scepusiensis*). Tento právny akt znamenal dôležitú zmenu vo vývoji správy na Spiši (aj v celom Uhorsku), najmä z hľadiska obmedzenia kráľovskej moci na tomto strategickom území, ktoré tým prestalo byť majetkom kráľa a stalo sa súkromným šľachtickým domíniom. Titul dedičného župana (respektíve grófa) nemal v Uhorsku tradíciu a až do polovice 15. storočia bol neznámym pojmom, na rozdiel od západných krajín. Prvým aktom tohto druhu bolo v roku 1453 vymenovanie Jána Huňadyho za dedičného bistrického župana (Bistrica v Sedmohradsku), čím mu nad týmto územím bola priznaná suverénna právomoc.

Matej Korvín takto odmenil Imricha Zápoľského za mimoriadne vojenské služby v Bosne v roku 1463, kde sa mu podarilo ubrániť dôležitú pevnosť Jajce pred Turkami. Sám bol pri obrane vážne zranený (šíp mu vypichol oko). Ešte v tom istom roku ho vymenoval do funkcie dalmátsko-chorvátskeho bána, v nasledujúcom roku aj za bosnianskeho a slavónskeho bána. Tieto funkcie zastával do roku 1465. Vzťahy medzi Imrichom Zápoľským a Matejom Korvínom sa postupne začali ochladzovať a vyhrotili sa v roku 1467 pri ťažení do Moldavska, keď Imrich so svojím vojskom dokonca kráľa opustil. K zmiereniu došlo

až prostredníctvom ostrihomského arcibiskupa Jána Vitéza. V roku 1474 bol Zápoľský jedným z vyslancov, ktorých kráľ splnomocnil na mierové rokovania s Poľskom v Spišskej Starej Vsi.

Matej Korvín s obavami o budúcnosť svojho nemanželského syna Jána Korvína neponechával nič náhode a pravdepodobne mal v pláne poskytnúť jednému zo svojich verných a oddaných ľudí takú moc, aby sa ten po jeho smrti dokázal postarať jeho synovi o kráľovskú korunu. V roku 1485 preto uhorský snem prijal zákonné články o právomociach palatína. Pri voľbe kráľa mu priznávali prvý hlas a v prípade, ak by kráľ zanechal nedospelého dediča, palatín sa mal stať jeho tátorom a zabezpečiť mu aj ochranu jeho majetkov. Palatín bol zároveň aj sudcom Kumánov (*iudex Comanorum*). Imrich Zápoľský, napriek nezhodám z minulého obdobia, požíval plnú dôveru kráľa a pre jeho zámer bol v tom čase tým pravým človekom. V roku 1486 ho uhorský snem zvolil za palatína a túto funkciu zastával do svojej smrti v septembri 1487.

Imrich Zápoľský bol ženatý s Uršulou Bubekovou, dcérou Imricha Bubeka z Plešivca. Ich manželstvo bolo bezdetné. Pochovaný je v rodinnej pohrebnej kaplnke v Spišskej Kapitule.

(Veronika Kucharská)

ZÁPOĽSKÝ Juraj (1494 – 29. augusta 1526)

O jeho živote máme len pomerne málo informácií. Skutočnosť, že bol druhorodeným synom, do značnej miery determinovala jeho postavenie a aktivity. Zostával v tieni svojho staršieho brata Jána, ktorého úloha bola od začiatku jasne určená. Rovnako ako Ján Zápoľský, aj Juraj bol dedičným spišským županom. V roku 1505 jeho matka Hedviga a brat Ján začali realizovať kroky ambicióznejšej sobášnej politiky. Výsledkom malo byť uzatvorenie manželského zväzku medzi Jurajom a Alžbetou, dcérou Jána Korvína († 1504) a Beatrice z rodu Frankopanovcov. Sobáš s vnučkou uhorského kráľa Mateja Korvína rovnako ako rozsiahle korvínovské majetky najmä na juhu Uhorska – v Chorvátsku a Slavónsku a tiež na Liptove, ktoré Matej svojmu nemanželskému synovi udelil, boli pre Zápoľskovcov nepochybne veľmi zaujímavé. Sobášna zmluva, ktorá podrobne upravovala predovšetkým majetkové záležitosti, bola jednoznačne výhodná pre rodinu Zápoľskovcov. Uzavretie tohto nádejného manželského zväzku nakoniec skončilo neúspechom. Alžbeta zomrela začiatkom roka 1508. Juraj Zápoľský sa nikdy neoženil. 29. augusta 1526 velil pri Moháči jednému z dvoch hlavných krídel uhorského vojska. Ján Zápoľský so svojím vojskom sa na bojisko nedostavil. Úloha oboch bratov na priebehu a výsledku tejto bitky

Obr. 221. Náhrobný kameň Štefana Zápoľského z Kaplnky Božieho Tela na Spišskej Kapitule.

a jej dôsledkoch pre celé uhorské kráľovstvo zostáva dodnes nejasnou, a preto kľúčovou otázkou historiografie. Sledujúc ambície a kariéru členov celého rodu Zápoľskovcov, možno predpokladať, že Moháč pre nich znamenal naozaj jedinečnú príležitosť pre naplnenie ich dlhoročného najvyššieho mocenského plánu – získanie uhorskej koruny. Smrťou v bitke spravil Juraj Zápoľský poslednú „službu“ bratovi, ktorému poslúžila ako vhodný protiargument voči obvineniam zo zrady.

(Veronika Kucharská)

ZÁPOĽSKÝ Štefan (? – 25. decembra 1499)

Bol mladším bratom Imricha Zápoľského, vďaka nemu si získal dôveru kráľa, čo napomohlo začiatku jeho kariéry. V roku 1453 začal zastávať funkciu kapitána Horného Uhorska. V nasledujúcich rokoch dostal príležitosť naplno ukázať svoje vojenské schopnosti v bojoch s bratříkmi. Počas uhorsko-poľskej vojny sa Štefanovi Zápoľskému podarilo v roku 1474 s vojskom dostať až do Veľkopoľska, odkiaľ sa vrátil s bohatou vojnovou korisťou. Mateja Korvína nasledoval pri ďalších výbojoch na západ – do Čiech, Sliezska a Rakúska. V rokoch 1474 – 1481 bol poverený funkciou generálneho starostu Sliezska a Lužicka. Po úspešnom ťažení do Rakúska sa stal v rokoch 1485 – 1490 jeho gubernátorom a tiež miestodržiteľom Viedne. Postupne nadobudol rozsiahle majetky, ktoré ešte rozšíril po smrti bezdetného brata Imricha († 1487). Štefan Zápoľský – dedičný spišský župan, tiež trenčiansky a šarišský župan, sa tak zaradil medzi najbohatších a najvplyvnejších uhorských magnátov.

V krízovej situácii po nečakanej smrti Mateja Korvína vo Viedni 6. apríla roku 1490 sa o uhorský trón rozpútal zápas medzi niekoľkými uchádzačmi – Matejovou vdovou Beatrix Aragónskou, jeho nemanželským synom Jánom Korvínom, Maximiliánom Habsburským a dvoma Jagelovcami – českým kráľom Vladislavom a jeho bratom Jánom Albrechtom. Vladislav Jagelovský listinou z 8. mája 1490 prisľúbil Štefanovi Zápoľskému, ak podporí jeho kandidatúru na uhorský trón, hrady Lubovňa a Podolíneč, do dedičnej držby trinásť spišských miest z poľského zálohu a tiež predĺženie držby mesta Kroměříž, ktoré mal Štefan v zálohu, a to aj pre Jána, syna Štefana. Vladislav bol za uhorského kráľa zvolený 15. júla, spišský záloh ale naďalej zostal pod poľskou správou. Štefanovi Zápoľskému sa na voľbe Vladislava pripisuje zásadný podiel. Predstava poddajnejšieho kráľa neschopného výraznejšie zasiahnuť do moci magnátov, sľub poľského zálohu, ktorý by výrazne rozšíril existujúce spišské domínium Zápoľskovcov, no najmä reálna možnosť urobiť neskôr v podobnej situácii kráľa zo

svojho syna Jána, boli zrejme dosť presvedčivými dôvodmi, ktoré hovorili za zvolenie Vladislava.

V nasledujúcich mesiacoch bol nový kráľ nútený hájiť trón proti mladšiemu bratovi Jánovi Albrechtovi, ktorý s vojskom vtrhol do Uhorska. Vo februári 1491 uzavrel Vladislav s bratom pri Košiciach prímerie, za ktoré mu dal do zálohu Prešov a Sabinov a odstúpil mu aj časť Sliezska. Na jeseň však Ján Albrecht opätovne vtrhol na Slovensko, plienil najmä v Šariši a Zemplíne a obsadil hrad Stropkov. V bitke pri Prešove 24. decembra 1491 ho Štefan Zápoľský porazil a Ján Albrecht sa definitívne zriekol nárokov na uhorský trón. Vrchol svojej kariéry dosiahol Zápoľský v roku 1492, keď ho uhorský snem zvolil za palatína. Pre urovnanie sporov z predchádzajúceho obdobia sa v marci 1494 v Levoči na tajnej porade stretli bratia Jagelovci. Rokovaní sa okrem Vladislava II. zúčastnil poľský kráľ Ján Albrecht, kardinál Fridrich a princ Žigmund. O prípravu a pohostenie takmer mesiac trvajúceho stretnutia sa postaral Štefan Zápoľský. Pre povinnosti spojené s výkonom funkcie palatína najmä v Budíne sa v nasledujúcich rokoch na Spiši zdržiaval už len málo. Zomrel 25. decembra 1499 na hrade Pápa v dnešnom Maďarsku. Podľa svojej poslednej vôle je pochovaný v Spišskej Kapitule, ktorej zároveň do večnej držby odkázal mestečko Gönc v Abovskej župe.

(Veronika Kucharská)

ZÁVIŠ ČIERNY z Garbowa (? – 1428)

Najskvelejší z poľských rytierov, krušvický (Kruszwica) a spišský starosta. Jeho otcom bol Mikuláš z Garbowa. Mikuláš mal troch synov Petra Kručka, Jána Farureja a Závíša. Závíš Čierny sa v rozmedzí rokov 1414 a 1419 oženil s Barborou z Lubstowa. Dočkali sa štyroch detí: Martina, Stanislava, Závíša a Jána. V poslednom čase sa objavila tiež hypotéza, podľa ktorej mal Závíš ešte jedného syna – Mikuláša. Ten mal pochádzať zo zväzku, ktorý Závíš uzatvoril ešte v mládeneckom veku, niekedy na začiatku 15. storočia. Závíš, podobne ako iní poľskí rytieri, dosť skoro sa zaviazal s dvorom Žigmunda Luxemburského. Hľadal tu nielen dobrodružstvo, ale predovšetkým kariéru. Dosť rýchlo si získal povest' neporaziteľného rytiera. V roku 1409, predvečer vojny s križiakmi, Žigmunda Luxemburského opustil a vstúpil do vojska poľského kráľa. Zúčastnil sa bitky pri Grünwalde. Neskôr sa vrátil na dvor Žigmunda plniac súčasne funkciu sprostredkovateľa medzi uhorským a poľským dvorom. V roku 1414 sa stal krušvickým starostom. Participoval na Kostnickom koncile, kde sa aktívne podieľal na rôznych akciách, napríklad s inými poľskými rytiermi sa

pridal k protestu predstaviteľov českej šľachty vo veci uväznenia Jána Husa. Českého reformátora tiež navštívil vo väzení. Záviš sa zúčastnil aj na rokovaniach, ktorých cieľom bolo vyriešenie sporu s križiackym rádom nemeckých rytierov. Na konci júla roku 1415 sa pridil k suite kráľa Žigmunda Luxemburského, ktorá smerovala k pápežovi Benediktovi XIII. a k aragónskemu kráľovi Ferdinandovi Spravodlivému. Počas cestovnej prestávky v Perpignan, ktorá trvala od septembra do novembra roku 1415, Záviš vyhral súboj s aragónskym rytierom Jánom. Tým preslávil meno poľských rytierov. Spolu so suitou Žigmunda Luxemburského v januári 1417 tiež navštívil Anglicko. Potom sa vrátil do Kostnice. Počas koncilu mu v tom istom roku pripadla úloha *custos conclavi*, teda akéhosi dohľada nad pokojným priebehom volieb pápeža. Stal sa ním Martin V. Záviš sa angažoval na odsúdení Jána Falkenberga, ktorý napísal ohováračský paškvil proti poľskému kráľovi Vladislavovi II. Jagelovi. Počas pobytu na koncile navštívil s ďalšími poľskými rytiermi stredisko v Arlberskom priesmyku v Tirolsku. V prospech Bratstva svätého Krištofa daroval istý poplatok a jeho erb – Sulima bol vkreslený do ich knihy.

Potom ako sa vrátil z koncilu bol Záviš v roku 1420 vo Vroclavi svedkom súdneho rozhodnutia Žigmunda v neprospech Poľska v poľsko-križiackom spore. Zúčastnil sa tiež na stretnutí poľského a uhorského vládcu v Kežmarku v roku 1423. V tom istom roku získal od kráľa Spišské starostvo. Ako starosta získal od pápeža povolenie na fundáciu kláštora karmelitánov neďaleko Eubovne. V roku 1428 sa zúčastnil na výprave

Obr. 222. Varianty erbov rodu Sulima, z ktorého pochádzal Záviš Čierny.

Žigmunda proti osmanským Turkom. Počas nej v bitke pri Golubaci zahynul. Zanedlho po smrti smelého rytiera posmrtným veršom oslávil jeho činy Adam Świnka. Plastický opis jeho smrti počas bitky, hoci nie celkom zodpovedajúci historickej realite, podal známy Ján Dluhoš. Po Závišovi prevzal nakrátko spišské starostvo jeho brat Ján Farurej. Záviš vlastnil rozľahlé majetky v Poľsku, ale tiež nevelký majetok v Uhorskom kráľovstve.

(Stanisław A. Sroka)

Výber z použitej literatúry

- BARÁTHOVÁ Nora : Vzťah obyvateľov Kežmarku k Poľsku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 545 – 552.
- BARTL Július : Husitské hnutie a jeho vplyvy na Slovensku, in: *Náboženské a sociálne hnutie v Uhorsku a Čechách*, ed.: Květoslava Kučerová a Eva Tkáčiková. Bratislava 1995, s. 85 – 99.
- BARTL Július : Príspevok ku kategorizácii spišských miest v stredoveku, in: *HČ*, roč. 32, 1984, s. 101 – 126.
- BEŇKO Ján : K počiatkom a mestskému vývoju Podolíňa, in: *Z minulosti Spiša 1*, ed.: Ivan Chalupický. Levoča 1993, s. 17 – 26.
- BEŇKO Ján : *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985.
- BURAN Dušan : *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei : Die Pfarrkirche St. Jakob in Leutschau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar 2000.
- Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae universitatis Budapestinensis*, ed.: Péter Tóth. Budapest 2006.
- CSAPODI Csaba a Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI (ed.): *Bibliotheca Hungarica*, vol. 3 : *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest 1994.
- DEMKÓ Kálmán : *Lőcse története*, vol. 1. Lőcse 1897.
- DIVALD Kornél : *Szepesvármegye művészeti emlékei*, vol. 1 – 3. Budapest 1905 – 1907.
- DOMANOVSKY Sándor : *A szepesi városok árumegállító joga*. Budapest 1922.
- FÜGEDI Erik : Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse in der Slowakei, in: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, roč. 5, 1959, s. 363 – 400.
- FÜGEDI Erik : O stredovekej uhorskej šľachte slovenského pôvodu, in: *HČ*, roč. 30, 1982, č. 3, s. 395 – 403.
- GAJDOŠ Jozef : Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku, in: *V tichu kláštorov a knižníc*. Bratislava 2004, s. 87 – 101.
- GERÁT Ivan : Hagiografické obrazové cykly na spišských oltároch, in: *Terra Scepusiensis*, s. 211 – 220.
- GLATZ Anton : Ikonografické a motivické inšpirácie a vzory skulptúr a tabuľových malieb levočského hlavného oltára, in: *Ars* 2001, č. 2/3, s. 153 – 203.
- GLATZ Anton : *Kostol svätého Juraja v Spišskej Sobotě*. Košice 2001.
- GLATZ Anton : Pokus o vymedzenie maliarskych okruhov na Spiši v prvej polovici 16. storočia, in: *Ars* 1987, č. 2, s. 55 – 100.
- GOJDIČ Ivan : Spišské mestá a ich vývoj, in: *Terra Scepusiensis*, s. 161 – 176.
- GÜNTHEROVÁ Alžbeta a Ján MIŠIANIK : *Stredoveká knižná maľba na Slovensku*, 2. vyd. Bratislava 1977.
- HOMZA Martin : Svätá Kunigunda a Spiš, in: *Terra Scepusiensis*, 381 – 405.
- HOUDEK Ivan : *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin 1943.
- CHALUPECKÝ Ivan : Kto bol Majster Pavol z Levoče, in: *Pohľady do minulosti*, ed.: Mária Novotná. Levoča 2001, s. 83 – 91.
- CHALUPECKÝ Ivan : *Mariánska hora v Levoči*. Bratislava 1991.
- CHALUPECKÝ Ivan : Rezbár Pavol z Levoče, jeho prostredie a rodina, in: *Biografické štúdie*, roč. 7, 1978, s. 109 – 130.
- CHALUPECKÝ Ivan : Vzdelanosť a kultúra spišských miest a mestečiek v 15. – 18. storočí, in: *HČ*, roč. 35, 1987, č. 3, s. 427 – 435.
- CHALUPECKÝ Ivan : Zápoľský a Spiš, in: *Z minulosti Spiša 13*, ed. Ivan Chalupický. Levoča 2005, s. 37 – 52.
- CHALUPECKÝ Ivan a BEŇKO Ján : *Mesto Podolínec : Z dejín Podolíňa : 700 rokov mestských práv 1292 – 1992*. Podolínec 1992.
- JANKOVIČOVÁ Eva : Corporis Christi v Levoči, in: *Majster Pavol z Levoče život, dielo, doba*, ed.: Mária Novotná. Košice 1991, s. 72 – 78.
- JAVOŠOVÁ Erika a Míriam KUZMÍKOVÁ : Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly v stredoveku, in: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*, vol. 3 – 4, ed.: Michal Slivka a Dušan Čaplovič. Bratislava 2000 – 2001, s. 265 – 271.
- KADLEC Karol : *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*. Praha 1916.
- KIRYK Feliks : Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku, in: *Studia Historyczne*, roč. 49, 2006, s. 199 – 232.
- KOLLÁROVÁ Zuzana : Rómovia a Spiš do roku 1945, in: *Terra Scepusiensis*, s. 805 – 818.
- KÖRMENDY Adrienne : *Melioratio Terrae : Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13. – 14. Jahrhundert*. Poznań 1995.
- KÖRMENDY Adrienne : Osadnictwo na Spiszu w XII – XIV wieku : Podłoże wielokulturowości Spiša, in: *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, ed.: Antoni Kroh. Sejny 2000, s. 115 – 124.
- KÖRMENDY Adrienne : Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu : Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej, in: *Terra Scepusiensis*, s. 269 – 274.
- KOTVAN Imrich : *Inkunábuly na Slovensku*. Martin 1979.
- KOTVAN Imrich a Eva FRIMMOVÁ : *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*. Martin 1996.
- KURTYKA Janusz : Starostwo spiskie (1412 – 1769/70), in: *Terra Scepusiensis*, s. 487 – 534.
- LABANC Peter : Páni z Veľkej Lomnice – počiatky rodu, in: *Studia historica Tyrnaviensia*, vol. 8, ed.: Marta Dobrothová. Trnava 2009 (v tlači).

- LENČIŠ Štefan : Drugetovci a Spiš, in: *Terra Scepusiensis*, s. 367 – 380.
- LIPTAK Johann : Gebiet und Verwaltung der Zipser Sachsen, in: *Südostdeutsche Forschungen*, roč. 4, 1939.
- LUDÍKOVÁ Zuzana; MIKÓ Árpád a PÁLFFY Géza : A Lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530 – 1700), in: *Művészettörténeti Értesítő*, roč. 55, 2006, s. 327 – 410.
- LUDÍKOVÁ Zuzana; MIKÓ Árpád a PÁLFFY Géza : A Szepeshelyi Szent Márton-templom, egy Felső-Magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei, in: *Művészettörténeti Értesítő*, roč. 56, 2007, s. 313 – 344.
- LUKÁČ Gabriel : Stredoveký kláštor minoritov v Levoči : Predbežné výsledky archeologického výskumu v rokoch 1992 – 1996, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 5, 1998, s. 183 – 200.
- MAGOCSI P. Robert : *Historical Atlas of Central Europe*. London 2002.
- MAREK Miloš : Saxones nostri de Scepus : K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši, in: *Terra Scepusiensis*, s. 353 – 366.
- MARSINA Richard (ed.) : *Banské mestá na Slovensku*. Martin 1990.
- MARSINA Richard : Štruktúra šľachty na Slovensku (v Uhorsku) do začiatku 16. storočia, in: *Struktúra feudálnej spoločnosti na území Československa a Poľska do prelomu 15. a 16. storočia*, ed.: Ján Čierny, František Hejl a Antonín Verbík. Praha 1984, s. 134 – 153.
- MARSINA Richard : *Štúdie k Slovenskému diplomatáru*, vol. 2, Bratislava 1989.
- MENCLOVÁ Dobroslava : *Spišský hrad*. Bratislava 1957.
- MERTANOVÁ Štefánia : Vznik a vývoj spišského práva, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 91 – 99.
- MICHALCZUK, Stanisław Kostka; PIOTR M. STĘPIEŃ a TADEUSZ M. TRAJDOS : *Zamek Dunajec w Niedzicy*. Niedzica 2006.
- MISLOVIČOVÁ Virgínia : Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 409 – 418.
- MÜNNICH Sándor : *Igló királyi korona- és bányaváros története*. Igló 1896.
- NOVOTNÁ Mária : Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kaplnka Zápoľskovcov) pri Kostole svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 203 – 210.
- PAVLÍK Eduard : Zamagurskí zemepáni, in: *Vlastivedný zborník Spiš*, vol. 1. Košice 1967, s. 37 – 56.
- PIRHALLA Márton : *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899.
- POLAK-TRAJDOS Ewa : *Więzi artystyczne Polski ze Spiszem i Słowacją od połowy XV do początków XVI w. : Rzeźba i malarstwo*. Wrocław, Warszawa a Kraków 1970.
- RÁBIK Vladimír : Stredoveké cirkevné pečate spišskej provenencie : Sonda do problematiky, in: *Terra Scepusiensis*, s. 325 – 340.
- RADZISZEWSKA Julia : *Studia z dziejów ustroju Spisza*. Katowice 1969.
- RATKOŠ Peter : Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska, in: *HŠ*, roč. 24, 1980, s. 181 – 224.
- REYCHMAN Jan : Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego, in: *Nasza Przeszłość*, roč. 19, 1964, s. 33 – 60.
- ROMHÁNYI Beatrix : *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon : Katalógus*. Sine loco 1996.
- ROTH Peter a SOJÁK Marián : Výsledky výskumu pri kláštore minoritov v Levoči, in: *Z minulosti Spiša, 9 – 10 : Spiš v 10. – 20. storočí : Zborník príspevkov k dejinám Spiša venovaných životnému jubileu doc. Ivana Chalupeckého*, ed.: František Žifčák. Levoča 2002, s. 64 – 78.
- RUCIŃSKI Henrich : Dzieje polityczne Spiša do końca 15. wieku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 275–306.
- RUCIŃSKI Henryk : Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku, in: *Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego*. Białystok 1983.
- RUCIŃSKI Henryk : Thurzonowie i ich związki z Polską, in: *Władza i prestiż : Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, ed. Jerzy Urwanowicz. Białystok 2003, s. 435 – 448.
- RUDOLF Rainer a FRITZ ZIMMERMANN : *Historisches Verzeichnis der deutschen Ortsnamen in der Slowakei*. Wien 1986.
- SELECKÁ Eva : *A középkori Lőcsei könyvtár*. Szeged 1997.
- SELECKÁ Eva : *Stredoveká levočská knižnica*. Martin 1974.
- SEMKOWICZ Władisław : *Akt zastawu XVI miast spiskich Polsce w roku 1412*. Kraków 1930.
- SCHÜRER Oskar a WIESE Erich : *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn; Wien a Leipzig 1938.
- SKLADANÝ Mária : Spiš v slovensko-poľských stykoch v roku 15. – 16. storočí, in: *Terra Scepusiensis*, s. 457 – 466.
- SKLADANÝ Marián : Turzovci a Levoča, in: *Pohl'ady do minulosti*, ed.: Mária Novotná. Levoča 2001, s. 61 – 79.
- SLIVKA Michal : Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku, in: *AH*, roč. 26, 2001, s. 299 – 321.
- ŚNIEŻYŃSKA-SKOLOTOWA Ewa : Stan polskich badań nad związkami artystycznymi polsko-węgierskimi w okresie średniowiecza, in: *Seminaria Niedzickie*, roč. 1, 1981.
- SOPKO Július : *Stredoveké latinské kódexy slovenskej provenencie v Maďarsku a Rumunsku*. Martin 1982.
- SOPKO Július : *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin 1982.
- SOPKO Július : Stredoveké rukopisy na Spiši, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 101 – 131.
- SPIRITZA Juraj : *Spišské zvony*. Bratislava 1972.
- SROKA Stanisław A. : Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia, in: Martin Homza a Stanisław A. Sroka : *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Kraków 1998, s. 101 – 108.
- SROKA Stanisław A. : *Epizody z dejín stredovekého Spiša a Šariša*. Krakov 2001
- SROKA Stanisław A. : Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań, in: *Terra Scepusiensis*, s. 449 – 454.
- SROKA Stanisław A. : Poliaci v Spišskej Kapitule v 14. storočí, in: Martin Homza a Stanisław A. Sroka : *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, s. 109 – 118.
- SROKA Stanisław A. : Związki kartuzów spiskich z Polską w dobie średniowiecza, in: *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej*, t. 4, 1996, s. 41 – 56.
- SUCHÝ Michal : *Dejiny Levoče*, vol. 1. Košice 1974.

- ŠMILAUER Vladimír : Osídlení a národnosti Spiše, in: *Bratislava* 9, 1935, 1 – 2, s. 154 – 173.
- ŠMILAUER Vladimír : *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932.
- ŠPIRKO Jozef : *Husiti, jiskrovcí a bratříci v dejinách Spiša (1431 – 1462)*. Levoča 1937.
- ŠTEVÍK Miroslav : Přírodní-geografické pomery na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia, in: *Terra Scepusiensis*, s. 103–114.
- ŠTEVÍK Miroslav a TIMKOVÁ Michaela : *Červený (Lechnický) kláštor*. Stará Ľubovňa 2004.
- TIMON Ákos : *Ungarische Verfassung- und Rechtsgeschichte : Mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*. Berlin 1904.
- TOGNER Milan : Monumentálna nástenná maľba na Spiši 1300 – 1550, in: *Ars* 1992, č. 2, s. 109 – 149.
- TRAJDOS Tadeusz M. : *W kwestii miechowitzów w Lendaku*, *Prace Pienińskie*, vol. 6, 1994, s. 75 – 77.
- TRAJDOS Tadeusz M. : *Zamek Dunajec w Niedzicy*. Niedzica 2006.
- VÉGH János : Das ikonographische Programm des Johannesaltars von Levoča, in: *Acta historiae artium*, roč. 13, 1967, s. 235 – 241.
- VENCKO Ján : *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927.
- VIZKELETY Andrej : Príspevky k právnym dejinám spišských miest v stredoveku, in: *Spiš : Vlastivedný zborník*, roč. 3 – 4, 1973, s. 53 – 64.
- VRTEĽ Ladislav : *Osem storočí slovenskej heraldiky*, 2. vyd. Martin 1999.
- WEINELT Herbert : *Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache : Forschungen zum Volkstum einer ostdeutschen Volksinselstadt*. München 1940.
- ZACHOROWSKI Stanisław S. : Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu do połowy XIV wieku, in: *Rozprawy Akademii Umiejętności : Wydział Historyczno-filologiczny*, vol. 27. Kraków 1909, s. 191 – 283.
- ŽUDEĽ Juraj : *Stolice na Slovensku*. Bratislava 1984.

